İRAN PETROLLERİ 1872-1933

Dr. Alper YILDIRIM

Gazi Kitabevi

İRAN PETROLLERİ
1872-1933

İRAN PETROLLERİ
1872-1933

Dr. Alper YILDIRIM

Gazi
kitabevi

Gazi kitabevi

"En İyi Akademi, Bir Kitaplıktır."

İRAN PETROLLERİ 1872-1933

Dr. Alper YILDIRIM: 0000-0001-9803-0766

alper.tae@gmail.com

© Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.

Bu kitabın Türkiye'deki her türlü yayın hakkı Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti'ne aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı veya bir kısmı 5846 sayılı yasanın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın ve yazarlarının önceden izni olmadan elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

ISBN • 978-625-365-497-9
Baskı • Eylül, Ankara 2024

Dizgi/Mizanpaj • Gazi Kitabevi
Kapak Tasarım • Gazi Kitabevi

Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
Yayıncı Sertifika No: 44884

Merkez
Bahçelievler Mah. 53. Sok. No: 29 Çankaya/ANKARA
0.312 223 77 73 - 0.312 223 77 17
0.544 225 37 38
0.312 215 14 50
www.gazikitabevi.com.tr
info@gazikitabevi.com.tr

Sosyal Medya
gazikitabevi
gazikitabevi
gazikitabevi

Repro Bir Matbaacılık Kağ. Rekl. Tasarım Tic. Ltd. Şti
Sertifika No: 47381

Matbaa
İvedik OSB Matbaacılar Sitesi 1514 Cad.
No:23-25 Yenimahalle / ANKARA
0 312 395 20 29

Alper YILDIRIM

1986 yılında Ankara'da doğdu. İlk ve ortaöğretimini Eskişehir'de tamamladı. 2012 yılında Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bulunan Yakın Doğu Üniversitesi Tarih Öğretmenliği burslu programından mezun oldu. 2014 yılında Ankara'da, İran Kültür Müsteşarlığı'na bağlı Farsça Öğretim Merkezi'nde dil eğitimini tamamladı. 2017 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, "I. Mahmud Devri Osmanlı-İran İlişkileri" başlıklı teziyle yüksek lisans derecesini aldı. 2022 yılında ise aynı üniversitede "Kaçarlar Devrinde İran Petrolleri (1872-1925)" başlıklı teziyle doktora programını tamamladı. Üniversitelerde ve çeşitli kurumlarda akademik toplantılara katıldı. İran'da iktidar mücadeleleri, toplumsal hareketler ve enerji politikalarına ilişkin akademik çalışmaları bulunan yazarın, "Siyasî ve Mezhebî Açıdan Osmanlı-İran İlişkileri (Sultan I. Mahmud Dönemi)" adlı bir de yayımlanmış kitabı bulunmaktadır.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR ..... **ix**

ÖN SÖZ ..... **xi**

GİRİŞ **1**

I. Çalışmanın Konusu ve Problemi 2

II. Konunun Önemi 2

III. Çalışmanın Amacı 3

IV. Literatür İncelemesi 3

V. Tarihî Arka Plân ve Kavramsal Çerçeve 8

i. Petrolün Kısa Tarihçesi ve Petrol Endüstrisinin Ortaya Çıkışı 8

ii. Kaçarlar Dönemi Siyasî Olayları ve İran-Batı İlişkisi 18

1. BÖLÜM
İRAN'DA PETROL VARLIĞINA DAİR İLK BULGULAR VE MÜTEŞEBBİSLERİN İLK İMTİYAZ GİRİŞİMLERİ

1. 1. İran'da Petrol Varlığına Dair İlk Bulgular 33

1. 2. Nâsırüddin Şâh Döneminde Verilen İmtiyazlar 36

1. 2. 1. 1872 Baron Julius de Reuter İmtiyazı 38

1. 2. 2. 1883 Anlaşması ve 1884 Hotz İmtiyazı 49

1. 2. 3. 1889 İkinci Reuter İmtiyazı (Bank-i Şâhînşâhî İmtiyazı) . 53

2. BÖLÜM
PETROLÜN İNGİLTERE'NİN GÖZÜNDE DEĞER KAZANMASI

2. 1. Muzafferüddin Şâh Döneminde Verilen İmtiyazlar 65

2. 1. 1. 1901 D'Arcy İmtiyazı ve İngiltere Hükûmetinin Sürece Dahli 65

2. 2. İran'da Petrolün Bulunuşu ve İngiltere-İran Üzerindeki Etkileri 83

2. 3. İran ile Osmanlı Devleti Arasında Baş Gösteren Sınır Problemlerinde Petrol Politikasının Yeri 98

2. 4. Anglo-Persian Oil Company'nin Doğuşu ve William Knox D'Arcy'nin Tasfiyesi 107

2. 5. Petrol Diplomasisinde Yerel İş Birlikleri: İngilizler ve Aşiretlerin Etkileşimi 115

2. 5. 1. Bahtiyârî Kabileleri ve Petrol İlişkisi 115

2. 5. 2. Şeyh Hazal ile Kurulan Temaslar 122

2. 6. Endüstriyel Dönüşümün İşareti: Abâdân Rafinerisi'nin Kuruluşu 126

3. BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE İNGİLTERE SİYASETİNDE PETROL

3. 1. İngiltere Donanmasının Radikal Kararı: Kömürden Petrole Geçiş 145

3. 2. İngiltere Hükûmetinin (APOC Ortaklığı ile) Turkish Petroleum'a Ortak Olması 172

3. 3. Birinci Dünya Savaşı'nda Petrol 179

3. 3. 1. 1917 Petrol Krizinin Etkileri 185

3. 4. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere-İran İlişkisi ve 1919 Anlaşması 187

4. BÖLÜM
PEHLEVÎ DÖNEMİ İLE PETROL ANLAŞMASININ DEĞİŞEN YÜZÜ

4. 1. D'Arcy İmtiyazının İptal Edilmesi (1932).....195

4. 2. Petrol Gelirlerinin Paylaşım Mücadelesi ve 1933 Anlaşması ...207

SON SÖZ **217**

KAYNAKÇA **227**

EKLER **267**

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı geçen eser
APOC : Anglo-Persian Oil Company
BCA : Başkanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. : Bakınız
BOA : Başkanlık Osmanlı Arşivi
BP : British Petroleum
C. : Cilt
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
dn. : Dipnot
FO : Foreign Office
h.ş. : Hicrî/Şemsî
Haz. : Hazırlayan
IOR : India Office Records
İA : Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
Krş. : Karşılaştırınız
s. : Sayfa
S. : Sayı
SÂKMÂ: Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân
ss. : Sayfa sayısı
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
trc. : Tercüme eden
yyy. : Yayın yeri yok.

ÖN SÖZ

Sanayi Devrimi'nden sonra teknolojik gelişmelerin hız kazanması ve hammadde ihtiyacının artması, Batılı devletleri yeni enerji kaynakları arayışına yöneltmiştir. Amerika ve Rusya, kendi topraklarında petrol bulurken; İngiltere, Fransa ve daha sonra Almanya gibi devletler, petrol temini için başka ülkelerin kaynaklarına muhtaç kalmışlardır. Bu ülkelerden biri de İran'dır. İran'da petrol varlığının bilimsel kanıtlarla ortaya konulmasının ardından önce bağımsız müteşebbisler, daha sonra ise İngiltere Devleti İran'dan petrol imtiyazı elde etmiştir.

Bu kitap, petrol konusunda İngiliz siyasetinin İran'daki gelişimini ve değişimini, İngiltere'nin petrole yönelik hamlelerini ve siyasî-ekonomik adımlarının ardındaki etkenleri kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Aynı zamanda, petrolün artan arzını ve önemini, İran'dan alınan petrol imtiyazının İngiltere'nin kontrolüne geçmesiyle oluşan yeni siyasî konjonktürü de ayrıntılı olarak incelemektedir.

Kitap, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde öncelikle çalışmanın konusu, önemi, amacı ve kaynakları belirtilmiştir. Sonrasında konunun daha iyi anlaşılabilmesi için petrolün kısa tarihçesi verilmiştir. Ardından Kaçar Hanedanı döneminde İran'da yaşanan siyasî olaylar özetlenmiş ve İran-Batı ilişkilerinin tarihî arka plânı aktarılmıştır.

Birinci bölümde, İran'da petrol varlığına ilişkin ilk bulgular ve bu konudaki ilk bilimsel araştırmalar ele alınmıştır. Ardından, müteşebbislerin Kaçar hükûmetinden petrolün de dahil olduğu çeşitli maden imtiyazlarını elde etme süreçleri üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, petrolün İngiltere gözünde değer kazanması ve müteşebbis William Knox D'Arcy'nin ortaya çıkışına değinilerek, petrol özelinde verilen ilk imtiyaz (1901) tartışılmıştır. Daha sonra, Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) kuruluşu ve imtiyazın İngiltere hükûmetinin tasarrufuna geçmesi üzerinde durulmuştur. Devamında, İngiltere'nin petrol politikaları bağlamında bölge aşiretlerini kontrol etmeye yönelik girişimleri değerlendirilmiş ve Abâdân Rafinesi'nin kuruluşuna yer verilmiştir.

Üçüncü bölümde, İngiltere'nin donanmayla ilgili radikal değişiklik kararı ve Birinci Dünya Savaşı'na girerken izlediği petrol politikaları ele alınmıştır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz-İran

ilişkilerini şekillendiren faktörlere değinilmiş ve bu savaşta İran'ın siyasî pozisyonu ile İran petrollerinin önemi tartışılmıştır.

Dördüncü bölümde, APOC'un İran hükûmeti ile yaşadığı ihtilaflar ele alınmış, ayrıca D'Arcy imtiyazının iptaline ve yeni bir anlaşmaya zemin hazırlayan sosyo-politik gelişmelere dikkat çekilmiştir.

İran petrol endüstrisi tarihine ışık tutan bu kitap, önemli ölçüde İran ve İngiltere arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Çalışma ayrıca, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi vesikaları, İngiltere meclis tutanakları, dönemin hatıratları, seyahatnameler, biyografiler, gazeteler ve diğer çeşitli kaynaklarla da desteklenmiştir.

"Kaçarlar Devrinde İran Petrolleri (1872-1925)" başlıklı doktora tezim, daha sonra çeşitli eklemeler ve düzenlemeler yapılarak bu kitaba dönüştürülmüştür. Katkılarından ötürü, danışman hocam Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu'na hürmet ve şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmanın olgunlaşmasını sağlayan Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli ve Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Köremezli'ye; ilgi ve teşvikleri içinse Doç. Dr. Ferdi Bozkurt ve Dr. Cumhur Havan'a teşekkür ederim. Çalışmanın son okumalarını gerçekleştiren ve değerli eleştirilerini esirgemeyen kıymetli dostum Volkan Atuk'a, kaynak temini noktasında yardım aldığım Dr. Mecit Aras ve Dr. Mortaza Firuzi'ye, Fransızca kaynakların tercümesinde destek olan Moudjibou Boukari'ye, İran arşiv kaynaklarının temini hususunda yardımcı olan İran Millî Arşivi İranoloji ve İslamoloji Daire Başkanı Iraj Inayatizadeh'e ve İran Millî Arşivi çalışanlarına teşekkürlerimi iletiyorum. Son olarak, bu uzun ve zahmetli süreçte hiçbir zaman benden desteklerini esirgemeyen değerli dostum Doç. Dr. Mustafa Tanrıverdi'ye ve sevgili aileme teşekkürlerimi sunarım.

Dr. Alper YILDIRIM
Eskişehir-2024

GİRİŞ

İran'da petrolün varlığı antik devirlerden beri bilinmektedir. Hatta İranlılar, eski dönemlerde sahip oldukları ilkel yöntemlerle bazı bölgelerden petrol elde etmeyi başarmışlardır. Dönemin insanları, yandığında uzun süre sönmeyen bu siyah maddeye kutsiyet atfetmiş ve onu özel mabetlerde muhafaza etmiştir.

Petrol, modern İran tarihinde ekonomik, sosyal ve politik gelişmeler açısından önemli bir role sahiptir. Kaçar Hanedanı (1796-1925) döneminde, İran'daki petrol kaynaklarının varlığına dair ortaya konulan bilimsel veriler, müteşebbislerin dikkatini çekmiş ve petrol arama çalışmalarını tetiklemiştir. Ticarî değerde zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu anlaşılan İran'ın petrol serüveni böylece başlamıştır.

Uzun bir süre inşaat, ısınma, aydınlanma ve sağlık gibi alanlarda kullanılan petrol, Sanayi Devrimi sonrası süreçte üretimin ve askerî teknolojilerin şekil değiştirmesiyle birlikte dünya pazarında önemli bir yer edinmiştir. Zamanla, ticarî ve stratejik bir meta olarak petrolün önemi artmış ve bu durum, petrole yatırım yapmak isteyen müteşebbislerin yanı sıra devletlerin de ilgisini çekmeye başlamıştır.

Olumsuz ekonomik koşullar nedeniyle Kaçar yönetimi, maddî gelir karşılığında yabancılara çeşitli imtiyazlar vermek zorunda kalmıştır. İncelenen dönem içerisinde, ilk olarak 1872 yılında Baron Julius de Reuter ile yapılan imtiyaz anlaşması dikkat çekmektedir. Maden ve demiryolu ayrıcalıkları olarak bilinen bu anlaşma, Reuter'e 70 yıllığına geniş yetkiler tanımıştır. Bu imtiyaz anlaşması 1873 yılında iptal edilmesine rağmen Reuter, 1889 yılında İran ile ikinci bir imtiyaz anlaşması yapmayı başarmıştır.

1901 yılında, İran'da müteşebbis William Knox D'Arcy'ye 60 yıllığına verilen petrol imtiyazı, daha sonra Anglo-Persian Oil Company (APOC) aracılığıyla İngiltere'nin kontrolüne geçmiştir. Petrol imtiyazının İngiltere'nin kontrolüne geçmesinin ardından, kâr paylaşımı konusunda çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıkmış ve bu durum, İran'da birtakım itirazlara sebep olmuştur. İngilizlerin İran'a uyguladığı petrol politikaları, ticarî olmaktan ziyade bir çeşit sömürü düzenine dönüşmüştür. İran,

içinde bulunduğu olumsuz koşullardan İngiltere'yi ve D'Arcy imtiyazını sorumlu tutmuş ve zamanla ülke genelinde bu imtiyaza karşı topyekûn bir tepki oluşmuştur. Taraflar arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle Pehlevî hanedanı döneminde D'Arcy imtiyazı iptal edilmiş (1932), ancak 1933 yılında 60 yıllık yeni bir imtiyaz anlaşması imzalanmıştır.

I. Çalışmanın Konusu ve Problemi

Bu çalışmanın konusu genel olarak, İran'da petrolün ticarî değerde ortaya çıkması ve önem kazanmasıyla birlikte, İngiltere'nin bölgede uyguladığı politikalar ve bu politikaların neden olduğu gelişmelerdir. İlk olarak müteşebbislerin girişimleriyle başlayan petrol imtiyazı süreci, daha sonra İngiltere hükûmetinin devreye girmesiyle uluslararası bir boyut kazanmıştır. Bu bağlamda, çalışmada; İran'da petrol dahil ilk büyük maden imtiyazının verildiği 1872 yılından, D'Arcy imtiyazının iptal edilip (1932), yeni bir anlaşmanın yapıldığı 1933 yılına kadarki dönem ele alınmıştır.

Bu çalışma, temelde aşağıdaki ana soruları tartışacak ve onlara cevap verecektir:

- İngiltere için İran petrolünün önemi nedir?
- İran petrollerinin stratejik ve ekonomik açıdan değer kazanarak İngiltere için vazgeçilmez bir enerji kaynağına dönüşme süreci nasıl gerçekleşmiştir? Bunun neticesinde siyasî ilişkiler nasıl şekillenmiştir?

Bu ana soruların haricinde aşağıdaki şu sorulara da değinilmektedir:

- İngiltere'nin petrol siyaseti İran üzerinde ne tür etkiler yaratmıştır? İngilizler, İran petrollerini bir sömürü aracı olarak mı kullanmıştır? İran petrolleri, İngiltere donanması için nasıl bir önem ifade etmiştir? Süreç içerisinde İran'ın petrol konusundaki algısı nasıl şekillenmiştir? Pehlevî döneminde, petrol özelinde İran'daki niteliksel değişimler neler olmuştur?

Bu sorular, çalışmanın problematik kısmını oluşturmaktadır. Bu sorulara verilen cevaplar ise çalışmanın ortaya çıkmasına neden olan temel etkenler arasındadır.

II. Konunun Önemi

Bu konu, İran petrollerinin dünya sahnesine çıkış serüvenini ve İngiltere'nin İran petrollerine artan ilgisiyle birlikte Orta Doğu siyasetindeki değişim ve dönüşümünü ele alması bakımından önemlidir.

Petrol, İran'da iç ve dış siyasal koşulların değişmesinde merkezî bir rol oynamış ve zamanla siyasal-ekonomik projelerin en önemli finans kaynağı hâline gelmiştir. Bu nedenle, İran petrollerinin coğrafî, ekonomik ve siyasî öyküsü, uluslararası ambargo koşullarında enerji ihracatına bağımlı bir ülke ekonomisinin geçmiş deneyimlerinin anlaşılması ve günümüz koşullarının daha iyi kavranması açısından büyük önem taşımaktadır.

III. Çalışmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı, İran petrollerinin önem kazanma sürecini ve İngiliz petrol siyasetinin İran üzerindeki gelişim ve değişimini ortaya koymaktır. Bu sayede, 20. yüzyılın başlarında İngiltere ile İran arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkilerin petrol odaklı bir şekilde değerlendirilmesi ve bu ilişkilerin İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda nasıl şekillendiğinin incelenmesi hedeflenmektedir.

İngiltere, petrolün dünya pazarında yer edinmesiyle birlikte hammadde arayışına girmiş ve bunu büyük oranda İran'dan temin etmeyi plânlamıştır. Bu amaçla İngiltere, bölgede hakimiyeti sağlayabilmek adına hem İran'a hem de diğer büyük devletlere karşı siyasî ve ekonomik stratejiler geliştirmiştir. Sonuç olarak Orta Doğu'daki ilk petrol kuyuları İran'da açılmış ve elde edilen kaynaklar uzun bir müddet İngilizlere hizmet etmiştir.

IV. Literatür İncelemesi

Bu çalışmada, İran petrollerinin tarihsel gelişimini ele alırken, İran, İngiliz ve Türk arşiv kaynakları birlikte değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, mevcut literatürde bu üç kaynağı bir arada ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, dönemsel analizler ve karşılaştırmalı yöntemlerle hem ulusal hem de uluslararası literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Bu minvalde, "İran Petrolleri 1872-1933" başlıklı bu kitabın, ele alınan dönem ve kullanılan kaynaklar açısından özgün bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

i. Arşiv Vesikaları

Çalışmada öncelikle müracaat edilen arşiv kaynakları İran arşiv vesikalarıdır. Literatürde "*SÂKMÂ*" (*Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân*) kısaltmasıyla gösterilen bu vesikalar, dönemin anlaşmaları, imtiyaz belgeleri ve tercümeleri, resmî yazışmalar,

fotoğraflar ve haritalar gibi çok çeşitli belge türlerini içermektedir. Bu hususta söz konusu vesikalar, İran petrollerinin ortaya çıkışı, yapılan imtiyaz anlaşmaları, İngiltere'nin İran petrolü üzerindeki politikası vb. konulara birinci elden erişilmesi noktasında çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Ayrıca İran-İngiltere-petrol üçgenindeki ilişkilerin detaylı bir şekilde incelenmesine olanak tanımıştır.

Bu çalışmada İngiltere, konunun diğer bir önemli ayağını oluşturduğundan, İngiliz arşiv vesikalarından da geniş ölçüde istifade edilmiştir. Bu bağlamda, gerekli resmî kayıtların büyük bir kısmı İngiliz arşivlerinde bulunmakta olup, özellikle India Office Records (IOR) belgeleri taranmıştır. IOR belgeleri, resmî yazışmalar, mektuplaşmalar, anlaşma metinleri ve görsel materyaller gibi çeşitli belge türlerini içermektedir. Bu belgeler, İngiltere'nin İran petrol siyaseti ve iki ülke arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi hususunda çalışmaya önemli katkılar sunmuştur.

İngiliz arşiv belgeleriyle ilgili değinilmesi gereken diğer bir önemli nokta, İngiltere Dışişleri kayıtlarının tutulduğu Foreign Office (FO) belgeleridir. Konuyla alakalı olarak Foreign Office belgelerinin şu koleksiyonlarından yararlanılmıştır:

- Central Asia, Persia and Afghanistan 1834-1922
- Confidential Print: Middle East, 1839-1969
- First World War Portal

Bu koleksiyonlar, çalışmanın kapsamını ve derinliğini artırarak konuyla ilgili daha geniş bir perspektif sunmaktadır.

Çalışmada ayrıca, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi vesikalarından da faydalanılmıştır. Osmanlı Devleti, dönemin İran Devleti'ne sınır komşusu olduğundan, İran'da yaşanan hadiseler Osmanlı Devleti'ni de yakından ilgilendirmiş ve bu sebeple İran petrolleriyle ilgili bazı gelişmeler Osmanlı Devleti tarafından kayıt altına alınmıştır. Aynı hassasiyet Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra da devam etmiştir. Dolayısıyla söz konusu vesikalar bu çalışmayı destekleyen birinci el kaynaklar arasında yer almaktadır.

Arşiv vesikası niteliğindeki belgeler arasında değinilmesi gereken başka bir kaynak CIA belgeleridir. Bu belgeler genel olarak Amerika Birleşik Devletleri resmî makamlarınca tutulmuş birtakım raporlardan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri dış politika kararlarını ve diplomatik faaliyetlerini içeren resmî evrakların yer aldığı "FRUS" (Foreign Relations of the United States) kodlu

belgelerden ve British Petroleum'un resmî arşiv koleksiyonlarından da yer yer istifade edilmiştir.

ii. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Çalışma kapsamında, birinci el kaynak niteliğinde değerli olan bir başka kaynak türü, yayımlanmış arşiv belgeleridir. Bu belgeler, birçok noktada çalışmaya önemli katkılar sağlamıştır. Özellikle, belirli olayların detaylı incelenmesi ve kronolojik bir perspektif sunulması açısından bu belgeler vazgeçilmezdir. Kullanılan yayımlanmış arşiv belgeleri, dönemin siyasî, ekonomik ve sosyal dinamiklerinin anlaşılmasına yardımcı olmuş ve çalışmanın bulgularına önemli katkılar sağlamıştır. Bu hususta çalışmanın odak noktasını oluşturan bazı kaynaklar aşağıda örneklendirilmiştir.

- Söz konusu kaynaklardan ilki, *"British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print"* tir. 35 ciltlik bu eser İngiltere Dışişleri yazışmalarını, raporlarını ve belgelerini içermektedir. Amerika'da basılmış olan bu kaynak, İngiltere'nin İran'daki petrol politikalarının gelişimine ve APOC (Anglo-Persian Oil Company) siyasetine dair görüşlere yer vermesi açısından çalışmada önemli bir boşluğu doldurmuştur.
- İlgili kaynaklardan bir diğeri, "Documents on British Foreign Policy 1919-1939" başlıklı eserdir. İngiltere Dışişleri yazışmaları ile çeşitli rapor ve belgelerin yer aldığı Londra basımlı bu ansiklopedik kaynak, 1919-1939 yılları arasında İngiltere'nin dış politikasını ve İran'la arasında yaşanan olayları resmî belgelerle ortaya koyması hususunda çalışma için büyük önem taşımaktadır.
- Diğer bir kaynak, "Iran Political Diaries, 1881-1965" adlı 14 ciltlik eserdir. Modern İran tarihi için önemli bir kaynak eser olan bu kapsamlı İngiliz siyasî raporlar dizisi, İran siyaseti hakkında ayrıntılı bilgi sunmakta ve İngiltere ile İran arasındaki ilişkilerin zaman içinde değişen yapısını birinci elden yansıtmaktadır. Bu eser, İngiltere'nin İran'daki politikaları, diplomatik girişimleri ve iki ülke arasındaki stratejik ilişkiler hakkında derinlemesine analizler sunmaktadır. Bu sebeple ilgili tarih aralığında çalışmalar yapan İran araştırmacıları için mutlaka başvurulması gereken birinci el kaynaklar arasındadır.

- Yayımlanmış arşiv kaynaklarından başka bir tanesi, İran'da h.ş. 1330 yılında, İdâre-yi Küllî İntişârât ve Tebligat kurumu tarafından basılmış olan *"Esnâd-i Neft"* adlı eserdir. İran petrollerine dair diplomatik yazışmaları ve imtiyaz anlaşmalarını ele alan bu Farsça eser, bu çalışmanın temel konularını oluşturan kaynaklar arasındadır. Eserin güncel baskısı "Ittihâdiye, Touraj, *Esnâd-i Neft ve Conbeş-i Millî Şoden-i San'ât-i Neft-i Îrân*, Fârzân Neşriyât, Tahran, 1399." künyesiyle yer almaktadır.[1]
- Bu çalışma için önem teşkil eden ve arşiv kaynağı niteliğinde olan yayımlanmış bir başka kaynak, İngiltere Meclis Tutanakları'dır. Orijinal ismi *"UK Parliamentary Debates"* olan bu kayıtlar, dönemin İngiltere meclisindeki tartışmaları ve kararları içermektedir. İngiliz parlamentosunun donanmada petrole geçiş kararını ve İran petrollerinden istifade edilmesi hususundaki görüşlerini yansıtması bakımından bu kayıtlar çalışmaya önemli bir katkı sunmuştur.

iii. Araştırma Eserler

Bu çalışmada arşiv vesikalarının yanı sıra birçok farklı kaynak türünden de istifade edilmiştir. Bu kaynaklardan bazıları son derece önemlidir ve çalışmanın akademik değerini artırmıştır. Bunlardan ilki, *Annales des Mines* dergisinde M. J. De Morgan tarafından kaleme alınan 1892 tarihli "Gites De Naphte De Kend-É-Chirin"[2] aldı makaledir. Fransızca olarak kaleme alınan bu makale, İran petrollerinin varlığına dair bilimsel kanıtlar sunması ve bu hususta bilinen ilk yayın organı olması bakımından önem arz etmektedir.

Dönemin İngiliz siyasetçilerinden Curzon tarafından kaleme alınan 1892 tarihli "*Persia and The Persian Question*"[3] adlı eser, bu çalışmada faydalanılan bir diğer önemli kaynaktır. Bu eser, İngilizlerin İran politikalarıyla ilgili gelişmeleri birinci ağızdan öğrenmek isteyen araştırmacılar için başvurulması gereken dönem kaynakları arasında yer almaktadır.

---

[1] Eserin güncel baskısı ve kritiğiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Alper Yıldırım, "Esnâd-i Neft ve Conbeş-i Millî Şoden-i San'ât-i Neft-i Îrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık-2023, ss. 399-402.

[2] M. J. De Morgan, "Gites De Naphte De Kend-É-Chirin", *Annales Des Mines*, (Rédigées Et Publiées Sous L'autorisation Du Ministre Des Travaux Publics), Tome 1, Paris, 1892, ss. 227-238.

[3] George N. Curzon, *Persia and The Persian Question*, Longmans Green and Co., Vol. 1-2, London, 1892.

Boverton Redwood'un, petrolün coğrafî dağılımı ile ilgili bilimsel veriler ortaya koyan 1922 tarihli "*Petroleum*"[4] adlı çalışması, İran'da petrol varlığına dair önemli bilgiler içermesi bakımından, bu çalışmada istifade edilen diğer bir dönem kaynağıdır.

İngiliz siyasetçi ve diplomat Sir Arthur Hardinge'nin hatıralarının yer aldığı "*A Diplomatist in The East*"[5] adlı 1928 tarihli eseri, İngiltere'nin doğu politikalarını İngiliz bakış açısından değerlendirmek adına bu çalışmaya katkı sunmuştur.

Yararlanılan diğer bir önemli kaynak türü "*Fihrist-i Maḳālât-i Fârsî*"[6] adlı Farsça makalelerin yer aldığı külliyattır. Îrec Efşâr, İran ile ilgili bilimsel çalışmaları tarih, edebiyat, sosyoloji, iktisat gibi alanlara ayırarak bir bibliyografya oluşturmuştur. Bu kaynak sayesinde İran'da yayınlanmış olan birçok eski tarihli dergi ve makaleye erişilmiştir.

Bu çalışmada önemli bir boşluğu dolduran başka bir kaynak türü ise yazılı basındır. Bu hususta konuyla ilgili *The Times* gazetesinin dijital arşiv kayıtlarından yararlanılmıştır. Bunun yanında Osmanlı, Türkiye Cumhuriyeti ve İran gazetelerinden de yer yer istifade edilmiştir.

Konuyla ilgili önemli görülen yakın tarihli güncel araştırma eserlere de değinmek faydalı olacaktır. Bunların başında Ferrier'in "*The History of The British Petroleum Company (The Developing Years 1901-1932)*"[7] adlı eseri yer almaktadır. İngilizce olarak kaleme alınmış bu eser, İngiltere'nin genel petrol politikalarıyla ilgili detaylı bilgi sunan en önemli referans kaynaklarından biridir.

Güncel kaynaklar arasında, İran petrol tarihiyle ilgili önemli bilgiler sunan diğer eser Mustâfa İlm'in "*Neft-Kudret ve Usûl (Millî Şoden-i Neft-i Îrân ve Peyâmedhâ-yi Ân)*"[8] adlı kitabıdır. Bu eser, İran petrol tarihini ele almakta ve İran petrollerinin uluslararası alandaki önemini açıklamaktadır. Bu hususta başka bir önemli kaynak ise Mustâfa Fâtih'in *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*[9] adlı eseridir. Yazar bu kitapta İran

---

[4] Boverton Redwood, *Petroleum: A Treatise on the Geographical Distribution and Geological Occurrence of Petroleum And Natural Gas*, C. Griffin & Company Limited, Vol. 1, London, 1922.

[5] Sir Arthur H. Hardinge, *A Diplomatist in The East*, Jonathan Cape Limited, London, 1928.

[6] Îrec Efşâr, *Fihrist-i Maḳālât-i Fârsî*, Merkez-i Dâiretü'l Maârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran.

[7] R. W. Ferrier, *The History of The British Petroleum Company (The Developing Years 1901-1932)*, Cambridge University Press, Vol. 1, Cambridge, 1982.

[8] Mustâfa İlm, *Neft-Kudret ve Usûl (Millî Şoden-i Neft-i Îrân ve Peyâmedhâ-yi Ân)*, İntişârât-i İtilâ'ât, Farsçaya trc. Gulâmhüseyin Sâlihyâr, Tahran, 1393 h.ş.

[9] Mustâfa Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, Şirket-i Sehâmî-yi Çâp, Tahran, 1335 h.ş.

petrollerinin 50 yıllık tarihini kronolojik olarak detaylı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu kitabın hazırlanmasında, çalışmanın konusuyla nispeten ilişkili olan bazı Türkçe tezlerden de istifade edilmiştir. Bu minvalde değinilmesi gereken tez çalışması; "*Petrol Hukukunun İran'da Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Türk Petrol Hukuku*"[10] başlıklı doktora tezidir. 1971 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde yapılmış olan bu tez, İran ve Türkiye petrollerinin geçirdiği merhaleleri hukukî açıdan ortaya koyar ve mukayese eder. Ayrıca İran'da millîleştirme hareketine kadar geçen süreçte, verilen imtiyazlar hakkında genel bir fikir sunması bakımından önem teşkil etmektedir. Bu tez, İran petrolleri konusunda Türkiye'de yapılmış ilk tez çalışmaları arasındadır.

Çalışmada ele alınan noktaların yanı sıra eksik kalan alanlara da değinmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda, Covid 19 salgını sebebiyle İran arşiv kayıtlarına kısmen erişim izni verilmiş ve ne yazık ki, bu sebeple genel bir İran basını taraması gerçekleştirilememiştir. Dolayısıyla, gelecek araştırmacıların bu eksiklikleri de ele alarak literatüre katkı sağlamaları mümkündür.

Bu kitabın, İran petrol endüstrisi tarihini anlamak ve bu süreçte İngiltere'nin enerji politikalarını değerlendirmek bakımından literatüre önemli bir katkı sağlaması umulmaktadır. Bununla beraber, İngiltere dışındaki devletlerin İran'dan petrol imtiyazı alma girişimleri ve bunun doğurduğu sonuçlar, 1933 Anlaşması sonrası petrol ekseninde İngiliz-İran ilişkileri ve APOC'un AIOC'a dönüşümü gibi konular, alana ilişkin daha ayrıntılı araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır.

V. Tarihî Arka Plân ve Kavramsal Çerçeve

i. Petrolün Kısa Tarihçesi ve Petrol Endüstrisinin Ortaya Çıkışı

Petrol, genel olarak iki kategoride ele alınmaktadır: Birincisi, "petrol" kelimesinin anlamsal ve etimolojik kökeni; ikincisi, petrol mineralinin tarihsel kökenidir.[11]

Petrol kelimesi, ham petrolün rafine edilmesiyle oluşan ve çok sayıda ürünü kapsayan genel bir terimdir.[12] Bu ibare Latince taş manasına

---

[10] Ayhan Ünler, *Petrol Hukukunun İran'da Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Türk Petrol Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1971.
[11] Albert Lidgett, *Petroleum*, Published by Sir Isaac Pitman & Sons Ltd., London, 1919, s. 1.
[12] Lidgett, *Petroleum*, s. 1.

gelen "petra" ile yağ manasındaki "oleum" kelimelerinden oluşturulmuştur ve sıvı, yanıcı, bitümlü bir madde olarak tanımlanır.[13]

Petrol, yaklaşık 500 milyon yıllık zaman diliminde dünyanın evrimi içinde çökel kayaların oluşumunun bir parçası olarak meydana gelmiştir.[14]

İnsanlık tarihi boyunca petrole ilk ne zaman rastlandığı ve onun ilk ne zaman kullanıldığı ile ilgili net bir bilgi olmasa da[15] petrolün, bünyesindeki gaz basıncı sayesinde yeryüzüne çıktığı tahmin edilmektedir.[16]

Antik çağda, kökeni tam olarak anlaşılamayan petrol ateşine hep bir kutsallık atfedilmiştir. Deniz seviyesinden yaklaşık 300 metre daha aşağıdaki Lût Gölü çevresinde yaşamış olan ve tarihi milattan önce 9000'lere kadar varan Proto-Neolitik dönemin önemli şehirlerinden Erihâ'nın tuz ve zift ticaretinin merkezi olduğu bilinmektedir. Yine milattan önce 7000'lerde Erken Neolitik dönemde Kuzey Mezopotamya'da tuz ve ziftin yaygın olarak kullanıldığına dair emareler mevcuttur. Musul ve Basra dolaylarında yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde milattan önce 6000-600 yılları arasında bitüm* örneklerine

---

[13] Daniel D. Donahue, *A Treatise on Petroleum and Natural and Manufactured Gases*, Pantagraph Printing and Stationery Co., Bloomington, 1902, s. 5; Ekrem Göksu, *Petrol Jeolojisi*, İ. T. Ü. Maden Fakültesi Petrol Arama ve İşletme Kürsüsü, İstanbul Teknik Üniversite Matbaası, İstanbul, 1971, s. 1.

[14] Şener Üşümezsoy; Şamil Şen, *Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19. Yirminci yüzyılın başlarında petrolün oluşumuyla alakalı inorganik ve organik yapıda olduğu ile ilgili iki farklı görüş ortaya atılmış ancak bunlardan ilki yeterli deneysel çalışma yapılmadığı gerekçesi ile kabul görmemiştir. Yaygın olan görüş ise petrolün organik yapıda olduğudur. Bu görüşü savunanlar; milyonlarca yıl yeryüzünde meydana gelen büyük fizikî olaylar neticesinde denizlerde, göllerde, sulak bölgelerde ve bataklıklarda mevcut olan bitki, hayvan ve canlı kalıntılarının taş, toprak ve kum ile örtüldüklerini ifade ederler. Sonra bu kalıntıların bir çeşit bakteri üretmesi ve bu bakterilerin su, tuz ve çamur ile kimyasal bir tepkimeye girmesiyle zamanla kalın bir yağ tabakası ortaya çıkar. İşte bu kalın yağ tabakasını petrol olarak adlandırmaktadırlar. Meydana gelen petrol akabinde çatlaklar ve fay boyunca yükselerek yer değiştirmeye başlar ve fırsat bulursa zemin üstüne çıkar. Konu ile ilgili bkz. Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 2, 3; E. H. Cunningham Craig; B. A., F. G. S., *Oil-Finding: An Introduction to The Geological Study of Petroleum*, Edward Arnold, London, 1912, s. 2; Cahit Doğan, "Petrol Meselemizin Dünü", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, C. 1, S. 3, Aralık 1979, s. 102; Üşümezsoy, *Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları*, s. 20.

[15] Alphonsus Fagan, *An Introduction to The Petroleum Industry*, Government of Newfoundland and Labrador, Department of Mines and Energy, yyy., November 1991, *s.* VI.

[16] Hikmet Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, De Ki Yayınları, Ankara, 2008, s. 15.

* Bitüm: Ham petrolden elde edilen, ortamın sıcaklığına göre hâl değiştiren, yapışkan ve su geçirmeyen bir malzeme.

rastlanmıştır. Bu durum, petrolün o dönem toplumlarında günlük hayatta kullanıldığının bir göstergesidir.[17]

Milattan önce 4000 yılında Mezopotamya halkının zifti harç olarak kullandığı ve ilerleyen dönemde bu harçtan Nuh'un gemisinin onarımı için de yararlanıldığı rivayet edilmiştir. Babiller bu maddeden lambalarda, baraj inşaatlarında ve yol yapımında istifade etmişlerdir.[18] Tevrat'ta, antik çağlarda zifttten harç malzemesi olarak yararlanıldığı ve bunun İbranicede "kofer" olarak telaffuz edildiği bilgisi yer almaktadır.[19] Babil kulelerinin inşasında ise bitümden yapılma bir çeşit balçık kullanıldığı kaynaklarda mevcuttur.[20]

İran'da Zerdüştlerin sönmeyen ateşinin yine petrol ürünü olduğu, Mısırlıların ölülerini mumyalarken petrolden istifade ettikleri, Sümerlerin de çeşitli alanlarda petrolden yararlandıkları bilinmektedir.[21] Ayrıca Çin'de tuz kuyuları kazılırken bulunan petrolün yakıt ve aydınlatıcı olarak kullanıldığı anlaşılmıştır.[22] Milattan önce 2000-3000'lerde Erken Bronz Dönemi'nde ise Elam Krallığı'nın en büyük merkezi Susa'nın güneydoğusunda, bugünkü Şîrâz yakınlarında yer alan Anşan'daki ambarlarda bakır ve zifttten istifade edildiğine dair kalıntılar mevcuttur.[23]

Yazılı olarak petrol sözcüğüne ilk defa Babil tabletlerinde rastlandığı bilinmektedir.[24] Petrol, bu tabletlerde Babil dilindeki adıyla "Naptu-Nafta" olarak yer alır.[25] Bu sözcük o dönemde "birden alev alan" manasında kullanılmıştır.[26]

Babil Kralı Nebukadnezar dönemine "Ebedi Ateş" olarak bilinen ateşin petrol ve doğalgaz yataklarından sızan gazlardan oluştuğu tahmin edilmektedir. Aynı şekilde Hazar Denizi'ndeki petrol varlığı ile alakalı olarak bölge ateşperestlerinin, "Bakü'nün ebedi ateşi" olarak bahsettikleri ateşin petrol kaynaklı olduğu bilinmektedir. Babillerin yönetimine gelen

---

[17] Volkan Ş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007, s. 1-4.
[18] Târîh-i Neft, Şirket-i Millî-yi Neft-i Îrân (National Iranian Oil Co.), *https://www.nioc.ir/portal/home/?generaltext/97296/96775/18592/* , (Çevrimiçi 15. 10. 2019).
[19] *Kitab-ı Mukaddes-Tevrat Tora ve Aftara*, Gözlem Yayıncılık, Türkçeye trc. Moşe Farsi, 7/14, 11/3, İstanbul, 2002, s. 41, 71.
[20] George Thompson Walker, *Petroleum: Its History, Occurrence, Production, Uses And Tests*, Imperial Printing Company, Minneapolis 1915, s. 10; Lidgett, *Petroleum*, s. 2.
[21] Doğan, "Petrol Meselemizin Dünü", s. 103.
[22] Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 1.
[23] Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 4.
[24] Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, s. 15, 16.
[25] "Sohenrânî-yi Dânişmend-i Ferzane Üstâd Pürdâvûd der Âbâdân", *Hokht (Goftâr-i Nik)*, Şomâre: 4, Devre: 12, Sâl: 1340 h.ş., s. 24; Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, s. 15, 16.
[26] Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, s. 15, 16.

Kral Marduk'un Asurlara savaş açma sebepleri arasında nafta pınarlarını ele geçirmek olduğu kaynaklarda mevcuttur. Plutarkos, Büyük İskender'in Babil'i fethi esnasında İran bölgesindeki Hemedan yakınlarında büyük bir birikintideki çamurumsu maddeden ateş fışkırdığını görünce çok etkilendiğini ifade etmiştir.[27] Büyük İskender'in askerleri de milattan önce 326'da Türkmenistan ve Özbekistan'dan geçerken Amu Derya kıyısında yerden fışkıran yağlı maddeye rastlamışlardır. Bunun da petrol olduğu var sayılmaktadır.[28] Ayrıca Herodot, İran'ın Güneybatı (Susa/Şuş/Hûzistân) bölgelerinde üç çeşit ürün veren kuyulardan bahseder. Bu ürünlerin bitüm, tuz ve siyah yağ olduğuna ve hangi yöntemlerle ayrıştırıldığına değinir.[29] İran'ın volkanik bölgelerindeki ilahî ateşin kaynağının da petrol pınarları olduğu var sayılmaktadır.[30]

Persler döneminde ham petrol hem aydınlanma hem de ısınma amacıyla kullanılmıştır. Hristiyan rahipleri petrolden ilaç olarak faydalanırken, Alman çiftçiler ise araba tekerleri için gres yağı olarak yararlanmışlardır.[31]

Tarihsel süreçte yol yapımında, asfaltlamada, aydınlatmada, tedavilerde, eczacılıkta vb. alanlarda kullanılan petrolün bir diğer kullanım alanı da savaşlardı. Yunanlıların meşhur "Yunan Ateşi" dedikleri petrol ile kireç karışımı olan madde, nemlendirildiğinde tutuşuyordu. Bu formül uzun süre saklanmıştı. Bunun dışında eski dönemlerde petrole batırılmış ok ucu ile yapılan saldırılar ve petrol içerikli ilkel el bombaları da düşmanı etkisiz hale getirmekte oldukça başarılıydı. Bu sebeple petrole uzun süre baruttan daha etkili bir silah olarak bakıldı.[32]

Musul civarında milattan sonra 2. ve 8. yüzyıllardan kalma bazı Zerdüşt ateşgedelerine (tapınaklarına) rastlanmıştır.[33] Evliya Çelebi Musul'un güneyindeki Ali Hamamı çevresinde bir Erdeşir (Sâsânî Kralı) ateşgedesinin varlığından ve buradaki ateşin hiç beslenmediği halde

---

[27] Uluğbay, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, s. 16, 17.
[28] Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 8.
[29] Herodotos, *Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Trc. Müntekim Ökmen, İstanbul, 2012, s. 96.
[30] A. V. Williams Jackson, *Persia Past and Present*, The Macmillan Company, New York-London, 1906, s. 58.
[31] R. Nelson Boyd, *Petroleum: Its Development and Uses*, Whittaker & Co., London, 1895, s. 11.
[32] Daniel Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Türkçeye trc. Kamuran Tuncay, İstanbul, 2017, s. 22.
[33] Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 6.

gökteki yıldızlar gibi ışık verdiğinden bahsetmektedir. Daha sonra bu ateşin neft yahut kibrit madeninden kaynaklandığı iddialarına yer verilmiştir.[34] Yine Sâsânî döneminde İran'da petrol sözcüğünden "Naptu" olarak bahsedildiği bilinmektedir.[35]

Yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde petrolün, Amerika Kıtası'nın keşfinden önce oradaki yerliler tarafından kullanıldığı anlaşılmıştır. Kızılderili mabetlerindeki meşalelerin petrol vasıtasıyla yakıldığı düşünülmektedir.[36] Ayrıca antik dönemde Orta Doğu bölgesinde petrol ürünlerinden, özellikle de asfalttan büyücülük faaliyetlerinde ve putların yapımında kullanıldığı kaynaklarda yer alır.[37]

Marco Polo, 1300 yıllarında Bakü ve Hazar kıyılarındaki petrolden bahsederek bu ürünün tıbbî alanda ve aydınlatmada kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca 1498'de Alsace'de ve 1506'da Polonya'da petrol bulunduğu bilinmektedir. Kristof Kolomb 1498 yılında Trinidad Adası'ndaki asfalt gölünü keşfetmiştir. Daha sonra 1632'de New York'ta ve 1748'de Pennsylvania'da petrol bulunduğu iddia edilmiştir. 16, 17 ve 18. yüzyıllarda dünyanın çeşitli bölgelerinde petrol ve asfalta rastlandığına dair emareler mevcuttur.[38]

Dünya petrol sanayisinin 19. yüzyılın ortalarında başladığı genel kabul görmüştür. Göksu, bu dönemde okuma-yazma oranının artmasıyla insanların geceleri ucuz ışığı elde etme ihtiyacının oluştuğundan bahseder. Bu ihtiyaca 1849'da İskoçyalı James Young, keşfettiği "mum" ile çare bulunmuştur. Akabinde Kanadalı Abraham Gesner de "Kerosene" ismini verdiği gaz yağı elde etmeyi başarmıştır. Bu buluş petrol endüstrisinin gelişimine katkı sağlamıştır. 1859 yılında Amerika'da kömür ve petrolden gaz yağı üretmeyi başaran 50'den fazla fabrikanın açıldığı bilinmektedir.[39] Galiçya ve Romanya köylüleri de kazdıkları kuyularda ham petrole ulaşmışlardır. 1854'te petrol Viyana'da bir ticaret

---

[34] Seyit Ali Kahraman; Yücel Dağlı, *Evlîyâ Çelebi-Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - İsfahan - Malatya - Mardin - Musul Tebriz - Van*, 4. Kitap, C. 2, YKY yayınları, İstanbul, 2010, s. 792.

[35] "Sohenrânî-yi Dânişmend-i Ferzane Üstâd Pürdâvûd der Âbâdân", s. 24.

[36] Özkan Gümüş; Yalçın Altan, *Petrolün Tarihçesi ve Türkiye'de Açılan Petrol Kuyuları*, T. C. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995, s. 1.

[37] Ezzat Safarnia Basmendj, *İran İslâm Cumhuriyeti'nde Petrol ve Yan Ürünleri Üretim ve Tüketim Analizi (Yönetsel Yaklaşım)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1987, s. 83.

[38] Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 1-4.

[39] Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 3.

malzemesi haline gelmiş, 1859'da Galiçya bir gazyağı merkezine dönüşmüştür.[40]

Sanayileşmenin gelişim göstermesiyle birlikte makinelerin yağlanma gereksiniminleri ortaya çıktı. Artık hayvansal yağların yeterli gelmemeye başladığı 1840'lı ve 1850'li yıllarda Amerika ve İngiltere'de refine teknolojisini bulma eğilimi arttı. Dönemin İngiliz Donanma Amirali Thomas Cockrane petrol aramaya yeltenince Abraham Gesner ile iş birliğine girdi. Gesner asfalttan ve benzeri maddelerden yağ çıkararak rafine etme yöntemini bulmuş, böylece onun sayesinde New York'ta bir gazyağı işletmesi kurulmuştur.[41] Bu süreçte petrol ve türevlerinin kullanım alanlarının daha çok aydınlanma, ısınma ve makine yağlama alanlarında yoğunlaştığı göze çarpmaktadır.

1853 yılında Amerika'da G. Bissel adlı bir müteşebbis petrolden gazyağı üretmek amacıyla Pennsylvania Rock Oil Company'yi kurdu. Onun amacı Titusville yakınlarında bir petrol tesisi kurmaktı.[42] Sonrasında Bissel, tuz çıkarmakta kullanılan sondaj sistemini petrol bulmak için uygulamaya karar verdi ve konu ile ilgili Albay lakaplı kondüktör E. L. Drake'ten destek istedi. Drake'nin elinde petrol bulmak için yeterli kaynak ve uygun sondaj makinesi yoktu. Nihayetinde 1859 ilkbaharında Drake aradığı sondajcıyı buldu. O sondajcı, "Bill Amca" lakaplı William A. Smith idi. Smith daha önce tuz madecileriyle çalıştığından sondaj için gerekli aletler kendisinde mevcuttu.[43] Foss Bacon'ın ifadesine göre; Drake ve beraberindekiler bu teçhizatlarla çalışmalarına devam ederlerken 28 Ağustos 1859'da sondaj boruları yaklaşık 69 feet* derinlikte bir boşluğa düştü. Ancak onlar petrole ulaştıklarını ertesi gün anladılar.[44]

Drake'nin Pennsylvania'da kazdırdığı bu kuyu, bilinçli olarak elde edilmiş ilk petrol kuyusu olarak kabul edilmektedir. Ancak bunun

---

[40] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 22.
[41] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 21.
[42] Boyd, *Petroleum: Its Development and Uses*, s. 12, 13; Walker, *Petroleum: Its History…*, s. 12.
[43] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 24, 25.
* 1 Feet(ft) = 0,3048 m. (30,48 cm.) Bkz. Tevfik Güyagüler, "Uluslararası Birimler Sistemi", *Madencilik*, C. 23, S. 1, Mart 1984, s. 46.
[44] Raymond Foss Bacon, *The American Petroleum Industry*, McGraw-Hill Company, Vol. 1, London 1916, s. 217; Walker, *Petroleum: Its History…*, s. 12; Târîh-i Neft, Şirket-i Millî-yi Neft-i Îrân (National Iranian Oil Co.), *https://www.nioc.ir/portal/home/?generaltext/97296/96775/18592/* ; Kerem Alkin; Sabit Atman, *Küresel Petrol Stratejilerinin Jeopolitik Açıdan Dünya ve Türkiye Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2006, s. 23. Boyd, petrole ulaşılan derinliği 169 ½ feet olarak ifade etmiştir. Krş. Boyd, *Petroleum: Its Development and Uses*, s. 13.

gerçek olmadığı hususunda iddialar da mevcuttur. Zira o dönemde petrol endistürisi herhangi bir hukukî zemine dayanmamaktadır.[45] Amerika-Luisiannia'da bulunan 6500 metre derinliğindeki bir diğer kuyu ise dünyanın en derin petrol kuyusu olarak bilinir.[46]

E. L. Drake'in açtığı kuyuda petrol miktarı oldukça azdı. Sadece ince bir damara ulaşılmıştı.[47] Ancak yine de bu faaliyet sondaj yöntemiyle petrole ulaşılabileceğini tüm dünyaya ispat etti. Böylece Drake'nin açtığı sondaj kuyusu, petrol endüstrisinin başladığı tarih olarak kabul edildi.[48]

İlerleyen süreçte petrolün aydınlatma ve yemek pişirmede kullanılabileceği düşüncesi, petrolün öneminin giderek artmasına sebep oldu. Bu durum aynı zamanda kıt ve pahalı olan balina yağına bir alternatif oluşturdu ve bu sayede balina avcılığına ihtiyaç azaldı.[49] Petrol endüstrisi ise neredeyse yarım yüzyıl boyunca aydınlatma ve yemek pişirmede en önemli unsur olarak kullanıma devam etti.[50]

Pennsylvania'da petrolün bulunmasıyla, petrolü saklayacak gereçlere ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla yetkililer, kuyunun çevresinde uygun bir tanker tedarik etme ihtiyacı duydular. Böylece ilk tanker,

---

[45] Mensur Fürûzân, *İktisâd-i Neft*, Şirket-i Sehâmî-yi Neşr-i Endîşe, Tahran, 1342 h.ş., s. 28. Cahit Doğan'ın ifadesine göre, dünyada ilk petrol üretiminin nerede yapıldığı konusunda kaynaklar arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bazı kaynaklar, ilk petrol üretiminin Amerika'da olduğunu iddia ederken, bazıları bunun 1857'de Romanya'da gerçekleştiğini, diğerleri ise Rusya'da olduğunu savunmaktadır.Krş. Doğan, "Petrol Meselemizin Dünü", s. 103, dn. 23.

[46] Târîh-i Neft, Şirket-i Millî-yi Neft-i Îrân (National Iranian Oil Co.), *https://www.nioc.ir/portal/home/?generaltext/97296/96775/18592/*

[47] Abraham Gesner; M. D.; F. G. S., *A Practical Treatise on Coal, Petroleum, and Other Distilled Oils*, Baillière Brothers, New York, 1865, s. 21.

[48] E. de Golyer, "Historical Notes on the Developmant of the Technique of Prospecting for Petroleum", *The Science of Petroleum*, Vol. 1, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1938, s. 268; Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 4. Gümüş ve Altan'ın eserinde yer aldığına göre, dünyada ticarî olarak ilk petrol çıkarma eyleminin Rock Oil tarafından gerçekleştirildiği kabul edilir. Başlangıçta, su ve tuz kuyularından sızan petrolün teknoloji eksikliği nedeniyle kumaşlara emdirilerek toplandığı, ancak daha sonra sondaj sisteminin geliştirilmesiyle depolanabildiği belirtilir. Ayrıca, Amerika'da petrolün sondaj yöntemiyle üretilebileceğinin anlaşılmasıyla talebin hızla arttığı ve birçok iş adamının bu alana yatırım yapmaya başladığı ifade edilir. Bu durumun, petrol üretiminin kısa vadede büyük bir artış göstermesine neden olduğu vurgulanır. Konu ile ilgili bkz. Gümüş; Altan, *Petrolün Tarihçesi ve …* , s. 2-4.

[49] John R. Fanchi and Christopher J. Fanchi, *Energy in the 21st Century (4th Edition)*, World Scientific, Singapure, 2016, s. 19. Drake tarafından Pennsylvania'da petrolün bulunmasının ardından balina yağına olan ihtiyacın azalması "balinaların bu durumu kutlaması" şeklinde karikatürize edilmiştir. Bkz. Fanchi, *Energy in the 21st Century*, s. 19.

[50] Golyer, "Historical Notes on the Developmant…", s. 268. İngiltere'nin 1863 yılında Amerika'dan ithal ettiği petrolün verileri ile ilgili olarak bkz. "Commercial Affairs", *Scientific American*, Vol. 8, No. 7, (February 14, 1863), s. 99.

kuyunun yakınlarında tahtadan (ahşaptan) yapılma ve 8 varil kapasitesinde olacak şekilde inşa edildi.[51]

İlerleyen süreçte Pennsylvania'da açılan 75 kuyudan yılda 450 bin varil petrol üretilmeye başlandı.[52] Başlarda varili iki dolardan satılan petrolün değeri üç yıl içerisinde 10 cent'e kadar düştü.[53] 1860 yılında Amerika'da ham petrol üretimi 650 bin varili bulurken, 1862'de bu rakamın endüstrinin de ilerlemesiyle 3 milyon tona ulaştığı söylenmektedir. Elde edilen bu değerli madenin piyasası, birbirleriyle rekabet eden petrol üreticilerinin eline kalmıştı. İşte böyle bir dönemde John Davison Rockefeller adlı genç bir müteşebbis 1865'te rafineri işine girişti ve kısa sürede yükseldi. Rockefeller'ın kurduğu Standard Oil şirketi, 1875-1900 yılları arasında, Amerika petrol ticaretinin %80'ini ve Amerika ihracatının %90'ını işletiyordu. Standard Oil, ilk yirmi yıl rafineri işleri ile ilgilendi. Ancak 1888'den sonra petrol üretimine başlayabildi. 19. yüzyıldan itibaren başta Rusya ve Hollanda olmak üzere yeni rakiplerin ortaya çıkmasıyla büyük ve modern petrol tankerleri inşa edilmeye başlandı. Tarihteki ilk modern petrol tankeri 1877'de Hazar Denizi'nde çalıştırıldı. 1883'te Batum-Bakü demiryolunun inşasıyla petrol kısmen Karadeniz'e ve oradan da Avrupa piyasasına sevk edildi. 1885'te ise Almanlar ilk transatlantik tankere sahip oldular.[54] Rockefeller'ın yaptığı rafineri yatırımı sonrası[55] bu akıma başta İngiliz ve Fransız şirketleri olmak üzere Batı Avrupa da dâhil oldu.[56]

Rockefeller'ın Standard Oil ile başlayan petrol üretimi, içten yanmalı motorların icadıyla daha da ivme kazandı. Çok geçmeden petrolün deniz savaşlarındaki stratejik önemi de anlaşıldı. Bu sebeple İngiliz Amiral Lord Fisher, donanma yakıtını kömürden petrole çevirme kararı aldı. Zira Ruslar akaryakıtla çalışan prototip gemileriyle Hazar Denizi'nde tatbikatlara başlamışlardı.[57]

---

[51] Kâveh Şemsîzâdegân; Hâmid Mehdizâde, *Terâhî-yi Mehâzen-i Neft Beresâs-i Standart-i API*, Dânişgâh-i Câme' İlmî-Kârbordî, Merkez-i Âmuzeş-i İlmî-Kârbordî Pejûheş ve Mühendisî-yi Cûş-i Îrân, Lisans Teknik Uzmanlık Tezi, Zemistân 1386 h.ş., s. 2.

[52] Fanchi, *Energy in the 21st Century*, s. 19.

[53] Daniel Durand, *Uluslararası Petrol Sorunları*, Gelişim Yayınları, Türkçeye trc. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 1974, s. 6.

[54] Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 4, 5.

[55] Alain Gresh; Dominique Vidal, *Orta Doğu (Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na)*, Alan Yayıncılık, Trc. Hamdi Türe, İstanbul, 1991, s. 44.

[56] Sergei Losev; Yuri Tyssovsky, *The Middle East: Oil and Policy*, Translated from the Russian by Dmitry Sventsitsky, Progress Publishers, Moscow, 1984, s. 24.

[57] William Engdahl, *A Century of War (Anglo-American Oil Politics and the New World Order)*, Pluto Press, London, 2004, s. 19.

Amerika, 19. yüzyılın sonuna kadar petrol üretiminde dünya sıralamasındaki yerini korudu. Ancak o devirden sonra dünyanın çeşitli yerlerinde petrol üretimi hususunda kendisine rakip olacak yeni ülkeler belirmeye başladı. Bunlardan biri de Çarlık Rusya'sı idi. Çok eski devirlerden beri petrol varlığı bilinen Bakü, o devirde Çarlık Rusya'sına bağlıydı. Bakü'de üretilmeye başlanan petrolle Rusya dönemin en önemli üreticilerinden biri haline geldi. Böylece ilk kez Amerika'ya karşı ciddi bir rakip ortaya çıktı. Kısa sürede önemli gelişme gösteren Azerbaycan petrolü, Amerika petrol üretiminin 2/3 seviyesine kadar ulaştı.[58]

20. yüzyıla kadar henüz otomobil sektörü dünya piyasasında yaygınlaşmadığından, petrol ile ilgili malumat gazyağı ve bazı makine yağlarından ibaret kalmıştır. Ham petrolden sadece gaz yağı elde edilmiş, uçan benzinden ise faydasız ve tehlikeli bir madde olarak bahsedilmiştir. Petrol hususundaki ilerleme ancak otomobil sektörünün yaygınlaşmasıyla hız kazanmıştır. Bunun yanında uçak sektörünün ortaya çıkmasıyla benzin üretimi artmış ve aynı zamanda yüksek oktanlı benzin üretilmiştir.[59]

20. yüzyılda kömür temelli üretimin yerini petrole bırakması, başta askerî alanlar olmak üzere, ekonomik ve siyasî alanlarda çeşitli stratejik değişikliklere yol açtı. Bu değişikliklerin en önemli nedeni, sanayileşme sürecini tamamlamış devletlerin üretim için gerekli yakıt olan petrole sahip olmamalarıydı. Bu nedenle, petrol kaynaklarının bulunduğu İran, büyük devletlerin imtiyaz elde etme politikaları ile karşı karşıya kaldı. Birinci Dünya Savaşı ile beraber Orta Doğu'nun doğal kaynaklarının çok uluslu şirketlerin himayesine girmesiyle, bölge devletleri giderek bu şirketlere bağımlı hale geldiler. Böylece Orta Doğu coğrafyasının yeniden şekillenme süreci başladı.[60] Zira bu coğrafyadaki zengin petrol yatakları bölgeyi bir cazibe merkezi haline getirmiş ve yeni mücadelelerin oluşumunda önemli rol oynamıştır.[61]

Daha önce de değindiğimiz gibi, petrol endüstrisinin ilk yarım yüzyılı oldukça basit düzeyde seyretmişti. Petrol alanında dönemin tek önemli şirketi Standard Oil'di. Ancak 20. yüzyılda durum yavaş yavaş

---

[58] Gümüş; Altan, *Petrolün Tarihçesi ve…* , s. 4.
[59] Cevat E. Taşman, "Petrolün Tarihi", *Maden Tetkik Arama Dergisi*, C. 39, Yıl: 1949, s. 9.
[60] Ayşe Akkaya, *Geçmişden Günümüze Orta Doğu'da Petrol Savaşları ve Devlet Sistemlerine Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Kamu Yönetimi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2016, s. 1, 2.
[61] İsmet Giritli, *Orta Doğu-Petrol, Kıbrıs ve Türkiye*, Belge yayınları, İstanbul, 1975, s. 5.

değişti ve gaz yağının yerini elektrik ve hava gazı almaya başladı. Buna ilaveten fuel oil ve asfalt önem kazandı. İçten yanmalı motorların icadıyla benzin piyasası gelişme gösterdi. Böylece tüm dünyada Amerika gazyağı ve Standard Oil düşüşe geçti, Avusturya, Polonya, Romanya, Kanada, Meksika, Peru, Japonya, Burma ve Hollanda Hindistanı'nda yerel petrol endüstrileri gelişmeye başladı. Rus pertolü Avrupa'da, Royal Dutch-Shell ise doğuda kendini gösterdi.[62]

Petrolün gün geçtikçe artmakta olan üretimini petrol çıkarma istatistikleri gözler önüne sermektedir. 1859'da 1000 tona bile ulaşmayan üretim 1947'de 428 milyon tonu aştı. Ayrıca 1859'da Drake'nin 69 feet derinliğindeki kuyusundan, 1947 yılındaki Superior Kumpanyası'nın 5432 metrelik kuyusuna gelene kadarki sürede sondaj tekniğinde de önemli ilerlemeler oldu.[63] Tüm bu süre zarfında dünya petrol üretimindeki artışı mümkün kılan sebepler şu şekilde sıralanmıştır: 1875'te Avustralyalı makinist Marcus ilk benzinli motoru üretti.[64] 1885'te Daimler ilk otomobili piyasaya sürdü. 1903'te Wright kardeşler ilk uçağı uçurdu. 1908'de Henry Ford otomobilde seri üretime geçti. 1912'de ilk dizel motorlu gemi denize indirildi. 1914'te Birinci Dünya Savaşı'nda, İngiltere donanmasında akaryakıt kullanılmaya başlandı. 1917'de Amerika, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil oldu ve petrol üretimini arttırdı. Müttefiklerinin petrol ihtiyaçlarını büyük ölçüde temin eden Amerika onların savaşı kazanmalarına yardımcı oldu.[65]

20. yüzyılla birlikte, özellikle savaş gemilerinde akaryakıt kullanımına başlanması petrolün önemini arttırmış ve bu durum İngiltere, Fransa ve Almanya'yı harekete geçirmiştir. Kendi petrol rezervleri yeterli olmayan bu devletler, başta Orta Doğu olmak üzere diğer ülkelerin petrol kaynaklarını ele geçirme gayretine girmişlerdir.[66]

---

[62] Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 6.

[63] Taşman, "Petrolün Tarihi", s. 9, 10; Drake'nin açtığı kuyuda petrolün tam olarak ne kadar derinlikte çıktığı ile alakalı kaynaklarda ihtilaf mevcuttur. Cevat Taşman bu mesafeyi metre cinsinden ifade ederken Bacon ve Daniel Yergin feet cinsinden ifade etmiştir. Bacon ve Yergin'in eserlerinin daha muteber olması sebebiyle çalışmada onların kullandıkları ölçü birimlerine yer verilmiştir. Krş. Taşman, "Petrolün Tarihi", s. 10; Bacon, *The American Petroleum Industry*, s. 217; Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 25.

[64] Doğan, "Petrol Meselemizin Dünü", s. 103.

[65] Göksu, *Petrol Jeolojisi*, s. 7.

[66] Alkin; Atman, *Küresel Petrol…* , s. 20, 21. Almanya'nın İran ve petrol politikaları ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nancy Leila Sadka, *German Relations with Persia, 1921-1941*, A Dissertation Submitted to the Department of History and the Committee on Graduate Studies of Stanford University in Partial Fulfillm End of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, 1972.

Petrolün modern endüstride kullanılması, dünyanın ekonomik ve siyasî dengelerini değiştirdi. Batı dünyasının hammadde temin etme arayışları Dünya savaşlarından günümüze dek Orta Doğu'da ortaya çıkan sorunların temel alt yapısını oluşturuyordu. Zira Batı, bu hammaddenin insandan daha kıymetli olduğunu zaman zaman dile getirmekten kaçınmamıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Fransa Başbakanı Cemenceau; "*Fransa'nın kana olduğu kadar petrole de ihtiyacı vardır*" derken; 1936'da İngiltere Avam Kamarası'nda Churchill ise bu durumu "*bir damla petrol bir damla kandan daha değerlidir*" şeklinde ifade etmiştir.[67] Petrol her ne kadar bulunma, çıkarılma ve kullanım evrelerini geç tamamlasa da kısa sürede dünyanın en gözde yakıtı olarak hızlı bir şekilde enerji sektöründeki yerini almıştır.

ii. Kaçarlar Dönemi Siyasî Olayları ve İran-Batı İlişkisi

Kaçar sülalesinin banisi olarak adlandırılan Ağa Muhammed Han, Mugan Ovası'nda Zend ordularını mağlup ettikten sonra 1796 yılında kendini şah ilân etmişti.[68] Tahran'da "şehinşahlık" tacını giyen Ağa Muhammed kendi adına hutbe okutup para bastırdı.[69] Devletin resmî mezhebini Şiîlik, başkentini de Tahran olarak belirledi. Böylece Kaçar Devleti resmen kurulmuş oldu.[70]

Ağa Muhammed Şah döneminde Ruslarla mücadeleler ön plândaydı. 2. Katerina yönetimindeki Ruslar, Gürcistan'ı himaye bahanesiyle İran topraklarına saldırdı.[71] Bu durum Ağa Muhammed'i rahatsız ederek Ruslara karşı harekete geçirdi. Ancak bu esnada Ağa Muhammed Şah, idama mahkûm ettiği bir hizmetçisi tarafından öldürüldü (1797).[72]

Kaçar Devleti'nin temellerini atan Ağa Muhammed, İran'da siyasî birliği kurmuş ve hâkimiyeti altındaki yerlerde dirlik ve düzeni

---

[67] Doğan, "Petrol Meselemizin Dünü", s. 104.

[68] Celement Markham, *Târîh-i Îrân der Devre-yi Kâcâr*, Farsçaya trc. Mîrzâ Rahîm Ferzâne, Ferheng-i Îrân Neşriyât, yyy., 1367 h.ş., s. 29; Muhammed R. Hafeziniya, *İran Jeopolitiği ve Siyasî Coğrafyası*, Türkçeye trc. Kaan Dilek, İranlyat Yayınları, Ankara, 2017, s. 178; San'an Azer, *İran Türkleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942, s. 8. Bu eserde Ağa Muhammed Şah'ın, hükümdarlığını tıpkı Nadir Şah gibi Mugan Ovası'nda ilân ettiği ifade edilmiştir. Bkz. San'an Azer, İran Türkleri, s. 8.

[69] Faruk Sümer, "Kaçarlar", *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul, 2001, s. 51, 52.

[70] Abdolvâhid Soofizadeh, "Kaçar Hanedanı'nın Menşei ve İran'da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Donemi", *Türk Tarihine Dair Yazılar (Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl, Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2007, s. 57.

[71] Yılmaz Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Malatya, 2004, s. 65, 66.

[72] J. R. Perry, "Āḡā Moḥammad Khan Qājār", Encyclopedia Iranica, *http://www.iranicaonline.org/articles/aga-mohammad-khan* (Çevrimiçi: 25. 10. 2018).

sağlamayı başarmıştır.[73] Lâkin onun ölümünden sonraki süreçte, İngilizlerin ve Fransızların Hindistan üzerindeki hâkimiyet mücadelelerinin İran topraklarına sirayet etmesi ve İngilizlerin bu hususta İran'a yönelik politikası, Kaçar hükümdarlarını etkisiz kılmıştır. Bunun yanı sıra Kaçar hükümdarlarının etrafındaki bazı devlet adamları İngiltere, Rusya ve Fransa'nın sömürgeci faaliyetlerine karşı etkili bir politika izlenmesini engellemiş, bu durum İran'ı dış müdahalelere açık hale getirmiştir.[74]

Ağa Muhammed Şah'ın ölümünden sonra yerine Kirmân, Yezd ve Fars eyaletlerinin yöneticisi olan yeğeni Feth Ali tahta oturdu (1212/1797). Ağa Muhammed Şah'ın çocuğu olmadığından kardeşinin oğlu Feth Ali, onun doğal varisi olarak tahta geçmiştir.[75]

Feth Ali Şah, öncelikle 1801'de Horasan hanlarını kendine bağlayıp hükümdarlığını kuvvetlendirdi. Sonrasında İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İran siyasetine karşı birtakım denge politikaları geliştirdi. Örneğin, Gürcistan toprakları için Ruslarla mücadeleye giren Şah, zor duruma düşünce İngilizlerden yardım istedi. Napolyon tehdidine karşı Ruslarla iş birliği yapan İngilizler İran'ın bu teklifini geri çevirince, İran da Fransa'ya yakınlaşmış ve onlarla anlaşma yapmıştır. İlerleyen süreçte İngiliz temsilci Sir John Malcom'un tesiriyle İngiltere ve İran yeniden anlaşmaya vararak Fransızları İran topraklarından çıkarmışlardır.[76] İran'ın uyguladığı politikalar karşısında güveni sarsılan Napolyon çareyi Ruslara yakınlaşmakta bulsa da bir süre sonra çıkarları doğrultusunda yeniden İran'la iyi ilişkiler kurmak zorunda kalmıştır.[77]

Feth Ali Şah, İngilizlerle anlaşma hazırlığında olduğu bir dönemde Aras Nehri civarında Rusların saldırısına uğradı[78] ve sonrasında onlarla Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmalarını imzalamak zorunda kaldı. Bu anlaşmalarla birlikte İran yaklaşık olarak bugünkü

---

[73] Faruk Sümer, "Ağa Muhammed Şah", *DİA*, TDV Yayınları, C. 1, İstanbul, 1988, s. 456.
[74] Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, s. 67.
[75] Robert Grant Watson, *History of Persia: from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858*, Smith, Elder And Co., London, 1866, s. 104, 112; Abbâs Kâdyânî, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*, Câvîdân-i Hıred Neşriyyât, Tahran, 1376 h.ş., s. 579, 580. Feth Ali Şah devletin başına geçtikten sonra kendisinin Osmanlı Devleti tarafından tanınmasını sağlamak amacıyla Osmanlı Devleti'ne elçi göndermiştir. Konu ile ilgili bkz. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri-I (1578-1914), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 4, Ankara, 1992, s. 199-201.
[76] Tahsin Yazıcı, "Feth Ali Şah", *DİA*, TDV Yayınları, C. 12, İstanbul, 1995, s. 451.
[77] Hamid Algar, "An Introduction to the History of Freemansonry in Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 6, No. 3 (October, 1970), s. 276, 277.
[78] Yazıcı, "Feth Ali Şah" s. 451.

sınırlarına çekildi. Yapılan anlaşmalar neticesinde Hazar Denizi'nde Ruslardan başka hiçbir ülke donanma bulundurmayacaktı.[79] Rusların bu anlaşmalarla elde ettiği imtiyazlar, onların İran'daki iktisadî ve siyasî nüfuzunu arttırmış ve bu durum İran'ı önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir.[80]

19. yüzyılda İran, İngiltere'nin Avrupa ve Hint çıkarlarını bir araya getiren bir kavşak noktasına dönüşmüştü. Bu sebeple İran'ın herhangi bir Avrupa ülkesi tarafından kontrolü, İngiliz Hindistanı'nın güvenliğini tehlikeye atmak demekti. Hindistan'a yönelik bir tehdit, Avrupa'daki güç dengesini bozmak için bir araç olarak kullanılabilirdi. İngiltere bu tehlikeyi önlemek amacıyla çeşitli politikalar denedi. İlk başta Londra ve Hindistan, İran'ı himaye ederek nüfuz oluşturmaya çalıştı. Ancak Rusya'nın İran'ı mağlup etmesi, İngilizlerin nüfuz politikasını sekteye uğrattı. 1828 tarihli Türkmençay Antlaşması'yla Ruslar İran'daki nüfuzunu artırmış oldu.[81]

Yanlış politikalar ve verilen tavizler sonucunda İran, Rus tehdidi altında kalmıştı. Mevcut sorunlarla başa çıkamayacağını anlayan İran, doğal olarak bir destekçi arayışına girdi ve bu bağlamda tek seçenek olarak İngiltere'yi gördü.[82]

Türkmençay Anlaşması sonrası ülke içerisinde baş gösteren karışıklıkları bastırmayı başaran Feth Ali Şah[83], Tahran'dan Şîrâz'a doğru giderken 23 Ekim 1834 tarihinde öğle vakti vefat etti.[84] Feth Ali Şah'ın vefatının ardından, torunu Şehzade Muhammed tahta oturdu.[85] O, dedesi Feth Ali Şah'ın isteği üzerine Azerbaycan valiliği ile görevlendirilmiş ve veliaht ilân edilmişti. Feth Ali Şah'ın vefatı sonucu, 8 Kasım 1834 yılında

---

[79] Mirza Bala, "Kaçar", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 6, İstanbul, 1977, s. 36; Abdulhaluk Mehmet Çay, "Türkiye Dışı Türk Tarihi-Kaçarlar (1779-1925)", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, Ankara, 2009, s. 2.

[80] Alî Asgar Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, Behzâd Neşriyyât, Tahran, 1387 h.ş., s. 117.

[81] Houshang Sabahi, *British Policy in Persia 1918-1925*, Routledge, London, 1990, s. 1.

[82] Mehman Süleymanov, *Gülüstan Müqaviləsi*, Elm və Təhsil Neşriyât, C. 2, Bakı, 2014, s. 3, 4. İran'la İngiltere'nin ilk temasları Safevîler Dönemi'ne rast gelmekteydi. Ticarî olarak başlayan bu ilişkiler daha sonra Kaçarlar devrinde İran'ın İngilizlerin etkisine girmesi yönünde şekillenmiştir. Bkz. Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 19; Ertaç Ervan, *İngiltere-İran İlişkilerinde Petrol: 1901-1954*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2013, s. 7.

[83] Yazıcı, "Feth Ali Şah" s. 452.

[84] Hüseyin Bâybûrdî, *Târîh-i Penâhendegân-i Îrân*, Vâhid Neşriyât, Tahran, 1349 h.ş., s. 66; Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 2, s. 48.

[85] Markham, *Târîh-i Îrân der Devre-yi Kâcâr*, s. 118; Feth Ali Şah'ın vefatı ve İran şehzadeleri arasındaki çıkan karışıklıklarla ilgili olarak bkz. *BOA, HAT. 1315/51265-A*

Şehzade Muhammed Tebriz'de tahta cülûs etti.[86] Feth Ali Şah'ın oğulları, Muhammed Şah'ın saltanatından memnun olmadıklarından, başa geçmek arzusuyla birbirlerini öldürmeye başladılar. Bu sebeple aralarından bazıları İran'ı terk ederek başka memleketlere sığınmak zorunda kalmışlardır.[87]

Muhammed Şah başa geçtikten sonra ilk olarak Kâbil'e ve Kandahar'a sefer düzenledi ve Afgan kabilelerini itaate zorladı.[88] Dört yıl tahtta kalan hükümdar, ulema ile kurduğu iyi ilişkiler dışında İran'ın yönetiminde pek etkili olamadı. Ancak Muhammed Şah, Herat'ı İran topraklarına dâhil etmek konusunda ısrarlıydı. Bu amaçla 1836 yılında Herat'ın üzerine yürüdü.[89] Herat, kısmen İran toprağı olmasına rağmen İran-Afganistan mücadeleleri esnasında İngilizlerin eline geçmişti. Tarihî ve kültürel bağları bulunan Herat'ı kaybetmek istemeyen Kaçarlar her seferinde İngiltere engeliyle karşılaşmış ve başarılı olamamışlardır.[90]

İngilizler, Afganistan'ı Hindistan ile Rusya arasında tampon bir bölge olarak gördüklerinden, Herat'ın tehlikeye girmesi onları rahatsız etmiştir. O dönemde İran üzerinde Rus baskısının etkin olması, Rusların İran aracılığıyla Herat'ı ele geçirme ihtimalini artırmıştır. Sonuç olarak, çeşitli tehditler ve baskılar nedeniyle İran, Herat kuşatmasını terk etmeye zorlanmıştır.[91]

Hükümdarlığı süresince İngiltere yanlısı bir politika izleyen Feth Ali Şah'ın ardından, Muhammed Şah'ın Rus yanlısı siyaseti İngilizleri endişelendirdi. Bu nedenle İngilizler, Muhammed Şah döneminde bölgedeki hâkimiyeti tamamen Ruslara kaptırmamak için İran'a baskı uyguladılar.[92]

Muhammed Şah zamanında İran dış politikasındaki bir diğer unsur Osmanlı Devleti'ydi. O dönemde iki devlet arasındaki sınır meseleleri yeniden gündeme geldi. Osmanlı-İran sınırını tespit etmek için

---

[86] Osman Gazi Özgüdenli, "Muhammed Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. 30, s. 571.
[87] Bâybûrdî, *Târîh-i Penâhendegân-i Îrân*, s. 67.
[88] Bala, "Kaçar", s. 37.
[89] Gavin R.G. Hambly "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Vol. 7, UK, 2007, s. 169.
[90] Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, s. 155.
[91] Özgüdenli, "Muhammed Şah", s. 571, 572.
[92] P. M. Sykes, *A History of Persia*, Macmillan and CO., Limited, Vol. 2, London, 1915, s. 429.

Ruslar ve İngilizlerin yer aldığı bir komisyon eşliğinde 1847 yılında 2. Erzurum Muahedesi imzalandı.[93]

Muhammed Şah devrinde Şiîlerin Vahhabîlerce katledilmesi meselesi Osmanlı-İran ilişkilerine zarar verse de iki devlet arasında herhangi bir savaş gerçekleşmedi. Bu devir, daha çok İran ile Avrupa arasında siyasî-ticarî ilişkilerin kurulduğu ve İngiltere'nin İran üzerinden Ruslarla güç mücadesine giriştiği bir devir oldu. İran'ın Batı'ya açılması ve modernleşmeye zemin hazırlanması da yine bu dönemde gerçekleşti.[94]

Muhammed Şah, 5 Eylül 1848 tarihinde Tecriş'in batısındaki Muhammediye Sarayı'nda vefat etti.[95] Muhammed Şah'ın vefatı esnasında Tebriz'de bulunan veliaht Nâsırüddin Mirza (Şah), Mirza Taki Han*'ın himayesinde Tebriz'de şahlığını ilan etti. Mirza Taki Han, Horasan'da baş gösteren ayaklanmalar sebebiyle telaşa kapılmış ve güvenlik için Azerbaycan'daki askerleri toplayarak bir an önce Nâsırüddin Mirza'yı tahta geçirmiştir. Daha sonra Rusların ve İngilizlerin kendi aleyhinde harekete geçtiklerini gören Nâsırüddin Şah, hızlıca başkent Tahran'a giderek 22 Zilkade 1264/20 Ekim 1848 tarihinde şahlık tacını giymiştir.[96]

Nâsırüddin Şâh, tahta geçtiğinde on altı yaşında olmasında rağmen zihinsel olarak olgun ve kararlı bir hükümdar olduğu biliniyordu. Tahta geçtikten sonra ilk iş olarak, Tebriz'de kendisine yardım eden Mirza Taki Han'ı sadâret makamına atadı. İran ordusuna büyük katkıları olan Mirza Taki Han,[97] ülkedeki karışıklıkları ve isyanları bastırarak merkezî otoriteyi kuvvetlendirdi. Bu durumdan rahatsız olan İngilizler ve Ruslar, Mirza Taki Han'ı önce görevden aldırdı, sonra da öldürttü. Yerine Mirza Aka Han atandı, ancak Nâsırüddin Şâh, 1858'de onu da görevden azletti. Şah, daha sonra devlet işlerini kendi eline aldı ve bir dizi reform gerçekleştirdi.[98] Ancak Mirza Taki Han'ın 1851'deki ölümü, Nâsırüddin Şâh'ı olumsuz etkiledi ve buhrana giren Şah'ın yönetim stratejisi baskıcı

---

[93] Erzurum Antlaşması hükümleri gereğince Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır tespitine dair ayrıntılı bilgi için bkz. *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 111, Ankara, 2010, s. 76-80.

[94] Özgüdenli, "Muhammed Şah", s. 572.

[95] Özgüdenli, "Muhammed Şah", s. 572.

* Emîr-i Kebîr, Atabeg ve Emîr-i Nizâm gibi unvânlarla anılan Sadrazam Mirza Taki Han ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Rıza Kurtuluş, "Mirza Taki Han", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. 30, ss. 168-169.

[96] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 143.

[97] Watson, *History of Persia…* , s. 364-365.

[98] Suâd Pîrâ; Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsırüddin Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, C. 32, s. 405.

bir hal aldı.[99] Nâsırüddin Şâh, her ne kadar baskıcı bir yönetim anlayışını benimsemiş olsa da hükümdarlığı süresince birçok yenilik ve hayır işlerine de imza atmıştır.[100]

Nâsırüddin Şâh, ülkenin refah seviyesini artırmaya yönelik faaliyetlerde bulunmasına rağmen, onun din adamlarıyla kurduğu ilişkiler saray görevlilerini rahatsız ediyordu. Ayrıca din adamları da Şah'ın reformist yapısından hoşnutsuzluk duyuyor ve mevcut ıslahatları Batı'nın İslam'a karşı bir saldırısı olarak değerlendiriyorlardı. Bu sebeple din adamları, zaman zaman yönetime müdahale etmeye çalışmışlardır. Din adamlarının yönetime karşı tutumu, özellikle yabancılara verilen imtiyazların iptali ve millî kaynakların korunması konularında ön plâna çıkmıştır.[101]

Nâsırüddin Şâh döneminde, iç ve dış dinamiklerin tesiri ile İran'ın bazı bölgelerinde isyanlar baş gösterdi. Özellikle İngilizlerin ve Rusların Asya'daki yayılma politikaları İran'a büyük zarar veriyordu. İki ülke arasında kalan İran kendini emniyete alabilmek adına bir dizi imtiyaza göz yumdu. Ağır malî yükümlülükler getiren bu imtiyazlarla ekonomik bağımsızlığın kaybedilmesi ve millî kaynakların yabancılara devredilmesi, halkı daha da hararetlendirdi ve Şah'a karşı isyan hareketlerinin artmasına sebep oldu. Ayrıca Nâsırüddin Şâh'ın 1873 yılından başlayarak Avrupa'ya gerçekleştirdiği seyahatler ve bunun getirdiği malî yük de ülke ekonomisini olumsuz etkiledi.[102]

---

[99] Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies*, Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK, s. 398.

[100] Nâzımü'l İslâm Kirmânî, *Târîh-i Bîdârî-yi Îrânîyân*, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i Îrân; Âgâh ve Levh, C. 1, Tahran, 1357 h.ş., s. 128. Şah'ın yaptığı hayır işlerinin başlıcası: Tahran'da darülfünun medresesi, postane, darphane, telgrafhane, ilmî eser yayınları, hastaneler ve eczaneler, Meşhed-i Mukaddes'teki türbenin bakımı, buharlı endüstriyel fabrikalar, gaz lambası üretimi, top dökümhanesi, buharlı sanayi ile silah üretimi, mermi fabrikaları, polis teşkilatı, karakollar, yeni ordu düzeni, güvenliği sağlamak amacıyla sınırlarda kale inşası, dokumacılıkta yenilikler, Mecmu'l Sanayi binasının açılması, yeni yollar, bazı madenlerin keşfi, devlet meclis şurası kurulması, ilim şurasının oluşturulması, gazete çıkarılmaya başlanması gibi bir takım yeniliklerdir. Konu ile ilgili bkz. Kirmânî, *Târîh-i Bîdârî-yi Îrânîyân*, C. 1, s. 128.

[101] İbrahim Caner Türk; Duygu Yiğit, "Nasıreddin Şah Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C. 4, S. 12, 2017, s. 394.

[102] Soner İşimtekin, "Nâsıruddin Şâh Kâçâr'ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları", *Nüsha*, S. 31, YIL 10, Ankara, 2010/II, 173-175; Cem Uncu, "İran'daki Son Türk İktidarı (Kaçar Hanedanı) Üzerine Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme", *The 1st International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2016) October, 14 – 16, 2016, Barcelona-SPAIN*, s. 48. Nâsırüddin Şâh'ın Avrupa seyahati ile alakalı ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Nâsırüddin Şâh Kâcâr, *Sefernâme-yi Nâsırüddin Şâh be Freng*, Meş'al-Ğâzel Neşriyât, yyy., 1362 h.ş.

Nâsırüddin Şâh İran tahtında yakalaşık elli yıl kaldı. Şah, tahta geçişinin sene-yi devriye merasimlerinin hemen öncesinde, âdet olduğu üzere Sadrazamı ve birkaç saray görevlisi ile birlikte Şah Abdülazim*'in kabrini ziyaret için 17 Zilkade 1313/30 Nisan 1896 tarihinde Rey şehrine geldi. Burada halkın sorunlarını dinlemek amacıyla onları huzuruna kabul etti. Ancak Şah, ziyaretgâha girdiği esnada Mirza Rızâ-yi Kirmânî tarafından öldürüldü. Bu olayın ardından Mirza Rızâ-yi Kirmânî hemen yakalanarak zindana atıldı ve akabinde idam edildi.[103]

Nâsırüddin Şâh döneminde dışta yaşanan önemli gelişmeler arasında Osmanlı Devleti ile baş gösteren sınır problemleri de yer alıyordu. Ancak bu problemler barış yoluyla halledilmeye çalışılmış ve herhangi bir toprak kaybına sebebiyet vermemiştir.[104]

Aynı dönemde, İran ile Avrupa arasındaki yakın ilişkiler ve verilen tavizler, Avrupa'nın İran üzerindeki tahakkümünü artırmıştır. Bu durum halk tarafından hoş karşılanmamış ve ayaklanmalara sebep olmuştur. Ayrıca, mevcut saray harcamaları ülke ekonomisini zayıflatmıştır. Takip edilen politikalar hem içeride hem de dışarıda İran hükûmetini zor duruma düşürmüş ve ilerleyen süreçte meşrutiyet hareketine zemin hazırlamıştır.

İran'ın siyasî ve ekonomik istikrarsızlığına rağmen ülkede birtakım yenilikler de gerçekleştirilmişti. 1872 yılında, İran'ın büyük şehirlerini birbirine bağlayan bir telgraf ağı inşa edildi. Posta reformları 1879 yılına kadar devam etti. 1884'te Tahran ve Şebdülazim arasında ilk demiryolu hattı (8 km) döşendi. 1890 yılına kadar ise Amul ve Mahmud Âbâd arasında ikinci bir hat oluşturuldu. İran paraları modernize edildi ve ülke genelinde yaygınlaştırıldı.[105]

---

* İmamzâde Abdülazîm olarak da bilinir. Hayatı hakkında detaylı bilgi yoktur. Milâdî 9. yüzyılda Medine'de doğduğu bilinir. Kaynaklarda dokuzuncu imam Muhammed et-Takî ile oğlu Ali en-Nakî'nin taraftarlarından olduğu nakledilir. Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın İmam Ali en-Nakî ile Sâmerrâ'ya gittiği tahmin edilmektedir. Şîa ricâliyle ilgili eserlerde onun Ali en-Nakî'nin mensuplarından olduğu kabul edilirse de on birinci imam Hasan el-Askerî'nin bağlıları arasında yer aldığı da zikredilmektedir. Şah Abdülazîm, muhtemelen Abbâsî Halifesi Mu'tez-Billâh zamanında can güvenliğiyle ilgili nedenlerle İran'a kaçmıştır. Burada zamanını öğrenim ve öğretimle, ayrıca sûfîlere has riyâzetle geçirdi. O dönemde hadis âlimi ve iyi bir hoca sıfatıyla önemli bir mevki kazanmış olmalıdır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Öz, "Şah Abdülazîm", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C. 38, s. 250.

[103] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 184. Nâsırüddin Şâh'ın öldürülmesi ve Mîrzâ Rızâ Kirmânî'nin akıbeti ile ilgili resmî sorgulama kayıtları ve ayrıntılı bilgi için bkz. Kirmânî, *Târîh-i Bîdârî-yi Îrânîyân*, C. 1, s. 97-124.

[104] *Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri*, s. 158-161.

[105] Kaveh Farrokh, *Iran at War 1500-1988*, Osprey Publishing, UK and USA, 2011, s. 217-218.

Nâsırüddin Şâh'ın vefatından sonra oğullarından, Tebriz'de Azerbaycan Valisi olarak görev yapan şehzade Muzafferüddin, Rus ve İngiliz elçilerle birlikte Tahran'a geldi[106] ve 8 Haziran 1896 tarihinde tahta oturdu.[107] Veliaht Muzafferüddin, kardeşlerinin kendisine muhalefet edeceğinden korktuğu için Tahran'a ulaşana kadar babasının vefatını kimseye duyurmamıştır.[108]

Abbas Kâdyânî'nin ifadesine göre; uzun bir bekleyişten sonra iktidara gelen Muzafferüddin Şâh, zayıf bir karaktere sahipti.[109] Öncelikle ülke içinde birtakım reformlara yönelmiş, ardından dış politikaya önem vermiştir. Ancak Şah, Rusya ve İngiltere devletlerinden hangisine yakınlaşıp denge siyaseti oluşturacağı hususunda kararsız kalmıştır.[110]

Muzafferüddin Şâh dönemi sadece İran'da değil tüm İslâm dünyasında sömürgeci devletlerin baskısının hissedildiği bir dönemdi. İran, bir yandan Rusya ve İngiltere'nin siyasî rekabeti arasında ayakta kalmaya çalışırken diğer yandan da iç meselelerle uğraşmaktaydı. Şah, bu problemlerle başa çıkabilecek durumda değildi. Ayrıca sağlığı da bozulmuştu. Bu yüzden Şah, 1900-1907 yılları arasında tedavi olma gerekçesiyle Avrupa'ya üç kez seyahatte bulundu.[111] Şah'ın Avrupa seyahati ve bu seyahat için yapılan masraflarla ilgili olarak o sırada Tahran'da askerî ateşe olan Cemil Said Bey (Dikel) şunları söylemiştir:

> "*Akıl ve hikmet haricinde idare olunan İran gibi devletlerde paraya şiddetli ihtiyaç dâimi bir haldir. Ber-mu'tad müzâyaka-i maliyye endişesinde bulunur iken birkaç Avrupalı Muzafferüddîn Şah'ı kandırmış, beş-altı ay Avrupa'da cevelân ile her tarafda azamet-fürûşluk Şah'ın yegâne emel ve arzusu olmuş idi. Lâkin bu fikrin, bu tasavvurâtın kuvveden fi'le çıkması için külliyetli paraya ihtiyaç bedîhî idi. Çünki pek çok ricâl-i devlet Şah'ın ma'iyyetinde hem bedava Avrupa'yı dolaşmak hem de Şah'ın pek hâhişger olduğu otomobil, piyano, çalgı, saat gibi oyuncakların iştirâsında vuku'u tabî'î olan sû-i isti'mâlâtdan kendilerine bir hisse ayırmak için birlikte gitmek çaresini bulacakları şübhesiz idi. İşte bu düşünceler arasında*

[106] Kâdyânî, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*, s. 706.
[107] Azmi Özcan, "Muzafferüddin Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, C. 31, s. 420.
[108] Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, İnkılâp Yayınları, Türkçeye trc. Fethi Aytuna, İstanbul, 2018, s. 192.
[109] Kâdyânî, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*, s. 706.
[110] Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 192.
[111] Özcan, "Muzafferüddin Şah", s. 420.

Mösyö Naus imdada yetişdi. Rusya ile mükemmel gümrük mu'ahedesi akdetmek ve be'dahû yirmi milyon rublelik bir istikrazda bulunmak teklifini ortaya atdı ve işi bizzat deruhde edeceğini ityân eyledi.*"[112]

Esasında Şah'ın gerçekleştirdiği seyahatler temelde Avrupa'yı yerinde görme ve tanıma amacı da taşımaktaydı. Hükûmet bu seyahatlerin masraflarını karşılamak ve ülke içerisindeki ekonomik problemleri hafifletmek adına Rusya'dan borç aldı ancak bu borçlar karşılığında Ruslara bazı ekonomik tavizler vermek zorunda kaldı. Bunun akabinde ülke içerisinde kriz patlak verdi ve ekonomik temelli isyanlar birtakım siyasî taleplere dönüştü. Yoğun talepler karşısında daha fazla direnemeyen Muzafferüddin Şâh ölüm döşeğindeyken meclis anayasa taslağını imzalamak zorunda kaldı. Anayasa ile ilgili çıkarılan ek maddeleri ise halefi Muhammed Ali Şah imzaladı (Ekim 1907) ve böylece meşrutî yönetim devreye girdi.[113] Muzafferüddin Şâh, 30 Aralık'ta Kanun-i Esasi'yi imzaladıktan bir müddet sonra 24 Zilkade 1324/9 Ocak 1907 tarihinde vefat etti. Yerine oğlu Muhammed Ali Şah geçti.[114]

Muzafferüddin Şâh'ın vefatıyla beraber 9 Ocak 1907 tarihinde tahta oturan Muhammed Ali Şah hem iç meselelerle uğraştı hem de İngilizlerle Rusların siyasî mücadeleleri arasında varlığını devam ettirmeye çalıştı.[115] Yeni Şah her ne kadar babasının ilan ettiği meşrutiyet fermanına sadık kalacağına dair yemin etmiş olsa da o, meşrutiyet karşıtları tarafından eski yönetime dönüşün umut ışığı olarak görülüyordu.[116]

---

* Aslen Belçikalı olan Naus, 1904 senesinde İran'ın Umum Gümrükler İdaresi'nin başına getirilmiştir. Yaptığı yolsuzluklar neticesinde 1907 yılında Muhammed Ali Şah tarafından görevinden azledilmiştir.

[112] Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, Haz. Ali Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 3.

[113] Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 193; Gelenn E. Curtis and Eric Hooglund, *Iran: A Country Study*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, USA, 2008, s. 25.

[114] Robert Michael Burrell; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1906-1907*, Vol. 3, Archive Editions, England, 1997, s. 670; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 451; Özcan, "Muzafferüddin Şah", s. 421.

[115] Osman Gazi Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. 30, s. 502, 503. 21 Haziran 1872'de Tebriz'de dünyaya gelen Muhammed Ali Kaçar, Muzafferüddin Şâh'ın oğludur. On yaşında iken "İ'tidâdüs Saltana" unvânı alan şehzade, yirmi yaşına geldiğinde Azerbaycan Bölgesi'nin kumandanı olmuştur. Muzafferüddin Şâh tarafından veliaht olarak tayin edilen Muhammed Ali, babasının yokluğunda saltanat vekili olarak ülkeyi yönetmiştir. Bkz. Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", s. 502, 503.

[116] Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, s. 289, 290.

İngilizler bölgede uzun süre Fransız çıkarlarına karşı mücadele etseler de onları asıl endişelendiren Ruslar olmuştur. Yüzyıllardır sıcak denizlere inme politikası izleyen Ruslar o devirde ihracatının %40'ını, ithalatının ise %54'ünü sıcak denizlerden karşılıyordu. Ruslar bu amaçları doğrultusunda Kuzey Azerbaycan'ı ve İran Ermenistan'ını topraklarına katmışlardı. Ayrıca İran üzerinde nüfuz oluşturarak bölgedeki hâkimiyetlerini arttırmak istemişlerdi.[117] Ruslar önce Basra Körfezi'ne oradan da Hindistan'a ulaşmaya çalıştılar. İngiltere ise Rusların bu ilerleyişini önlemek ve Hindistan'ı güvence altına almak amacıyla Afganistan ve Belucistan'ı kontrol altına alıp Güney İran'ı bir anlamda kendisine bağladı.[118] Ayrıca İran'da çeşitli yatırımlar yaparak Ruslara karşı hamlede bulundular.[119] Zira o dönemde Rusya'nın açık denizlere inme politikası, İngiltere'nin İran'a olan ilgisinin temel sebebini oluşturmaktaydı.[120] Tüm bu süre zarfında Osmanlı Devleti, İran'da yer alan İttihad-i İslâm Cemiyeti'ni desteklemiş, Türk, İran ve Afganistan'dan oluşan Müslüman Birliği'nin kurulmasını arzulamış lâkin bunu başaramamıştır.[121]

Muhammed Ali Şah, İngiliz-Rus rekabetinde Rusların tarafında yer almayı seçmişti. Ancak 31 Ağustos 1907'de yapılan anlaşma ile[122] İran, bir anlamda İngilizlerle Ruslar arasında paylaşıldı. Anlaşma dışında kalan alanlar ise tarafsız bölge ilan edildi.[123] İki ülke arasında taksim olunan bölgelerden biri İran, Rus ve Afgan sınırlarının birleştiği kuzeydoğu bölgesinden İsfahan ve Kirmânşâh'a doğru uzanan ve Rus nüfuzu altında kalan bölge, diğeri ise; kuzeydoğudan Kirmân'a ve oradan da Bender-i Abbas bölgesine uzanan hattın doğusundaki İngiliz nüfuzu

---

[117] Gresh; Vidal, *Orta Doğu (Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na)*, s. 32.
[118] ATASE Arşivi, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, 3. Cilt, 2. Kısım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 9.
[119] Gresh; Vidal, *Orta Doğu (Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na)*, s. 32.
[120] Fereidun Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy of the Universty of Surrey, March 1974, s. 12.
[121] ATASE, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s. 9.
[122] Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", s. 503.
[123] *IOR/L/PS/18/C154*, "Persia: Memorandum Respecting the Revision of the Anglo-Russian Convention of 1907" https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x000150; Fahreddin Şevket, *Îrân*, Haz. Derya Örs, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 93; W. Morgan Shuster, *The Strangling of Persia*, The Century Co., New York, 1912, s. 47. İngilizlerle Ruslar arasındaki anlaşma neticesinde ortaya çıkan söz konusu tarafsız bölge 3 Mart 1916 tarihinde gerçekleştirilen yeni bir anlaşma ile ortadan kalkmıştır. Bkz. Kemal Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 205.

altında kalan bölgedir. Böylece Rusya, kendi mıntıkasına yakın ve nüfusça yoğun olan Azerbaycan, Gîlân, Mâzenderan, Esterâbâd, Horasan ve Irak-i Acem bölgelerine; İngiltere ise Hint deniz yollarının emniyeti açısından önemli görülen bölgelere hâkim olmuştur.[124]

1907 taksimatıyla ilgili Amerikalı diplomat Cox şu yorumu getirmişti: "İran, üstte Rusya ve altta İngiltere olmak üzere iki değirmen taşı arasında bir ülke olmaktan başka bir şey değildir!"[125] Dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Curzon ise İran'ı; "üzerinde dünya egemenliği için oyun oynanan bir satranç masası" olarak tanımlamıştı.[126] Bu durum aslında Curzon'un pek de arzuladığı bir şey değildi çünkü İran basınında onun 1907 Anlaşması'na karşı olduğu yönünde haberler yer alıyordu.[127]

Şura-yi Meclis-i Millî (İran Parlamentosu Millî Meclisi) üyeleri, yabancıların İran devlet dairelerinden çekilmelerini, dışarıdan borç para alınmamasını ve yeni rejimin tüm ülkede uygulanmasını istiyorlardı.[128] Şah ise Ekim 1907'de ek anayasaya onay vermesine rağmen meşrutiyet yanlısı bir tutum sergilemedi. Halkın istemediği devlet adamlarının sadrazamlığa getirilmesi kargaşalara sebep olurken, bu durum Sadrazam'ın öldürülmesine yol açmıştı. Bu kargaşada kendisine karşı yapılan bir suikast girişiminin başarısız olmasının ardından Muhammed Ali Şah, artık harekete geçmenin zamanı geldiğine ikna olmuştu[129] ve 23 Haziran 1908'de meclise top ateşi açtırdı. Akabinde muhalefetin ve milliyetçi cephenin tanınmış isimlerinden bazıları tutuklandı, bazıları ise öldürüldü.[130] Şah birkaç gün sonra, 27 Haziran'da meclisi feshederek anayasayı yürürlükten kaldırdı. Buna gerekçe olarak, anayasa hükümlerinin İslâm hukukuna aykırı olması gösterildi ve Şah bu konuda, önde gelen bazı din adamlarının da desteğini aldı. Ancak meclisin feshi, durumu daha da kötüleştirmişti. Tebriz'de şah karşıtı şiddetli protestolar

---

[124] Şevket, *Îrân*, s. 93; Shuster, *The Strangling of Persia*, s. 47. 1907 Anlaşması'nın maddeleri ve detayları için ayrıca bkz. Cemil Said Bey, İran Mektupları, s. 40-43.

[125] Samuel Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları (1885-1887)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türkçeye trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2010, s. 190.

[126] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 133.

[127] "Fevt-i Lord Curzon", *Mecelle-yi Âyende (Mecelle-yi siyâsî ve millî-yi mâhâne)*, Sâl-i Nohostîn, Şomâre: 1, Tîr mâh 1304 h.ş./1925, Tahran, s. 66, 67.

[128] Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, s. 290.

[129] Robert Michael Burrell; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1908-1909*, Vol. 4, Archive Editions, England, 1997, s. v; Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 196.

[130] Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", s. 503.

meydana geldi ve bölgede yeterli askerî gücü olmayan Tebriz Valisi kaçmak zorunda kaldı.[131]

Tebriz'de başlayan ayaklanmalar kısa sürede ülke geneline yayılmış ve muhalifler Tahran'a girmişti. Şah, tüm bu olaylar neticesinde Rus sefaret binasına sığınarak canını zor kurtarmış ve sonrasında oğlu Ahmed Mirza adına tahtından feragat etmiştir.[132] Kaçar Hanedanı'nın son padişahı Ahmed Mirza, 1327/1909 yılında saltanat meclisi tarafından Muhammed Ali Şah'ın yerine tahta oturtulmuştur.[133] Başa geçtiğinde henüz çocuk yaşta olan Ahmed Mirza'ya naibler tayin edilmiş ve "Şûrâ-yi Müdüriyet" adlı heyetle geçici bir hükûmet oluşturularak memleketin yönetimi ele alınmıştır.[134] Ahmed Mirza, 17 yaşına geldiğinde tüm yetkileri devralmış ve 21 Temmuz 1914'te Şah ünvanıyla taç giyme törenine katılmıştır.[135]

19. yüzyıldan itibaren İngilizlerin bölgedeki temel hedefi Rusya'nın İran'ı kontrol altına almasını engellemekti. İngilizler aynı zamanda İran için Ruslarla bir anlaşmazlık doğmasını göze alamıyordu. Bu yüzden İran'ın bir tampon devlet olarak korunması fikri öne çıktı. Ancak Rus etkisi İran'ın kuzeyinde büyümeye devam edince bu durum zamanla İran'ın İngiltere kontrolündeki güney bölgelerini tehdit eder hale geldi. Böylece İngiltere'nin pozisyonu değişmeye başladı. Artık İran'ın bağımsızlığı, Hindistan'ın güvenliği için önemli olmaktan ziyade bir tehdit haline geliyordu. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde İran'ın kuzeyi, Rusya'nın elinde geri dönüşü olmayan bir şekilde kalacak gibi görünüyordu. Güney ise İngiltere için güvence altına alınmalıydı. Sayıları giderek artan politikacı ve yetkililer, İran'ın bölünmesini savunmaya başladı. Neticede Rusya ile bir anlaşma yapılmasına karar verildi. 1907 İngiliz-Rus Anlaşması, İran'ı iki nüfuz alanına ayırdı.[136] Böylece

---

[131] Burrell; Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1908-1909*, Vol. 4, s. v, vi.
[132] Özgüdenli, "Muhammed Ali Şah", s. 503.
[133] Gulâmhüseyin Musâhib (Ed.), "Ahmed Şâh Kâcâr", *Dâîretü'l Maârif-i Fârsî*, Emîrkebîr Neşriyât, C. 1, Tahran, 1381 h.ş., s. 64.
[134] Karadeniz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, s. 310.
[135] Robert Michael Burrell; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1910-1920*, Vol. 5, Archive Editions, England, 1997, s. vii.
[136] Sabahi, *British Policy in Persia 1918-1925*, s. 1. Lewis, İngilizlerin 1907 yılında Ruslarla birlikte İran'ı nüfuz alanlarına ayırmasının sebeplerinden bir diğerinin Alman ilerlemesini durdurmak olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Bernard Lewis, *Orta Doğu*, Arkadaş Yayınları, Türkçeye trc. Selen Y. Kölay, Ankara, 2010, s. 356, 357.

İngilizler, Rusya'nın Kuzey İran'daki nüfuz alanını artık resmen tanımış oldu.[137]

1907 yılında anlaşmayla İran, İngiltere ve Rusya arasında bölünerek fiilî bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu anlaşmanın temelinde, İngilizlerin Hint yollarının güvenliğini sağlama amacı yatıyor olsa da İngilizler aynı zamanda Almanya'nın yayılmacı siyasetine karşı bir güvenlik önlemi alma peşine düşmüşlerdir. Ancak anlaşma sonrasında baş gösteren Birinci Dünya Savaşı ile Rusya'nın savaşta mağlup olması, sonraları İran'ın büyük ölçüde İngiliz hâkimiyetine girmesine sebep olmuştur. Böylece İngilizler İran üzerinde büyük oranda söz sahibi olmuşlar ve özellikle İran petrolleri üzerinden gerçekleştirdikleri sömürü siyasetini uzun süre devam ettirmişlerdir. [138]

Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında İranlılar birçok sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Ülkedeki başıboşluk, iaşe sıkıntısı, hastalıklar vb. durumlar İran'da büyük sıkıntılara sebep olmuştur. Bunlara ilaveten bir de otorite problemleri baş göstermiştir. Bu dönemde, Cengelîler hareketi* ile Mirza Kûçek Han* Gîlân'ı ele geçirmiş ve 1920 yılında Şeyh Muhammed Hıyabanî* tarafından Tebriz Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Sonrasında Kazak Tugayı vasıtasıyla kontrol yeniden sağlansa da merkezî

---

[137] Gilbert Ernest Hubbard, *From The Gulf To Ararat (An Expedition through Mesopotamia and Kurdistan)*, William Blackwood and Sons, Edinburg and London, 1916, s. 14.

[138] M. Volkan Atuk, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 57, 2018, s. 100, 101. 19. yüzyılda İngiltere'nin en önemli dış siyasetini Hindistan'ın güvenliği oluşturmaktaydı. İngilizler bunu sağlamak amacıyla Hindistan'a giden tüm yolları kontrol altında tutmak istiyordu. Bkz. Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Orta Doğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 20, dn. 29. İran da Hint yolları güzergahında olduğundan İngiltere'nin kontrol altına almak istediği alanlardandı. Bu sebeple İngilizlerin siyaseti, petrolün öneminin anlaşılmasına kadar (yani 20. yüzyılın başlarına kadar) benzer şekilde devam etti.

* İran'ın Gîlân Eyaleti'nde, memleketi yabancı ülkelerin baskısından kurtarmak ve cumhuriyeti kurmak isteyenlere, eylemlerini ormanlık bir alanda gerçekleştirdiklerinden dolayı Cengelî (ormana mensup) adı verilmiştir. Bu hareketi, orta halli bir tüccarın oğlu olan Mirza Kûçek Han başlatmıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Cengelî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, C. 7, s. 366-377.

* İran'da 1905 ve 1911 inkılâplarına karışmış olan Mirza Kûçek Han, 1914 yılının sonunda birkaç arkadaşı ile birlikte, İran'ı sömüren yabancı milletlere karşı savaşmak amacıyla askerî bir birlik oluşturmuş ve İttihâd-i İslâm adını verdikleri devrimci bir komite kurmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Cengelî", s. 366-377.

* Şeyh Muhammed Hıyabanî, 7 Nisan 1920'de İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen millî içerikli ayaklanmanın önderidir. Hıyabanî, 9 Nisan 1920 tarihinde İran'da Azadistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Seçil Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu", *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 7, Yaz 2020, ss. 359-389; Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, C. 4, ss. 317-322.

birlik eskisi gibi olamamıştır. Kaçarlar devri, gazeteci Seyyid Ziyâeddin Tabâtabâî ile Kazak Tugayı komutanı Rıza Han'ın Şubat 1921'deki darbesi ile fiilî olarak sona ermiştir. 1925 yılında Rıza Han'ın meclis tarafından şah seçilmesi ve 1926'da taç giymesiyle Kaçar Hanedanı devri resmen kapanmış ve Pehlevî Hanedanı İran'ın yönetimini ele almıştır.[139] Böylece İran'da merkezî yönetim eskiye nazaran giderek güçlenmiş, ülkede anti emperyal bir tutum gelişmeye başlamıştır. Bu durum zamanla İngiltere-İran ilişkilerini olumsuz etkilemiş ve birtakım niteliksel değişimlere yol açmıştır.

[139] Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 198.

1. BÖLÜM
İRAN'DA PETROL VARLIĞINA DAİR İLK BULGULAR VE MÜTEŞEBBİSLERİN İLK İMTİYAZ GİRİŞİMLERİ

1. 1. İran'da Petrol Varlığına Dair İlk Bulgular

Jeolog ve arkeologların araştırmalarına göre, Orta Doğu olarak adlandırılan bölgede çok eski devirlerden beri petrolün varlığı bilinmektedir. Yapılan çalışmalarda, antik dönemde İran coğrafyasında yaşayan bölge ahalisinin petrolden istifade ettiklerine v onu ihtiyaca yönelik şekillendirdiklerine dair ipuçları olduğundan bahsedilmektedir. Bu hususta petrolün hastalıkları iyileştirmede, ölüleri mumyalamada, inşaat işlerinde ve ateşgede tapınaklarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.[140]

Yunan tarihçi Herodot, İran'ın Güneybatı (Susa/Şuş/Hûzistân) bölgelerinde bitüm ve siyah yağ barındıran kuyulardan bahseder.[141] Bir diğer Yunan tarihçi Plutarchus, Hamedan'da yer alan yanıcı siyah yağ havuzlarının Büyük İskender'in dikkatini çektiğine değinir. Ayrıca İskender'in ordularının bu yağlı maddeyi yol boyunca yakarak kendilerine eğlence sağladıkları da söylenmektedir. Araştırmalara göre, söz konusu İran petrollerinin "miyosen" jeolojik devri (23,03 / 5,33 milyon yıl öncesi) ile "oligosen" (33,7 / 23,8 milyon yıl öncesi) jeolojik devrine ait olduğu belirlenmiştir.[142]

İran'da, günümüzde mevcut olan petrol kaynağı daha çok ülkenin güney-güneybatı eksenindeki Bahtiyârî bölgesinde yer alan kireçtaşı ve tortul tabakalı alanlarda ortaya çıkmaktadır. Bu kaynaklar kimi zaman zemin altında yer değiştirmektedir. Bu yer değiştirme neticesinde İran'ın çeşitli bölgelerinde petrol emarelerine rastlanmıştır.[143]

---

[140] *SÂKMÂ (Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân)*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 1; "Sohenrânî-yi Dânişmend-i Ferzane Üstâd Pürdâvûd der Âbâdân", s. 24; "Kâşîfân-i Evveliye-yi Neft der Mescid-i Süleymân Gabl ez William D'Arcy", *İktisâd-i Enerji*, Şomâre: 93, Tir 1386 h.ş., s. 20.

[141] Herodotos, *Tarih*, s. 96.

[142] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 1.

[143] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 2.

İran'da petrolün varlığı çok uzun zamandan beri bilinmesine rağmen onun ticarî değeri ancak 19. yüzyılın sonlarına doğru anlaşıldı.[144] Zamanla, İran'ın petrol fışkıran bir ülke olarak tanımlanması[145] araştırmacıların dikkatini bu bölgeye çekti. Nitekim, 1855'te W. K. Loftus adındaki bir İngiliz jeolog tarafından İran'da bilimsel anlamda petrol araştırmaları gerçekleştirildi. Bunun, İran'da bilimsel anlamda yapılan ilk petrol araştırmaları olduğu bilinmektedir.[146] Ancak petrol kaynaklarının tespiti de tek başına yeterli değildi. Bu kaynakları çıkarabilecek bir teknoloji gerekiyordu. Bu da genelde bu alana ilgi duyan müteşebbisler yahut ticaret şirketleri vasıtasıyla gerçekleşebilmekteydi.[147]

19. yüzyılın sonlarına doğru Kirmânşâh Valisi, Fransız bir jeolog-arkeolog olan Jacque De Morgan'dan* Kirmânşâh Eyaleti'nde petrol araştırmaları yapması talebinde bulundu. Osmanlı sınırına yakın olan Kasr-i Şirin dolaylarında petrol emarelerine rastlanması, Kirmânşâh Valisi'ni kendi bölgesinde petrol varlığına ikna etmişti. Morgan, bulgularını 1892'de *Les Anales des Mines*'de yayınladı.[148] Fransız arkeoloğun yayınladığı bu rapor İran'da petrolün varlığına işaret etmekteydi.[149] 1900 yılında Gümrükler Genel Müdürü olan Ermeni kökenli Anton Kitabçıhan (Kitabçıyan) bu raporu Paris'teki bir sergiye getirdi. Amacı, İran petrolleri hususunda yatırımcı bularak bir komisyon ücreti elde etmekti. Nihayetinde öyle de oldu.[150] Bunu öğrenen altın madencisi William Knox D'Arcy, 1900 yılında asistanı A. L. Marriot ile

---

[144] *CIA-RDP01-00707R000200070041-3*, "National Intelligence Survey; Iran; The Economy", 33/GS/E, May-1973, s. 14.

[145] Stephen Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, Türkçeye trc. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 68.

[146] Hesamedin Navabi, *Iranian Politics and the Origins of the Anglo-Iranian Oil Dispute of 1950-1951*, (A Thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy), Department of Politics, the University of Durham, 1998, s. 28; Gökhan Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, Volume 5/2, Mart 2013, s. 58.

[147] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 2.

* Jacques De Morgan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Amiet, "De Morgan, Jacques" *Encyclopaedia Iranica*, *http://www.iranicaonline.org/articles/de-morgan*, (Çevrimiçi: 30. 03. 2019).

[148] Navabi, *Iranian Politics and…* , s. 28, 29. Osmanlı arşivlerinde yer alan bilgilere göre, Morgan'ın Osmanlı topraklarında da birtakım fennî araştırmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *BOA, DH.MKT. 1754/57.*

[149] Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in The Middle East*, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1961, s. 17.

[150] Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 242.

birlikte küçük bir araştırmacı grubunu İran'a gönderdi.[151] Böylece İran'ın petrol serüveni başlamış oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında motor endüstrisiyle beraber petrol endüstrisi de gelişti. Özellikle motor endüstrisindeki teknolojik ilerlemeler sayesinde sanayide ve kara-deniz nakliye işlerinde petrolün kullanılması, Batılıların dikkatini petrole sahip olan ülkelere çekti. Bunlardan biri de İran'dı.[152]

Zengin petrol kaynaklarına sahip olan İran, uzun bir süre Rusya ve İngiltere arasında bir denge politikası sergilemek zorunda kaldı. Her iki devlet İran'ın güçsüz durumundan faydalanıp İran topraklarını sömürme siyaseti izledi.[153] Bu amaçla İngilizler ve Ruslar, İran'dan birtakım imtiyazlar elde ettiler. Özellikle İngilizler, müteşebbisler vasıtasıyla deniz yollarını işletme imtiyazı, güneyde telgraf ve yol yapma imtiyazı, tam para basma yetkisine sahip Bank-i Şehinşahi'yi (Imperial Bank of Persia) kurma ve güneybatı petrollerini arama hakkı gibi birtakım ayrıcalıkları ele geçirmişlerdir. Hatta Nâsırüddin Şâh'ın 1873 yılındaki Avrupa seyahatini, onu bu imtiyazlara ikna edebilmek amacıyla İngiliz vatandaşı Baron Julius de Reuter'in organize ettiği iddia edilmiştir.[154]

İngilizlerin İran'dan aldığı ayrıcalıkların dışında Ruslar da birtakım imtiyazlar elde etmişlerdir. Bunlar; Rus şirketleri ve bankaları aracılığıyla Enzeli'den Kazvin'e, Kazvin'den Hamedan'a, Tebriz'den Kazvin'e ve Sistan'dan Meşhed'e kadar olan yolların yapımı ve Colfa'dan Urumiye Gölü'ne kadar uzanan demiryolu imtiyazlarıdır. Rus bankaları, başta Tahran ve Meşhed olmak üzere İran'ın birçok önemli şehrinde iktisadî faaliyetler göstermiştir. Bunlara ilaveten Ruslar Meşhed, Sistan ve Gürgan'da telefon ve telgraf imtiyazının yanında, Hazar Denizi sahillerinde balıkçılık yapma imtiyazını da almayı başarmışlardır.[155]

İran, 19. yüzyıldan itibaren İngilizlerin ve Rusların mücadele sahası hâline gelmiş ve Ruslarla yaptığı savaşlar neticesinde Kafkas topraklarının büyük bir kısmını kaybetmişti. Ruslar askerî güçlerine

---

[151] Longrigg, *Oil in The Middle East*, s. 17.
[152] Ayhan Ünler, *Petrol Hukukunun İran'da Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Türk Petrol Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1971, s. 3.
[153] *CIA-RDP78-01617A001400070001-8*, "Iran", 01. 08. 1947, s. III-5.
[154] Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, YIL: 8, SAYI: 16, Nisan 2016, s. 340.
[155] Alî Ekber Velâyetî, *Târîh-i Revâbıt-i Hâricî-yi Îrân der Devre-yi Evvel-i Meşruta*, İntişârât-i Vezâret-i Umûr-i Hârice, Tahran, 1374 h.ş., s. 3.

dayanarak İran'dan birtakım çıkarlar elde etmek isterken, İngilizler ince siyasetleri ile daha çabuk sonuca ulaşmaktaydılar. Bu düşünce sayesinde İngilizler 1850-1900 arasında İran'dan petrol dâhil maden, telgraf, alt yapı, tütün vb. ayrıcalıkları almayı başarmışlardır.[156]

20. yüzyıla gelindiğinde, İran'da petrol politikasını en yoğun olarak gündeme alan ülke İngiltere olmuştur. Bölgede petrol varlığından haberdar olan İngiltere yahut ona bağlı petrol şirketleri, petrole ulaşmak için aktif olarak çaba göstermişlerdir.[157] Yapılan tetkikler neticesinde İran'ın güneybatısının (Abâdân merkezli olmak üzere Kirmânşâh ve çevresinin) ülkenin en önemli petrol bölgelerinden biri olduğu anlaşılmış ve bu sayede İngiltere'nin bölgedeki kalıcılığı kesinleşmiştir.[158]

1. 2. Nâsırüddin Şâh Döneminde Verilen İmtiyazlar

Sözlük anlamı "ayrıcalık, üstünlük" olan imtiyaz kelimesi, bir devletin yabancı kişi, kurum, zümre yahut devletlere sağladığı bazı iktisadî hak ve ayrıcalıkları ifade eder. Bu ayrıcalıklar İslâm Tarihi'nde Hz. Muhammed devrine kadar dayandırılmaktadır. İslâm Hukuku'nda "eman ve ahid" anlayışıyla ilişkilendirilen imtiyazlar genel olarak Müslüman devletlerce Avrupalı tüccarlara ve şirketlere verilmiştir. Önceleri bu belgeye İslâm coğrafyasında "füsûl, şürût, mersûm, eman, emannâme, sulh" gibi isimler verilmişken 12. yüzyıldan sonra bu belge için "imtiyâz" ibaresi kullanılmıştır. Bu bağlamda, Kaçarlar devrinde İran'daki imtiyazlara bakıldığında sürecin Feth Ali Şah'ın yönetimi ele almasıyla başladığı görülmektedir. Onun döneminde, siyasî ve ticarî anlamda ilk imtiyazların 28 Ocak 1801'de İngiliz Doğu Hindistan şirketine verildiği bilinmektedir.[159]

1848 yılında tahta çıkan Nâsırüddin Şâh öncelikle içeride muhaliflere karşı mücadeleler verdi. Dışarıda ise, İngilizlerle Rusların

---

[156] Ali Çimen, *Kısa Orta Doğu Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 130, 131.

[157] Akkaya, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu'da… ,* s. 21; Muazzez Harunoğulları, "Orta Doğu Jeopolitiği ve Küresel Güçlerin Enerji Mücadelesi", *Humanitas*, 5(9), 2017, s. 121.
1947 yılında yayımlanan bir CIA raporunda, İran'ın dünya ispatlanmış petrol rezervlerinin %40'ının bulunduğu bir alanda yer alması nedeniyle, dünya petrol dengesini etkileyen önemli siyasal ve ekonomik gelişmeleri şekillendirebileceği belirtilmiştir. Konu ile ilgili bkz. *CIA-RDP78-01617A001400070001-8*, "Iran", 01. 08. 1947, s. II-3. Orta Doğu'nun ispatlanmış petrol rezervleri haritası için ayrıca bkz. *IOR/R/15/6/445, f 12*, "Middle East Oil", [12r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055963891.0x000018.

[158] A. B. Rajput, *Iran TO-DAY*, The Lion Press, Lahor, 1945, s. 57.

[159] Cengiz Kallek, "İmtiyâzât", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, C. 22, s. 242, 243.

İran üzerindeki rekabetleri ve kontrolleri devam etmekteydi.[160] Bu durum, ilerleyen süreçte İran'ı bu iki devletin müdahalelerine açık hâle getirerek Şah'ı birtakım imtiyazlar vermeye yöneltti.

19. yüzyılın ortalarına doğru İngilizlerin, Londra ve Hindistan arasında bir telgraf hattı döşeme projesi gündeme geldi. 1857 yılında tamamlandığı bilinen bu hat Barsa Körfezi'nden İran'ın iç kesimlerine, oradan da Hindistan'a kadar uzanmaktaydı. Bu dönemde İngilizler, Hindistan münasebeti sebebiyle İran'la yakın ilişkiler geliştirmeye başladılar. Öyle ki İngilizlerin İran'daki ticarî faaliyetleriyle şirketlerinin sayısı giderek arttı ve dahası İngilizler bazı ticarî imtiyazlar da elde ettiler.[161]

İran'da petrol imtiyazı teklifinin ilk kez 1864 yılında gerçekleştiği bilinmektedir.[162] Issawi'nin ifadesine göre M. Salavan adlı Avusturyalı bir müteşebbise verildiği belirtilen bu imtiyaz sayesinde İran'da demiryolu yapımı ile birlikte petrol ve bitümün de içinde olduğu bazı madenlerin çıkarılması plânlanmıştır.[163] Bu sebeple 1864'te M. Salavan'a verilen bu imtiyaz, genel bir kanı olarak Reuter imtiyazının kökleri olarak görülmektedir. Fakat gerçekte bu imtiyazla ilgili hiçbir çalışma yapılmamış ve anlaşma geçersiz kılınmıştır. Sonrasında bu imtiyaz Fransızlara, Prusyalılara ve İngilizlere önerilmiştir. Ayrıca "İmtiyâz-i Reuter der Îrân" adlı kaynakta; İran'da ilk defa bir demiryolu inşa etme fikrinin söz konusu imtiyazlardan da önce, Fransa Kralı 3. Napolyon tarafından 1858 yılında bir mektupla İran resmî makamlarına bildirildiği yer almaktadır.[164]

Nâsırüddin Şâh dönemindeki mevcut iç karışıklıklar ve kontrolsüzce yapılan saray harcamaları, ülke genelinde ekonomik problemlere sebep olmuştur. Bu durum beraberinde dış borçlanmalara ve

---

[160] Süleyman Erkan, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", *Akademik Orta Doğu*, C. 5, S. 1, (2010), s. 94.

[161] Meryem Mîr Ahmedî, *Pejûheşî der Târîh-i Muâsır-i Îrân 1900-1950* (A Survey in Contemporary History of Iran 1900-1950), Âstân Kuds Râzâvî Neşriyât, Meşhed, 1322 h.ş., s. 30.

[162] Muhammed Alî Muvahhid, *Hâb-i Âşufte-yi Neft, ez Karârdâd-i D'Arcy tâ Sugût-i Rızâ Şâh*, Kârnâme Neşriyât, Tahran, 1394 h.ş., s. 52; İbrâhîm Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", *Neşriye-yi Vezâret-i Umûr-i Hârice*, Devre-yi Dovvom, Şomâre: 9, Ferverdîn 1338 h.ş., s. 97.

[163] Charles Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân, Asr-i Kâcâr 1210-1332 h. (The Economic History of Iran 1800-1914)*, Neşr-i Gostâre, Farsçaya trc. Yâkub Ajend, Tahran, 1369 h.ş., s. 270.

[164] "İmtiyâz-i Reuter der *Îrân*", *Râh ve Bâr*, Cilt: 1, Defter-Şomâre:1, 1362 h.ş., s. 59, 62; Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân*... , s. 270. 3.
Napolyon'un İran resmî makamlarına yazdığı, İran'da bir demiryolu yapımı teklifi içeren Fransızca mektubun bir örneği için ayrıca bkz. "İmtiyâz-i Reuter der Îrân", s. 59-61.

yabancılara çeşitli ayrıcalıklar verilmesine yol açmıştır. Müteşebbis Baron Julius de Reuter'in İran'dan birtakım imtiyazlar talep etmesi tam da bu döneme denk gelmiştir.[165]

Mevcut iç karışıklıklar, ekonomik problemler ve merkezî otorite zayıflığı yabancıların İran'a müdahalesini kolaylaştıran nedenler olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu problemler nedeniyle Şah bu müdahalelere karşı koyamamış, belki de karşı koymak istememiştir. Zira yabancı devletlerden belli tavizler karşılığında elde edilecek olan maddî imkânların bir çeşit kurtuluş kaynağı olarak düşünülmüş olması muhtemeldir. Verilen tavizler neticesinde ise, İran'ın gerek siyaseti gerekse ekonomisi kendi iradesinin dışında şekillenmiştir.

1. 2. 1. 1872 Baron Julius de Reuter İmtiyazı

Mirza Mahmud Han ve Hacı Muhsin Han, İngiltere ve Fransa sefaretlerinde diplomat olarak görevli iken, İran'da bir demiryolu projesi gerçekleştirilmesi amacıyla çeşitli şirketlerle görüşmeler yaptılar. Bu esnada Mr. Tory adlı bir müteşebbis, İran hükûmetine 11 maddelik bir imtiyaz teklifinde bulundu. Bu teklife göre söz konusu demiryolunun 40 mil etrafındaki petrol, demir vb. diğer madenler imtiyaz sahiplerinin (ya da kurulacak olan şirketin) olacak, bunlardan elde edilecek olan gelirin %10'u ise vergi olarak İran hükûmetine verilecekti. Bunun yanında, ilerleyen süreçte bu imtiyazları elde etmek isteyen başka müteşebbisler de olmuştu. Hacı Muhsin Han'ın 1869 yılında Londra sefaretindeki görevini icra ettiği dönemde Phillip Thompson, Cott Belson, Delango* ve Şarel* isimli dört İngiliz müteşebbis de 14 Rebbü'l-Ahir 1286 / 26 Ocak 1869 tarihinde İran hükûmetine, Tahran'dan Rey yakınlarındaki Şah Abdülazim Türbesi mevkiine kadar olan bölge için 21 maddelik yeni bir demiryolu imtiyazı teklif etmişlerdi. Bu yeni teklife göre imtiyazın süresi 50 yıldan az olmamak kaydıyla bahsedilen alana demiryolu yapılacak ve onun 40 mil etrafından elde edilecek petrol ve türevleri, demir vb. diğer madenlerin gelirinden %15 pay İran'a verilecekti.[166] Tüm bu imtiyazlar imza aşamasına kadar gelmesine rağmen ne demiryolu yapımı ne de maden çıkarılması ile ilgili herhangi bir düzenleme yapılamamıştır.[167]

---

[165] Ervan, *İngiltere-İran İlişkilerinde Petrol: 1901-1954*, s. 10.

* (دلانگو)

* (شارل - Charles)

[166] Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 97, 98.

[167] Muvahhid, *Hâb-i Âşufte-yi Neft...* , s. 52; Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 98.

Söz konusu imtiyaz girişimleri müteşebbislerin İran'daki ilk tecrübeleri idi. Bu sebeple müteşebbisler ortaya çıkan probleblemlerin çözümünde büyük zorluklar yaşıyorlardı. Bunların başında da güvenlik, hırsızlık ve işgücü temini problemleri yer almaktaydı. Güvenliğin sağlanması açısından atılan adımlar yetersiz kalıyordu. Bu hususta zaman zaman yerel kabilelerden istifade edilmek istense de talep edilen yüksek ücretler ve itimatsızlık gibi meseleler sebebiyle herhangi bir iş birliği gerçekleştirilememiştir.[168]

İmtiyazlarla ilgili bir neticeye ulaşılamayınca, İran'ın Londra sefiri Muhsin Han, bu kez haber ajansı sahibi gazeteci Baron Julius de Reuter*'e bir imtiyaz önerdi. Bu hususta o zamana kadar herhangi bir tecrübesi bulunmayan Reuter, Muhsin Han'ın tavsiyelerine uyarak bu teklifi kabul etti.[169] Böylece İran tarihindeki ilk büyük imtiyazın en önemli adımları atılmış oldu.

Nâsırüddin Şâh, 1871 yılında İstanbul'daki temsilcisi Hüseyin Han'ı sadrazamlık görevine getirdi. Yeni sadrazam, açıkça İran'ın kurtuluşunun Rusya'ya karşı tüm antlaşma yükümlülüklerini yerine getirmeye bağlı olduğuna ve ülkenin modernleşmesinin İngiltere'ye dayandığına inandığını söylüyordu. Bu politika çerçevesinde demiryollarının inşası, madenlerin çalıştırılması ve bir Merkez Bankası'nın kurulması gibi önemli projelerin gerçekleştirilmesine karar verildi. Bununla birlikte gümrüklerle beraber İran'ın neredeyse tüm kaynaklarının rehin olarak verilmesi kararlaştırıldı. Böylece 1872 yılında İngiliz vatandaşı Baron Julius de Reuter oldukça önemli imtiyazlar elde etmiş oldu.[170]

Görüldüğü üzere İran, iktisadî kurtuluşu kaynaklarını yabancıların kullanımına açmakta arıyordu. Zira İran, kendi kaynaklarını bulacak, çıkaracak ve işleyecek ekonomik ve teknolojik yeterlilikten

---

[168] "İmtiyâz-i Reuter der Îrân", s. 62.

* Asıl adı Israel Beer Josaphat olan (Doğumu: 21.07.1816 Almanya/Ölümü: 25.02.1899 Fransa) Paul Julius von Reuter, Alman asıllı Yahudi bir gazeteciydi. 1844 yılında Hristiyan olduktan sonra adını değiştiren Reuter, habercilik ve ticaret sahasındaki çalışmalarıyla ünlenmiştir. Reuter, işleri sebebiyle 1857'de Londra'ya gitmiş ve daha sonra İngiliz vatandaşlığına geçiş yapmıştır. Akabinde kendisi için "Baron" unvanını satın alıp, Baron Julius de Reuter olarak meşhur olmuştur. Konu ile ilgili bkz. *https://www.britannica.com/biography/Paul-Julius-Freiherr-von-Reuter*, (Çevrimiçi: 15.10.2019); İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 19.

[169] Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 270.

[170] P. M. Sykes, *A History of Persia*, Macmillan and Co., Limited, Vol. 2, London, 1915, s. 475, 476; Frances Bostok and Geoffrey Jones, *Planning an Power in Iran*, Frank Cass Press, London, 1989, s. 12; Firoozeh Kashani-Sabet, *Frontier fictions: shaping the Iranian nation, 1804-1946*, Princeton University Press, USA, 1999, s. 77.

yoksundu. Fakat ülkenin neredeyse tüm kaynaklarının yabancıların kullanımına açılması, ilerleyen süreçte devletin ekonomik olduğu kadar siyasî müdahalelere de maruz kalacağının bariz göstergesiydi.

Nâsırüddin Şâh'ın 20 Haziran 1872'de onayladığı imtiyaznameye göre Reuter; İran'da 70 yıllığına demiryolu hattı yapma, sulama ve baraj tesisi kurma, tüm ormanlardan ve arazilerden faydalanabilme, petrol dâhil tüm ülkenin maden ve yeraltı kaynaklarını arama, çıkarma ve bunlardan istifade etme haklarından yararlanabilecekti. Ayrıca Reuter, İran'da ilk bankayı kurabilecek, yollar, caddeler, binalar, kanalizasyonlar yapabilecek ve diğer bayındırlık hizmetlerini gerçekleştirebilecekti.[171] Bunlara ilaveten posta-telgraf hattı ve fabrikalar kurma hakkını da elde edecekti. Söz konusu demiryolu imtiyazıyla birlikte Reşt'ten Tahran'a ve oradan da Basra Körfezi'ne kadar olan bölgeye demiryolu hattı döşenmesi plânlanmıştı.[172] Reuter bunun için 40 bin İngiliz lirasını (yaklaşık 100 bin tümeni) İran hükûmetine ipotek (rehin) olarak verdi. Anlaşma koşullarına uyulmadığı takdirde imtiyaz geçersiz olacak, ipotek olarak verilen 40 bin İngiliz lirasına İran hükûmeti el koyacaktı.[173]

---

[171] Angus Hamilton, *Problems of the Middle East*, s. 85, 86; İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 21; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 278; Abbâs Remzânî, *Muâhedât-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Torfend, Tahran, 1386 h.ş., s. 164. Charles Issawi, imtiyazın onaylandığı tarihi 25 Temmuz 1872 olarak vermiştir. Krş. Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 270. Ahmed Raskhi Lengerudî, anlaşmanın 24 maddeden oluştuğunu belirtir. Bkz. Ahmed Raskhi Lengerudî, *Merdân-i Neft*, İntişârât-i Kevîr, Tahran, 1385 h.ş., s. 165. Ayrıca Reuter'in İran'dan aldığı imtiyazla alakalı olarak, Bahtiyârî tepelerindeki kömür madenlerine ilişkin bir işlem yapılmayacağına dair Muhammere Valisi'nden alınan mektubun sureti ile ilgili bkz. *Mss Eur F126/39, f 21.* "Copy of letter No 1648/455 of 1872 from Colonel Lewis Pelly, HBM's Political Resident in the Persian Gulf, at Bombay, to the Secretary to Government, Political Department, Bombay", [21r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100024051423.0x00002a.

[172] Alî Ekber Velâyetî, *Mukaddime-yi Fikrî, Nehzet-i Meşrutiyet*, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslâmî, Tahran, 1380 h.ş., s. 87, 88; Seyyîd Celâleddîn Medenî, *Târîh-i Siyâsî-yi Muâsır-i Îrân*, Defter-i İntişârât-i İslâmî, C. 1, Kum, 1378 h.ş., s. 99. Bahtiyârî tepelerinde yer alan kömür madenlerinin imtiyaz olarak verilmesi hususundaki mektupla ilgili ayrıca bkz. Mss Eur F126/39, f 20, "Copy of letter No 1647/454 of 1872 from Colonel Lewis Pelly, HBM's Political Resident in the Persian Gulf, to the Secretary to Government, Political Department, Bombay", [20r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100024051423.0x000028.

[173] Markham, *Târîh-i Îrân der Devre-yi Kâcâr*, s. 168; Enver Hâmeî, *İktisâd-i Bedûn-i Neft*, Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr, Tahran, 1369 h.ş., s. 40. Başta demiryolu hattı olmak üzere 15 ay içinde söz konusu çalışmaların yapımına başlanılmaması halinde imtiyazın iptal edilmesi anlaşma hükümlerinde yer almıştır. Bkz. Ferişte Cihanî, *İmtiyâz-i Reuter; Sened-i İstîmar-i İngiliz Aleyh-i Kacariyye*, https://www.irna.ir/news/83646730/%D8%A7%D9%85%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D8%B2-%D8%B1%D9%88%DB%8C%D8%AA%D8%B1-%D8%B3%D9%86%D8%AF-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3-%D8%B9%D9%84%DB%8C%D9%87-

Söz konusu madenlerin kullanım hakkı ile ilgili anlaşmaya sonradan bazı ilaveler yapıldı. Buna binaen, anlaşmanın imzalanmasından kısa süre sonra imtiyazın işletilebilmesi için bir şirket oluşturulacaktı. Gerekli görüldüğünde maden bulunma ihtimali olan (şahsa ait) özel araziler, arazi sahipleriyle müzakere edilmesi koşulu ile şirket tarafından satın alınabilecekti. Herhangi bir maden rezervi tespit edildiğinde gerek devlet görevlilerinden gerekse şahıslardan hiç kimse bu madenlerden herhangi bir hak talebinde bulunamayacaklardı. Fakat beş yıl süreyle resmî olarak madende çalışmış olanlar (ve bunu ispat edebilenler) bu kuraldan hariç tutulacaklardı. Şirket, herhangi bir madene ulaştığında, madenin bulunduğu arazi sıradan bir arazi olarak kabul edilecek ve şirket, burayı arazinin bağlı olduğu vilayetin geçerli fiyatı üzerinden satın alabilecekti. İran hükûmeti gerekirse madenin bulunduğu arazi sahiplerini, arazilerini şirkete satması için zorlayabilecekti. Bulunan madenlerden altın, gümüş ve her türlü değerli taşlar İran hükûmetine bırakılacaktı. Ancak şirket, bu tür değerli taş ve maden alanlarında çalışmak için devletle özel anlaşmalar yapabilecekti.[174]

Anlaşma dâhilinde İran'ın gümrük idareleri de imtiyaz kapsamına alınmıştı. İran'daki tüm gümrük idareleri Mart 1874'ten itibaren 25 yıllığına[175] 1000 İngiliz lirası karşılığında Reuter'e kiralanacaktı.[176] İlk beş yıl için Şah'a ayrıca bir miktar ücret ödenecekti. Kalan 20 yıl boyunca ise gümrük gelirlerinin %60'ı, bahsi geçen ücrete ek olarak Şah'a verilecekti. Ayrıca, demiryollarından elde edilecek kârın %20'si ve diğer madenlerden elde edilecek net gelirin %15'i de İran hükûmetine ait olacaktı.[177]

Taraflarca kabul edilen bu imtiyaz hakkında Nâsırüddin Şâh, vezirler ve diğer devlet ricalinden görüşlerini birer raporla belirtmelerini emretti. Bunun üzerine Nâsırü'l-Mülk, Nizâmü'd-Devle, Kıvâmü'd-Devle, Mirza Seyid Han, Amîdü'd-Devle, Mutemedü'd-Devle, İ'tizâdü's-Saltana, Emînü'l-Mülk, Debîrü'l-Mülk gibi devlet adamları sundukları

%D9%82%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D9%87, (Çevrimiçi: 21.03.2023).

[174] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 245; Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 98.

[175] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 246. Zehrâ Şücâ'î, İran gümrük idarelerinin 20 yıllığına kiraya verildiğini belirtmiştir. Krş. Zehrâ Şücâ'î, *Nohbegân-i Siyâsî-yi Îrân: ez İnkılâb-i Meşrutiyet tâ İnkılâb-i İslâmî*, İntişârât-i Sohen, Tahran, 1372 h.ş., s. 69.

[176] Şücâ'î, *Nohbegân-i Siyâsî-yi Îrân: …*, s. 69.

[177] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 246; Angus Hamilton, *Problems of the Middle East*, s. 86; Sunil Kanti Ghost, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, University of Illinois, the Degree of Doctor of the Science of Law, Illinois-Urbana, 1956, s. 59.

raporlarla imtiyazın gereklilikleri ile ilgili görüşlerini beyan etmişler ve imtiyaz için imza vermişlerdir.[178]

Reuter, anlaşmanın imzalanmasının ardından elde ettiği ayrıcalıkları İngiliz İmparatorluğu'na mektupla bildirdi. Anlaşmanın İran hükûmeti yetkililerince onaylandığından gururla bahseden Reuter, bu anlaşma ile sadece İran'ın sosyal durumunu iyileştirmekle kalmayıp aynı zamanda İran'daki doğal kaynakları İngiliz ve dünya pazarına açmakla övünmüştür.[179]

Reuter, İran Şahı'ndan imtiyazları elde ettikten kısa bir süre sonra 1873 yılında, İran sınırından Bağdat'a ve oradan da Akdeniz'e kadar uzanan bir demiryolu imtiyazı için Osmanlı Devleti'nden birtakım taleplerde bulunmuştur. Ancak Reuter'in bu çabaları sonuçsuz kalmıştır.[180] Bu talepler, Reuter ve beraberindekilerin İran'dan çıkarmayı amaçladıkları madenleri demiryolu aracılığıyla Akdeniz'e ve oradan da Avrupa'ya taşınması umuduyla gerçekleştirilmiş olmalıdır.

Her ne kadar İran'da demiryolları ve madenlerle ilgili daha önceden çeşitli tavizler verilmiş olsa da bu durum ilk olarak 1872 Reuter imtiyazıyla somutlaşmıştır. Yani Reuter, demiryolu ve tramvay sektöründe ülkenin mutlak tekeli hâline getirilmiştir.[181]

Nâsırüddin Şâh'ın Baron Julius de Reuter'e verdiği bu imtiyazlar tüm dünyada büyük yankı uyandırmıştır. Bu denli büyük bir imtiyazın basit bir ücret karşılığında sıradan bir sermayedara verilmesi İngiltere'de bile şaşkınlıkla karşılanmıştır.[182] Bu açıdan ele alındığında Reuter imtiyazı genellikle, dünyada eşine az rastlanır nitelikte olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.[183]

İngiliz diplomat ve arkeolog Sir Henry Rawlinson, Reuter imtiyazını "*İran'ın yeniden tanımlanması*" olarak ifade etmiştir. Ayrıca bu anlaşma, İngiliz devlet adamı Lord Curzon tarafından "*Bir ülkenin tüm*

---

[178] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 247.
[179] *FO 539/10*, "Reuter and Falkenhagen Concessions: Correspondence", Collection: Central Asia, Persia and Afghanistan, 1834-1922: From Silk Road to Soviet Rule, July 1872-January 1875, s. 2.
[180] *BOA, HR.SFR.3. 195/34; BOA, HR.SFR.3. 195/69.*
[181] *IOR/L/PS/18/C122* (Secret), "Memorandum on Persian Railways", Political Department, *India Office*, 20th June 1911, s. 2, 3 https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x000110.
[182] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 279.
[183] Hâmeî, *İktisâd-i Bedûn-i Neft*, s. 40.

sanayi kaynaklarının eksiksiz olarak, tarihte eşi görülmemiş ve hayal bile edilemeyen bir şekilde yabancı ellere teslimi"[184] şeklinde yorumlanmıştır.

İranlı yazar Alî Ekber Velâyetî, Reuter imtiyazının "*İran tarihinin en utanç verici ve en aşağılayıcı anlaşması*" olarak dile getirildiğini vurgular.[185] İbrâhîm Tîmûrî, Reuter imtiyazını "*İran'ı İngilizlerin sömürgesi hâline getiren bir imtiyaz olarak, bugüne kadar gerçekleştirilen en tuhaf ve eksiksiz bir oyun*" şeklinde tanımlamıştır.[186] Muhammed Bâkî Puremînî ise bu anlaşmayı adeta bir ekonomik darbe olarak nitelendirmektedir.[187]

Dönemin İngiliz araştırmacısı Edward Stack, Reuter imtiyazını ve İran'ın durumunu şu şekilde yorumlamaktadır:

> *"İran'ın akıbeti ne olacak? Toprak ve insan kaynakları yönünden bir sıkıntısı olmayan İran'ın kendi kendine istikrarlı bir gelişme göstermesi mümkün mü? Yoksa İran'ın kurtuluşu Avrupa'dan gelecek yardımlara mı bağlı? Belki de Baron Reuter'e verilen tavizlerin yerine getirilmesi kötü bir şey değildir. Fakat ne olursa olsun İran, Avrupa'dan uzak olduğu için komşusu Türkiye'ye göre daha şanslı durumdadır. Türkiye, Avrupa'ya borçlanmanın ne demek olduğunun en belirgin örneğidir. Belki de İran'ın bundan ders çıkarması gerekir."*[188]

Edward Strack'ın bu yorumu, Osmanlı Devleti'nin Düyûn-u Umûmiye borçlarına bir atıf olmalıdır. Zira bir umut olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başvurulan Avrupa yardımları, Osmanlı Devleti'ni ihya etmekten ziyade, onun Avrupalılara daha da mahkûm olmasına sebep olmuştur. Aynı şekilde Nâsırüddin Şâh'ın da Batı yardımını bir çıkış yolu olarak görmesi, İran'ı da tıpkı Osmanlı Devleti gibi Avrupa'nın müdahalesine daha açık hale getirdiği aşikârdır.

Nâsırüddin Şâh döneminde, başta ekonomik temelli olmak üzere birçok sebeplerden ötürü merkezî otorite sağlanamadığından, özellikle uzak eyaletlerdeki ve sınır boylarındaki yöneticiler başlarına buyruk hareket ediyorlardı. Nâsırüddin Şâh, bu problemlerin belki de modernleşme adımlarıyla aşılabileceğini düşünerek 1873, 1878 ve 1889

---

[184] Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 1, s. 480; Graham Storey, *Reuters Century 1851-1951*, Max Parrish, London, 1951, s. 72.
[185] Velâyetî, *Mukâddime-yi Fikrî, Nehzet-i Meşrutiyet*, s. 86.
[186] İbrâhîm Tîmûrî, *Asr-i Bî-haberî yâ Târîh-i İmtiyâzât der Îrân*, İkbâl Neşriyât, Tahran, 1332 h.ş., s. 97.
[187] Muhammed Bâkî Puremînî, "Hâcı Mollâ Alî Kâânî ve Lağv-i İmtiyâz-i Reuter", *Mescid*, Şomâre: 24, İsfend 1374 h.ş., s. 55.
[188] Edward Stack, *Six Months in Persia*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivingto, Vol. 2, London, 1882, s. 297.

yıllarında Avrupa'ya bir dizi seyahatler düzenlemiştir.[189] Şah'ın Avrupa'daki tanınırlığının artmasını sağlayan bu seyahatler[190] için A. M. Moulvi; Şah'ın esas amacının Batı'nın ileri görüşlü insanlarıyla temasa geçip onların fikirlerini İran'a getirebilmeyi ve böylece İran'daki kötü gidişatı düzeltmeyi amaçlamış olabileceğini ifade etmiştir.[191]

Maraşî; Nâsırüddin Şâh'ın, Avrupa seyahatlerini Reuter imtiyazının sebep olduğu diplomatik karışıklıkları hafifletmek için uygun bir fırsata dönüştürmüş olabileceğinden bahseder.[192]

Mustâfa İlm; Nâsırüddin Şâh'ın Reuter imtiyazını imzalamasındaki en büyük tesir olarak, onun Avrupa'ya yapacağı seyahatler için para temin etmek olduğu görüşünü belirtir.[193] O dönemde Nâsırüddin Şâh'ın Avrupa'ya birkaç kez seyahat ettiği ve bu seyahatlerde büyük masraflar yapıldığı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak, böylesine büyük bir imtiyazın sadece bir Avrupa seyahati için verilmiş olduğu yorumu, yeterince açıklayıcı görünmemektedir. Verilen imtiyazlar, daha çok Nâsırüddin Şâh döneminde gerçekleşen saray harcamaları, şatafatlı yaşam tarzı, seyahatler gibi uygulamaların sonucunda ortaya çıkan ekonomik sorunlar ve bunların beraberinde getirdiği otorite zafiyetinden kurtulmak amacıyla başvurulan bir seçenek olarak değerlendirilmektedir.

Nâsırüddin Şâh'ın Avrupa seyahati sıradan bir turistik gezi olarak nitelendirilemezdi. Onun en önemli amaçlarından biri, ziyaret ettiği ülkeleri tanımak ve bu ülkelerin sanayi bölgelerini, askerî ve toplumsal kurumlarını incelemekti. Bu sayede, modernleşme adına birtakım fikirler edinilebilecekti. Bu amaç doğrultusunda Nâsırüddin Şâh ve ekibi sırasıyla Rusya, Almanya, Belçika, İngiltere, Fransa, İsviçre, İtalya ve Avusturya'ya ziyarette bulundular. Bu seyahatler sonucunda, buralardan İran'a yabancı uzmanlar getirdiler. Bunlardan bazıları: Baron de Norman

---

[189] Chris Paine and Erica Schoenberger, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954", *MERIP Reports*, No. 37 (May, 1975), s. 3. Nâsırüddin Şâh'ın 1889 yılında Heyet-i Sefaretiyye ve sair süfera ile bereber Londra'daki Buckingham Sarayı'nı ziyareti ile ilgili olarak bkz. *BOA, Y..PRK.EŞA. 9/88.*

[190] Edward Granville Browne, *A Year Amongst The Persians*, Cambridge at The University Press, London, 1927, s. 108.

[191] A. M. Moulvi, *Modern Iran*, Shah Bahram Printing Press, Bombay, 1938, s. 49, 50.

[192] Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power and State 1870-1940*, University of Washington Press, Seattle and London, 2008, s. 22.

[193] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 20. Mustâfa İlm'in eserinde Reuter'in bu imtiyazları elde edebilmek adına Nâsırüddin Şâh ve vezirlerine 180 bin İngiliz lirası ödediği belirtilmektedir. Bkz. İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 21. Alî Ekber Velâyetî, Reuter'in verilen imtiyazların bedeli olarak 200 bin İngiliz lirası ödediğinden bahsetmektedir. Krş. Velâyetî, *Mukâddime-yi Fikrî, Nehzet-i Meşrutiyet*, s. 88. Ervand Abrahamian ise bu bedeli 200 bin dolar olarak belirtmiştir. Krş. Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Türkçeye trc. Dilek Şendil, İstanbul, 2017, s. 53.

(Belçikalı demiryolu mühendisi), Castiger Han (Avusturyalı yol mühendisi), Huthem Schindler (Almanyalı maden uzmanı), Sao Liouf (Maden uzmanı eğitmeni), Fabius Boatal (Endüstri mühendisi), Raider (Postâne danışmanı), Baron de Stein (Maliye ve gümrük danışmanı), Peşan (Darphane danışmanı), Conte de Monte Forte (Polis idaresi danışmanı) idi.[194]

Nâsırüddin Şâh'ın, 1873 yılında beş aylığına gerçekleştirdiği ilk Avrupa seferinde[195] Reuter, bir iyi niyet göstergesi olarak Nâsırüddin Şâh'a 40.000 sterlin kadar bir depozito yollamıştı.[196] Reuter'in bunu yapmasındaki amaç, Şah'ın imtiyaz hakkındaki düşüncelerini daha da olumlu hâle getirebilmekti. Ancak Reuter, dış dünyadan gelecek tepkileri hesaba katmamıştı. Rus Çarı ve İngiliz Kraliçesi, Nâsırüddin Şâh ve Reuter ile aynı fikirde değildi. Ruslar, bu anlaşmanın bir İngiliz komplosu olduğunu düşünüyor ve İran'daki güç dengelerini bozmasından endişe ediyordu. İngilizler ise Reuter'e tam olarak güvenmiyorlardı. İngiltere, İngiliz milliyetine yeni tâbî olan Reuter'in bu denli büyük bir imtiyazı tek başına elinde bulundurmasından endişe duyuyor ve onun İngiltere'ye olan sadakatine şüpheyle yaklaşıyordu. Öyle ki Reuter'in zamanla İngiltere'ye ihanet edip, bu kıymetli imtiyazları parça parça Ruslara satmasından korkuyorlardı. Rus hükûmeti ise bir dizi propaganda ve geniş çaplı eylemlerle bu anlaşmaya açıkça karşı çıkmış ve sorumluları ağır bir dille eleştirmişti.[197]

Rusların Reuter imtiyazına olan muhalefeti ile ilgili dönemin İran Sadrazamı, Nâsırüddin Şâh'ı önceden uyarmış ve konu ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır:

> *"Her ne kadar Ruslar bu anlaşmanın içeriğini tam olarak bilmeseler de durumdan hoşnut değiller. Bu durum onların aleyhine olduğundan anlaşmaya karşı çıkmaları oldukça doğal. Onların yerinde olsaydım ben de aynı şeyi yapardım."*

---

[194] Murtaza Seyfî Kumî Tefreşî, *Nezm ve Nezmiye der Devre-yi Kâcâriyye*, İntişârât-i Ferhengserâ, Tahran, 1362 h.ş., s. 46.
[195] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 21; William S. Haas, *Iran*, Columbia University Press, New York, 1946, s. 33.
[196] Paine and Schoenberger, "Iranian Nationalism...", s. 4.
[197] Mahmud Ferhad Mutemed, "Karârdâd-i Reuter", *YÂGMÂ*, Nâme-yi Mâhiyâne (Edebî, İlmî, Târîhî, İctimâî), Şomâre: 5, Sâl: 2, Mordâd 1328 h.ş., s. 210; Medenî, *Târîh-i Siyâsî-yi Muâsır-i Îrân*, C.1, s. 100.

Nâsırüddin Şâh ise ona cevaben:

"Rus elçiliğinin bu duruma karşı çıkmaya ne hakkı var? Elbette bu şirketin Hazar Denizi'nden Fars Körfezi'ne kadar uzanan nüfuzu Ruslar için pek iyi sayılmaz ancak Allah'ın izni ile bu durumun İran için çok iyi olacağı kanaatindeyim."[198] demiştir.

Nâsırüddin Şâh, Reuter imtiyazının bir iç mesele olduğunu düşünse de Rusya bölgedeki siyasî çıkarları açısından imtiyazla ilgili kendini söz sahibi hissetmiştir. Çünkü bu imtiyaz, Rusların İran'ın kuzeyindeki çıkarlarına zarar verecek niteliktedir. Ayrıca her ne kadar İngiltere bu imtiyaza olumsuz baksa da Ruslar, Reuter'in İngiltere ile iş birliği içerisinde olduğunu düşünmüştür.

Yılmaz Karadeniz, Mirza Malkum Han'ın 1872 yılında Londra elçiliğine tayin edilmesinin, Reuter imtiyazının gerçekleşmesinde büyük rolü olduğunu ifade etmektedir. O dönemde Sadrazam Mirza Hüseyin Han ile birlikte hareket edip Reuter'den yüklü miktarda rüşvet aldığı iddia edilen Malkum Han, bu imtiyazın verilmesi hususunda Nâsırüddin Şâh'a telkinlerde bulunmuştur. Nâsırüddin Şâh'ın duruma ikna olması, İran'ın iktisadî bağımsızlığının zedelenmesine sebep olan bu imtiyazı kabul etmesi ile sonuçlanmıştır.[199]

Reuter imtiyazı, kısa sürede hem ülke içinde hem de dışında tepkilere yol açmıştır.[200] Nâsırüddin Şâh, Avrupa seyahatinden döndüğünde vatanseverler, din adamları ve bazı şehzadelerin de içinde bulunduğu toplumun çeşitli kesimlerinden, imtiyazın iptali ile alakalı tepkiler almıştır.[201] O dönemde, ülkede uzun süredir devam eden bir siyasî kriz mevcuttur. Verilen imtiyazlar ve yapılan anlaşmalar tehlikeli sonuçlar doğurmaya başlamıştır.[202] Tüm bu durumlar İran'da muhalefetin güçlenmesine sebep olmuş ve Nâsırüddin Şâh kendi inisiyatifine göre hareket edemeyeceğinin farkına varmıştır.[203]

Nâsırüddin Şâh, verdiği imtiyazlar sebebiyle Rusya'da büyük bir tepki ile karşılaşacağını tahmin etmemişti. Bunun yanında İngiltere'nin de

---

[198] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 167, 168.
[199] Yılmaz Karadeniz, "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, Mayıs 2011, s. 107, 108.
[200] Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilig*, S: 47, Güz 2008, s. 200, 201.
[201] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 22.
[202] Puremînî, "Hâcı Mollâ Alî Kâânî ve Lağv-i İmtiyâz-i Reuter", s. 59.
[203] Behman Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, Anadolu Yayınları, Türkçeye trc. Arif Gelen, Ankara, 1968, s. 23.

bu konuya ilgi göstermemesi onu hayal kırıklığına uğrattı. Ayrıca İran halkı da imtiyazlar hususunda hoşnut değildi.[204] Nihayetinde, tepkilere dayanamayan Nâsırüddin Şâh 1873 yılında tüm depozitolara el koymuş ve Reuter'e hiçbir tazminat ödemeden bu imtiyazı iptal etmiştir.[205] Her ne kadar imtiyazlar iptal edilse de Reuter elde ettiklerini korumada ısrarcı davranmıştır. O, her türlü baskı ve muhalefete rağmen elinde bulundurduğu bankacılık ve maden arama-çıkarma imtiyazını muhafaza etmeyi başarmıştır.[206]

Söz konusu imtiyazlara İran içerisinden de olumsuz eleştiriler yükselmişti. Şah, gerçekleştirdiği Avrupa seyahatinden yurda döndüğünde, Tahran'da büyük tepkilerle karşılaştı. Halk ayaklanarak Sadrazam'ın azlini, imtiyazın ise feshini istedi. Şah'ın yokluğunda tüm sorumluluğu üstlenen Şehzade Ferhad Mirza Mu'temedüddevle, ne kadar çabalasa da mevcut tepkileri dizginleyememiştir.[207]

Şah'a tepki gösterenler arasında İran uleması da önemli bir yer tutuyordu. Başlarda ulemanın, imtiyazlar neticesinde yapılacak olan demiryolu, telgraf vb. yeniliklere karşı oldukları düşünülerek imtiyaza itiraz ettikleri ileri sürülmüştü. Halbuki mollaların Tahran'daki önderi Müctehid Hacı Molla Alî Kâânî, Şah'a yazdığı mektupta hükümetin ana gelirini oluşturan ekonomik kaynakların yabancılara verilmemesi gerektiğini belirtmiş; bu kaynakların yabancıların eline geçmesi hâlinde devlet hazinesinin boşalacağını ve böylece İran'ın savunmasız kalacağını ifade etmiştir. Kâânî ayrıca Nâsırüddin Şâh'ı, İran'daki yabancıların bürokraside önemli pozisyonlara getirilmesinin tehlikeli olabileceği konusunda da uyarmıştır. Hacı Kâânî'nin Nâsırüddin Şâh'a yazdığı mektuplardan, ulemanın Reuter imtiyazına karşı çıkmasının temel sebebi olarak İran'ın ekonomik faaliyetlerinde yabancıların artan etkisi ve ülkenin temel kaynaklarının yabancılara devredilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Kısacası ulemanın bu tepkisi, imtiyazın ne denli zararlı olduğuna ve devlet üzerindeki olumsuz etkilerine vurgu yapmıştır. Burada önemli olan hususlardan bir diğeri de ulemanın ülke içerisindeki tesirinin ne kadar etkili olduğudur. Zira hükûmet, ulemanın taleplerini

---

[204] Sykes, *A History of Persia*, Vol. 2, s. 476; Hamilton, *Problems of the Middle East*, s. 86.
[205] Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 1, s. 474, 475; Kâdyânî, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*, s. 366; Puremînî, "Hâcı Mollâ Alî Kâânî ve Lağv-i İmtiyâz-i Reuter", s. 59.
[206] *C01384460-CIA Collection (CIA Secret Report)*, "The Battle For Iran", 26. 02. 2014, s. Appendix/A-1; Medenî, *Târîh-i Siyâsî-yi Muâsır-i Îrân*, C.1, s. 100.
[207] Mutemed, "Karârdâd-i Reuter", s. 211.

görmezden gelememiştir.[208] Şehzade Ferhad Mirza Mu'temedüddevle tüm uğraşlara rağmen halkı ve ulemayı ikna etmeyi başaramamış ve durumu Şah'a iletmiştir. Bunun üzerine Nâsırüddin Şâh çaresizce Sadrazam'ın azlini ve imtiyazın iptalini onaylamıştır.[209]

İmtiyazın iptali farklı yorumları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri de Şah'ın bu imtiyazı mollaların provakasyonundan ve durumun siyasî bir krize dönüşmesinden çekindiği için iptal ettiği düşüncesidir. Ancak Reuter imtiyazının iptali genel olarak ülke içinde, İran'ın bu buhrandan kurtuluşu için atılan en önemli adımlardan biri olarak değerlendirilmiştir.[210]

İmtiyazın tek taraflı olarak iptal edilmesi Reuter'i oldukça rahatsız etmişti. Bu duruma açıkça tepki gösteren Reuter, İran hükûmetine bazı tehditkâr mektuplar yolladı. Ancak onun tüm çabalarına rağmen netice değişmedi. Böylece Reuter, bu imtiyazları Rus sermayedarlara satma düşüncesi ile Rusya'ya hareket etmiş ancak bu girişiminden de bir sonuç alamamıştır. Reuter, imtiyazın iptali meselesini İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na kadar iletmiştir. İngiltere'nin bu duruma cevabı ise: "*İngiltere hükûmeti şahsî meselelerle ilgilenmez, bu sebeple biz bu olaya müdahale edemeyiz*" şeklinde olmuştur. Bunun üzerine Reuter İngiltere'yi, imtiyazı Ruslara satmakla tehdit etmiştir.[211]

Daha önce de belirtildiği gibi, İngiltere Reuter'e güvenmemiş ve onun kişisel çıkarları uğruna kendilerine ihanet edebileceğinden şüphelenmiştir. Benzer şekilde Ruslar da Reuter'e güvenmemiştir. Nitekim, imtiyazın iptali konusunda Reuter'in verdiği tepki ve tehditler, İngiltere ve Rusya'nın ona karşı olan şüpheci tutumlarını haklı çıkarır niteliktedir.

Söz konusu imtiyaz birtakım endişelere sebep olsa da imtiyazın 70 yıllığına Reuter'in eline geçmesi, bazı devlet adamları tarafından "*Avrupa'ya yeni bir can verdiği*" şeklinde yorumlanmıştır. Diğer bir açıdan bu imtiyaz Rusların İran'a karşı uyguladığı politikalarını gözden geçirmesi bakımından da önemli bir unsur olmuştur.[212]

---

[208] Mohammad Reza Takhshid, *The Ulama of Iran; Fluctuations in Power, 1796-1941*, A Dissertation Presented for the Doctor of Philosophy Degree the University of Tennessee, Knoxville, 1988, s. 51, 52, 53, 56.
[209] Mutemed, "Karârdâd-i Reuter", s. 211.
[210] Puremînî, "Hâcı Mollâ Alî Kâânî ve Lağv-i İmtiyâz-i Reuter", s. 59.
[211] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 170, 171.
[212] Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 269.

Reuter imtiyazı sadece İran'ın ekonomik ve siyasî hayatına tesir etmekle kalmamış, aynı zamanda Rusya ile İngiltere arasındaki ekonomik ve siyasî rekabeti de etkilemiştir.[213]

Soofizadeh'in ifadesine göre; yapılan imtiyaz anlaşması İngiltere'yle İran arasında değil, zengin İngiliz müteşebbis Reuter ile İran arasında gerçekleştirilmiştir. Yani anlaşmanın imzalanması hususunda İngiltere'den herhangi bir baskı gelmemiştir. Bu da İran'ın millî sermayesini herhangi bir baskı unsuru olmaksızın kendiliğinden Yahudi asıllı bir iş adamına devretmesi demektir. Yani bu durum ülkenin millî sermayesinin ucuz yolla satıldığı manasına gelmektedir.[214]

Karim Pasha Bahadori ise imtiyazla ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır:

"*1872 Reuter imtiyazı her ne kadar kısa süre içerisinde iptal edilse de bu imtiyaz uluslararası ilişkilerin politik yorumunda büyük önem taşımaktır. Bunun en önemli siyasî tarafı ise bölgedeki büyük güç rekabetinin artık gözle görünür bir biçimde politik tabana dönüşmesidir. Reuter'e verilen ayrıcalıklar bir nevî imtiyaz yarışı dönemini başlatmıştır.*"[215]

1. 2. 2. 1883 Anlaşması ve 1884 Hotz İmtiyazı

Reuter'in elde ettiği imtiyazlar iç ve dış tepkiler neticesinde 1873 yılında iptal edilmişti. Bunun ardından İran hükûmeti farklı teklifleri değerlendirme yoluna gitti. Buna binaen İran ile Hollanda Devleti arasında bir anlaşma gündeme geldi. 5 Receb 1300 / 12 Mayıs 1883 tarihinde iki devlet arasında 9 maddeden (bölümden) oluşan bir çeşit dostluk ve ticaret anlaşması gerçekleştirildi. Söz konusu anlaşma İran hükûmeti tarafından Hariciye Veziri Mirza Seyid Han ile Hollanda hükûmeti tarafıdan Hollanda Başkonsolosu Richard Charlken arasında Tahran'da imzalandı. Bu anlaşma sayesinde Hollanda Devleti'ne İran'ın Tebriz, Reşt, Bûşehr, İsfahan ve Muhammere şehirlerinde konsolosluklar açmasına izin verildi. Buna mukabil İran'a da Hollanda'nın Amsterdam, Roterdam, Lahey gibi birkaç önemli şehrinde konsolosluklar açma hakkı

---

[213] Paine and Schoenberger, "Iranian Nationalism...", s. 4.
[214] Abdolvahid Soofizadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 126.
[215] Karim Pasha Bahadori, *An Analysis of the Historical Factors Leading to the Nationalization of the Iranian Oil*, A Thesis Presetend to Faculty of the Graduate School Univerity of Southern California, In Partial Fulfillment of the Requirements fort he Degree Master of Arts (International Relations), California, 1956, s. 13.

tanındı. Ayrıca bu anlaşma ile İran'daki Hollanda kökenli şahıslara çeşitli alanlarda kapitülasyon (imtiyaz) alma hakkı da sağlanmış oldu.[216]

Tîmûrî'nin ifadesine göre; iki devlet arasında imzalanan dostluk ve ticaret anlaşmasından birkaç yıl önce Hollandalı müteşebbis Albert Hotz* İran'ın güney bölgesinin petrol imtiyazını ele geçirmeyi aklına koymuştu. İran ve Hollanda devletleri arasında 1883 Anlaşması'nın yapılması, Hotz'un bu fikri gerçekleştirmesini kolaylaştırdı. Çünkü Nâsırüddin Şâh, İran'daki tüm maden imtiyazının verilme sorumluluğunu istisnasız Maden Veziri Alî Kuli Han'a devretmişti. Bu sayede Alî Kuli Han bu imtiyaz hakkını istediği kişiye verme salahiyetini elde ediyordu. Alî Kuli Han, verilmesi plânlanan imtiyazın işletilmesi amacıyla bir şirket kurdu ve bu şirketin başına Hotz'un temsilcisi olan maden mühendisi Hotm Schindler*'i geçirdi. Bunun üzerine Hotz, Tahran'a giden temsilcisi Schindler'e vekalet vererek onu İran hükûmeti ile müzakerelerde bulunması amacıyla yetkilendirmiştir. Fransızca aslından Farsçaya tercüme edilmiş olan vekaletname şu ifadelerden ibarettir:

> "*Bu belgeye dayanarak Bay Schindler'e, İran'dan petrol madenleri ve petrol kuyuları ile ilgili talep ettiğim imtiyazı İran hükûmeti ile müzakere etme ve bu konuda bir sözleşme yapma yetkisi veriyorum. 18 Nisan 1880 Tahran.*" [217]

Bu vesile ile İran hükûmeti tarafından Albert Hotz'a 1884 yılında Bushire Trading Firm Hotz and Company bünyesinde, Basra Körfezi'nin 40 mil kuzeyinde, Bûşehr-Şîrâz yolu üzerindeki Dalekî bölgesinde petrol araştırmaları yapabilmesi için diğer imtiyazlara nazaran daha yumuşak bir

---

[216] Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 98.

* Bir koleksiyoncu ve tüccar olan Albert Paul Herman Hotz (1855-1930), Hollanda kökenlidir. Kendisi, macera arzusu ile Batı Avrupa'yı gezip birkaç dil öğrendikten sonra yönünü İran'a çevirmiştir. 1874'te 19 yaşında iken Bûşehr'de bulunan Hollandalı bir konsolosun yanına gitmiş ve orada tüccarlığa başlamıştır. İlerleyen süreçte hemen hemen tüm İran'ı dolaşan Hotz bölge halkıyla iyi ilişkiler geliştirmiştir. 1883 yılında İran hükûmeti komisyonunda önemli görevler almıştır. 1889'da ise İran ekonomisinin finansal yönetiminin yeniden yapılandırılmasında ve modernleştirilmesinde pratik bir rol oynayan İran İmparatorluk Bankası'nın (Bank-i Şâhînşâhî) müdürü olarak atanmış, daha sonra 1903'te İran'daki çalışmalarına son vererek Hollanda Baş Konsolosluğu'nda çalışmak üzere Beyrut'a gitmiştir. Konu ile ilgili bkz. Cyrus Ala'i, "Hotz, Albert Paul Herman", Encyclopaedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/hotz-albert-paul-herman, (Çevrimiçi: 15. 10. 2019).

* Hotm Schindler, Alman kökenli İngiliz maden mühendisi. Hicrî-Kamerî 1294 yılında İran'a gelmiş, Farsça öğrenmiş ve çeşitli devlet kurumlarında görev almıştır. Özellikle Hariciye Vezareti'nde tercüman olarak ve Maden Vezareti'nde maden mühendisi olarak uzun süre görev almıştır. Çeşitli bölgelerde uzun seyahatler gerçekleştirmiş ve İran madenleri üzerine çalışmalar yapmıştır. Konu ile ilgili bkz. Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 99.

[217] Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 99.

imtiyaz verilmiştir.[218] Sekiz maddeden oluşan bu imtiyaznamenin süresi önce 50 yıl olarak belirlenmiş daha sonra 30 yıla indirilmiştir. Maden Veziri Alî Kuli Han'ın vasıtasıyla temin edilen bu imtiyaz anlaşmasına göre Albert Hotz'a, Heşt (Khesht-خشت), Dalekî (دالکی), Hûrmûc (Khormuj-خورموج) ve Honc (Khonj-خنج-خونج)* bölgesindeki madenlerden, kuyulardan ve çeşmelerden petrol ve diğer madenleri çıkarma hakkı verilmiş ve tüm bu haklar devlet koruması altına alınmıştır. Bunun yanında bulunan petrol, taş kömürü gibi madenlerden yahut ormanlardan istifade edebilecektir. Bu kaynaklar devlet arazisinde ise ücreti devlete, şahıs arazisinde ise ücreti şahsa ödenecektir. Hotz, sözleşmenin ikinci yılından itibaren, sözleşme süresinin bitimine kadar, her yılın sonunda İran hükûmetine yılda 1200 tümen veya ürünlerden elde edilen gelirin %20'sini ödeyecekti. Ödeme yöntemine İran hükûmeti Maden Vezâreti karar verecekti. Ayrıca Maden Veziri Alî Kuli Han, İran hükûmeti adına Hotz'a petrol sahalarında çeşitli bina vb. tesis yapımı için de izin veriyordu. Bu işlemler için arazi bulunamadığı takdirde İran hükûmeti uygun araziyi temin edecekti. Söz konusu arazi köylülere yahut devlete aitse, normal satış fiyatı üzerinden satın alınacak ve oluşturulacak olan binalardan vergi tahsil edilmeyecekti. Bununla birlikte işletilecek olan

---

[218] George N. Curzon, *Persia and The Persian Question*, Longmans Green and Co., Vol. 2, London, 1892, s. 225; Arash Khazeni, *Opening the Land: Tribes, State, and Ethnicity in Qajar Iran, 1800-1911*, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University In Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, December 2005, s. 218; Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 248; Paine and Schoenberger, *Iranian Nationalism…* , s. 4; Ghost, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, s. 59; Melinda Cohoon, *The Imperial Frontier: Tribal Dynamics and Oil in Qajar Persia 1901-1910*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in International Studies: Middle East, University of Washington, 2017, s. 29; Muhammed Hasan Neyâ, "Berresî-yi Esnâdî ez Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis", *Peyâm-i Bahâristân*, Defter: 2, Sâl: 2, Şomâre: 8, Tâbistân 1389 h.ş., s. 873. Muhammed Alî Muvahhid'in eserinde Hotz imtiyazının veriliş tarihi Miladî 1883 olarak belirtilmiştir. Ayrıca bkz. Muvahhid, *Hâb-i Âşufte-yi Neft, ez Karârdâd-i D'Arcy tâ Sugût-i Rızâ Şâh*, s. 52. Adı geçen imtiyaz kimi kaynaklarda "Dalekî İmtiyazı" olarak da karşımıza çıkabilmektedir. Söz konusu imtiyazla ilgili olarak kaynakların önemli bir çoğunluğunda "Hotz İmtiyazı" ismine rastladığımızdan, çalışmamızda imtiyazın bu isimle kullanılması uygun görülmüştür.

* Tüm bu alanlar İran'ın Basra Körfezi'ne yakın olan Bûşehr ve Fars Eyaleti arasında bulunan, ortalama 500 kilometrelik bir hat etrafında yer almaktadır. Bölgelerin haritadaki yeri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *https://www.google.com.tr/maps/dir/Daleki,+Bu%C5%9Fehr,+%C4%B0ran/Hurmoc,+Bu%C5%9Fehr,+%C4%B0ran/Honc,+Fars+Eyaleti,+%C4%B0ran/@29.172411,50.1333505,7.6z/data=!4m20!4m19!1m5!1m1!1s0x3fb4010ed316c48f:0x21b90ab83bbe97fa!2m2!1d51.2919873!2d29.4280205!1m5!1m1!1s0x3fb3623ec61335d9:0x75c6299b1a1d072d!2m2!1d51.379519!2d28.6555539!1m5!1m1!1s0x3e53cb05e9ef0021:0x73fa45d4ed640608!2m2!1d53.4284076!2d27.8827043!3e0!5m1!1e4?hl=tr&authuser=0*, (Çevrimiçi: 14.03.2021).

madenlerin fabrikaları için dışarıdan getirtilecek olan alet, edevat vb. malzemelerden de gümrük talep edilmeyecekti. 30 yılın sonunda bu sözleşme yenilenmediği takdirde fabrika, depo, kuyu ve maden gibi taşınmazlar İran hükûmetine ait olacaktı ve Hotz bu taşınmazlardan satın almak istediği malı, bedelini ödeyerek satın alabilecekti. İran hükûmeti ayrıca imtiyazlar dahilinde oluşturulacak şirketin muhasebesini her üç ayda bir denetleyebilecekti.[219]

19. yüzyılın son çeyreğinde, İran'ın Bûşehr'e bağlı Dalekî bölgesinde yer alan arazilerde petrol sızıntılarına rastlanması A. Hotz'u oldukça heyecanlandırdı.[220] Bunun üzerine derhal harekete geçen A. Hotz, *Hotz and Company of Bushire* şirketi adına bölgede petrol araştırmaları yapmak için İran hükûmetinden birtakım imtiyazlar elde etmeyi başardı.[221] Bu sayede Dalekî'de ve Kişm Adası'nda hızla petrol arama çalışmalarına başlandı.[222] Dalekî'de yaklaşık 270 metre derinliğinde, diğer bölgelerde ise ondan daha az derinlikte kuyular kazıldı.[223] Yapılan tüm petrol araştırmalarına ve açılan birçok kuyuya rağmen dikkate değer oranda bir kaynağa rastlanmadı. Bu sebeple Hotz and Company of Bushire'in tüm imtiyaz hakları İran Maden Şirketi'ne (Persian Bank Mining Rights Corporation) devredildi.[224]

Bu tarz anlaşmalarda, belli bir süre içerisinde imtiyaz dâhilindeki madenlerin işletilmemesi hâlinde, imtiyaz veren tarafın kendini korumaya alması amacıyla anlaşmanın iptali maddesi yürürlüğe girmektedir. Mevcut imtiyaz için de aynı uygulama gerçekleştirilmiş, Hotz'un üretime değer miktarda madene ulaşamaması sebebiyle imtiyaz hakları İran Maden Şirketi'ne devredilmiştir.

---

[219] Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 99-101. Tîmûrî, söz konusu imtiyazın tarihini 1883 olarak belirtmiştir. Ayrıca, imtiyaznamenin tüm maddeleri için bkz. Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 100, 101.

[220] Ünler, *Petrol Hukukunun …* , s. 4.

[221] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 281.

[222] Mohammad Mehdi Hedayati Kakhki, *A Critical Analysis of Iranian Buy-Back Transactions in the Context of International Petroleum Contractual Systems*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the Institute for Middle Eastern & Islamic Studies (IMEIS), School of Government and International Affairs, University of Durham, 2008, s. 55; Vâhid Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi Bâlâdestî-yi San'ât-i Neft-i Îrân der Sede-yi Gozeşte (1287-1387)", *İktişâf ve Tolîd* (Neşriye-yi Fennî-Tahsîsî Şirket-i Millî-yi Neft-i Îrân), Şomâre: 50 / 87, s. 6.

[223] Muhammed Emir Şeyh Nûrî, *Mesâil-i İktisâdî ve Siyâsî-yi Neft der Îrân*, Dânişgâh-i Peyâm-i Nûr Neşriyât, Tahran, 1388 h.ş., s. 46.

[224] Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 2, s. 520; Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 248; Şeyh Nûrî, *Mesâil-i İktisâdî…* , s. 46.

1. 2. 3. 1889 İkinci Reuter İmtiyazı (Bank-i Şâhînşâhî İmtiyazı)

19. yüzyıl boyunca İngilizler ve Ruslar, İran'ı önemli bir stratejik merkez olarak gördüklerinden, sürekli olarak İran'a müdahalede bulunmuşlardır. Onların İran üzerindeki hegomonya mücadeleleri ve rekabetlerinin bir sonucu olarak Hotz ve Reuter gibi müteşebbislerin elde ettiği imtiyazlar iptal edilmiştir.[225]

Reuter'in 1872 yılında aldığı ilk imtiyaz 1873'te iptal edilmesine rağmen banka kurma ve maden çıkarma imtiyazlarının saklı tutulması, yeni bir imtiyazın ortaya çıkması hususunda önemli bir rol oynamıştır.[226]

Önceleri İngilizlerin desteğini sağlamada başarısız olan Reuter daha sonra yönünü Almanya (1873, 1885) ve Rusya'ya (1888) çevirmiş, ancak yine de herhangi bir destek bulamamıştır.[227] Reuter, 1872 imtiyazını kaybetmesinin sebebini İngiltere'nin desteğini alamamasına bağlamış, bu sebeple yeni bir strateji uygulayarak İngiltere'nin Tahran'daki büyükelçisi Sir Henry Drummond Wolf'un güvenini kazanmıştır. Büyükelçi ile kurulan bu yakın ilişkiler sayesinde, yeni bir imtiyaz için İran ile görüşmeler gerçekleştirilebilmiştir.[228] Böylece 30 Ocak 1889 yılında Nâsırüddin Şâh, Reuter'e yeniden bir imtiyaz hakkı sağlamıştır.[229]

İran hükûmeti, söz konusu imtiyazla Reuter ve temsilcilerine İran'da "Bank-i Şâhînşâhî" (İran İmparatorluk Bankası) adlı bir devlet bankası kurma hakkı ve birtakım ayrıcalıklar tanıdı. 14 maddeden oluşan

---

[225]William L. Cleveland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, Türkçeye trc. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2008, s. 129, 130.

[226] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; Minoo Derayeh, *Religion and Nationalism in Iran, 1951-1953: Dr. Muhammad Musaddiq and Ayatullah Abul-Qasim Kashani*, (A thesis presented to the Faculty of Graduate Studies and Research, M cG ill University, Montreal, in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts), Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1995, s. 8.

[227] Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 269.

[228] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 22.

[229] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 3; *BOA, HR. SFR. 3. 359/65*; Edward G. Browne, M.A., M. B., F. B. A., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge University Press, yyy., 1910, s. 3; Sykes, *A History of Persia*, Vol. 2, s. 477; Kakhki, *A Critical Analysis…* , s. 56; Hâmeî, *İktisâd-i Bedûn-i Neft* s. 40. Söz konusu imtiyazın Fransızca örneği ve İngilizce olarak yazılmış raporu ile ilgili ayrıca bkz. ; *BOA, HR. SFR. 3. 359/65.* Anlaşmanın imzalanmasından hemen önce İran, Eminü's Sultan vasıtasıyla Reuter'den ve İngilizlerden, Nâsırüddin Şâh'ın Avrupa seyahati için 40 bin İngiliz lirası talep etmiştir. İlerleyen süreçte yeni kurulacak olan banka Eminü's Sultan'ın bu isteğini yerine getirerek İran hükûmetine 40 bin İngiliz lirası ödeme yapmıştır. Böylece Nâsırüddin Şâh, Drummond Wolf'un da desteği ile Avrupa'ya üçüncü seyahatini gerçekleştirebilmiştir. Konu ile ilgili bkz. Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 173; Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 248; Nikki Keddie, "Iran under the Later Qajars, 1848-1922", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 2008, Vol. 7, s. 192.

bu imtiyazname Ocak 1889 yılından itibaren 60 yıllık bir süreci kapsamaktaydı. Daha sonradan anlaşmaya 1889'un temmuz ayına kadar ek maddeler ilave edildi.[230] 30 Ocak 1889/28 Cemaziyelevvel 1306 tarihinde Nâsırüddin Şâh tarafından onaylanan bu anlaşma dönemin İran Hariciye Veziri ile Baron Julius de Reuter'in adına Baron George de Reuter tarafından imzalanmıştır. Anlaşma esnasında İngiliz diplomat Drummund Wolf da huzurda bulunmuştur. Bu yeni imtiyaz sebebiyle Reuter, 1872 yılında kendisine verilen tüm ayrıcalıklardan koşulsuz olarak vazgeçtiğini kabul etmiştir (Madde-14).[231] Bunun ardından, yaklaşık bir ay sonra Prens Dolgorouky de Rusya adına İran'dan beş yıllık demiryolu imtiyazı talep etmiş ancak bu isteği kabul edilmemiştir.[232]

Reuter'in imtiyazı ikinci kez elde etme süreci Mustâfa Fâtih'in eserinde şu şekilde aktarılmıştır:

> "*Baron Julius de Reuter, 1872 imtiyazlarının iptal edilmesinin ardından bu işin peşini hiç bırakmadı. O, bu imtiyazın iptali sebebiyle büyük zarara uğradığını iddia ediyor ve her fırsatta İngiliz elçiliği aracılığıyla İran hükûmetine itirazlarda bulunuyordu. Reuter, Eminü's Sultan'ın iş başına geçmesinden ve Sir Henry Drummond Wolf'un İran'da diplomat olarak görevlendirilmesinden sonra şikayetlerini daha da arttırdı. O dönemde İran Şahı Nâsırüddin, üçüncü Avrupa seyahatine çıkma hazırlıklarında olduğundan para gerekliydi. Nihayet 1889 yılında, Eminü's Sultan ve İngiliz diplomat Drummond Wolf ile yapılan müzakereler neticesinde Reuter ve temsilcilerine yeni imtiyazların verilmesine karar kılındı. Bu imtiyaz sonraları Bank-i Şâhînşâhî imtiyazı olarak nam saldı.*"[233]

---

[230] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 1, s. 475; Şeyh Nûrî, *Mesâil-i İktisâdî…* , s. 47. Söz konususu imtiyaznamenin elimizdeki nüshaları Farsça ve İngilizce dillerindedir. İmtiyaznamenin Fransızca nüshası için ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Karârdâd-i İmtiyâz-i Tesîs-i Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân Tavassut-i Baron Julius Reuter, Şomâre-yi Sened: 1375799, Menba': 240/30209.

[231] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.

[232] Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 31.

[233] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 248. Meryem Mîr Ahmedi'nin ifadesine göre 20. yüzyılın başlarına kadar İngiltere hükûmeti tarafından İran'a birçok diplomat ve temsilci gönderilmiştir. Ancak hiçbirisi imtiyaz elde etmede Sir Henry Drummond Wolf kadar önemli rol oynamamıştır. Drummond Wolf, İran'a gelmeden önce Nâsırüddin Şâh'ı İngiltere'ye davet etmiş ve 1889'da onun Avrupa seyahatine çıkmasını sağlamıştır. Konu ile ilgili bkz. Ahmedî, *Pejûheşî der Târîh-i Muâsır-i Îrân 1900-1950*, s. 30, 31.

Reuter'in, yeni imtiyazın elde edilmesinde İngiltere'yi devreye sokması önemli bir stratejik hamle olarak nitelendirilebilir. İngiltere her ne kadar bu imtiyaza resmî olarak müdahale etmese de Reuter bu hamlesi ile Rusların muhalefetine karşı kendine bir destek sağlamıştır. Böylece imtiyazı alınması hususunda Rusya engeli kısmen bertaraf edilmiştir.

Reuter'in elde etmeyi başardığı yeni imtiyazın maddelerine göre söz konusu bankanın (Bank-i Şâhînşâhî) merkezi Tahran olarak belirlendi (Madde-1). Ancak imtiyaz anlaşmasının imzalanmasından itibaren 9 ay içerisinde Bank-i Şâhînşâhî teşkil edilemezse mevcut imtiyazlar iptal edilecekti (Madde-8). Nihayetinde 100.000.000 frank (4.000.000 İngiliz lirası/sterlin) sermayeyle kurulan banka (Madde-2)[234] kısa süre içerisinde İran'ın çeşitli bölgelerinde şubeler açtı.[235] Bunlar ilk etapta; Abâdân, Erak, İsfahan, Enzeli, Ahvâz, Babol, Burucerd, Bender Abbâs, Bûşehr, Bircend, Tebriz, Reşt, Hürremşehr, Dezful, Zahedan, Zabol, Şîrâz, Şuşter, Kirmân, Kirmânşâh, Kazvin, Mescid-i Süleyman ve Yezd şubeleridir.[236] Ayrıca diğer ülkeler izin verdiği takdirde, söz konusu bankanın Berlin, Londra, Paris, St. Petersburg ve Viyana gibi çeşitli başkentlerde de şubelerinin açılması plânlanmıştır (Madde-2) .[237]

Bank-i Şâhînşâhî, bir kredi kurumu olarak ticaretin geliştirilmesi amacıyla ve ülkenin zenginliklerinin artırılması için üçüncü kişilere her türlü finansal destek verebilecekti. Ancak bu hususta ülkenin yasalarına veya dinine aykırı olan faaliyetlere müsaade edilmeyecekti (Madde-1).[238]

Bank-i Şâhînşâhî oluşturulduktan hemen sonra idareciler bankanın yönetileceği tüzükleri yayımlayacaklardır. Bu tüzükler mevcut imtiyaz hükümlerine uygun olmak zorundadır. Bankanın kurulmasından sonra, söz konusu tüzükler yürürlükteki kanun hükümlerine de uyumlu olacaktır. Genel kurul toplantısı kararları hariç mevcut tüzükler asla değiştirilemez (Madde-9). Ayrıca yayımlanan bir ek maddeye göre banka, öngörülen 40.000 sterlinin dışında İran hükûmetine herhangi bir avans vermekle yükümlü olmayacaktır. Banka tarafından hükûmete verilen toplam kredi miktarı, bankanın o zamanki sermaye miktarının üçte birini

---

[234] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; *BOA, HR. SFR. 3. 359/65.*

[235] Şevket, *Îrân*, s. 101.

[236] Ahmedî, *Pejûheşî der Târîh-i Muâsır-i Îrân 1900-1950*, s. 32, dn. 12.

[237] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; *BOA, HR. SFR. 3. 359/65.*

[238] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; *BOA, HR. SFR. 3. 359/65.*

geçemez.[239] İmtiyaz dahilinde oluşturulan banka bu maddeye binaen İran hükûmetinin olası bir maddî talebini sınırlandırmış olmaktadır. İran hükûmeti ise banka tüzüklerinin imtiyaz maddeleriyle devlet kanunlarına uyumlu olmasını sağlamış, böylece bankanın imtiyaz hükümlerine ve kanunlara aykırı hareket etmesi baştan engellenmiştir. Bu sayede her iki taraf da kendini güvence altına almıştır.

Ülkenin genel yasalarına uymak koşulu ile Bank-i Şâhînşâhî, kendisine verilen mevcut hakların kullanılması ve sürdürülmesi hususunda İran Şahı'nın yüksek koruması altındadır. İran hükûmeti ile banka arasında yahut banka ile özel şahıslar arasında herhangi bir uyuşmazlık olması durumunda, taraflar hakem (ya da hakemler) tayin eder. Buna rağmen haklı tarafın belirlenememesi durumunda hakemler nihai karar için yeni bir hakem atama hakkına sahiptir. Yeni hakeme ihtiyaç duyulduğunda ise Fransa, Almanya, Avusturya veya İtalya'nın Tahran temsilcilerinin öne sürdüğü bir aday seçilecektir. Söz konusu hakemlerin kararlarına itiraz edilemez ve bu kararlar temyiz edilemez. (Madde-10).[240]

Banka, İran hükûmeti ile anlaşmalı olarak sermayesini ve hisselerini arttırabilecektir. Ayrıca gerekli görüldüğü takdirde bankanın, hisse senetlerini ihraç etme hakkı da mevcuttur (Madde-2). Bununla birlikte bir devlet bankası olarak Bank-i Şâhînşâhî 20.000.000 franka kadar (800.000 sterlin) İran hükûmetine haber vermeksizin kredi verme yetkisine sahiptir. Kamu kredisinin gelişimini teşvik etmek, gümüş paranın sirkülasyonuna bir sınır koymak ve altınınkini arttırmak için Bank-i Şâhînşâhî prensip olarak eski "Toman (Tümen)" temelinde tek bir standardın oluşturulmasını kabul eder. Bankanın oluşumunu takip eden on yıl boyunca, İran hükûmeti ve banka yöneticileri bu amaç için en uygun tavrı takınıp karşılıklı olarak anlaşacaklardır (Madde-3). Buna rağmen İran hükûmeti banka sermayesini garanti altına almayacaktır. Hükûmet, arzu ettiği takdirde bankaya katılım sağlayabilir yahut herhangi bir katılım sağlamaktan kaçınma hakkına sahiptir (Madde-4). Ancak söz konusu banka ulusal bir kurum olduğundan bankanın merkez binası ile

[239] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.
[240] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.

şubelerinin güvenliği İran Ordusu tarafından koruma altına alınacaktır (Madde-5).[241]

Bank-i Şâhînşâhî, alınan imtiyazlar dâhilinde banknot basma hakkını da elde etmiştir.[242] Fahreddin Şevket bu banknot basma miktarının 800 bin İngiliz lirası ile sınırlı olduğunu ifade eder.[243]

Anlaşmanın 11. maddesi gereğince İran hükûmeti, ülkenin kaynaklarını ve doğal zenginliklerini geliştirme amacında olan söz konusu bankaya İmparatorluğun demir, bakır, kurşun cıva, kömür, petrol, manganez, boraks, asbest (amianthus) madenlerinde çalışma ayrıcalığını da vermiştir. Buna ek olarak İran hükûmeti imtiyazın imzalandığı gün resmî bir maden listesi hazırlatmış ve Reuter'e teslim etmiştir. Bankanın imtiyaz dahilindeki araştırmalarında elde edilen altın, gümüş ve kıymetli taşlar (elmas, zümrüt, safir vs.) İran'a ait olacaktır. Bankanın mühendisleri, bu değerli maddelerden herhangi birini bulmaları halinde bunu derhal İran Şahı'na bildirmek zorundadırlar. Maden aramaları için gerekli mühendisler ve ustabaşılar dahil olmak üzere, banka bünyesinde görev yapacak olan tüm maden işçileri, Şah'ın onayladığı kişiler arasından seçilecektir. Bu hususta herhangi bir işçi ihtiyacı doğrasa İran hükûmeti bankaya yardımcı olacaktır. Ancak Bank-i Şâhînşâhî'nin kuruluşundan on yıl içinde madenlerin işletilmemesi hâlinde tüm madenler terk edilmiş sayılacaktır. Böyle bir durumda ya imtiyaz iptal edilecek ya da İran hükûmeti madenlerin işletilmesini kendi tasarrufuna alabilecek ve bu işlemi imtiyaz sahibi bankaya haber vermeye gerek duymadan gerçekleştirebilecektir (Madde-11).[244] Reuter elde ettiği bu haklar sayesinde ülkenin birçok madeninden istifade edebilir konuma gelmiştir. O, bu kazanımlar için sonradan bir de Maden Kooperatif Bankası'nı teşkil etmiştir.[245]

---

[241] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.

[242] Sykes, *A History of Persia*, Vol. 2, s. 478; Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 166. Bazı kaynaklarda bu imtiyazın Baron Julius Reuter'in oğlu George Reuter adına verildiği ifade edilmiştir. Ayrıca bkz. A. Melamid, "Industrial Activities", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Vol. 1, 1968, s. 518; Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 172; Kâdyânî, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*, s. 366.

[243] Şevket, *Îrân*, s. 101.

[244] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 1, s. 476; Şücâ'î, *Nokhbegân-i Siyâsî-yi Îrân:…* , s. 69.

[245] Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 269.

Reuter, Bank-i Şâhînşâhî imtiyazıyla İran'da petrol dâhil neredeyse tüm yeraltı kaynaklarını çıkarma hakkı elde etmiştir.[246] Fakat bu imtiyazlar arasında demiryolu imtiyazı yer almamıştır. Bunun sebebi, Rusların İran'a, demiryolu imtiyazını yabancı unsurlara vermemesi konusunda uyguladığı baskıdır. Bunun üzerine Reuter, demiryolu imtiyazını almak amacıyla kurulacak olan bankanın yabancı unsurlu olması yerine yerli bir İran bankası olarak gözükmesinin Rusların bu baskısını ortadan kaldıracağını düşünmüştür. Nihayetinde Bank-i Şâhînşâhî'nin (İran İmparatorluk Bankası) kuruluşunun son anına kadar demiryolu imtiyazı ile ilgili müzakereler devam etmiş ancak Rusların ısrarlı tutumları neticesinde bu imtiyaz elde edilememiştir.[247]

Bank-i Şâhînşâhî kurulduktan bir süre sonra İran hükûmetinden, deniz yollarını işletme, İran'ın güneyinde yol ve telgraf hatlarını işletme, İsfahan, Bûşehr, Sultanâbâd ve Tebriz'de halı dokuma fabrikalarına maddî destek sağlanması gibi haklar da elde edilmiştir. Diğer taraftan Ruslar ise bu verilenlere karşılık Hazar'da balık avlama, zemin tarama, petrol arama ve kendi hududlarını Tahran, Tebriz ve Meşhed'e bağlayacak yolların hepsine telgraf hattı döşeme hakkını elde etmiştir.[248]

İran hükûmeti, Reuter'in Bank-i Şâhînşâhî'den hisse başına 2 paund prim almasını kabul etmişti.[249] Bunun yanında banka her türlü vergi ve harç ödemesinden muaf tutuldu. Tüm bu verilen haklara karşılık İran hükûmetinin çıkarı ise elde edilecek olan kârın %16'sıydı.[250] Yani İran hükûmeti çok küçük bir meblağ karşılığında ülkenin yeraltı kaynaklarının neredeyse tamamının kullanım hakkını devretmiş oldu. Bu açıdan bakıldığında mevcut imtiyaz, iptal edilen 1872 imtiyazından pek de farklı görünmemektedir. İran'ın neredeyse tüm kaynaklarının kullanım hakkını devretmesi, onun bir anlamda iktisadî bağımsızlığını kaybetmesi manasına gelmektedir.

Bank-i Şâhînşâhî, Tahran'da uygun bir tesisin ve bunun şubelerinin inşası için ihitiyaç duyulan araziler hariç tutulmak üzere, ülkede arazi genişletme, ipotek iptali, arazi, gayrimenkul yahut köy satın alma gibi haklara sahip olmayacaktı (Madde-1). Fakat İran hükûmeti, banka ile mülk sahipleri arasında işletme için adil ve elverişli bir şekilde

---

[246] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 248, 249; İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 23.
[247] Geoffrey Jones, "The Imperial Bank of Iran and Iranian Economic Development, 1890-1952", *Business And Economic History*, Second Series, Vol. 16, 1987, s. 70.
[248] Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, s. 53.
[249] Paine and Schoenberger, *Iranian Nationalism…* , s. 4.
[250] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 22.

aracılık ederek bankanın merkezini ve şubelerini kurabileceği bu yerlerde gerekli arazi ve alanların sağlanmasını mümkün olduğunca kolaylaştıracaktı (Madde-5).[251]

İmtiyaz dâhilindeki madenlerin bulunduğu alanlar ve buraya giden yollar devlet arazisinde yer alıyorsa, banka devlete herhangi bir ücret ödemeyecekti. Lâkin bu bölgelerin özel mülkiyet olmaları hâlinde İran hükûmeti tapu sahipleri ile iletişime geçerek banka için gerekli koşulları sağlama hususunda yardımcı olabilecekti. Ayrıca maden arama-çıkarma çalışmaları için gerekli olan malzemeler herhangi bir ücret alınmadan İran'a giriş yapabilecekti. Buna ek olarak araziler ve binalar tüm vergilerden muaf tutulacaktı (Madde-12).[252]

Birinci, beşinci ve on ikinci maddeler çerçevesinde İran hükûmeti, Bank-i Şâhînşâhî'nin arazi temin etmesi hususunda temkinli davranmış ve bankanın kendi başına hareket etmesine izin vermemiştir. Hükûmet bu hususta kontrolü kendi elinde tutarak bankanın temin edeceği arazilerle ilgili özel mülk sahiplerinin mağdur olmasını engellemiş ancak bankanın da herhangi bir mağduriyet yaşamaması için taraflar arasında arabuluculuk yapmayı ve bankaya yardım etmeyi kabul etmiştir.

İran hükûmeti bu imtiyazla Bank-i Şâhînşâhî'nin çalıştığı her bir madenin net kârından yıllık %16 pay almayı kabul etmiş oluyordu. İmtiyaz süresi sona erdiğinde madenlerin toprakları, binaları, inşaat yapıları ve tesisleri İran hükûmetine verilecekti (Madde-13). Ayrıca anlaşmaya ilave edilen bir ek maddeye göre; Şah Majestelerinin banka üzerinde denetim sağlayacağı gerekçesiyle onun "İmparatorluk Yüksek Komiseri" unvânı almasına karar verildi. Buna göre İmparatorluk Yüksek Komiseri, bankanın genel kurul toplantıları ile Tahran'daki yönetimin periyodik toplantılarına katılma hakkına sahip oldu. İmtiyaz yasası hükümlerinin herhangi bir şekilde ihlali durumu derhal İmparatorluk hükûmetine bildirilecekti. Banka ile İmparatorluk Hazinesi arasındaki iletişim kolaylaştırılacaktı. Ancak İmparatorluk Yüksek Komiseri, bankanın yönetim işlerine müdahale etmeyeceği için İmparatorluk hükûmetine hiçbir sorumluluk yüklenmiyordu.[253]

---

[251] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.

[252] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098; Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 1, s. 476.

[253] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Bank-i Şâhînşâhî-yi Îrân, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.

Bank-i Şâhînşâhî, tıpkı Hotz and Company of Bushire şirketi gibi elde ettiği hakları bir süre sonra "The Persian Mining Rights Corporation (İran Maden Şirketi)" adlı İngiliz şirkete devretti.[254] Bu devir işlemi 150 bin İngiliz lirasına gerçekleşmişti. İran Maden Şirketi'nin sermayedarları Rus, İngiliz, Belçikalı ve Fransızlardan oluşmaktaydı. Şirketin sermayesi ise 1 milyon İngiliz lirası olarak belirtilmişti.[255]

İran Maden Şirketi, Hotz'un petrol arama-çıkarma haklarını da satın aldığından dört bölgede (Dalekî, Kişm Adası, Ramhürmüz ve Simnan) petrol arama çalışmalarına devam etti. Böylece Hotz imtiyazı bir anlamda tekrarlanmış oldu.[256] Petrol araştırmaları için bölgeye İngiliz jeologlar ile mühendisler yollandı ve çalışmalar hızlandırıldı.[257] Birçok kuyu açılmasına ve yaklaşık 1 milyon dolar harcanmasına rağmen petrole dair önemli bir netice elde edilemedi.[258] İran Maden Şirketi yine de petrol arama çalışmalarına devam etti. Ancak bu sefer de sermaye yetersizliğinden dolayı herhangi bir ilerleme sağlanamadı. Şirket bir süre sonra, petrol aramaları için gerekli olan malzeme nakliyesinin masraflı olması sebebi ile hareket edemez duruma geldi. Daha sonra şirket, Kirmân'dan manganez madenini çıkarmak için bölgeye çeşitli alet-edevat sevkiyatı yaptı. Fakat bu madenin tonunu Kirmân'dan Bender Abbâs'a taşıma maliyeti şirket için yüksekti (6-10 şiling arası). Bu tür maddî problemler ve yüksek meblağlar sebebiyle ne manganez ne de farklı bir maden Londra pazarına girmeyi başaramadı. Bu nedenle bir süre sonra anlaşmanın 11. maddesine (10 yıl süresince madenlerin işletilmemesi

---

[254] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 3; Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 17, dn. 4. Karim Pasha Bahadori'nin çalışmasına göre, 1890 yılında bu devir işleminden vazgeçildiği belirtilmektedir. Bkz. Bahadori, *An Analysis of...* , s. 14.

[255] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 249; Şeyh Nûrî, *Mesâil-i İktisâdî...* , s. 47; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 282. Ayhan Ünler, The Persian Mining Rights Corporation'ın sermayesini 94.500 sterlin olarak belirtmiştir. Krş. Ünler, *Petrol Hukukunun...*, s. 5.

[256] Muvahhid, *Hâb-i Âşufte-yi Neft...* , s. 53.

[257] *BOA. HR. SYS. 720/15.*

[258] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 3. John Cadman'ın ifadesine göre, petrol araştırması yapılan bir bölgede yüzeyde bir miktar petrol olması, orada kesin olarak petrol varlığı olduğunu göstermez. Bu izler, çok eski dönemlerde oluşan ancak sonradan yok olan petrolün kalıntıları olabilir. Bu nedenle, Dalekî ve çevresinde yapılan kuyu kazılarında petrol izlerine rastlanmasına rağmen, petrolün bulunamaması normal kabul edilmektedir. Konu ile ilgili bkz. John Cadman, "The Development of The Petroleum Industry in Persia", *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 75, No. 3878 (March 18th, 1927), s. 431.

neticesinde iptal olabileceği) dayanarak söz konusu imtiyaz iptal edilmiştir (1899).[259]

1899 yılında İran hükûmeti tarafından yapılan bir duyuruda Hotz imtiyazı dâhil tüm imtiyazların iptal edildiği açıklanmış[260] ve 1901 yılında İran Maden Şirketi dağılmıştır.[261] Söz konusu şirket dağılmadan hemen önce iki tane daha petrol kuyusu açtırmış ancak dikkate değer bir netice sağlanamamıştır.[262]

Reuter'in, 60 yıl süreli bu imtiyazın imzalanması için Şah'a 20 bin lira verdiği, Sadrazama ve diğer saray görevlilerine de birtakım hediyeler aldığı iddia edilmiştir.[263] Lord Curzon'un beyanına göre bu anlaşma 1872 yılında Reuter'e verilen imtiyazların 1873'te gerekçesiz ve tazminat olmaksızın iptal edilmesine karşılık olarak verilen bir imtiyazdır.[264] Karim Pasha Bahadori ise Bank-i Şâhînşâhî'nin 1927 yılına kadar İran'ın ekonomisinde önemli rol oynadığını ve etkilerinin 1952 yılına kadar devam ettiğini ifade etmiştir.[265]

İran'da yabancı sermayenin elde ettiği tüm bu ayrıcalıklar Rusya'yı fazlasıyla rahatsız etmişti. Bu sebeple Rusya, İran içerisinde bankalardan şoselere kadar birçok yatırım yapmış ve bu yatırımlarıyla zaman içerisinde İngilizlerin dahi önüne geçmiştir. Rusların başarısına örnek olarak evvelce Baron Julius de Reuter'e verilmiş olan şimendöfer imtiyazının Ruslara devredilmesi gösterilebilir. Ayrıca Reuter'in 1889'da kurduğu Bank-i Şâhînşâhî ile rekabet etmek amacıyla Ruslar tarafından 1890 yılında İran İskonto Avans Bankası kurulmuştur. Bir müddet sonra Rus bankası ile yaşanan çetin rekabetten dolayı İngiliz bankası zor duruma düşmüştür.[266]

---

[259] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 249; Muvahhid, *Hâb-i Âşufte-yi Neft…* , s. 53; Şeyh Nûrî, *Mesâil-i İktisâdî…* , s. 48. İran'da, Şah tarafından verilen imtiyazlar arasında madenlerin yanı sıra piyango (lottery) imtiyazı da bulunuyordu. Nâsırüddin Şâh, Avrupa gezisinden İran'a döndükten sonra, kumarı reddeden din adamlarının piyango imtiyazına güçlü muhalefetiyle karşılaştı. Bu nedenle, Şah piyango imtiyazını iptal etmek zorunda kaldı. Bkz. Keddie, "Iran under the Later Qajars, 1848-1922", Vol. 7, s. 192, 193.

[260] Kakhki, *A Critical Analysis…* , s. 55.

[261] Rose Greaves, "Iranian Relations With Great Britain And British India, 1798-1921", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 2008, Vol. 7, s. 412.

[262] Julian Bharier, *Economic Development in Iran, 1900-1970*, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1917, s. 154.

[263] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 22, 23; Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 173.

[264] Curzon, *Persia and The Persian Question*, Vol. 1, s. 474, 475.

[265] Bahadori, *An Analysis of …* , s. 14.

[266] Şevket, *Îrân*, s. 94.

Bank-i Şâhînşâhî imtiyazının imzalanmasından kısa süre sonra Mart 1890'da J. F. Talbot adlı bir İngiliz müteahhit, İngiltere siyasî temsilciliğinin desteği ile Tahran'da Şah'tan birtakım imtiyazlar satın aldı.[267] Satın alınan bu imtiyaza göre İran tütününün tüm üretim ve ihracat kontrolü Talbot'un eline geçti. Talbot, bu imtiyaz karşılığında elde edeceği kârın dörtte birini Şah'a verecek ve ona yıllık 15 bin sterlin de kira ödeyecekti.[268]

50 yıl süreli bu tütün (tonbeki) imtiyazı, daha sonra ülke içerisindeki çeşitli grupların dikkatini çekerek bazı ayaklanmaların fitilini ateşlemiş ve İran'da sömürge karşıtı mücadeleler baş göstermiştir.[269]

Nâsırüddin Şâh zamanında gerçekleşen imtiyazlar ve telgraf gibi iletişim teknolojilerinin gelişimi, toplumsal değişimler ve ayaklanmalar hususunda önemli sonuçlar doğurmuştu. Dış ticaretin büyümesi, küçük ama varlıklı bir komprador (comprador) burjuvazisinin* yükselişini teşvik etmiş, öte yandan yabancı malların, sermayenin ve tüccarların İran'a girişi ulusal burjuvazinin* gelişimine engel olmuştur. Bu durum, ülke pazarlarının neredeyse tamamında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Bu hoşnutsuzluklar sonraki dönemlerde çeşitli ayaklanmalara yol açmıştır.[270]

Olumsuz gidişatın yanında, yabancı basının İran içerisindeki Şah karşıtı söylemleri halkı Şah'a karşı kışkırtmış ve çeşitli tepkiler ve isyanlara sebep olmuştur.[271] Bunun neticesinde Nâsırüddin Şâh, saltanatının ellinci yıl kutlama hazırlıkları esnasında, 1 Mayıs 1896 yılında Mirza Rızâ-yi Kirmânî tarafından Rey yakınlarındaki Şah

---

[267] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 23. Edward G. Browne, tütün imtiyazının tam tarihini 8 Mart 1890 olarak vermektedir. Ayrca bkz. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 33.

[268] Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, s. 33.

[269] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 23. Ülkedeki tütün kullanımı, özellikle dönemin meşhur din alimi Ayetullah Mirza Şîrâzî'nin tütünün haram olduğuna dair fetvasıyla büyük ölçüde azalmıştır. Bu durum, Talbot'un ticaretini önemli ölçüde olumsuz etkilemiştir.

* Burjuvazinin ulusal ekonominin geliştirilmesi hususunda herhangi bir kaygı taşımayan, yabancı sermayenin çıkarlarını koruyacak şekilde yabancılarla iş birliği yapan kesimi. Bkz. *http://omer-demir.net/sosyalbilimlersozlugu/komprador-burjuvazi/*, (Çevrimiçi: 02.08.2019).

* Ulusal ekonominin geliştirilmesi için çaba sarf eden, çıkarları ve ekonomik zihniyeti bakımından ulusal ekonominin geliştirilmesine katkı sağlama potansiyeli taşıyan toplumsal kesim. bkz. burjuvazi, komprador burjuvazi. Bkz. *http://omer-demir.net/sosyalbilimlersozlugu/ulusal-burjuvazi/*, (Çevrimiçi: 02.08.2019).

[270] Hirbohd Hedayat, *The Development of the Modern Iranian Nation-State: From Qajar Origins to Early Pahlavi Modernization*, Thesis submitted to the faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Political Science, Blacksburg-Virginia, 2017, s. 24.

[271] Yılmaz Karadeniz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1725-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul, 2006, s. 241.

Abdülazîm Türbesi'nde bir suikast sonucu öldürülmüştür. Nâsırüddin Şâh'ın naaşı daha sonradan öldürüldüğü yere defnedilmiştir.[272]

Nâsırüddin Şâh döneminde yabancı devletlerle kurulan ilişkiler bir yandan İran'ı Avrupa ile yakınlaştırırken, diğer yandan İran'a karşı yabancı müdahalelerin de artmasına sebep olmuştur. Şah'ın gerçekleştirdiği yurtdışı seyahatleri İran modernleşmesi açısından önemli bir adım sayılsa da yaşanan ekonomik problemler, yabancılara verilen imtiyazlar ve Şah'ın politikalarına karşı iç ve dış kaynaklı muhalefet, toplumsal hareketlerin oluşmasına yol açmıştır.

[272] Suâd Pîrâ; Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsırüddin Şah", *DİA*, İstanbul, 2006, C. 32, s. 406. Nâsırüddin Şâh'ın öldürülmesi, katil Kirmânlı Rıza'nın tutuklanması ve konu ile ilgili yapılan tahkikat hakkında ayrıca bkz. *BOA, Y.PRK.HR. 21/76.*

2. BÖLÜM
PETROLÜN İNGİLTERE'NİN GÖZÜNDE DEĞER KAZANMASI

2. 1. Muzafferüddin Şâh Döneminde Verilen İmtiyazlar

Muzafferüddin Şâh, tıpkı selefi Nâsırüddin Şâh gibi, İran'ın doğal kaynaklarının kullanım hakkını belli bir ücret karşılığında yabancı sermayeye devretmiştir. Bunun en önemli örneği, William Knox D'Arcy'ye verilen petrol imtiyazıdır.

Kaçar devrinde, İran'daki ticaretlerini genellikle şahıslar üzerinden yürütmeyi tercih eden İngiltere, bu sayede devlet kasasından para harcamaktan kaçınmışlardır.[273] Diplomatik güçleri sayesinde, elde edilen ticarî başarılarda kolayca pay sahibi olmuşlardır. Hayatî derecede önemli gördükleri durumlarda ise kurdukları ortaklıklarla sürece dahil olmuşlardır. Bu sayede İngilizler, bölgedeki ekonomik ve siyasî avantajlarını koruyabilmişlerdir.

İngilizler, benzer stratejiyi petrol için de kullanarak, zamanla İran'ın petrol kaynakları üzerinde nüfuz oluşturmuşlardır. Böylece İran'ın siyasî tarihini etkileyecek önemli gelişmeler meydana gelmiştir.

2. 1. 1. 1901 D'Arcy İmtiyazı ve İngiltere Hükûmetinin Sürece Dahli

Muzafferüddin Şâh tarafından verilen ve İran'ın siyasî, ekonomik ve toplumsal hayatını büyük oranda etkileyen 1901 D'Arcy imtiyazı, modern İran tarihi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur.[274] İmtiyazın neticeleri hem uluslararası arenada hem de İran'ın iç meselelerinde birtakım değişikliklere temel oluşturmuştur. Bu sebeple bu bölümde imtiyazın oluşma süreci ve sebep olduğu siyasî, ekonomik ve toplumsal değişimler detaylandırılmıştır.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılı sömürgeci devletler, başta petrol olmak üzere İran'ın yeraltı kaynaklarıyla ilgili malumat elde etmek için çabaladılar. Bu amaçla birtakım bahanelerle İran'a seyyahlar,

---

[273] Şevket, *Îrân*, s. 99.

[274] Alî Ferahmend, "Nâ-Goftehâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy", *Faslnâme-yi Târîh-i Revâbıt-i Hâricî*, Şomâre: 29, s. 161.

arkeologlar, jeologlar ve askerî heyetler göndererek İran'da araştırmalar yaptırdılar. Araştırmalar neticesinde raporlar hazırlayıp konu ile ilgili veriler ortaya koydular. Bu veriler, madenlerin tespit edilip çıkarılması konusunda önemli bir yol gösterici olmuş ve D'Arcy imtiyazının oluşmasına katkı sağlamıştır.[275]

İranlı bir gümrükçü olan Anton Kitabçıhan (Kitabçıyan-Kitabgi)*, İran'da petrol varlığının artık bilimsel kanıtlara dayandığını gündeme getirmiş ve D'Arcy imtiyazının ortaya çıkışında önemli rol oynamıştır. Kitabçıhan'ın bu söylemleri, Fransa hükûmeti tarafından görevlendirilen (jeolog-arkeolog) M. J. De Morgan* adlı Fransız bilim insanının çalışmalarına ve raporlarına dayanmaktaydı. Morgan İran'ın kültürü, arkeolojisi, jeolojisi ve toplumsal yapısı hakkında bilimsel çalışmalar yapmak üzere 1889-1891 yılları arasında İran'da görevlendirilmiştir.[276]

1891 yılında Baron Julius de Reuter'in adamları hâlâ İran'da iken[277] Kirmânşâh Valisi, petrol araştırmaları yapılması teklifiyle Morgan'ı Kirmânşâh'a davet etmişti. Yapılan araştırmalar ve elde edilen bulgular 1892 yılında Paris'te "Annales des Mines" adlı dergide yayımlandı. Bu süreç Morgan tarafından şu şekilde özetlenmiştir:

---

[275] Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 97.

* Alî Ferahmend, Ermeni Anton Kitabçıhan'ın İran gümrüklerinden emekli olduğunu ve 1900 yılında Paris'te İran delegasyon başkanlığı yaptığını zikretmektedir. Konu ile ilgili bkz. Ferahmend, "Nâ-Goftehâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy", s. 163. 1888 tarihli bir Osmanlı belgesinde Kitabçıhan'ın İran Gümrük Nazırlığı yaptığı ifadesi yer almaktadır. Bkz. *BOA, HR.UHM. 259/32*. R. W. Ferrier'in eserinde Kitabçıhan'ın İran gümrükleri genel müdürü olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 29. İran arşivlerinde yer alan bilgilerde de Kitabçıhan ile ilgili "İran gümrükleri eski müdürü" ibaresi yer almaktadır. Konu ile ilgili bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4. Yine, İran Petrol Müzesi'nin resmî internet sitesinde de Kitabçıhan'dan "İran Gümrükleri Genel Müdürü" olarak bahsedilmiştir. Ayrıca yine aynı kaynakta Kitabçıhan'ın Gürcü kökenli Ermeni bir ailenin çocuğu olarak 1843'te Konstantiniyye'de dünyaya geldiği belirtilmiştir. Kitabçıhan'ın Osmanlı toprakları içerisinde yaşadığı dönemde Bulgaristan'da kumaş ticarti, silah ve testere üretimi işleri ile uğraştığı bilgileri yer almaktadır. Onun İran ile ilişkisinin ilk olarak İran Ermenisi eşi İsfahanlı Philomena Altonyan vasıtasıyla başladığı dile getirilmiştir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *http://www.petromuseum.ir/content/12/%D8%A8%D8%A7%D9%86%DA%A9-%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%DA%A9-%D9%88-%D8%A7%D8%B3%D9%86%D8%A7%D8%AF/4704/%D8%A2%D9%86%D8%AA%D9%88%D8%A7%D9%86-%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8%DA%86%DB%8C-%D8%AE%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%DA%AF%D8%B0%D8%B1-%D8%B2%D9%85%D8%A7%D9%86*, (Çevrimiçi: 22.03.2021).

* Jacques De Morgan ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Amiet, "De Morgan, Jacques", *http://www.iranicaonline.org/articles/de-morgan*, (Çevrimiçi: 15. 09. 2019).

[276] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 27.

[277] Paine and Schoenberger, "*Iranian Nationalism…*", s. 4.

> *"Hamedan ile Irak-i Arabî'nin Türkiye sınırı (Şubat-Mart 1891) arasındaki yolculuğum süresince, bu ülkenin jeolojik çizgilerini her açıdan özetlemem mümkün oldu. Ne yazık ki gözlemlerimi derinleştirme fırsatım olmadı. Çünkü Kürdistan dağ silsilesi ile ilgili ayrıntılı bir çalışma İran'da birkaç yıl ikamet etmeyi gerektirmektedir. Fakat Kirmânşâh Valisi Essâm-el Moulk'un (Essamü'l Mülk) talepleri doğrultusunda, bir süre neft yataklarının incelenmesi amacıyla İran'da bulundum. Bunun neticesinde Kirmânşâh Valisi, keşfedilen mineraller ve doğal mum (ozokerit) hakkında kendisine kısa süre içerisinde beyanat vermemi istedi."* [278]

Kirmânşâh Valisi'nin isteği üzerine Morgan, daha sonra araştırmalarını Kirmânşâh-Türkiye (Osmanlı Devleti) sınırı etrafında yoğunlaştırmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Morgan şunları ifade etmiştir:

> *"Kerkouk (Kerkük), Kasr-é-Chirin (Kasr-i Şirin) ve Chah Kuh (Şah Kuh) dolaylarında bitümlü kaynaklar vardır. Bu kaynaklar Kuzey-Güney eksenli olabilir. Ancak eldeki teknolojik aletlerle konu ile ilgili daha fazla yorum yapılamamaktadır."* [279]

Görüldüğü üzere Morgan, Kasr-i Şirin dolaylarında petrol kaynaklarının olduğuna işaret etmiştir. Ancak onun çalışması, bu bölgelerdeki petrol miktarıyla ilgili bilgi vermekten ziyade, bölgenin araştırılmaya değer emareler taşıdığını ortaya koymuştur. Morgan, bölgenin araştırılabilmesinin teknik çalışmalara ve yatırımlara bağlı olduğunu söylemiştir. Bunun için de finans kaynağı gerektiğine dikkati çekmiştir.

Morgan'ın 1892'de İran petrolleriyle ilgili yayımladığı makalesi nihayetinde ilgi uyandırmayı başarmıştı.[280] Kitabçıhan'ın çabaları ve söz konusu makale sayesinde müteşebbis William Knox D'Arcy, İran'da petrol varlığına dair olumlu intibalar edindi. Morgan'ın ortaya koyduğu

---

[278] Morgan, "Gites De Naphte De Kend-É-Chirin", s. 227.
[279] Morgan, "Gites De Naphte De Kend-É-Chirin", s. 231.
[280] Bahadori, *An Analysis of ...* , s. 15. Mustâfa İlm, İran'ın kuzeybatısında Türkiye sınırı yakınlarında tesadüfî olarak petrole rastlandığını belirtir. Ayrıca 1892 yılında Morgan'ın heyetinin bölgede yaptığı detaylı araştırmalar neticesinde petrol varlığı hakkında olumlu rapor yazıldığını ve bu raporun yayımlandığını ifade etmektedir. İlm, bu rapordan yola çıkılarak daha sonra ortaya konan başka raporlarla da bölgenin jeolojik yapısının oradaki petrol varlığını doğruladığını beyan etmiştir. Konu ile ilgili bkz. İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 26.

bilimsel veriler ve D'Arcy'nin adamlarının yaptığı araştırmalar, D'Arcy'nin ikna olmasına önemli rol oynamıştı.[281]

Kitabçıhan, Morgan'ın makalesinden haberdar olup gözünü petrolün işaret edildiği bölgelere çevirdi. O, ilk olarak Fransız sermayesini petrol bölgelerine çekmek için bir süre çabaladı. Ancak Fransız yatırımcılar buraya ilgi göstermeyince Kitabçıhan bu sefer İngiliz yatırımcıları çekmek ümidiyle, o sırada Paris'te bulunan eski İran sefiri, İngiliz Diplomat Sir Henry Drummond Wolf'un yanına gitti.[282]

Kitapçıhan'ın Paris'e gitme sebebi, başlangıçta her ne kadar bir İran sergisinin açılışına katılmak içinmiş gibi görülse de onun esas amacı, Avrupa'da İran petrolleri için cesur ve uzlaşmaya istekli bir yatırımcı bulabilmekti. Bunun gerçekleşmesi halinde Kitapçıhan'ın iyi bir komisyon elde edeceği aşikârdı.[283] Bu sebeple Kitabçıhan 27 Ekim 1900 tarihinde İran'daki petrol varlığı ile alakalı görüşlerini Drummond Wolf'a iletti.[284] Sonrasında Kitabçıhan, Drummond Wolf'tan tanıdığı İngiliz sermayedarlarla görüşmesini ve onları petrol araştırmaları amacıyla İran'a davet etmesini rica etti. Drummond Wolf, uzun yıllar İran'da sefarette görev aldığından, İran'da petrol varlığından haberdardı. Bu sebeple Drummond Wolf, Kitabçıhan'ın sözlerine itibar etti ve ona teminat verdi. Daha sonra da Paris'ten Londra'ya hareket etti. Drummond Wolf orada D'Arcy* ile tanıştı. Eski sefir Drummond Wolf, D'Arcy'e İran'daki petrol alanlarından bahsetti ve onu petrol araştırması hususunda teşvik etti.[285]

---

[281] Nâd Alî Sâdıkyân, "Teâmül-i Târîhî ve Hukûkî ber Karârdâdhâ-yi Neft-i Îrân der Asr-i Kâcâr", *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, Sâl-i Bîstom, Defter-i Sevvom, Pâyîz 1389 h.ş., s. 13.

[282] B. S. McBeth, *British Oil Policy 1919-1939*, Frank Cass, London 1985, s. 6.

[283] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 132.

[284] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 29.

* Müteşebbis William Knox D'Arcy, 11 Ekim 1849 tarihinde İngiltere'de dünyaya gelmiştir. İrlandalı bir avukatın tek oğlu olan D'Arcy, ilköğretimini Londra Westminster School'da tamamlamış ve daha sonra ailecek 1866'da Avustralya'ya göç etmiştir. Uzun yıllar babasının bürosunda çalışan D'Arcy bir süre sonra bir müşterisinin teşviki ile altın işine girmiş ve zengin olmuştur. Bkz. Fuad Rouhani, "D'ARCY, William Knox", http://www.iranicaonline.org/articles/darcy-william-knox, (Çevrimiçi: 15. 09. 2019); Kâdyânî, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân*, s. 334; Leonard Mosley, Neft, Siyâset ve Kûdetâ, Şirket- i İntişârât-i Resâm, Farsçaya trc. Muhammed Refi'i Mehrâbâdî, C. 1, Tahran, 1365 h.ş., s. 57. Alî Asgar Şemîm'in '*Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*' adlı eserinin elimizdeki baskısında D'Arcy'nin ailesi ile birlikte İngiltere'den Avustralya'ya göç ettiği tarih yanlışlıkla 1886 olarak verilmiştir. Zira aynı eserde, D'Arcy'nin 1849 yılında dünyaya geldiği belirtilmekte ve "D'Arcy, 1886 yılında henüz 17 yaşındayken babasının avukatlık görevi sebebi ile Avustralya'ya göç etmiştir" ibaresi yer almaktadır. Biz gerek bu ibareden ve gerekse diğer eserlerdeki tarihlerden yola çıkarak Alî Asgar Şemîm'in eserinde yer alan 1886 tarihinin yanlış olduğu kanaatine vardık. Krş. Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 284. Babak Kazemi, William Knox D'Arcy'nin Avustralya'da altın madenciliği sektöründen elde ettiği servetin bir süre sonra tükenmeye başladığını

Drummond Wolf bir süre sonra Kitabçıhan'ı, D'Arcy ile tanıştırmak amacıyla Londra'ya davet etti. Kitabçıhan, D'Arcy'e Morgan'ın çalışmalarını göstererek İran'daki petrol varlığının bilimsel kanıtlarından bahsetti.[286] D'Arcy, Morgan'ın makalesini okuduktan sonra, onun Kirmânşâh dolaylarında petrol olduğu iddiasından oldukça etkilenmişti.[287] Bunun yanında D'Arcy, Londra'da petrol jeolojisi danışmanlığı yapan "A Treatise on Petroleum (1896)" adlı eserin sahibi Boverton Redwood'un İran petrolüne dair tavsiyelerini de dikkate aldı. Redwood, İngiliz petrol muhitinin en yetkili kişilerinden biriydi. Onun yorumları D'Arcy'yi oldukça etkilemiş olmalı ki[288] D'Arcy, jeolog H. T. Burls ve yardımcısı Dalton'u bir an önce İran'a göndermiştir. Jeologların D'Arcy'e yolladıkları raporlarda, Kasr-i Şirin ve Şuster başta olmak üzere İran'ın birçok bölgesinde petrol varlığına işaret edilmiştir.[289]

Kitabçıhan ile Drummond Wolf, petrol imtiyazı ile ilgili kendi aralarında müzakerede bulundular ve bu hususta D'Arcy'e cazip teklifler sundular. Nihayetinde Drummond Wolf, petrol imtiyazı konusunu D'Arcy'ye anlattı ve bu imtiyazı alması yönünde ona tavsiyelerde bulundu.[290] Bunun üzerine D'Arcy, 1901 yılında İran hükûmeti ile imtiyaz görüşmeleri sağlanması amacıyla Marriott adlı temsilcisini Kitabçıhan ile birlikte Tahran'a gönderdi.[291] Marriott, Drummond

---

ve onun bu sebeple yeni yatırım kaynakları aramaya mecbur kaldığını ifade etmektedir. Konu ile ilgili bkz. Babak Kazemi, *A Report for d'Arcy*, AB43 Contemporary, Zurich, 2017, s. 19. Bazı kaynaklarda D'Arcy'nin Avustralyalı bazılarında ise Kanadalı olarak yer aldığı tesbit edilmiştir. Ancak kaynakların büyük çoğunluğu onu İngiltere doğumlu ve İngiliz kökenli olarak tanıtmaktadır.

[285] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 284; Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 29.

[286] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 285.

[287] Ferşîd Hodâdâdiyân; İsmâîl Kerîmîyân Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, İntişârât-i Sâmân-i Dâniş, Tahran, 1396 h.ş., s. 15.

[288] Michael Quentin Morton, *Empires and Anarchies: A History of Oil in the Middle East*, Reaktion Books, London, 2017, s. 21. Leonard Mosley, D'Arcy ve Morgan'ı Drummund Wolf'un tanıştırdığını ifade etmiş ve D'Arcy'nin Morgan'dan oldukça etkilendiğini belirtmiştir. Konu ile ilgili bkz. Mosley, *Neft, Siyâset ve Kûdetâ*, C. 1, s. 58.

[289] *The Anglo-Persian Oil Company Ltd.*, Britannic House, Wembley-London, 1924, s. 6; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 285; Ferahmend, "Nâ-Goftehâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy", s. 163.

[290] Ferahmend, "Nâ-Goftehâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy", s. 163.

[291] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 285; Stephen Hemsley Longrigg, *Oil in The Middle East*, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1961, s. 17; McBeth, *British Oil Policy 1919-1939*, s. 6; Ünler, *Petrol Hukukunun… ,* s. 5. Alî Asgar Şemîm'e ait eserin elimizdeki baskısında, 285. sayfada yer alan miladî tarih yanlışlıkla 1910 olarak verilmiştir. Biz, eserde yer alan hicri tarihten ve olayların kronolijik sırasından yola çıkarak söz konusu miladî tarihin "1901" olması

Wolf'un referansıyla konu ile alakalı her türlü izni alma hususunda dönemin İngiliz dışişleri temsilcisi Sir Arthur Hardinge ile görüşmelerde bulundu.[292]

Marriott ve Kitabçıhan, 17 Nisan'da Tahran'a ulaştıktan sonra Sadrazam ile görüşmek istediler. Fakat Şiîlerin kutsal sayılan Muharrem Ayı (yas ayı) sebebi ile ona ulaşamadılar. Nihayetinde Muharrem ayının ilk günlerinde, 21 Nisan'da Sadrazam ile bir toplantı gerçekleştirildi. Toplantının konusu genel olarak İngilizlerin ve Rusların İran'daki muhtemel faaliyetleri oldu. Fakat Marriott ve Kitabçıhan, Sadrazam'ın D'Arcy ismine karşı herhangi bir tepki vermesinden çekindiklerinden imtiyazlarla alakalı ona bir teklifte bulunamadılar. Sonrasında İngiliz dışişleri temsilcisi Hardinge, Sadrazam'a Marritott ve Kitabçıhan ile ilgili olumlu referans vermiş ve onların İran için faydalı olacaklarını ifade etmiştir.[293]

Hardinge'in referansı muhtemelen Sadrazam'ın fikrini olumlu yönde etkilemiş ve onun imtiyazlar konusuna daha sıcak bakmasını sağlamıştır. Bu sayede imtiyazın seyri şekillenmiş ve Ruslara karşı bir denge politikası oluşturulması açısından somut bir adım olmuştur.

Petrol imtiyazları hususunda Hardinge, *A Diplomatist in The East* adlı eserinde: "*Ben Tahran'a geldikten sonra bana verilen ilk önemli görev bir İngiliz şirketi için İran'dan petrol imtiyazı elde etmekti*" şeklinde bir ibare kullanmıştır.[294] Bu durum Alî Ferahmend'in eserinde şu şekilde yer almıştır:

> *"Ben [Hardinge], Tahran'a yeni geldiğim zaman Drummond Wolf bir kâğıda bir şeyler yazıp bana verdi ve beni Mr. Marriot ile tanıştırdı. Kâğıtta Mr. Marriot'un maden imtiyazı elde etme ile alakalı bilgi vereceği yazılı idi."* [295]

Hardinge ayrıca, Kitabçıhan ve Drummond Wolf'un İran-Türkiye sınırındaki petrol varlığına ciddi bir şekilde inandıklarını da belirtmiştir.[296]

---

gerektiği kanaatindeyiz. Konu ile ilgili bkz. Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 285.

[292] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 285.

[293] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 34, 35. Leonard Mosley, Alfred Marriot'un D'Arcy'nin münşisi ve amcasının oğlu olduğunu ifade etmektedir. Konu ile ilgili bkz. Mosley, Neft, Siyâset ve Kûdetâ, C. 1, s. 58.

[294] Hardinge, *A Diplomatist in The East*, s. 278.

[295] Ferahmend, "Nâ-Goftehâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy", s. 163.

[296] Hardinge, *A Diplomatist in The East*, s. 278.

Tüm bu görüşmeler, petrol hakkındaki fikir beyanları ve raporlar İran hükûmetinden petrol imtiyazı elde etme sürecini hızlandırdı. İngiltere ise her ne kadar o zamana dek, imtiyaz sürecine resmî olarak müdahale etmese de D'Arcy ve ekibine destekte bulundu.

İran'da petrol varlığı uzun süreden beri bilinen bir gerçekti. Hatta İranlılar sahip oldukları ilkel yöntemlerle bazı bölgelerden kısmen petrol elde edebiliyorlardı.[297] Lâkin bu hususta önemli olan, elde edilen petrolün yapılan masrafları karşılayıp karşılamayacağı meselesi idi. Bu yüzden İran petrollerini arama-çıkarma teşebbüsü cesaret gerektiren bir eylemdi. Ancak D'Arcy, büyük liderlerin vizyonuna ve kararlılığına sahipti. Onun öncelikli hedefi İran hükûmetinden bir imtiyaz alabilmekti.[298]

D'Arcy, imtiyaz ile alakalı İngiltere'nin desteğini almayı başarmıştı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Hardinge'e İran'ın güney petrollerinin bir İngiliz vatandaşına verilmesi hakkında genel bir talimat verdi. İngilizler konu ile alakalı Rusların dikkatini çekmemek için çok temkinli davranılması gerektiğini biliyordu. Bu amaçla Hardinge, Rusların duruma itirazını hafifletmek amacıyla D'Arcy'e kuzeydeki 5 eyaletten uzak durması hususunda tavsiyelerde bulundu.[299]

İngilizlerin Ruslardan uzak durma çabası, elde etmeye çalıştıkları ayrıcalıkların Ruslar tarafından engellenmesi endişesinden kaynaklanmaktaydı. Çünkü o dönemde İran üzerinde İngilizlerin olduğu kadar Rusların da hâkimiyeti söz konusuydu. Özellikle Rus topraklarına sınır olan İran'ın kuzey bölgeleri, Rus nüfuzu altındaydı. Ayrıca daha önceden Azerbaycan'ın bir bölümünün Ruslar tarafından ilhak edilmesi de mevcut endişenin somut bir göstergesi olarak ortaya çıkmıştı. Bu nedenle İngilizler, İran'ın güneyinden elde ettikleri ayrıcalıkları kaybetmek istememiş ve Rusları bu anlaşmadan uzak tutmayı amaçlamışlardır.

İngilizler, imtiyaz elde etme çabalarını her ne kadar Ruslardan gizlemeye çalışsalar da bu durum Ruslar tarafından fark edildi. Rus elçisi müzakereleri tam olarak engelleyemedi ancak yavaşlatmayı başardı.[300] Hardinge ise Rusları daha fazla tahrik etmemek adına İran'ın kuzeyindeki eyaletlerle ilgilenmediklerini açıkça ifade etmek zorunda kaldı. Rusların tutumu sebebiyle ve süreci hızlandırmak için Marriot ve Kitabçıhan, Muzafferüddin Şâh'a; Hardinge ise Sadrazam Atabeg Eminü's Sultan'a

[297] Tîmûrî, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", s. 97.
[298] Cadman, "The Development of The Petroleum Industry in Persia", s. 430, 431.
[299] Şeyh Nûrî, *Mesâil-i İktisâdî…* , s. 51.
[300] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 134.

imtiyaz anlaşmasının bir an önce kabul edilmesiyle ilgili telkinlerde bulunmuşlardır.[301]

Cullen'in ifadesine göre; İran, az gelişmiş bir ülkede mevcut olan tüm ekonomik dezavantajlara sahipti. Bu sebeple herhangi bir yatırımcıyı İran'a çekmek oldukça zordu. Ayrıca o dönemde henüz ülkede ticaret yapmaya değecek miktarda petrole rastlanmamıştı ve dünyada petrol rezervleri açısından çok daha zengin ülkelerin olduğu biliniyordu. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen D'Arcy'nin İran'a yatırım yapmayı kabul etmesi, onun şahsî cesareti ve petrol bulacağına dair inancından kaynaklanmaktaydı.[302]

Ocak 1901 yılında Reuter'in eski temsilcisi Edovard Cotte ile D'Arcy, Kitabçıhan ve Drummund Wolf arasında Paris ve Londra'da birçok toplantı gerçekleştirildi. Tüm katılımcılar, İran'daki petrol çıkarları adına meşru bir imtiyazın gerekliliğine kanaat getirmişlerdi. Sonrasında Kitabçıhan, 1901'in başlarında Sadrazam Alî Asgar Eminü's Sultan ile görüşerek Londra'da bir anlaşma taslağı hazırladı. Hardinge de Sadrazam ile birkaç görüşme yaptı ve ondan imtiyaz taslağını imzalamasını istedi. Buna göre İran'da yasal bir petrol arama ve çıkarma şirketi teşkil edilecek, İran ise imtiyaz hakkı olarak %10 kâr ve %5 petrol ihracatı vergisi geliri elde edecekti.[303]

D'Arcy, Marriot ve diğer temsilcilerini imtiyazla alakalı olarak İran'a gönderdiğinde onlara bu işi rüşvetsiz hâlletmelerini söylemişti. D'Arcy'nin bu telkinini öğrenen Sadrazam Eminü's-Sultan, başlangıçta olumlu giden müzakereleri (para alamayacağı düşüncesi ile) daha sonra yarıda kesmiş ve petrol ile ilgili raporları Şah'a iletmekten vaz geçmiştir. Hatta Sadrazam, İngilizlerin imtiyaz beklentisi haberini Tahran pazarında yayarak Rus elçinin de duymasını sağlamıştır. Ruslar durumla alakalı tepki göstererek İran hükûmetini tehdit etmişlerdir.[304]

Görüldüğü üzere, D'Arcy'nin imtiyaz elde etme sürecinde maddî kazanç beklentisinde olan Sadrazam, istekleri yerine getirilene kadar D'Arcy'yi ve beraberindekileri engellemiş ve imtiyazın gerçekleşmesine mâni olmuştur. Bu durum İngilizleri, Sadrazam'ın istekleri doğrultusunda

---

[301] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 285.
[302] Mark. D. Cullen, *The Evolution of Petroleum Concessions in Iran and Alberta*, A Thesis Submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in Partial Fulfilment of the Requirements for The Degree of Master of Laws, The University of Alberta, Alberta, 1981, s. 6.
[303] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 27, 28.
[304] Mosley, *Neft, Siyâset ve Kûdetâ*, C. 1, s. 59.

hareket etmeye sevk etmiştir. Çünki onun istekleri yerine getirilmeden imtiyaz elde etmenin mümkün olmayacağı anlaşılmıştır.

Sarıkçıoğlu'nun, çalışmasında beyan ettiğine göre; İngilizler imtiyaz talebinin olumlu neticelenmesi için Sadrazam'ı da bu imtiyaza ortak etmeyi düşünmüşlerdir.[305] Kitabçıhan ise konuyla alakalı Sadrazam'a ve diğer devlet adamlarına büyük bir rüşvet sözü vermiştir. İlm'in ifadesiyle (bir kısmı nakit olarak ödenen) bu rüşvet sayesinde anlaşma taslağı nihayetinde Muzafferüddin Şâh'a takdim edilebilmiştir.[306]

Her ne kadar söz konusu taslak metin Muzafferüddin Şâh'a sunulsa da Şah, 20 Mayıs 1901'de bu anlaşmanın gerçekleşmeyeceğini açıklamıştı. Şah nakit olarak kendilerine 40 bin lira (sterlin) peşinat ödenmesini ve sonradan 40 bin lira daha ödeme yapılmasını istemişti. Ayrıca Şah, anlaşmada zikredilen net gelirlerin %10'unu değil, %16'sını almayı talep etti. Muzafferüddin Şâh isteklerini açıkladıktan sonra ava gitmek üzere Tahran'ı terk etti. Sadrazam ise petrol imtiyazı hususunda Rusların muhalifliğini bahane ederek para talebi imasında bulundu. Bu sayede Kitabçıhan tarafından, kendisine 5 bin lira daha ödeme yapılacağı sözü verildi.[307]

Tarafların istekleri karşılıklı müzakere edildikten sonra, 28 Mayıs 1901/9 Safer 1319 tarihinde, Muzafferüddin Şâh ile D'Arcy'nin temsilcisi Marriott arasında bir imtiyaz anlaşması imzalandı.[308] Anayasal hükûmetin

---

[305] Melike Sarıkçıoğlu, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies*, Vol. 5, Issue 2, Marhc 2013, s. 397.

[306] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 28.

[307] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 28.

[308] *Esnâd-i Neft*, İdâre-yi Küllî İntişârât ve Teblîgât, yyy, 1330 h.ş., s. 5; *BOA. HR. SYS. 720/15*; *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 3; Robert Michael Burrell; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1901-1905*, Vol. 2, Archive Editions, England, 1997, s. viii; *CIA-RDP57-00384R000700130001-2*, "The International Petroleum Cartel", 22. 08. 1952, s. 48; İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 28; Seyyîd Alî Mocanî, *Güzîde-yi Esnâd-i Revâbıt-i Îrân ve Amerika*, Müessese-yi Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Umûr-i Hârice, Tahran, 1375 h.ş., s. 205; Ünler, *Petrol Hukukunun…*, s. 5; Mohammed Malik, "Oil in Iran Between the Two World Wars", *Anglo Iranian Relations Sinse 1800*, Routledge, London and New York, 2005, s. 128; Müverrih ed-Devle Sepehr, *Îrân der Ceng-i Bozorg (1914-1918)*, Edib Neşriyât, Tahran, 1362 h.ş., s. 18; Sam H. Schurr and Poul T. Homan, *Middle Eastern Oil and The Western World Prospects and Problems*, American Elsevier Publishing Company, New York, 1971, s. 111;
http://www.petromuseum.ir/content/23/%D8%B3%D9%81%D8%B1-%D8%A8%D9%87-%D8%AF%DB%8C%D8%B1%D9%88%D8%B2/329/%D9%88%D8%A7%DA%AF%D8%B0%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D8%B2-%D9%86%D9%81%D8%AA-%D8%A8%D9%87-%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C , (Çevrimiçi: 20. 12. 2019). Abbas

kurulmasından yaklaşık beş yıl önce, yani 1901 yılında İran'ın petrol kaynaklarının işletme hakkı bu anlaşmaya göre şekillenmiştir.[309]

60 yıllığına geçerli olan bu anlaşma ile D'Arcy'e doğal gaz, petrol, asfalt ve doğal mum (ozokerit) gibi kaynakların bulunması, çıkarılması, taşınması ve ticarete uygun hâle getirilip satılması hususunda bir ayrıcalık sunuldu (Madde-1). Ayrıca D'Arcy'e, elde edilecek olan petrolün Basra Körfezi'ne taşınması için boru hattı döşeme izni de verildi. Bu sayde D'Arcy kuyular, istasyonlar, depolar, dağıtım merkezleri ve benzeri tesisleri oluşturma hakkına da sahip olmuştu.[310]

Elde edilen bu imtiyazla D'Arcy, Rusya'ya sınır olan beş eyalet hariç tutulmak üzere[311] İran'da petrol ve türevlerinin araştırılması, bulunması, çıkarılması ve satılması tekeline sahip olmuştur.[312] İmtiyazdan hariç tutulan söz konusu eyaletler ise belgelerde ve kaynaklarda "Azerbaycan, Gilan, Mazenderan, Horasan ve Esterabad" (Madde-6) olarak zikredilmektedir.[313]

Her ne kadar yukarıda bahsi geçen kuzey eyaletleri, D'Arcy imtiyazının dışında tutulsa da kurulan petrol şirketinin Horasan'da maden araştırmaları yaptığı bilgisi İran arşiv kaynaklarına yansımıştır. Buna

---

Remzanî, bu imtiyazın Kitabçıhan ve Drummond Wolf'un yoğun çabaları sayesinde gerçekleştiğini belirtmiştir. Bkz. Remzanî, *Muahedât-i Târîh-i Îrân*, s. 166.

[309] *SÂKMÂ,* Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602, s. 1.

[310] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 5; *BOA. HR. TH. 255/73*; *CIA-RDP78-01617A001400070001-8*, "Iran", 01. 08. 1947, s. D-1. Yergin'in eserinin elimizdeki baskısında bu imtiyazın geçerlilik süresi yanlışlıkla altı (6) yıl olarak ifade edilmiştir. Krş. Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 134. Söz konusu imtiyaznamenin (D'Arcy Anlaşması) İngilizce olarak tutulmuş müsveddesi için bkz. *SÂKMÂ,* Unvân: Tercüme-yi İngilisî-yi İmtiyâznâme-yi Neft-i D'Arcy, Şomâre-yi Sened: 240/26153. Bu imtiyaznamenin Osmanlı Arşivlerindeki Farsça nüshası için bkz. *BOA. HR. TH. 255/73.* Yine aynı imtiyaznamenin Osmanlı Türkçesine tercümesi için bkz. *BOA. HR.İD. 1233/32.*

[311] *BOA. HR. SYS. 720/15.*

[312] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 29; Longrigg, *Oil in The Middle East*, s. 17. Esrâr-i Neft adlı eserde imtiyaz dâhiline alınmayan eyalet sayısı "9" olarak zikredilmiştir. Krş. Jacques Dolone and Jean Michelle Sharline, *Esrâr-i Neft*, İntişârât-i Hâme, Farsçaya trc. Jale Âlihânî Bâstî, Tahran, 1369 h.ş., s. 50.

[313] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 6; *BOA. HR. TH. 255/73*; *BOA. HR. SYS. 720/15*; Sir Arthur H. Hardinge, *A Diplomatist in The East*, s. 278; *İran'a Dair Askeri Raporlar*, s. 86; Alexander Powell, *İran Uyanıyor*, Hâkimiyet-i Milliye Matbası, Türkçeye trc. Mustafa Şevket, Ankara, 1926, s. 5; Kazım Sevinç Altınçağ, "İran Petrolleri", *İktisadî Uyanış*, Sayı: 28, Seri: 2, Yıl: 5, Mayıs 1951, s. 13. Elde edilen imtiyazın fizikî sınırlarını gösteren harita ve petrol bölgeleri için bkz. *IOR/L/PS/10/300, f 318*, "Persia Anglo Persian Oil Company's Concession" [318r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100028928519.0x00002d; "The Oilfields of Persia", *The Times (26. 05. 1914)*, s. 10.

göre, yapılan izinsiz araştırmalar neticesinde şirket İran hükûmeti tarafından uyarılmıştır.[314] Şirket, Horasan'daki faaliyetleriyle D'Arcy imtiyazı hükümlerini alenen ihlal etmiştir. Şirketin bu tavrı, İran'ın güçlü bir merkezî yapıya sahip olmamasının ve imtiyazı denetleyememesinin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

O dönemde, İran petrolünün ekonomik olarak ihraç edilebileceği tek yol Basra Körfezi idi. Yapılan anlaşma ile D'Arcy zaten petrol ihracatı ayrıcalığını tek başına elinde bulundurduğundan, körfezin kullanımıyla ilgili bir sorun yoktu. Bu ayrıcalıklar sayesinde boru hattı döşeme ve petrol ihracatı hususundaki rekabet baştan önlemiş oldu. Böylece D'Arcy, bu işten tek başına ve rakipsiz olarak kârlı çıkmayı başarmıştı.[315]

İmtiyazların İngiliz kökenli D'Arcy'ye verilmesi, diğer yatırımcıların dışlanmasına sebep olurken, İngiltere'nin İran'daki konumunu sağlamlaştırmasına olanak tanıdı. Böylece başta Rusya'nın önü kesildi ve 1907 taksimatıyla da Basra Körfezi İngilizler açısından güvence altına alınmış oldu. Bu sebeple D'Arcy imtiyazı, ekonomik öneminin ötesinde siyasî bir önem taşımaktadır. Zira söz konusu hükümler İngiltere'nin uzun yıllar boyunca İran'daki nüfuzunu arttırmasında etkili olmuştur.[316]

Anlaşma hükümlerine binaen D'Arcy; petrol alanlarını araştırmak, bölgede çalışmalar yapmak ve gerekli olan tesislerin kurulumunu gerçekleştirmek amacıyla kendi maiyetindeki uzmanları İran'a gönderebilecekti (Madde-8).[317] Bu hüküm, D'Arcy'in İran'da rahat bir şekilde yeni araştırma alanları tespit etmesine olanak tanıyordu. Ayrıca İran'da rafineri tesislerinin inşa edilmesinin de önünü açıyordu.

Stephanie Cronin çalışmasında, imzalanan anlaşmanın İran'da önceleri fazla dikkat çekmediğine değinmiştir. Yazar bunu, maden

---

[314] *SÂKMÂ,* Unvân: Müsâdaât ba Mühendis-i Kampany-yi Neft-i Cenûb Cihet-i Berresî-i Maden-i Menâtık-i Mocâz, Şomâre-yi Kitâbşenasî-yi Millî: 293005899, Menba': 293/5899.

[315] Cullen, *The Evolution of Petroleum…* , s. 12.

[316] Cullen, *The Evolution of Petroleum…* , s. 12, 16. Rusların uyguladığı demiryolunu İran'a kadar genişletme siyaseti, 19. yüzyılın sonuna doğru İran'daki Rus etkisinin artmasına sebep olmuştur. Ruslar her ne kadar İran'ın kuzey bölgesini nüfuz alanı olarak kabul etmişse de onların temel düşüncesi bu bölgelerin ötesine, İran Körfezi'ne (Bender Abbâs, Bûşehr ve Arap kıyılarına) kadar uzanabilmekti. Hatta demiryollarını da körfezdeki liman şehirlerine kadar uzatmak niyetindeydiler. Ruslar, İran'ı kontrol etme plânıyla bir anlamda açık denizlere ulaşabilmeyi umuyorlardı. Konu ile ilgili bkz. Aryeh Yodfat, M. Abir, *In the Direction of The Persian Gulf: The Soviet Union and The Persian Gulfs*, Frank Cass & Co. Ltd. London, 1977, s. 23.

[317] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73.*

araştırmalarının Tahran'dan ve diğer büyük kent merkezlerinden uzakta (genellikle güneybatıdaki kabile topraklarında) yapılmasına bağlamıştır.[318]

İmtiyazın başlangıçta halk tarafından tepki çekmemesi D'Arcy ve temsilcisi Marriot'u memnun etmişti. Ayrıca anlaşmanın yürürlükte olması sadece D'Arcy'nin işine yaramakla kalmıyor, aynı zamanda İngiltere'nin İran'daki ticarî ve politik nüfuzunu da pekiştiriyordu. Fakat Hardinge, yine de anlaşmadan tam olarak emin değildi. O, geçmişten gelen tecrübelerine dayanarak, İran'ın anlaşmaya sadık kalmayacağından endişeleniyordu.[319]

İran hükûmeti, imtiyazın hayata geçirilmesi hususunda imtiyaz sahiplerine bir veya birkaç şirket kurması için yetki verdi. Söz konusu şirketlerin isimleri, statüleri ve sermayeleri imtiyaz sahibi tarafından belirlenecekti. Yöneticiler ise şirket yahut şirketler hakkında (tüzük, faaliyet raporu vb. şekilde) İran hükûmetine resmî olarak bilgi verilmesi şartı ile seçilecekti. Bu tür şirket veya şirketler imtiyaz sahibine verilen bütün hak ve ayrıcalıklara sahip olacak, imtiyaz sahibinin tüm görev ve sorumluluklarını üstleneceklerdi (Madde-9).[320] Söz konusu anlaşmanın 9. maddesine göre, oluşturulacak şirket yahut şirketler yasal bir zemin bulmuş oldu. Böylece imtiyaz yetkisi kurum bazında birden fazla kişiye nakledildi. Bu durum imtiyazdan daha fazla yararlanılmasının önünü açmıştır.

D'Arcy'e verilen her türlü ayrıcalık kontrol mekanizmasına tâbi idi. İran hükûmeti, imtiyaz sahibini ve kurulacak şirketi (yahut şirketleri) denetleme yetkisine sahip olan "İmparatorluk Komiseri"ni atamakta serbestti. İmparatorluk Komiseri, gerekli tüm bilgileri tedarik ederek taahhütnamenin çıkarına hareket etmekle yükümlüydü. O, imtiyaz sahibi ile anlaşarak bir denetim sistemi oluşturabilecekti. İmparatorluk Komiseri'nin tüm yetkileri, oluşturulacak şirket yahut şirketlerin tüzüklerinde belirtilmek zorundaydı. İmtiyaz sahibi tarafından, şirketin ilk kuruluş tarihinden itibaren İmparatorluk Komiseri'ne, hizmetleri karşılığında yıllık 1.000 sterlin tutarında bir tahsisat yapılacaktı. Tüm bu

[318] Stephanie Cronin, *Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran (Opposition, Protest and Revolt, 1921–1941)*, Palgrave Macmillan, New York, 2010, s. 208.
[319] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 135.
[320] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73.*

koşullar İran hükûmetinin çıkarlarını güvence altına almak adına ortaya konulmuştu. (Madde-11).[321]

İmtiyaz sahibi, anlaşma tarihinden itibaren iki yıl içinde, işbu anlaşmanın 9. maddesi ile yetkilendirilen söz konusu şirket yahut şirketlerin ilkini kurmazsa, bu imtiyaz geçersiz sayılacaktı. Ayrıca kurulacak olan şirket yahut şirketlerin hizmetinde çalıştırılacak yöneticiler, mühendisler, ustalar ve teknik personel dışındaki diğer tüm görevliler, Şah'a tâbi olacaktı (Madde-12, 16).[322]

İran hükûmeti, imtiyaz dahilinde temin edilen tesis ve gerekli teçhizatların, şirket temsilcilerinin, acentelerin ve hizmetkârların güvenliğini sağlamak amacıyla gerekli tüm önlemleri almaya kendini yükümlü kılmıştı. İran hükûmeti, gerekli angajmanları yerine getirdikten sonra, ilgili imtiyaz sahibi ve şirket yahut şirketler, güvenlik konusuyla alakalı İran hükûmetinden herhangi bir tazminat talep etmek için bir bahane öne sürmeyeceklerdi (Madde-14).[323]

Mevcut imtiyazla ilgili olarak taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlık yahut imtiyaz maddelerini yorumlamada bir ihtilaf ortaya çıkarsa, konu Tahran'da iki ayrı hakeme aksettirilecekti ve nihai kararı hakemler verecekti (Madde-17).[324] Anlaşmanın bu maddesi, imtiyazın geçerliliğini korumak adına gerçekleştirilmiştir. Zira bir problem oluştuğunda çözümün hızlıca gerçekleşmesi, maddî kazancın aksamaması anlamına gelmektedir.

D'Arcy'nin elde ettiği imtiyaz için İran hükûmetine 20.000 İngiliz lirası nakit para ödenmişti. Buna ilaveten 20.000 İngiliz lirası daha ödeme sözü verildi. Ayrıca İran hükûmeti, kurulacak olan şirketin net kârının %16'sından yararlanabilecekti (Madde-10).[325]

---

[321] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73.*

[322] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 7, 8; *BOA. HR. TH. 255/73.* İlerleyen süreçte imtiyaz sahipleri bahsi geçen şirketi oluşturmayı başardı. Bu şirket sonradan İran hükûmetine, kendi bünyesinde İran uyruklu işçi istihdam etme taahhüdünde bulunmuştur. Konu ile ilgili bkz. *SÂKMÂ,* Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602, s. 1.

[323] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 8; *BOA. HR. TH. 255/73.*

[324] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 8; *BOA. HR. TH. 255/73.*

[325] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 7; *BOA. HR. TH. 255/73*; Denis Wright, *The English Amongst The Persians (During the Qajar Period 1787-1921)*, Heinemann, London, 1977, s. 108; Behman Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, s. 28; Babak Kazemi, *A Report for d'Arcy*, s. 19; Daniel Brumberg and Ariel Ahram, *The National*

Başlangıçta her iki taraf da imtiyazın işlerlik kazanması için oluşturulan şirketin yıllık kârının sabit bir yüzdesine dayanan ödemelerden memnundu. Özellikle İran hükûmeti, bu hususta şirketin petrol arayışlarını desteklemekteydi. Neticede, elde edilen petrol miktarı arttıkça İran'ın (%16 üzerinden) kârı da aynı oranda artacaktı. Lâkin petrole ulaşmak D'Arcy açısından kolay bir süreç olmamış, D'Arcy bu süreçte büyük miktarda para harcamıştır.

Muzafferüddin Şâh, petrol imtiyazı karşılığında ilk başta peşinat olarak nakit 40.000 lira talep etmişse de isteği gerçekleşmemiş ve bu meblağın yarısına razı olmak zorunda kalmıştır. İmtiyazın kapsamı göz önüne alındığında ortaya çıkan anlaşma, İran'ın beklentilerinin altında kalmıştır. Ancak yine de İran elde ettiği %16'lık kâr payını bir kazanç olarak nitelendirmiş ve durumu memnuniyetle karşılamıştır. Lâkin güncel tabirle, sahada kaybedilen ile masada kazanılanlar denk olmamıştır.

Kirmânşâh Eyaleti'ndeki Şuster ve Kasr-i Şirin'de, ayrıca Bûşehr yakınlarındaki Dalekî'de üç ayrı petrol kuyusunun işletimi özel şahıslara verilmişti. Bu üç kuyudan hükûmet yararına yıllık 2.000 tümen gelir elde edildiğinden imtiyaz sahibi, anlaşmanın 10. maddesinde belirtilen %16'lık kâr kısıtlamasından ayrı olarak, İran hükûmetine her yıl sabit 2.000 tümen ödeme yapma koşuluyla bu kuyuları da imtiyaz dahiline alabilecekti (Madde-4).[326]

İmzalanan anlaşma ile D'Arcy, İngiltere'nin yüzölçümünden çok daha büyük bir alan için imtiyaz hakkı elde etmiştir.[327] Böylece, İran'dan

---

Iranıan Oil Company in Iranian Politics, Prepared in Conjunction with an Energy Study Sponsored By Japan Petroleum Energy Center and the James A. Baker III Institute For Public Policy Rice Unıversity – March 2007, s. 9. İran petrolünün ticarî ölçekte üretimi 1912 yılında başlamıştır. Bu sebeple İran hükûmetine kâr payından %16'lık ilk telif ödemesi 1913'te gerçekleştirilmiştir. Bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 209.

[326] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 6; *BOA. HR. TH. 255/73.*

[327] İmtiyaz alanının genişliği ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Buna göre India Office Records kayıtlarında bu alanın 500.000 mil kare olduğu zikredilmiştir. Krş. *IOR/R/15/6/445*, "File 14/15 Middle East Oil", [6r] (11/38) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055963891.0x00000c. Blair da bu alanı 500.000 mil kare olarak ifade eder. Krş. John M. Blair, *The Conrtol of Oil*, Pantheon Books, New York, 1976, s. 43. Ediger bu alanı 1 milyon kilometre kare olarak belirtmiştir. Krş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 245. Esrâr-i Neft adlı eserde D'Arcy Anlaşması'nın 770.000 kilometrekare içerisindeki alanda geçerli olduğu ifade edilmiştir. Krş. Dolone vd., *Esrâr-i Neft*, s. 50. Redwood imtiyazın yaklaşık 500.000 mil karelik bir alanı kapsadığını beyan eder. Krş. Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53. İran arşivlerinde yer alan bilgiye göre bu alanın 400.000 mil kare olduğu dile getirilmiştir. Krş.

alınan bu imtiyazın petrole hiç ulaşılamasa dahi büyük bir maddî değere sahip olduğu yorumları yapılmıştır.[328] İran hükûmetinin yapılan imtiyaz anlaşmalarına önemli bir şart veya sınır getirmeme sebebi ise İran'daki petrol rezervi miktarının net olarak bilinememesine bağlanmıştır.[329]

İran hükûmeti imtiyaz sahibine, çeşitli kurumların inşası için devlete ait tüm ekilmemiş arazilerden serbestçe istifade etme hakkını da vermişti. Devlete ait ekili topraklar ise imtiyaz sahibi tarafından güncel fiyattan satın alınabilecekti. Hükûmet ayrıca (mülk sahiplerinin rızası olmak kaydıyla) gerekli olan özel arazileri veya binaları edinme hakkını, tarafların kendi aralarında hâlletmelerine imkân tanıdı. Bu konuda mülk sahiplerinin mağdur olmamasına özen gösterdi. Sayılan bu arazi çeşitlerine kutsal mekânlar dâhil edilmedi (Madde-3).[330]

Petrolün nakli konusu, petrolün temini kadar önemliydi. Zira petrolün çıkarılmasından sonraki en önemli adım, petrolü gerekli noktalara güvenle iletmek ve satışını gerçekleştirebilmekti. Bunun gerçekleşebilmesi için de petrolün boru hattı yoluyla limanlara nakli gerekiyordu. Bu hususta oluşturulan maden alanlarından petrol rafinelerine döşenecek boru hattının rotası ile alakalı karar mercii, imtiyaz sahibi ve ona bağlı mühendislerdi (Madde-5). Ayrıca boru hattının rotasının tespiti, çalışması ve geliştirilmesi için gerekli olan tüm malzeme ve aparatlar, her türlü gümrük vergisinden muaf olarak İran'a girecekti (Madde-7). İmtiyaz süresinin sona ermesi hâlinde şirket tarafından kullanılan tüm malzemeler, binalar ve cihazlar İran hükûmetine bırakılacaktı. Şirketin bu bağlamda herhangi bir tazminat hakkı olmayacağı kararlaştırıldı (Madde-15).[331]

SÂKMÂ, Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602, s. 4.

[328] Antoine Zischka, *Gizli Harpler*, Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, Türkçeye trc. H. Varoğlu, İstanbul, 1935, s.11.

[329] Behman Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, s. 28.

[330] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 6; *BOA. HR. TH. 255/73.* İran'ın güney arazilerinin kullanımı ve bölgeden çeşitli amaçlarla istifade edilmesi hususunda 1930'ların başında İran hükûmeti ile şirket arasında yazışmalar gerçekleşmiştir. Konu ile ilgili bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Vâgozârî-yi İcâre-yi Arâzî-yi Havza-yi Âbâdân be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 24005527, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1351211, Menba': 240/5527.

[331] *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 6, 8; *BOA. HR. TH. 255/73.* İlerleyen süreçte, imtiyazın yedinci maddesiyle ilgili olarak yapılan yazışmalarda; Muhemmere'deki yerel gümrük idaresi, petrol alanında yapılan çalışmalar için gerekli malzeme ve teçhizatın gümrük vergilerinin ödenmesi talebinde bulunmuştur. Şirket ise bu konuda yedinci maddenin açık olduğunu ve bu tür harcamaların gümrükten muaf olduğunu dile getirmiştir. Ancak gümrük vergisine tâbî olan eşyalar da ayrıca

İki taraflı olarak imzalanan bu imtiyazname Fransızca olarak yazılmış ve aynı anlamla Farsça'ya tercüme edilmiştir. Ancak imtiyaz metni ile ilgili taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlık olması durumunda, Fransızca metin tek başına geçerli olacaktır (Madde-18).[332]

Her ne kadar ilk etapta D'Arcy'nin talepleri Şah tarafından reddedilmiş olsa da Marriot, Sadrazam ile görüşmüş ve ona bu imtiyaznamenin imzalanması için 10.000 lira rüşvet teklif etmiştir. Sadrazam ise bu imtiyazın gerçekleşmesini kendisinin de arzuladığını fakat Rusların bu işe karşı çıkacaklarını ve imtiyazın içeriğini görmek isteyeceklerini söylemiştir. Sonrasında Sadrazam sözlerine; "*öyle bir düzen kurmalıyız ki, Ruslar bu anlaşmayı görse bile bir şey anlamasın. Ancak onları bu şekilde bertaraf edebiliriz*" şeklinde devam etmiştir.[333]

Rusların anlaşmaya karşı çıkmaları konusunda Hardinge şunları söylemiştir:

> "*Sadrazam Eminü's Sultan, Rus sefiri M. Argyropulo'nun özellikle Farsça el yazılarını okuyamadığından haberdardı. İyi derecede Farsça bilen sefaret çalışanlarından Sritter da birkaç günlüğüne Zergende'nin* dışına çıkmıştı. Bunu fırsat bilen Sadrazam, imtiyazla ilgili bilgi vermek amacıyla Zergende'deki Rus elçiliğine bir mektup gönderdi. Lâkin Sritter Zergende'nin dışında olduğundan bu mektubu tercüme edebilen çıkmadı. Fakat İran hükûmeti görevini yerine getirmiş, imtiyaz konusunda Rusları bilgilendirmiş oldu. Böylece Rusların mevcut imtiyaza herhangi bir itiraz hakkı kalmadı.*" [334]

Sadrazam, Rusların imtiyaznameye karşı çıkacaklarını öngörmüştü. O, kendisine maddî çıkar sağlamak adına bu durumu zaman zaman koz olarak kullanıp D'Arcy'yi, imtiyazı Ruslara haber vermekle

---

belirtilmiştir (çatal, kaşık, bıçak vb.). Konu ile ilgili ayrıca bkz. *SÂKMÂ,* Unvân: İhtilâf-i Şirket-i Neft-i İngilis ve Îrân, bâ İdâre-yi Gümrükât, Râcî' be Tefsîr-i Madde-7 Nizâmnâme-yi D'Arcy, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240006478, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1352160, Menba': 240/6478.

[332] *SÂKMÂ,* Unvân: İmtiyâznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 8; *BOA. HR. TH. 255/73.*

[333] Mosley, *Neft, Siyâset ve Kûdetâ*, C. 1, s. 59, 60. Ahmed Raskhi Lengerudî'nin eserinde bu imtiyazın gerçekleşmesi için Muzafferüddin Şâh'a 30 bin hisse, Sadrazam'a 10 bin hisse, Maden Veziri'ne 5 bin hisse ve Haricîye Veziri Mirza Hasan Han Müşirüd'Devle'ye de 5 bin hisse rüşvet verildiği ifade edilmektedir. Eserde, söz konusu rüşvet para cinsinden değil "hisse" cinsinden belirtilmiş ve bunun için سهم ibaresi kullanılmıştır. Tercüme ile alakalı herhangi bir belirsizlik uyandırmaması açısından kullanılan ibarenin orijinalini göstermeyi uygun bulduk. Konu ile ilgili bkz. Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 157.

* زرگنده (Zergende): Tahran'ın kuzeyinde elçiliklerin bulunduğu bir semt.

[334] Hardinge, *A Diplomatist in The East*, s. 279; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 286.

tehdit etmişti. Nitekim Sadrazam, imtiyazı Ruslara duyurmamak karşılığında D'Arcy ve destekçilerinden rüşvet almış ve ondan sonra imtiyazın imzalanmasına yardımcı olmuştur. Bunu sağlamak için Sadrazam, Rusları çeşitli diplomatik oyunlarla oyalayarak onların bu sürece müdahale etmelerini engellemiştir. Rüşvet aracılığıyla da olsa, D'Arcy'nin bu imtiyazı elde etmesinde Sadrazamın etkili bir rol oynadığı söylenebilir.

Söz konusu olayın ardından Rus Sefir, durumu biraz olsun telafi edebilmek amacıyla, belki de teselli maksadıyla Sadrazam'dan özel bir istekte bulundu. Ruslar, bir süreliğine İran Maliye Nezareti'nde önemli görevlerde bulunmuş ve D'Arcy imtiyazının verilmesinde etkili olan İskoçya kökenli memur Mr. Maclein'in işten çıkarılmasını talep etti. Sadrazam ise Rusları memnun etmek maksadıyla (yahut onlara yaranabilmek için), bu talebi kabul ederek İskoç Maclein'i işten uzaklaştırdı. İngiliz elçi, Maclein'in işten çıkarılmasına karşı çıksa da buna engel olamadı.[335] Ardından Sadrazam, (Maclein'in İngiltere için onurlu bir hizmet verdiğini düşünen) Hardinge'e bu durumu şu şekilde açıkladı: "*İran bağımsız bir devlettir ve bir memurun işten çıkarılması Şah'ın kararı ile alakalıdır.*"[336]

İran hükûmetinin bu tavrına tepki gösteren Hardinge ise durumla alakalı olarak şöyle söylemiştir:

> "*Rusların menfaatlerinin olduğu yerde kimseye güven olmaz. Buna İran Sadrazamı da dâhildir. Şah ise adeta bir çocuk gibi davranmaktadır. Şah, mizacen kırılgan ve naif bir yapıda olduğundan İran sürekli olarak büyük devletlerin tehditlerine boyun eğmek zorunda kalmış ve sıkıntılardan kurtulamamıştır.*"[337]

Rusların D'Arcy imtiyazına tepkisi, aslında büyük bir endişenin işaretiydi. Ruslar bu imtiyazla İngilizlerin, bölgede kalıcı bir varlık kurması kaygısını taşıyorlardı. Ayrıca, Rusların Asya'da hakimiyet kurma ve sıcak denizlere inme politikası da tehdit altındaydı. O dönemde Güney Asya'da etkin olan İngiltere'nin, İran'ın kuzeyine doğru genişlemesi durumunda Rusya'nın manevra alanının iyice daralacağı aşikârdı. Bu durum, Ruslar için büyük bir stratejik tehdit oluşturuyordu. Bu ve benzeri

---

[335] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 286.
[336] Hardinge, *A Diplomatist in The East*, s. 280; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 286, 287.
[337] Hardinge, *A Diplomatist in The East*, s. 280.

nedenlerle Rusya, 1901'de D'Arcy imtiyazına sert bir şekilde karşı çıkmıştır. Bu konu, Osmanlı belgelerinde şu şekilde yansıtılmıştır:

> "*Rusya ile İngiltere arasında cereyan eden İran'a müte'allik müzâkerâta mevzu olan mesâilden biri malûm olduğu üzere petrol imtiyazı meselesidir. Müteveffa Muzafferüddin Şâh'ın Londra'ya seyahati esnasında, yani 1901'de İran hükûmeti İngiltere kabinesinin talebi üzerine bütün İran'da petrol imtiyazını İngiltere'ye vermiş idi. Fahreddin Bey İngiltere'nin bu imtiyazdan bi'l-istifade petrol menâbi'ine vaz'-i yed etmesinden Rusların korktuklarını iş'âr ediyor. Rivayet olduğuna göre İran kabinesi İngiltere ile Rusya'nın İran'a müte'allikan akdettikleri kâffe-i suver-i tesviye evvel be evvel hükûmet-i Şâhiye'ye tebliğ ve muvaffakati tahsîl olunmadıkça keen lem-yekün addedileceğini devleteyn-i mezkûreteyne bildirmiş imiş. Mâlûmat-i aliyyeleri hâsıl olmak üzere beyana ibtidâr kılındı efendim.*" [338]

Her ne kadar D'Arcy imtiyazı, Rusların çıkarlarına dokunmamak adına İran'ın kuzeyindeki beş eyalet kapsamasa da Ruslar yine de bu imtiyazı kabul etmek istemediler. Bunun sebebi, D'Arcy'nin İngiltere tarafından destekleniyor olmasıydı. Bu nedenle Ruslar kendilerini siyasî ve ekonomik açıdan bir tehdit altında gördüler. Bu faktörler, Rusların D'Arcy imtiyazına karşı olumsuz tavırlarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

D'Arcy imtiyazının verilmesi, alışılmış pazarlıklar neticesinde ortaya çıkan politik bir karardı. İmtiyazın gelişimi finansa, teknik uzmanlık alanına ve çalışılacak ortamın iyi analiz edilmesine bağlıydı. D'Arcy bir mühendis değildi. Danışmanlarına ve dostlarına danıştıktan sonra, imtiyazını kullanmak amacıyla bir şirket kurarak sermayesinden kâr elde etmeyi bekleyen bir yatırımcıydı. Başlarda D'Arcy'nin arkasında herhangi büyük bir organizasyon yoktu. O, elde ettiği fırsatı Kitabçıhan ve Drummond Wolff'a borçluydu. D'arcy, dönemin en seçkin petrol teknolojisi uzmanlarından Dr. Redwood'un teknik tavsiyelerine muhtaçtı. Kitabçıhan ise tüm sorumluluğu üzerine alarak İran'daki işleri kendi yönetmeyi amaçlamıştı. Basit gibi görünen bu sorumluluk gerçekte oldukça karmaşıktı. Sondaj hazırlıkları kolay değildi. Yerel müzakerelerin yapılması gerekiyordu ve araştırmalar için sarp arazide teçhizat nakline ihtiyaç vardı. İş gücü ve malzeme konusunda da bazı

[338] *BOA, DH. EUM. VRK. 13/28.*

sorunlar mevcuttu. Önceleri, Drummond Wolff iş birliğine sıcak bakmıyor, Kitabçıhan da D'Arcy'nin mühendisi Reynolds'un görüşlerini dikkate almıyordu. Finansman artışı ise beklenenden çok daha yavaş ilerliyordu.[339]

Yergin'e göre, büyük bir risk içerdiğini bilmesine rağmen D'Arcy'i bu maceraya iten en büyük sebep para hırsı ve şöhretti. D'Arcy, bu imtiyaz sayesinde ikinci bir Rockefeller olma fırsatını yakalayabilirdi. Bu düşünce, onu tüm riskleri almaya teşvik ediyordu. Zira D'Arcy, daha önce Avustralya'da benzer teşebbüslerde bulunmuş ve başarılı olmuştu. Ancak bu girişim, diğerlerinden çok daha riskliydi. Nitekim, bu macera D'Arcy'nin birçok ekonomik problemle karşı karşıya kalmasına sebep oldu.[340]

D'Arcy imtiyazının ünü sınırlarını aşmıştı. Bu imtiyaz, ilerleyen yıllarda Türk basınının da dikkatini çekmişti. Bu durum, eleştirel bir şekilde dönemin Cumhuriyet Gazetesi'nde şu şekilde yer almıştır: "*Şimdiye kadar bir memleketin kimseye bu derece ucuza petrol imtiyazı verdiği görülmemiştir.*"[341]

İran'daki petrol araştırmaları ve ortaya konan bilimsel veriler, Osmanlı Devleti'nde de benzer bulguların olabileceği fikrini uyandırmıştı. Özellikle Bağdat ve Musul vilayetlerinde ticarî değerde petrol bulunma olasılığı birçok kesimin ilgisini çekti. Bu hususta Almanlar, malî olarak Deutsche Bank tarafından finanse edilen demiryolları projesinin Anadolu'dan geçirilmesi hususunda bir imtiyaz aldılar. Sonrasında Almanlar, projelendirilen demiryolu hattı boyunca petrol dahil birçok madenin çıkarılması konusunda ayrıcalık elde ettiler.[342]

2. 2. İran'da Petrolün Bulunuşu ve İngiltere-İran Üzerindeki Etkileri

İran, dünyanın hem en yeni hem de en eski petrol zengini ülkelerindendir. Antik dönemden beri İran'da varlığı bilinen petrol, 20. yüzyıldan itibaren üretim yapılabilecek seviyede olduğunun anlaşılmasıyla yeni bir değer kazanmıştır. Ancak bu durum zengin petrol

[339] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 48.
[340] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 135.
[341] "İran Petrolları", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 1947 Çarşamba, s. 2.
[342] John Marlowe, *The Persian Gulf in The Twentieth Century*, Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1962, s. 79.

kaynaklarına ulaşılabilirlikle ilgili birtakım kaygıları beraberinde getirmiştir.[343]

İran'ın petrol bölgeleri Kuzey'de Hazar Denizi kıyıları, Güneybatı'da Irak-i Acem ve Karun Nehri dolaylarında yer almaktadır.[344] Petrol uzmanı Redwood ise İran'ın güneyindeki petrol alanlarını üçe ayırmıştır. Bunlardan ilki, ana petrol sahasını oluşturan Bahtiyârî bölgesi; ikincisi, Ahvâz'dan Mezopotamya sınırına kadar olan bölge; üçüncüsü ise, Kişm Adası ve Basra Körfezi civarıdır.[345]

D'Arcy, 1901 yılında imzalanan imtiyaz anlaşmasının kuzeydeki beş eyaleti kapsamaması nedeniyle, doğrudan İran'ın güneyine, Kasr-i Şirin dolaylarına odaklanmıştı.[346] D'Arcy, bu bölgede bir an önce sondaj çalışmalarına başlaması ve petrol araştırmaları yapması için deneyimli mühendis George Bernard Reynolds'u görevlendirdi.[347] Reynolds, 1901 yılının ağustos ayında D'Arcy'nin temsilcisi olarak Londra'dan İran'a geldi. Araştırmalarına Osmanlı sınırından başlamayı planlayan Reynolds, bölgeye hareket etmeden önce Tahran'da iki hafta beklemiş ve sonra Kirmânşâh'a doğru yola çıkmıştır.[348] Onunla birlikte Kanadalı, Polonyalı,

---

[343] *SÂKMÂ,* Unvân: San'ât-i Neft-i Îrân: Şerh-i Peydâyeş ve Pîşreft-i Ân, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 869799, Şomâre-yi Rekord-i Kitâbşenâsî: 338/272820955, s. 3.

[344] *İran Hakkında Medhal*, Dersaadet-Matbaa-yi Askeriye, 1334/1918, s. 22.

[345] Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 208. Osmanlı arşivinde İran petrol bölgesinin, Osmanlı sınırı civarında Süleymaniye ve Kerkük'ten başladığı, güneydoğuya doğru Osmanlı sınırı boyunca Basra Körfezi'nin doğu sahilini takip ederek Bûşehr Limanı'na kadar uzandığı ifade edilmektedir. Bu uzun mıntıka üç ana kısım olarak tasvir edilir. Bunlardan ilki Kirmânşâh-Kasr-i Şirin ile Hanekin ve Kerkük civarı; ikincisi Ahvâz Ovası ile Dezful arası, yani Basra Körfezi'nin bitimi ve Karun Nehri'nin etrafı; sonuncusu ise İran'ın Hûzistân Eyaleti dahilinde, yani Basra Körfezi'nin doğu sahili ile Bûşehr Limanı civarıdır. Krş. *BOA. HR. SYS. 720/15.* Yine söz konusu belgede D'Arcy'nin başlangıçta birinci bölge dahilinde yani Osmanlı sınırı civarında sondaj çalışmaları yaptığı ancak dikkate değer bir netice alamadığından araştırmalarını ikinci bölgeye kaydırdığı yer almaktadır. Konu ile ilgili bkz. *BOA. HR. SYS. 720/15.*

[346] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4; Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 39.

[347] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 39; Dolone vd., *Esrâr-i Neft*, s. 50. Ahmed Raskhi Lengerudî, İngiliz jeolog-mühendis Reynolds'un en zor ve en ümitsiz şartlar altında bile yoğun bir çalışma azmi gösterdiğinden bahsetmiştir. Bkz. Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 39. Reynolds ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Biyografi-yi Reynolds, Nohostîn Kâşif-i Neft der Îrân", Farsçaya trc. Bâger Ulvî, *Mecelle-yi Vâhid*, Şomâre: 7, Devre: 10, Mehr 1351 h.ş.

[348] Hodâdâdiyân; Kerîmiyân Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 16. İran'ın Osmanlı hududunda petrol araştırmaları yapıldığını haber alan Osmanlı Devleti'nin Bağdat'taki İngiliz konsolosu, Hanekin üzerinden kazı çalışmalarının yapıldığı bölgeye intikal etmiştir. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. ŞFR. 300/63.* "Biyografi-yi Reynolds, Nohostîn Kâşif-i Neft der Îrân" adlı eserde Reynolds'un araştırmalar için İran'a geldiği tarih 6 Temmuz 1901 olarak belirtilmiştir. Krş. "Biyografi-yi Reynolds, Nohostîn Kâşif-i Neft der Îrân", s. 767.

Amerikalı bazı mühendis ve ekskavatör (kazı) uzmanları da araştırmalar için bölgeye sevk edilmiştir.[349]

D'Arcy'nin petrol araştırmaları yapması amacıyla Reynolds'u görevlendirmesindeki en önemli sebep, onun güvenilir ve tecrübeli bir mühendis ve jeolog olmasıydı. Reynolds, gittiği her bölgeye kısa sürede uyum sağlayan ve bölge insanıyla iletişim kurma becerisine sahip bir kişilikti. Onunla ilgili olarak İngiliz diplomat Sir Arnold Wilson* görüşlerini şu şekilde dile getirmiştir:

> "*Başmühendis olarak görev yapan Reynolds sağlam bir karaktere sahiptir. O, elli yaşlarında zihnen ve bedenen oldukça aktif, hayvan üzerinde uzun saatler süren yolculuklara dayanabilen, kaliteli bir jeolog ve mühendistir. Reynolds, yaptığı anlaşmalarda asla taviz vermeyen ve hiçbir tehdide kulak asmayan cesur biridir. Müzakerelerde sabırlıdır ve tam bir görev insanıdır. Reynolds, daha önce Hintlilerle çalıştığından yerel dillere hâkim ve tecrübelidir. Tecrübesi sayesinde bu göreve getirilmiştir. Ayrıca petrol bulma konusunda oldukça kararlı ve eylemlerinde hızlı bir yapıya sahiptir.*" [350]

Bolat'ın ifadesine göre Reynolds, 1500 sterlin maaş karşılığında petrol arama görevini kabul etmişti.[351] Onun bölgeye ulaşmasından kısa bir süre sonra da İngiltere'nin Tahran sefiri ile İranlı yetkililer, birlikte keşif yapmak amacıyla Kirmânşâh ve civarını araştırdılar.[352] Nihayetinde 1901/1319 yılında bölgede petrole rastlandığı haberi alındı. Her ne kadar elde edilen petrol miktarı beklentilerin oldukça altında olsa da bu

---

[349] Nâd Alî Sâdıkyân, "Teâmül-i Târîhî ve Hukûkî ber…", s. 14.

* Sir Arnold Wilson, İran ve Mezopotamya'da uzun süre rütbeli subaylık, İran'da konsolosluk ve Osmanlı-İran sınır komisyonunda başkanlık yapmıştır. Konu ile ilgili bkz. Kaveh Ehsani, *The Social History of Labor in The Iranian Oil Industry: The Built Environment And The Making of The Industrial Working Class (1908-1941)*, Leiden University Repository Yayımlanmamış Doktora Tezi, Leiden-Holland, 2014, s. 44.

[350] Arnold Wilson, *S. W. Persia (A Political Officer's Diary 1907-1914)*, Oxford Universty Press, London-New York-Toronto, 1941, s. 27.

[351] Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den …", s. 60.

[352] *BOA, DH. MKT. 320/77.* Yergin, petrol aranacak bölgenin oldukça sapa ve ulaşılması zor yerler olduğunu vurgulamıştır. Bölge halkını da cahil, gelişime kapalı ve Batı düşmanı olarak nitelendirmiştir. Hatta Yergin bu yorumlarını, bölgenin Şia mezhebine mensup olmasına bağlamıştır. Ayrıca bölgeye gelen Şia haricindeki herhangi bir mezhebe yahut farklı dine mensup olanların (Müslüman bile olsa) düşmanca muamele gördüğünü söylemektedir. Öyle ki eserde, Şia'ya mensup olanların ilk dört halifeye (Hz. Ali de dâhil edilmiş) nefret duydukları ifade edilmiştir. Konu ile ilgili bkz. Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 135.

çalışmalar petrole ulaşma konusunda araştırmacılara bir umut olmuştur.[353]

1902 yılına gelindiğinde, bu kez Kasr-i Şirin'de sondaj yapıldı. Bölgede gerçekleştirilen kazı çalışmalarına ve yapılan masraflara rağmen kuyulardan dikkate değer miktarda petrol elde edilemedi.[354] Hatta açılan kuyulardan birinin, yaz mevsiminin zorlu koşulları sebebiyle İngilizler tarafından tatil edildiği düşünülmüş, fakat gerçek sonradan anlaşılmıştır. Kuyunun esas terk edilme sebebinin mevsim koşulları değil, petrole ulaşılamaması olduğu ifade edilmiştir.[355] Mevcut kuyularda yaklaşık 350 metre derinliğe kadar inilmiş fakat olumlu bir netice alınamamıştır. Ancak bu durum umutsuzluğa sebep olmamış, sonrasında daha derin kazı çalışmaları yapılarak petrol arama faaliyetlerine devam edilmiştir.[356]

---

[353] *BOA, DH. ŞFR. 318/85.* İngilizlerin petrol arayışları esnasında, işçi ve malzeme nakillerinin Osmanlı'ya bağlı Hanekin Kazası üzerindan gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Osmanlı yetkilileri, bölge kaymakamının bu geçişlere müsaade ettiğini tespit etmiştir. Bu sebeple dönemin Kaymakamı Abdullah Bey'in görevinden azledilip yerine Mehmed Ali Bey'in atanmasına karar verilmiştir. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. ŞFR, 313/19.*

[354] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4; *BOA, Y.PRK.UM. 63/44.* İngiliz Şirketi, Kasr-i Şirin'deki petrol madenlerinde çalıştırdığı yüksek ücretli işçilerden başka, İran'ın Şücayî Aşireti reisi Aziz Han'ın adamlarından da işçiler çalıştırmıştır. Kasr-i Şirin, Hanekin'e 3-4 saat mesafede, Musul'a ise 12 saat mesafededir. Şücayî Aşireti'nin adamları Basra ve Bağdat'dan vapur ve arabalarla kendi mahallerine araç gereç nakli yaparlarken, demir borular içerisinde yasak mal kaçırmışlardır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *BOA, Y.PRK.UM. 60/90.*

[355] *BOA, DH. ŞFR. 327/5.* Bir müddet sonra yine Kasr-i Şirin dolaylarında kazılan bir kuyunun benzer şekilde yeterli kaynağa sahip olmadığı düşünülerek ve yaz mevsiminin zorlu koşulları göz önünde bulundurularak çalışmaları durdurulmuştur. Yeni bir kuyuda araştırmalara devam edebilmek için teknik heyetin gelmesi beklenmiştir. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH.TMIK.M. 170/32.*

[356] *BOA, DH. MKT. 588/39.* Kasr-i Şirin dolaylarındaki bazı kuyulardan Bağdat Vilayeti sınırlarında yer alan nehirlere petrol karışmıştır. Nehirlere karışan bu petrolün ziyan olmasını önlemek amacıyla Osmanlı Devleti bazı önlemler almıştır. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. ŞFR. 296/41.* Ayrıca İran'daki Sincabî Aşireti'nin Reisi olan Şirhan'ın oğlu, Mendeli dolaylarında zuhur eden neft madenini kendi tasarrufuna almış ve Osmanlı mülteziminde bölgeye tayin edilmiş memurları oradan kovmuştur. Bu durum derhal Bağdat Vilâyet-i Celîlesi'ne bildirilmiştir. Konu ile ilgili bkz. *BOA, BEO. 1623/121717.* Buna ilaveten, Osmanlı'ya bağlı Mendeli Kazası civarındaki petrol alanlarına İranlı aşiret mensuplarınca birtakım saldırılar gerçekleştirilmiş ve bölge zarara uğratılmıştır. Bu sebeple Osmanlı Devleti, güvenliği sağlamak amacıyla Mendeli-İran sınırına bir karakol yapılması kararı almıştır. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. MKT. 798/65.* Söz konusu karakolun yapım masraflarının umum jandarmanın bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili bkz. *BOA, İ. AS. 47/70.* Yine Kasr-i Şirin petrol bölgelerinde arama-çıkarma faaliyetleri için gerekli teçhizat, Osmanlı'nın Irak toprakları üzerinden transfer edilerek sağlanmıştır. Bu transfer esnasında Hanekin dolaylarındaki bir köprü zarar görmüştür. Köprünün daha fazla zarar görmesinin engellenmesi amacıyla transferin hamallar vasıtasıyla yapılması ve köprünün incelenmesi kararlaştırılmıştır. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. ŞFR. 305/123.*

Esasında İran petrollerinin geleceği ile alâkalı ne D'Arcy imtiyazını verenler ne de alanlar herhangi bir malumata sahip değillerdi. O devirde petrol arama teknolojisi çok ilerlememişti. Bu sebeple petrolün akıbeti hakkında yorum yapılamıyordu.[357]

26 Ekim 1903 tarihinde İngiliz siyasîlerinin hazırladığı rapora göre, İran'ın güneyindeki 1000 ve 1800 feet derinliğindeki iki kuyuda petrol bulunmuştu. Ancak bulunan petrol dikkate değer bir miktarda değildi.[358]

Kasr-i Şirin civarındaki petrol varlığıyla ilgili bilimsel veriler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya konmaya başlamıştı. Bunun üzerine 1903-1904 yılları arasında Kasr-i-Şirin'in yakınlarındaki Chia Sorh'de (Tchiah Sourkh), D'Arcy imtiyazı hükümlerine binaen iki farklı kuyu açıldı. Kirmânşâh'a 25 fersah* mesafede bulunan ve İran'ın sınır hattına yakın olan[359] bu kuyulardan ilki 8 numaralı kuyu idi.[360] Bu kuyuda 800 feet derinliğin biraz üzerinde bir derinlikte; bahsi geçen diğer kuyuda ise yaklaşık 2100 feet derinlikte az bir miktarda petrol elde edildi.[361]

---

[357] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 287.

[358] *FO 106/8*, "Central Asia: Various, 1904", Volume 1, Collection: Central Asia, Persia and Afghanistan, 1834-1922: From Silk Road to Soviet Rule, January to July 1904, s. 38.

* 1 İran fersahı 6,23 kilometredir. Konu ile ilgili bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul, 1995, s. 412.

[359] *SÂKMÂ*, Unvân: San'ât-i Neft-i Îrân: Şerh-i Peydâyeş ve Pîşreft-i Ân, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 869799, Şomâre-yi Rekord-i Kitâbşenâsî: 338/272820955, s. 3; Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 52. Söz konusu bölge Batılı kaynaklarda "Chia Sorh (Tchiah Sourkh)" şeklinde yer almaktadır. Lâkin çalışmamızda istifade ettiğimiz İran arşiv kaynağında burası "چاه سرخ" şeklinde tanımlanmıştır. Herhangi bir anlam kargaşasına mahal vermemek amacıyla bölge isimlerinin rastladığımız kaynaklardaki diğer versiyonlarına da yer verdik.

[360] Hodâdâdiyân; Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 20. İngilizler petrol arama çalışmaları esnasında Kasr-i Şirin ve civarındaki köylerden on, on iki yaşlarında 40 çocuğu okutmak ve inşaatlarda kullanmak amacıyla almak için Sadâret-i İraniye'den müsaade istemişlerdir. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. MKT.650/53.*

[361] Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53. Bu kuyulardan çıkarılan petrol örnekleri laboratuvarda incelenmeye alınmıştır. Buna göre petrolün özgül ağırlığı 0-815'tir ve normal sıcaklıklarda yanıcı buhar üretir. Rengi kahverengidir, güçlü floresanslıdır ve az miktarda (yüzde 0-4) kükürt içermesine rağmen kabul edilebilir bir kokusu vardır. Fraksiyonel distilasyonda, çatlama olmadan yüzde 57, 6 mükemmel kalitede kerosen içerir ve neredeyse su beyazı rengindedir. 0,792 özgül ağırlıkta ve parlama noktası (Abel) 75° F'ı verir. %94'ü benzinin yanı sıra parafin bazlı ham yağdır. Konu ile ilgili bkz. Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 52, 53. Ayrıca Neft ve Zendegî adlı eserde ilk kuyunun 1902 yılında kazıldığı ve bu kuyunun derinliğinin 705 metre olduğu zikredilmiştir. Krş. Hodâdâdiyân; Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 20.

Reynolds, petrol bulma ümidiyle Chia Sorh yakınlarında yeniden şansını denedi. Nihayetinde 1904 yılının ocak ayında 2 numaralı kuyuda, diğer kazılara kıyasla daha fazla miktarda petrol bulundu. Bu yeni kuyuda günlük üretim kısa sürede 120 varile kadar ulaşmıştı. Ancak D'Arcy, o zamana kadar petrol araştırmaları için yaklaşık 150.000 İngiliz lirası harcadıktan sonra Londra'daki yetkililere: "*her kesenin bir hacmi var, benim cebimin de bir sınırı var*" diyerek sitemde bulunmuştur. Tam da bu esnada kendisine Chia Sorh'da petrole ulaşıldığı müjdesi verilmiş ancak bu sevinç uzun sürmemiştir. Aynı yılın (1904) mayıs ayında Chia Sorh'daki kuyunun kuruduğu haberi gelmiştir.[362]

Hardinge, D'Arcy imtiyazının imzalanmasından kısa bir süre sonra petrolün bulunacağı beklentisindeydi. O, petrolün bulunmasının, beraberinde önemli siyasî ve ekonomik gelişmeleri getireceğine inanıyordu. Ancak Curzon, Hardinge kadar umutlu değildi. Çünkü Kasr-i Şirin civarındaki sondaj çalışmaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[363]

D'Arcy, petrol arama faaliyetlerini devam ettirebilmek adına 1903 yılında "First Exploitation Company" adlı (daha önce kurulması şart koşulan) bir şirket kurdu. Ancak şirket, yeterli miktarda petrol elde edemiyor ve şirkette malî sıkıntılar baş gösteriyordu.[364] Çünkü Kasr-i

---

[362] Hodâdâdiyân; Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 21. Hodâdâdiyân ve Kâkelekî, "Tchiah Sourkh (Chia Sorh yahut Chia Surkh) kazıları, İran için ekonomik açıdan kötü bir deneyim olmasına rağmen bu durum, İran'ın komşusu Osmanlı Devleti'nin bu bölgelerin petrol bölgeleri olduğunu fark etmesine neden olmuş ve Osmanlı Devleti bu bölgeleri 1913'te ilhak etmiştir. Ve hali hazırda bölgedeki 1 numaralı petrol kuyusu Irak'ın malı sayılmaktadır." şeklinde bir ifade kullanmıştır. Konu ile ilgili bkz. Hodâdâdiyân; Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 21. Yine konu ile alakalı olarak Osmanlı-İran sınır komisyonunda görevli olan Hubbard 1913 yılından itibaren kaleme aldığı hatıralarında Tchiah Sourkh (Chia Sorh yahut Chia Surkh) bölgesinin Türkiye'ye devredildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Hubbard, sınırların yeniden belirlenmesi amacıyla bu bölgenin nereye dahil edileceği konusunda oldukça zorlandıklarını, haritalardaki tutarsızlıkları bir türlü düzeltemediklerini ve hatta bunun, çözümü olmayan bir geometri problemine benzediğini dile getirmiştir. Konu ile ilgili bkz. Hubbard, *From The Gulf To Ararat*, s. 164. Hubbard'ın adı geçen eserinin Türkçe tercümesi de yayımlanmıştır. Eserin Türkçe tercümesinin elimizdeki baskısında, yine söz konusu bölgenin Türkiye'ye dahil edilmesi hususunun yer aldığı sayfada, bölgenin ismi "Ohio Surth" olarak verilmiştir. Krş. Gilbert Ernest Hubbard, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat (Mezopotamya ve Kürdistan Üzerinden Bir Sefer)*, Yayına Haz. Galip Alçıtepe, Aram Yayınları, Diyarbakır, 2012, s. 92. Gerek birçok birinci el kaynakta gerekse Hubbard'ın 1916 tarihli baskısında bölge adı benzer transkripsiyonlarla "Chia Surkh, Chia Sorh yahut Tchiah Sourkh" şeklinde yer almaktadır. Eserin bizdeki Türkçe tercümesinde yer alan "Ohio Surth" ibaresinin baskı yahut yazım hatasından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

[363] Wright, *The English Amongst The Persians*, s. 108.

[364] Fuad Rouhani, "D'ARCY, William Knox", *http://www.iranicaonline.org/articles/darcy-william-knox*; Bilmez Bülent Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 77. Behman Nirumand, kurulan şirketin 600.000 sterlin sermaye ile oluşturulduğunu belirtmiştir. Konu ile ilgili bkz. Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, s. 29.

Şirin'in kuzey taraflarındaki ve Ramhürmüz'ün doğusundaki (Mamatin) araştırma faaliyetlerinin hiçbiri iktisadî olarak bir sonuç vermemişti.[365] D'Arcy imtiyazının üzerinden birkaç yıl geçmesine rağmen hâlâ bölgede dikkate değer miktarda bir kaynak bulunamıyordu. Ayrıca petrole ulaşmak adına yarım milyon sterline yakın para harcanmıştı.[366] D'Arcy, ekonomik durumunu düzeltmek adına İngiltere'den destek istese de bu girişimden herhangi bir sonuç elde edilememiştir.[367]

D'Arcy, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na, Güney İran'daki petrol sondajı için 160.000 sterlin harcadıklarını ve Şuster yakınlarındaki kazılar için 120.000 sterline daha ihtiyaç duyduklarını bildirmişti. Bu bağlamda D'Arcy, mevcut giderlerin karşılanması için İngiltere'den destek alamadıkları taktirde, (İngiliz kökenli olmayan) yabancı şirketlere başvurmak zorunda kalacağını ifade etmiştir.[368]

D'Arcy'nin tüm çabalarına rağmen İngiltere hükûmeti başta maddî yardımda bulunmak istememiş ve baş gösteren ekonomik sıkıntılar D'Arcy'nin yabancı şirketlere sempati duymasına sebep olmuştur.[369] İngiliz Donanma Komutanlığı ise bu malî sıkıntıların D'Arcy'yi Amerikalı yahut Hollandalı şirketlerle yakınlaştırmasından endişe etmiştir. Bu sebeple İngilizler, D'Arcy'nin yabancı şirketlerle herhangi bir müzakerede bulunmasını önlemeye çalışmışlardır.[370]

Indian Office, İran'ın endüstriyel dönüşümünün D'Arcy vasıtası ile gerçekleşmesinin mümkün olmadığını ve İran petrol yataklarının kâr elde etme potansiyelinin oldukça düşük olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle söz konusu imtiyazın Rusların kontrolüne geçmesinin ekonomik olarak bir anlam ifade etmeyeceğini, ancak bu durumun Rusların nüfuz alanlarını genişleteceğini vurgulamıştır. İmtiyazlar vasıtasıyla İran'ın güney kıyılarının Rusların nüfuzu altına girmesi demek, önce Mezopotamya'yı sonra da Hindistan'ı tehlikeye atmak demektir.[371] İngiltere hükûmeti tüm bu ihtimalleri göz önünde bulundurarak

---

[365] Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi ...", s. 6.
[366] Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 247.
[367] Thomas Anthony Buchanan Corley, *A History of The Burmah Oil Company 1886-1924*, Heinemann, London, 1983, s. 98.
[368] *FO 106/8*, "Central Asia: Various, 1904", Volume 1, Collection: Central Asia, Persia and Afghanistan, 1834-1922: From Silk Road to Soviet Rule, January to July 1904, s. 146.
[369] Cullen, *The Evolution of Petroleum...* , s. 17; Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, s. 77.
[370] McBeth, *British Oil Policy 1919-1939*, s. 6; Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 137.
[371] Corley, *A History of The Burmah Oil Company 1886-1924*, s. 99, 100.

D'Arcy'ye, Burma Oil ile görüşmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuştur.[372]

İngilizler, mevcut imtiyazın ve İran petrol kaynaklarının, başta Ruslar olmak üzere diğer devletlerin eline geçmesinden endişe etmekteydiler. Bu yüzden, ne pahasına olursa olsun kontrolün kendilerinde kalması gerektiğini düşünüyorlardı.[373] Bu amaçla, İngiltere'nin tavsiyesiyle Glasgow'da kurulan Burma Oil ile 1904 yılında bir anlaşma yapılmasına karar verildi. Ancak Hazar Denizi'nde ve Amerika'da petrol bulunmasına rağmen, İngiltere kolonilerinde petrole rastlanmamış olması, İngilizleri endişeye sevk etti. Bu sebeple İngilizler, araştırmaların hızlanması amacıyla D'Arcy'ye olan desteklerini arttırma kararı aldılar.[374]

İngiltere Donanma Komutanlığı'nın başına John Fisher'ın getirilmesi, D'Arcy'ye ekonomik zorluklardan kurtulma hususunda bir umut oldu. Zira Fisher, donanmada kömür yerine petrol kullanımının gerekliliğine vurgu yapıyordu. Fisher'in petrol konusundaki tutumu, D'Arcy için bir destek beklentisine dönüşmüştü ve nitekim öyle de oldu.[375]

Fisher, İngiliz savaş gemisi filosunun yakıt türünü kömürden petrole çevirme gerekçesiyle petrole ihtiyaç duyduğundan, bu anlamda D'Arcy'nin araştırmalarını hızlandırması için ona yardım etmek istedi. Bununla birlikte Fisher bir heyetini, D'Arcy imtiyazının ele geçirilmesinin faydalı olup olmayacağı konusunda araştırma yapması için görevlendirmişti. Bu heyet, araştırmalarının ardından imtiyazın şimdilik İngiltere devleti tarafından devralınmasının faydalı olmayacağına karar verdi. Bunun üzerine heyet, çareyi İngiliz petrol şirketi olan Burma Oil'de aradı. Zira bu şirketin, D'Arcy'nin araştırmalarını hızlandırması için gerekli olan malî desteği verebileceği düşünülüyordu. Burma Şirketi'nin müdürü Lord Strathcona, nihayetinde heyetin talebine cevap verdi. Neticede, Burma Oil ile yapılan müzakerelerin ardından D'Arcy ve Strathcona ile birlikte,[376] 1905 Mayıs'ında 100.000 sterlin sermayeli

[372] Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, s. 77.
[373] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 138. Her ne kadar o dönemde imtiyaz belgesi doğrudan İngiltere'nin elinde olmasa da bu imtiyazı İngiltere'nin kontrolündeki D'Arcy yönetmiştir. Bu durum, dolaylı yoldan İngiltere'ye bu sürece dahil olma fırsatı vermiştir.
[374] Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 68.
[375] Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 247.
[376] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 158; Corley, *A History of The Burmah Oil Company 1886-1924*, s. 101.

Concessions Syndicate Ltd. adlı bir şirket kuruldu. Böylece D'Arcy, ihtiyacı olan malî desteği elde etmiş oluyordu.[377] Lâkin imtiyazın kaderi yine de yeterli miktarda petrol bulunmasına endeksliydi.[378]

İran, politik açıdan genellikle güvenli bir ülke olarak kabul edilmese de İngiltere'nin bölgede belirli bir nüfuza sahip olması bu olumsuzluğu nispeten bertaraf ediyordu. Ayrıca İran, İngiltere'nin askerî güç merkezlerinden Hindistan'a yakın bir konumda bulunmaktaydı. Tüm bu etkenler, Burma Oil'in İran'ı güvenli bir ülke olarak değerlendirmesinde önem taşımaktaydı. Ancak Burma Oil'i harekete geçiren asıl faktör, İran'daki petrol yataklarının son derece üretken bir kapasiteye ulaşacağı düşüncesiydi. Bunun yanında, Burma Oil'in İran petrollerine dahil olmasında Redwood'un ikna çabaları da yadsınamazdı. Redwood, İran'a yapılacak yatırımların çok kârlı olacağı konusunda Burma Oil'i ikna etmişti. Ayrıca, Burma Oil'in bu girişimde bulunmasında İngiltere donanmasının baskısının da etkili olduğu ifade ediliyordu.[379]

D'Arcy, imtiyazı elde ettiği 1901 yılından 1905'e kadar, etkili bir sonuç alamadı. Dikkate değer miktarda petrol içeren kaynaklara ulaşılamaması ve yapılan harcamaların büyüklüğü ekonomik açıdan önemli problemleri de beraberinde getirdi. Fisher ise petrol konusunun önemine haiz olduğundan, petrolün İngiltere'nin çıkarlarına yönelik kullanılması taraftarıydı. Bu sebeple Fisher, D'Arcy'nin mevcut ekonomik problemlerini çözmesi için İngiltere hükûmetini devreye sokmayı denedi. Ancak bu çabasında herhangi bir sonuç alamayan Fisher, Burma Oil Şirketi'ni D'Arcy'ye ekonomik olarak yardım etmesi yönünde teşvik etti.[380] Çünkü Avrupalı zengin sermayedarların hiçbirisi bu riskli yatırımlar hususunda D'Arcy'e katılmaya yahut yardım etmeye istekli

---

[377] McBeth, *British Oil Policy 1919-1939*, s. 6. Daniel Yergin'in eserinde, D'Arcy ile Burma Oil'in ortaklığına, petrol danışmanı olan Boverton Redwood'un aracılık ettiği ifade edilmektedir. Redwood, D'Arcy'nin olduğu gibi Burma Oil'in de danışmanıdır. Bu sebeple Redwood, Burma Oil yetkililerine İran'da zengin petrol yatakları olduğunu, bunun kısa süre içerisinde ispatlanacağını ve iki şirket arasında gerçekleşecek bir ortaklığın her iki taraf için de faydalı olacağı kanaatinde olduğunu dile getirmiştir. Konu ile ilgili bkz. Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 138, 139. Benzer şekilde Corley de söz konusu ortaklıkta Redwood'un önemli bir rolü olduğuna değinir. Konu ile ilgili bkz. Corley, *A History of The Burmah Oil Company 1886-1924*, s. 101, 102.

[378] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 72.

[379] Geoffrey Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, The Macmillan Press, London, 1981, s. 133, 134.

[380] Reginald Hugh Spencer Bacon, *The Life of Lord Fisher of Kılverstone: Admiral of The Fleet, Hodder and Stoughton*, London, 1929, s. 158.

olmamıştı. Bu yüzden para temin edebilmek amacıyla farklı yollar arandı.[381]

D'Arcy yöneticiliğinde kurulan yeni şirketin (Concessions Syndicate Ltd.) baş hissedarı İngiliz Burma Oil idi. Anlaşma sayesinde D'Arcy'nin tesisleri bağımlı şirkete dönüştü. Kurulan bu yeni şirket vasıtasıyla malî bunalımlar aşılmış ve araştırmalara devam edilmiştir.[382] Şirketin diğer hissedarları ise Lord Strachona ve William Knox D'Arcy'dir.[383] Bu yeni şirket, hedeflerine ulaşmak amacıyla ara vermeden sondaj işlerine devam etmiştir.[384] Söz konusu Concessions Syndicate Ltd.'nin oluşumu hususundaki ortaya atılan şartlar ise şunlardır:

- *Concessions Syndicate Ltd., imtiyazla ilgili 225.000 sterlin tutarındaki tüm masrafların içinden 25.000 sterlinlik kısmını D'Arcy'e ödeyecektir.*
- *Concessions Syndicate Ltd., üç yıl içinde İran'ın güney topraklarındaki petrol varlığını kanıtlamak adına en az 50.000 sterlin harcamayı taahhüt etmiştir. Gerekirse 20.000 sterlin daha harcanabilecektir. Herhangi bir ek harcama, seçenekler dâhilinde olacaktır.*
- *D'Arcy, anlaşma yürürlükteyken İran, Türkiye veya başka bir yerde imtiyaz elde etme, mülkiyet edinme ve tesis kurma hakkını elinde bulunduracaktır.*
- *Concessions Syndicate Ltd., bundan böyle imtiyazla alakalı tüm masrafları üstlenecektir.*
- *D'Arcy, yeterli miktarda petrol elde edilememesi durumunda kendisine verilen 25.000 sterlini Concessions Syndicate Ltd.'e geri ödeyecektir.*
- *Yeterli miktarda petrol bulunduğu takdirde 2.000.000 sterlin sermayeli bir yeni şirket (Apoc kastediliyor) oluşturulacaktır.**

[381] Asgar Fermân Fermâî Kâcâr, "D'Arcy, İntelicant Servis ve Neft-i İran", *Âyende*, Cilt: 8, Şomâre: 7, Mehr 1361 h.ş., s. 422.
[382] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 139; Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, s. 77; Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi …", s. 6; Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, s. 29; Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 68.
[383] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 257.
[384] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 158.
* Geoffrey Jones, söz konusu sermayeyi 3.000.000 sterlin olarak ifade etmiştir. Konu ile ilgili bkz. Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 134.

- *Kurulacak olan bu yeni şirket, Concessions Syndicate Ltd.'den ve D'arcy'den tüm imtiyaz haklarını devralacaktır. Ayrıca bu yeni şirkete kaynak temin edilmesi amacıyla 800.000 ilâ 1.200.000 değerinde hisse senedi sağlanacaktır.*
- *Şirket, elde edilen öncelikli (rüçhanlı) hisse senedi değerinden en az 800.000 sterlin olmak üzere, 1.000.000 sterline kadar fon sağlayacak ve bu fon, şirketin masraflarını karşılamak, D'Arcy'in imtiyaz için yaptığı tüm harcamaları dengelemek için ona 200.000 sterlin ödemek, ayrıca Concessions Syndicate Ltd.'nin gerçekleştirdiği ve yapacağı yeni sondajların masraflarını ödemek amacıyla kullanılacaktır.*
- *D'Arcy, 200,000 sterlinlik öncelikli (rüçhanlı) hisse senedi almayı ve ödemeyi kabul etmiştir.* [385]

Antoine Zischka, Burma Oil'in ilk bakışta İran'dan petrol elde edip bu petrolü Hindistan'a satmak niyetinde göründüğünü, fakat gerçekte Burma Oil'in amacının D'Arcy'nin elindeki imtiyaznameyi ele geçirmek olduğunu belirtmiştir.[386]

Yapılan yeni anlaşmaların ardından Reynolds, Kasr-i Şirin'in kuzeyinde yer alan Chia Sorh bölgesindeki kuyuları araştırmak amacıyla kazı grubu ile beraber harekete geçti. Ancak bir süre sonra bu bölgede petrol bulma umudunu yitiren Reynolds, beraberindeki 40 tonluk kazı teçhizatını bölgeye terk ederek, İran'ın güneyine, Ramhürmüz yakınlarındaki Şardin dolaylarına gitti. Reynolds, burada yaptığı faaliyetleri D'Arcy'e rapor olarak gönderdi. Reynolds, raporunda; kendisine aynı anda verilen Şardin (شاردین) ve Neftan bölgelerinde kazı yapma görevinin zorluğundan bahsetmiş ve bu şekilde bir ilerleme sağlayamadığını ifade etmiştir. Onun sezgileri daha çok Neftan bölgesinde petrol bulunduğu yönündedir. Bu sebeple D'Arcy'den bu bölgelere yoğunlaşmak için kazı izni istemiştir. Böylece petrole daha kolay erişeceğini düşünmüştür.[387]

---

[385] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 70, 71.
[386] Zischka, *Gizli Harpler*, s. 11.
[387] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 41, 42. İran arşiv kaynaklarına göre, William Knox D'Arcy'nin İran'dan petrol imtiyazı elde etmek için çok çaba göstermesine rağmen aslında İran'a hiç gitmediği ve imtiyaz dahil tüm işlerini oradaki temsilcileri aracılığıyla hallettiği belirtilmektedir. Konu ile ilgili bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4. Yine konu ile ilgili Kinzer de, William Knox D'Arcy'nin İran'da petrol bulmak amacıyla bu kadar çaba

İngilizler, Concessions Syndicate Ltd.'nin kuruluşundan sonra İran hükûmetiyle geliştirilecek ilişkiler hususunda endişeliydi. Zira alınan imtiyaza rağmen İran'la meydana gelecek herhangi bir anlaşmazlığın tüm bu petrol arama sürecini sekteye uğratabileceğini biliyorlardı. Ancak düşünülenin aksine İran ile iyi ilişkiler geliştirildi ve araştırmalar istenilen düzeyde devam etti.[388]

Concessions Syndicate Ltd. oluşturulduktan sonra ilk olarak Chia Sorh'taki kazılar durduruldu. Tüm malzemeler Ahvâz'ın kuzeyindeki Ramhürmüz yakınlarında yer alan Mamatin bölgesine sevk edildi. Burada hızlıca iki kuyu açıldı. Bu kuyular 661 ve 591 metre derinliğe ulaşmalarına rağmen bir sonuç elde edilemedi.[389] Bunun üzerine araştırmalar (Morgan'ın da çalışmasında ifade ettiği) Bahtiyârî bölgesinde, tepelerin ortasındaki Malmir ve Şuster yakınlarında yer alan ve Mescid-i Süleyman olarak anılan Meydan-i Neftun'da yoğunlaştırıldı.[390]

1907 yılında İngiltere hükûmeti, Ahvâz'daki konsolosluğunun korunması bahanesi ile 18. Bengal Birliği adındandaki küçük bir askerî gücü bölgeye sevk etti. Ancak bu askerî birliğin gerçek görevi Mescid-i Süleyman'daki petrol bölgelerinin ve buradaki faaliyetlerin güvenliğini sağlamaktı. Doğrusu bu durum İran'ın egemenlik ihlalinin açık bir göstergesiydi ve 1907 yılındaki İngiliz-Rus konvansiyonunun bir neticesi olarak görülmekteydi. İki devlet arasında yapılan anlaşma sonucu İran'ın şifahen taksim olunması, İngiltere'nin petrol bölgelerini himaye etme ihtiyacını güttüğü yorumlarını öne çıkardı.[391] Ayrıca söz konusu

göstermesine rağmen aslında hiç İran'a gitmediğinden, işlerini halletmesi için yardımcısı Reynolds'u kiralayıp yıllar boyunca sağladığı malî yardımla onu desteklediğinden bahsetmektedir. Bkz. Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 68. Ayrıca yoğun petrol araştırmalarının yapıldığı bu dönemde İngiltere tebaasına mensup olduğu bilinen Mr. Benlusi ve Mr. Berdi'nin Suriye'ye geldikleri ve petrol gazı ihracatı için Bağdat üzerinden İran'a gidecekleri haberi alınmıştır. Bunun üzerine bu kişilerin bölge aşiretleri tarafından herhangi bir saldırıya uğramamaları ve İran sınırına kadar güvenliklerinin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınması buyurulmuştur. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. TMIK. M. 199/53.*

[388] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 135.

[389] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 292.

[390] *SÂKMÂ,* Unvân: San'ât-i Neft-i Îrân: Şerh-i Peydâyeş ve Pîşreft-i Ân, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 869799, Şomâre-yi Rekord-i Kitâbşenâsî: 338/272820955, s. 3; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 292.

[391] Ârzû Muhammedî, *Tesîr-i Neft der Muâdelât-i Siyasî-yi Târîh-i Îrân* ez *1941 tâ 1953*, Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-Vâhid Şâhrûd, Dânişkede-yi Ulûm-i İnsânî, Gurûh-i Târîh, Pâyânnâme Berâyi Deryaft-i Derece-yi Kârşinâsî-yi Erşed (Master), Tâbistân 1383 h.ş., s. 37, 38.

anlaşmanın akabinde, İran'ın dış problemlerinin eskisine nazaran hafiflediği yorumları da dile getirildi.[392]

İran'daki petrol araştırma sahası geniş bir alanı kapsıyordu. Yani Irak'ın Nefthane ve Hanekin bölgelerinden, güneybatı İran'da Karaguli'ye kadar kuzeybatı-güney yönlü uzanan yaklaşık 400 millik bir alandan bahsedilmektedir. Bu alan, kuzeyden güneye Karun Nehri üzerindeki Godar Landar'dan Abâdân Adası'na 150 mil kadar uzanır. Meydan-i Neftun bölgesi, uzantılarıyla birlikte bu bölgenin kuzey kesiminde, merkezinde Mescid-i Süleyman'ın bulunduğu alanda, yaklaşık 32 mil kuzeyde yer almaktadır. Eski Pers şehri Şuster'in doğusunda, güney ve güneybatıda Bahtiyârî Dağları*'nın eteklerinde de petrol bulunmaktadır ve bu bölgeler büyük çöl ovaları ile çevrilidir.[393]

D'Arcy ve beraberindekiler Şardin dolaylarında ilk sondajı yapmalarına[394] ve 1906 yılına kadar İran'da çeşitli yerlerde kuyular açmalarına rağmen önemli bir netice elde edemediler.[395] Ancak Reynolds, İran'ın güney bölgesinde beş yıl boyunca petrol arama faaliyetlerine devam etti. Nihayet 1287'nin Hordâd ayının başlarında[396] yani 26 Mayıs 1908'de Mescid-i Süleyman'daki Meydan-i Neftun'da yer alan birinci

---

[392] W. P. Cresson, *Persia: The Awakening East*, J. B. Lippincott Company, Philadelphia & London, 1908, s. 99, 100.

* Petrol araştırmalarının yoğun olarak gerçekleştirildiği sahanın Bahtiyârî bölgesi olarak anılması, coğrafî bir ifadeden çok hakimiyet alanını ifade etmekteydi. 20. yüzyılın başlarında İran hükûmeti, Tahran ve çevresi haricindeki bölgelerde hakimiyet kurma hususunda zorluk yaşıyordu. Ülkenin merkeze uzak noktaları daha çok yerel şeyhlerin yahut aşiret reislerinin kontrolündeydi. Bu sebeple Mescid-i Süleyman ve çevresi Bahtiyârî aşiretlerinin yoğun olması sebebiyle "Bahtiyârî bölgesi" olarak anılmaktaydı. Konu ile ilgili bkz. Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 135.

[393] J. W. Williamson, *In a Persian Oil Field (A Study in Scientific and Industrial Development)*, Ernest Benn Limited, London, 1927, s. 19. Williamson, bölgeye ulaşımı dönemin şartlarında şu şekilde tarif etmiştir: Mescid-i Süleyman'a ulaşmak için Abâdân'dan tekneyle Şat'ül Arab'a ve oradan da Karun Nehri'ne ilerlenir. Abâdân'dan 170 mil uzaklıkta çöl rüzgarları hakimdir. Abâdân'dan kara yolu ile 90 mil uzaklıkta Karun Nehri'nin seyri bir dizi kesintiye uğrar ve burası, APOC demiryolu ile ulaşım için önemli ve uygundur. Dar-i Hazine'den Abâdân'a kadar APOC tarafından inşa edilmiş iki demiryolu mevcuttur. Abâdân ve Dar-i Hazine arasındaki çöl, ulaşım için mükemmel bir doğal yoldur lâkin kışın yağmurların ardından geçit vermez olur. Ancak motorlu araçların icadıyla beraber Mescid-i Süleyman'a ulaşım beş günden sekiz saate düşmüş durumda. Konu ile ilgli bkz. Williamson, *In a Persian Oil Field*, s. 21.

[394] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 139.

[395] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4; Altınçağ, "İran Petrolleri", s. 5. Kinzer, 1908'e kadar D'Arcy ve İskoç ortaklarının 500 bin paunddan fazla para harcamalarına rağmen bir sonuç elde edemediklerini dile getirmiştir. Bkz. Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 68.

[396] Hodâdâdiyân; Kerîmîyân Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 22.

kuyuda yüksek miktarda petrol bulundu.[397] Birinci kuyudan elde edilen bu kaynak, o tarihe kadar İran'da ortaya çıkarılan en büyük petrol kaynağı olarak bilinmektedir.[398] Bu kaynağa erişim, D'Arcy ve şirketinin başarıya ulaşmasındaki ilk ve en önemli adım olarak görülmüştür.[399]

İngiliz resmî kayıtlarına yansıyan bilgilere göre; petrol arama çalışmaları D'Arcy ve şirketine çok pahalıya mal olmuştur. Petrolün bulunduğu kuyu, şirketin çalışmalardan çekilmeden hemen önce arama yaptığı son kuyudur.[400]

Petrolün bulunmasıyla ilgili Sir Arnold Wilson hatıralarında şunları dile getirmiştir:

> "*26 Mayıs'ın ilk saatlerinde iki kuyudan birinden büyük bir hızla petrol fışkırdı. Ben o esnada çadırımın dışında uyuyordum ve gürültüyü duyunca korkudan çığlık attım. Petrol, sondaj makinelerinin üzerinden neredeyse 50 feet yüksekliğe ulaşmıştı. Petrolün fışkırma şiddeti o kadar kuvvetliydi ki malzemeleriyle birlikte birçok çalışanı sürükledi.*" [401]

---

[397] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4, 5; Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53; Hodâdâdiyân; Kerîmîyân Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, s. 22; Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 158; Longrigg, *Oil in The Middle East*, s. 18, 19; Ahmedî, *Pejûheşî der Târîh-i Muâsır-i Îrân 1900-1950*, s. 37; Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 69; Altınçağ, "İran Petrolleri", s. 5. Stephen Hemsley Longrigg ve Mustâfa İlm petrole ulaşılan derinliğin 1180 feet olduğunu belirtmişlerdir. Konu ile ilgili bkz. Longrigg, *Oil in The Middle East*, s. 18, 19; İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 35. Issawi de 1. kuyuda petrole ulaşılan derinliği 1180 feet olarak vermiştir. Bundan 10 gün sonra ise 2. Kuyuda petrole rastlandığını belirtmiştir. Bkz. Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 496. Redwood petrole ulaşılan derinliği 1875 feet olarak belirtmiştir. Krş. Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53. Volkan Ş. Ediger, petrolün elde edildiği derinliği 1180 metre olarak zikretmiştir. Ediger ayrıca 38 derece API'lik (Amerika petrol endüstrisi tarafından petrolün gravitesini belirten bir standart) petrolün, Oligosen-Erken Miyosen (20-35 milyon yıl öncesi) yaşlı kireçtaşlarından ve bir antiklinal alandan geldiğini ifade etmiştir. Krş. Ediger, *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, s. 248. Vâhid Dehânî, Reynolds'un 5 Hordâd 1287'de (1908) biri 376 metre, diğeri 308 metre derinliğinde iki tane kuyu kazdırdığını ve böylelikle bölgede üretime değer petrole ulaşıldığını beyan etmiştir. Krş. Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi …", s. 6. Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i İran adlı eserde bu kuyuların derinlikleri 360 metre ve 307 metre olarak verilmiştir. Krş. "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", *Berresîhâ-yi Târîhî*, Şomâre: 1 ve 2, Sal: 8, s. 364. Mustafa Fâtih de kuyuların derinliklerini 360 ve 307 metre olarak beyan etmiştir. Krş. Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 258.

[398] Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 69. Mustâfa İlm'in ifadesine göre petrolün bulunma haberi bir telgrafla D'Arcy'e bildirilmiştir. D'Arcy uzun süredir bu müjdeli haberi beklediğinden, telgrafı alınca çok mutlu olmuştur. Bu güzel haberin üzerine eşine sürpriz yapmak isteyen D'Arcy ona 1500 İngiliz lirası (sterlin) değerinde Rolls Royce marka bir araba hediye etmiştir. O dönemde bu araç henüz yeni yeni üretime geçtiğinden dünyada çok az sayıda bulunmaktadır. Konu ile ilgili bkz. İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 35.

[399] *SÂKMÂ,* Unvân: San'ât-i Neft-i Îrân: Şerh-i Peydâyeş ve Pîşreft-i Ân, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 869799, Şomâre-yi Rekord-i Kitâbşenâsî: 338/272820955, s. 4.

[400] Burrell; Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1908-1909*, Vol. 4, s. vii.

[401] Wilson, *S. W. Persia*, s. 42.

Ayrıca Sir Arnold Wilson petrolün çıkarılması alakalı olarak babasına yazdığı mektupta ise şunları söylemiştir:

> "*Bu harika bir olay! Artık Süveyş'in doğusundaki tüm gemilerimize yakıt sağlayabileceğiz. Bu durum bölgedeki İngiliz etkisini güçlendirerek bizi yabancıların sahip olduğu petrole daha az bağımlı kılacak. Bu olay, petrolü bulmak için büyük paralar harcayanlara bir ödül niteliğinde olacak.*" [402]

Bagherzade ve Mawer, İran'da petrolün bulunmasıyla ilgili olarak şu yorumu yapmışlardır:

> "*Petrol, önceden İngiltere'nin İran'daki İngiliz nüfuzunun bir bahanesiydi. Ancak şimdi, İngiltere'nin refahını ve emperyal duruşunu destekleyen hayatî bir hammadde olarak başlı başına bir düşünce hâline geldi.*" [403]

1908 yılında İran'da petrolün bulunması sayesinde, İran petrolleri "Orta Doğu'da işlenebilir ilk petroller" olarak tarihe geçmiştir.[404] Böylece Orta Doğu bölgesinde ilk kez petrol üretim endüstrisi ortaya çıkmıştır.[405]

İlm'in ifade ettiğine göre; D'Arcy imtiyazından petrolün bulunmasına kadar geçen sürede, yaklaşık olarak 400 bin İngiliz lirası (sterlin) harcanmıştı.[406] Ancak petrolün bulunması, yapılan harcamaların karşılığını verdi ve D'Arcy ile Concessions Syndicate Ltd.'nin finansal problemlerine bir ölçüde çözüm getirdi.[407] Çünkü petrol kuyusunun üretim kapasitesi bir yıl içerisinde günlük 450.000 galona ulaşmıştı.[408] Mescid-i Süleyman ve çevresinde kısa sürede yeni kuyular da bulundu. Öyle ki, 1911 yılına gelindiğinde birçok yeni kuyu üretime açıldı. Böylece İran'da petrolün geleceğiyle ilgili umut vaat eden yeni

---

[402] Wilson, *S. W. Persia*, s. 42.

[403] Nezam Bagherzade; Caroline Mawer, "The Bakhtiari and the British: Oil in SW Persia", SOAS University of London, *https://www.soas.ac.uk/gallery/bakhtiari-kuch/oil/commentary/*, (Çevrimiçi: 27. 12. 2019).

[404] *IOR/R/15/6/445*, "File 14/15 Middle East Oil", [6r] (11/38) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055963891.0x00000c. Mescid-i Süleyman'daki petrol aramalarını gösteren video için bkz. *https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=QWGKWC_sWn4*, (Çevrimiçi: 18. 12. 2019). 1908 yılında çekilen videoda İngiliz mühendis ve petrol araştırmacısı George Reynolds at sırtında dolaşmakta, arka plânda ise İran'ın Mescid-i-Süleyman kentinde çalışanların çadır kampı yer almaktadır. Çalışanlar, petrol sondajına hazırlanmak için zemini kazmaktadırlar. Bölgedeki petrol araştırmalarına dair diğer fotoğraflar bu çalışmanın ekinde yer almaktadır.

[405] Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi ...", s. 6.

[406] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 35. Gökhan Bolat, D'Arcy'nin petrol bulmak amacıyla 1901-1904 yılları arasında yaklaşık 300.000 sterlin harcadığını ifade etmiştir. Bkz. Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den ...", s. 60.

[407] Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân...* , s. 497; Longrigg, *Oil in The Middle East*, s. 18, 19; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 293.

[408] Muhammedî, *Tesîr-i Neft der Muâdelât-i Siyâsî-yi Târîh-i Îrân* ez *1941 tâ 1953*, 38.

beklentiler oluştu.[409] Elde edilen bu rezervler, Orta Doğu'da petrol endüstrisinin başlaması açısından önemli bir dönüm noktasıydı.[410]

2. 3. İran ile Osmanlı Devleti Arasında Baş Gösteren Sınır Problemlerinde Petrol Politikasının Yeri

İran ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen sınır mücadeleleri uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bu nedenle iki devlet arasındaki sınır sürekli bir değişim içinde olmuş ve nihayetinde Kasr-i Şirin Anlaşması'na atıf yapılarak Mustafa Kemal Atatürk döneminde son halini almıştır. Ancak o zaman kadar, uzun süreli tartışmalar ve çeşitli çatışmalar yaşanmıştır. İran ile Osmanlı Devleti, sınır meselesini kendi aralarında çözemeyince bir komisyon oluşturulmuş ve bu vesileyle iki devletin sınırı yeniden belirlenmeye çalışılmıştır. Ancak 20. yüzyılda İngilizlerin bölgedeki varlığı ve petrolün kontrolünü sağlama arzuları, mevcut sınırın belirlenmesinde birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu bölümde, Osmanlı-İran sınır problemlerine petrol petrspektifinden bakılmış ve sınır oluşturma sürecinde petrolün etkisinin olup olmadığı incelenmiştir.

İran ve Anadolu toprakları, kimi dönemlerde birbirlerine tahakküm kurma arzusu ile belirli sınırlar çerçevesinde şekillenmiş, kimi dönemlerde ise tek bir sınır altında birleşerek birbirine bağlı iki bölge haline gelmiştir.[411] Zaman içinde bölgede giderek güçlenen devletlerin ortaya çıkması, sınır netleştirme problemlerini de beraberinde getirmiştir.

18. yüzyılda, İran ile Osmanlı Devleti'nin kendi iç sorunlarıyla uğraşmaktan birbirlerine ayıracak enerjileri bulunmamaktaydı.[412] Ancak 19. yüzyılda iki devlet arasındaki anlaşmazlıklar yeniden gün yüzüne çıktı. O dönemde Osmanlı Devleti, henüz Mısır ile sorunlarını çözememişken, bir de İran ile savaşmak istemiyordu. Bu sebeple Osmanlı, durumu barışçıl bir şekilde çözebilmek adına üst düzey yetkilerle donatılmış İbrahim Sarim Efendi'yi* Tahran'a sefir olarak atadı.[413]

---

[409] "Anglo-Persian Oil Company (Limited)", *The Times (09. 08. 1911)*, s. 19.
[410] Wright, *The English Amongst The Persians*, s. 109.
[411] Alpaslan Fener, *Hadd-i Hudud-ı Saltanat-i Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı İran Sınırı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim ve Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 1.
[412] Melike Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 65.
* İbrahim Sarim Efendi ve İran elçiliği ile ilgili ayrıntılı bilgili için bkz. İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk

İki devlet arasında uzun süre çözülemeyen sınır problemleri 1746 yılında yapılan anlaşma ile büyük ölçüde çözüme kavuşmuştu. Fakat bölgedeki göçebe aşiretlerin sürekli olarak sınır ihlalinde bulunmaları, gerilimi tekrardan tırmandırdı. Bu durumun düzeltilmesi adına 1823 (1. Erzurum Muahedesi) ve 1847'de (2. Erzurum Muahedesi) iki anlaşma daha gerçekleştirildi. Anlaşma gereği bölgeye Derviş Paşa başkanlığında ve Mehmed Hurşid kâtipliğinde bir "Tahdîd-i Hudud Komisyonu" gönderildi.[414]

1847 yılında gerçekleştirilen 2. Erzurum Muahedesi, Osmanlı Devleti ile İran arasında vuku bulan sınır problemlerinin hâlline yönelik daha ciddî bir girişim olarak değerlendirilmektedir. Bu muahedenin neticesinde yeni bir komisyon meydana getirilmiştir.[415] Mezkûr muahedenin konumuzla alakalı üçüncü maddesi gereği, iki ülke sınırlarının tespiti için oluşturulan Hudud Komisyonu'nda Derviş Paşa'nın anılarını kaleme aldığı *Tahdid-i Hudûd-ı İraniye* adlı eserde, petrol ile ilgili olarak kısa bahislere rastlanmıştır. Eserde şu ibareler yer almaktadır:

> *"... neft kuyuları olarak mezkûr neft kuyuları aşâir-i mezburenin bad-ı heva kışladıkları mahallerin ortasında iseler de İranlu tarafından bir vechle müdahale olunmayub hâlâ Mendeli tarafından beher sene tâliblerine ilzâm olunarak bedel-i iltizâmı mal sandığına teslim ve te'diye olunmaktadır."* [416]

İki devlet arasında sınır problemlerinin hâlli için meydana getirilen 2. Erzurum Muahedesi 1263/1847 yılında Osmanlı Sadrazamı Reşid Paşa ile İran tarafından Mirza Taki Han arasında gerçekleştirildi ve aynı yılın (1263/1847) Receb ayının on birinci günü Osmanlı padişahı tarafından

---

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995.

[413] Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, s. 22, 23; Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, 65.

[414] Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alâattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997, s. XXIII; Zekeriya Kurşun, "Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatnâme-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi-2*, Tisav-İstanbul, 2000, s. 101.

[415] Kamuran Karabalık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bolu, 2019, s. 37.

[416] Derviş Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Me'mur Derviş Paşa Lahiyası*, Çevrimyazı: Fâtih Gencer, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 39; Fener, *Hadd-i Hudud-ı Saltanat-i Seniyye...* , s. 81, 82.

tasdik edildi.[417] Bu süreçte Osmanlı ve İran, mezhepsel ve sosyal meseleler (Sünnî-Şiî evlilikleri gibi) nedeniyle zaman zaman anlaşmazlıklara düştüklerinden, İngilizler ve Ruslar, bölgedeki menfaatlerinin zarar göreceğini düşünerek Osmanlı ve İran'a arabuluculuk teklifinde bulunmuşlardır. Bu uzlaşılar neticesinde Osmanlı ve İran arasında bir ön anlaşma imzalanarak (sonradan İran'ın en önemli petrol merkezlerinden olacak olan) Muhammere'nin daimî olarak İran'da kalması kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti isteksiz de olsa bu karara uymak zorunda kalmıştır.[418]

İran ve Osmanlı'daki konar-göçerlerin sınırlar arası yasa dışı hareketlilikleri ve ortaya çıkardıkları problemler, sınır belirsizliğinin bir an önce çözülmesini gerektiriyordu. Bu amaçla, Tahdid-i Hudud Komisyonu görevlileri, 1848-1852 yılları arasında, dört yıl boyunca Basra'dan başlayarak (o dönemde Erzurum'a bağlı olan) Bâyezid Sancağı'na kadar dolaştılar. Bu süreçte, komisyonda görevli Mehmed Hurşid Paşa, "Seyahatname-yi Hudud" adlı eserinde Basra Körfezi, Basra, Bağdat, Şehrizor, Musul, Van ve Bâyezid Sancağı dahilindeki yerler, şehirler, kazalar, göller, dağlar, çöller ile bölgenin mahsulleri ve aşiretleri (özellikle Kürtler) hakkında önemli bilgiler vermiştir.[419]

Sınır tespiti konusunda Osmanlı ve İran'ın ortak komisyonları birçok kez bir araya gelmişti. Taraflar arasında uzlaşı sağlanamadığından, görüşmeler tekrarlanmaktaydı. 1906 yılında Osmanlı birlikleri sınırı geçerek İran'ın Urumiye bölgesi dolaylarından vergi toplamaya başladı. Bölgenin, Osmanlı'nın eline geçeceğinden endişelenen İngiltere, Bâb-i Âli'yi uyararak kendi çıkarlarının tehlikeye girdiğini, bu hususta önemli tedbirler alınacağını belirtti. İngilizlerin ikazları işe yaramış olmalı ki 1907 yılının şubat ayında mevcut problemleri çözmek adına Musul'da yeni bir Osmanlı-İran ortak sınır komisyonu toplandı. Ancak bu komisyondan da bir sonuç alınamadı. Bu sefer İngilizler ile Ruslar, Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan Almanların duruma müdahale ederek meseleyi Türklerin lehine çözeceğini ve kendi çıkarlarını tehlikeye sokacağını düşünmeye başladı. İngilizler ile Rusların bu hususta ki en

---

[417] Mahmud Mesud Paşa, *Muâhedat Mecmuâsı*, Ceride-yi Askeriye Matbası, C. 3, İstanbul, 1298, s. 5-8. Söz konusu eser, Türk Tarih Kurumu'nun dijital erişim sayfasından temin edilmiştir. Eserin TTK'daki yer numarası: A/3192-3. Dijital erişim için ise ayrıca bkz. *https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=256711&dkymId=1171*, (Çevrimiçi: 10.06.2021).

[418] Sabri Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri (Bir Sınır Yapmak 1843-1914)*, Türkçeye trc. Devrim Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2020, s. 180.

[419] Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, s. XXIII, XXIV.

önemli kaygısı, sınır meselesinin hâlline karışılık Almanların Osmanlı Devleti'nden (Basra Körfezi'nde) bir kömür ikmal limanı yahut bir ada talep etmesiydi. Bu sebeple İngilizler ve Ruslar, Osmanlı Devleti'nin İran topraklarına saldırması durumunda, Osmanlı Devleti'ni ülkede iç karışıklık çıkarmakla tehdit etmişlerdir.[420]

1878 Berlin Antlaşması'ndan 1907'ye kadar olan süreçte, birkaç küçük çaplı çatışma haricinde, Osmanlı-İran sınırında savaşa yol açabilecek bir durum yaşanmadı. Ancak 1907'de İran'da gerçekleşen meşrutiyet devrimi sonrasında sınır bölgelerinde yeni hareketlenmeler gözlendi. Bölgedeki karışıklıkların Osmanlı topraklarına sıçrama riski üzerine, Osmanlı Devleti Mehmet Fazıl ve İzzet Paşaları'nı görevlendirdi. Bu süreçte, 1908'de Ruslar tarafından bir komisyon oluşturulmasına rağmen herhangi bir sonuç elde edilemedi. 1911 yılında ise İngiltere ve Rusya ortaklaşa yeni bir komisyon belirledi. Bu bağlamda 1912'de Tahran'da, İngiliz ve Rus temsilcilerin de katıldığı bir protokol imzalandı ve sınır komisyonunun kurulmasına karar verildi. Ancak aynı yıl içinde düzenlenen on sekiz toplantıya rağmen sınır anlaşmazlığı konusunda net bir çözüm sağlanamadı.[421]

İngilizlerin ve Rusların, Türk-İran sınırı meselesinde çözüm odaklı gibi davranmalarının amacı, kendi çıkarlarını korumaktı. Sarıkçıoğlu'nun aktardığına göre; başlangıçta İngilizler, Hindistan'a giden Akdeniz, Kızıldeniz, Fırat, Dicle ve Basra yönündeki karayollarını güvence altına almak istiyorlardı. Bu nedenle İngilizler, bu bölgeleri hangi koşullarda yönetebileceklerini göz önünde bulundurarak buna uygun bir siyaset izlemekteydiler. Hatta başlangıçta Osmanlı Devleti'nin

---

[420] Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, s. 318-320.

[421] Efdal As, "XVI. Yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010, s. 231. İran'daki İngiliz petrol üreticilerinin, Osmanlı toprakları içinde bulunan Hanekin Kazası halkını kendi kurdukları fabrikalarda çalıştırıp burada yeni bir yerleşim yeri kurmak ve sonrasında bölgede ikilik çıkarmak, niyetinde olduklarından şüpheyle Osmanlı Devleti birtakım önlemler almıştır. Konu ile ilgili olarak bkz. *BOA, DH. ŞFR, 327/106.* Osmanlı-İran sınır mücadelelerini oluşturan temel etmenlerden biri konar-göçer aşiretlerin hareketliliği olmuştur. Osmanlı'nın Kürt bölgeleri ile İran'ın Kürt bölgelerinin iki devletin sınırı etrafında konuşlanmış olması, sınır hareketliliklerinin temel sebebini oluşturmuştur. Zira İran'ın Osmanlı sınır bölgesine yakın olan Kürt aşiretlerinin Sünnî mezhebe mensup olması, Osmanlı Devleti için İran sınırlarını geçme hususunda geçerli bir bahane sayılmıştır. Kürt aşiretleri ise iki devlet arasında dönem dönem kendi çıkarlarına uygun bir politika uygulasa da genelde Osmanlı Devleti'nin tarafında siyaset izlemişlerdir. Bkz. Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, s. 299-303. Ancak konunun esas noktasını petrol meselesi oluşturduğundan, sınır mücadelelerinin genel sebeplerinden ziyade, bölge dışı unsurların çıkarları doğrultusunda petrol alanlarının sınır tespitine tesiri bu çalışmada öne çıkartılmıştır.

yanında gibi görünüp İran'la gizli anlaşmalar peşine düştüler. Rusya da benzer şekilde kendi çıkar siyasetini izlemiş ancak İngiltere'den farklı olarak İran'ın yanında yer aldığını açıkça ortaya koymuştur. Bu durumun nedeni, sınır meselesiyle ilgili olarak İran'a bırakılması öngörülen yerlerin ileride Rusların kontrolüne geçebileceği düşüncesidir. Her iki devlet de Osmanlı ve İran'ın güçlenip ittifak kurmasını istememiştir.[422]

Bölgede yeni bir sınır oluşturma söylemi ilk kez gündeme getirilen bir konu değildi. Ancak uzun yıllar süren görüşmeler sonucunda sınırın haritada netleşmesini sağlayan adımlar yeniden atılmaya başlandı. Gerçekte tüm bu süreçler, Osmanlı, Rus ve İngiliz dengesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır ve ilerleyen dönemde sınırın belirlenmesini mümkün kılmıştır. Bu amaçla İstanbul'da ilk kez, Tahran Protokolü'nün maddelerini hayata geçirmek için, 25 Mart 1912'de Osmanlı-İran komisyonu bir araya gelmiştir. Ruslar ve İngilizler resmî olarak taraf olmasalar da komisyonda temsilci bulundurdular. Toplantıda, sınır tartışmaları ve hangi bölgenin kime ait olduğu konuları uzunca ele alınmıştı. Ne Ruslar ne de İngilizler meselenin bu denli büyümesinden memnun değillerdi. Bu sebeple sorunu Lahey'e götürmeden çözmeye ve İstanbul Komisyonu'nun gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'ni ikna etmeye çalıştılar. Zira her iki taraf da çatışma istemiyordu. Bu nedenle sınırın belirlenmesi, Mezopotamya ve Güney İran'daki çıkarlarını korumak isteyen İngilizler için bir öncelik haline geldiği gibi, Osmanlı ve Ruslar için de büyük önem taşımaktaydı.[423]

Önemli olan bir başka husus ise 1901 yılında imzalanan D'Arcy imtiyazıydı. İmtiyaza göre Hanekin'in güneyinden Mezopotamya sınırına kadar olan alanlardaki petrol imtiyazı İngiliz D'Arcy'e verilmişti. Petrol açısından verimli olduğu bilinen bu alan her iki ülkenin de sınır hattına oldukça yakın olduğundan, İngilizler buranın kontrolünü sağlayabilecek şekilde bir sınır teşkil etmeye özen göstermişlerdir.[424]

---

[422] Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, s. 66.

[423] Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, s. 367-372.

[424] Wilson, *S. W. Persia*, s. 270, 271. Osmanlı-İran sınırı zaman zaman birtakım küçük değişikliklere uğradığından bölgedeki petrol alanları da yer değiştirebilmekteydi. Bu alanlardan Osmanlı Devleti sınırları içerisinde kalan bazı bölgeler İngilizlerin petrol imtiyazı elde ettiği alanlar olabiliyordu. Bu hususta Osmanlı Devleti izleyeceği strateji ile ilgili durum değerlendirmesi ve tahkikat yaparak kendi politikasını belirlemeye çalışıyordu. Konu ile ilgili bkz. *BOA. HR. SYS. 2339/23.* Benzer şekilde, İran'ın da Osmanlı Devleti'nden aldığı iddia edilen petrol alanları mevcuttur. Özellikle Mendeli civarında buna benzer el değiştirmelerinin yaşandığı alanlarda iki ülke çoğu zaman bölgesel çatışmaların eşiğine gelmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *BOA, BEO. 4291/321767; BOA, DH. MKT. 2547/153; BOA, DH. MKT. 2488/103; BOA, BEO. 1623/121717.*

20. yüzyılda Almanlar da bölge petrolleri için rekabet içine girmişlerdi. APOC ise hâlihazırda Kasr-i Şirin petrol bölgelerini kontrolü altında bulunduruyordu. İstanbul'daki İngiliz diplomatı Charles M. Manning, APOC'un petrol çıkarlarını korumak amacıyla Kasr-i Şirin bölgesinin Osmanlı'ya bırakılması konusunda ısrar ediyordu. Ona göre Osmanlı Devleti, İran ile kıyaslanamayacak derecede güçlüydü ve bu da güvenliğin sağlanması anlamına geliyordu. Ayrıca Manning'in, İran'ın bölgedeki aşiretlere karşı petrol boru hattının güvenliğini sağlayabilmesi hususunda tereddütleri vardı. İngiltere durumun vehametini hızlıca kavrayarak, söz konusu toprakların Osmanlı'ya dahil edilmesi neticesinde orijinal imtiyazın aynen korunmasını talep etti ve bunu başardı.[425] Fakat Kasr-i Şirin bölgesi, sınır belirleme çalışmaları süresince birçok kez el değiştirdi. Özellikle Ruslar bölgede bir hâkimiyet alanı oluşturmaya çabaladı ve zaman zaman bunu başardı.[426]

Süreç içerisinde İngilizler için Basra Körfezi'nin kontrolü ve sınırlarının netleşmesi büyük önem kazanmıştı. Zira artık İngiltere donanmasında kömür yerine petrolün kullanılacağı kararı, petrol rezervi açısından zengin olan bu bölgeyi İngiltere için daha da cazip bir hale getirdi. Bu hususta öncelikle Şattülarap Nehri'nin sınırları kesin olarak belirlenmeliydi. Zira nehrin yatağı 1860 yılından beri değişiyordu. Bu yüzden yeni tip gemiler İran sınırı dahilindeki Muhammere'nin karşısında yer alan Karun Nehri ağzına değil, onun yerine Osmanlı Devleti'nin suları sayılan ana nehir yatağında demirlemek zorunda kalıyorlardı. Nehir yatağındaki değişme sebebiyle, İran bu su yollarını kontrol edemez hâle gelmişti.[427]

---

[425] Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, s. 373, 374. Petrol alanları Osmanlı Devleti ile İran arasında önemli bir sorun teşkil etmiştir. Bu hususta İngilizler de kendi çıkarlarına uygun politikalar izlemiştir. The Times Gazetesi'nin 1914 tarihli haberine göre Kasr-i Şirin'e bağlı Chia Sorh bölgesinin Osmanlı topraklarına dahil olmasıyla birlikte APOC, buradan elde edilecek petrolün telif hakkının artık İran'a değil Osmanlı Devleti'ne ödenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Konu ile ilgili bkz. "Oil and Frontiers", *The Times (24. 06. 1914)*, s. 8. Yine aynı gazetenin başka bir sayısında; Türk-İran sınırını belirlemede görev alan bazı yetkililer, Kasr-i Şirin'i Türk toprağı olarak ilan etmiştir. Bu hususta APOC açısından petrol alanlarının kullanımı ile alakalı birtakım belirsizlikler meydana gelmiştir. Böylece APOC'un elinde bulunan bölge petrollerinin imtiyazı çerçevesinde, petrolün nasıl temin edileceği konusu beraberinde yeni tartışmaları getirmiştir. Bkz. "Persian Oilfield", *The Times (22. 06. 1914)*, s. 8.

[426] "Russian Advances in Persian Hills", *The Times (11. 05. 1916)*, s. 8.

[427] Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, s. 374. İran-Irak arasında yer alan Şattülarap sorunu ve APOC'un durumdan etkilenmesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions (16.09.1927-20.12.1929)", Ed. W. N. Medlicott, Series: 1A, Vol. 7, Her Majesty's Stationery Office, London, 1975, s. 752-755.

Abâdân'da yeni, büyük bir petrol rafinerisinin yapım aşamasına başlanmıştı. İngiliz gemilerinin nereye yanaşağı konusu ve sınır meselesi netleşmediği takdirde, İran'a gelen her türlü gemi Türk sınırları içine girmek mecburiyetinde kalacaktı. Bu da Türklerin bu alanda kontrolü ele geçirmesi manasına geliyordu. Ayrıca yeni nesil gemilerin boyutlarının büyümesi ve Abâdân'ın gelişmesi, bu sorunun çözümünü daha da önemli kılmaktaydı. Bu sebeple nihaî bir anlaşmaya varmaktan başka çare yoktu[428] ve bu konu İngilizlerin temel meselesi hâline dönüştü. Bu yüzden İngilizler, bölgenin yerel lideri Şeyh Hazal ile ilişkilerini geliştirmeyi amaçlasalar da süreci hızlandırmak amacıyla Osmanlı Devleti'yle de temas kurmaktan çekinmemişlerdir. Böylece İran'ın merkezî yönetimi, kendi sınırlarıyla ilgili bu konuya dahil edilmemiş ve muhatap alınmamıştır. Bu hususta dönemin Rus Dışişleri Bakanı şu yorumu yapmıştır:

> "*Muhammere meselesi, İngiltere ve Türkiye arasında doğrudan bir iletişim konusu hâline gelince İran'ın meseleye yaklaşımının artık bir önemi kalmadı.*"[429]

17 Kasım 1913 tarihine gelindiğinde İstanbul'da yeni bir komisyon toplandı. Komisyonun çalışmaları neticesinde Hariciye Nazırı Sait Hâlim Paşa, İngiltere Büyükelçisi Louis Mallet, İran Büyükelçisi Mirza Mahmut Han Kaçar ve Rusya Büyükelçisi Michel de Giers arasında imzalanan Türk-İran sınırına yönelik bir Tahdîd-i Hudud Protokolü (anlaşması) gerçekleştirildi.[430] Böylece 1848 tarihli protokole binaen belirlenen sınırın, 1913 tarihli Tahdîd-i Hudud Protokolü vasıtasıyla netleştirilmesine karar verildi.[431]

---

[428] Wilson, *S. W. Persia*, s. 271. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Tevfik Paşa'ya, Osmanlı-İran sınırı petrol bölgelerinin acilen haritalandırılması gerektiği talebi ile mektup yazılmıştır. Konu ile ilgili bkz. *BOA, HR.SFR.3. 731/45.*

[429] Ateş, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri*, s. 374, 375.

[430] Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, s. 181.

[431] As, "XVI. Yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar...", s. 232. Sınırın tesbiti amacıyla önce mezkûr komisyona seçilip daha sonra gönderilmeyen memurlara tazminat verilmesi ile alakalı olarak bkz. *BOA, DH. KMS. 6/8.*

1913 Protokolü'nde, sınırın belirlenmesiyle ilgili birçok faktör bulunmaktadır. Ancak bu kitapta, petrol unsuru ön planda tutulmuş ve protokolün yalnızca petrol alanları ile ilgili maddelerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda petrolle ilgili olarak öne çıkan ilk önemli madde, anlaşmanın yedinci maddesidir. Buna göre:

- İran hükûmetinin 28 Mayıs 1901 tarihinde William Knox D'Arcy'e verdiği ve APOC tarafından işletilen imtiyaz, geçerliliğini koruyacaktır. Buna izafeten protokolün "B" işaretli ek açıklamaları da olduğu gibi kabul edilmiştir.

Protokolün "B" bendine göre ise:

a) Osmanlı'ya devrolunan arazilerde imtiyazın geçerliliği korunacaktır. Mevcut haklar hiçbir şahıs, şirket veya cemiyet tarafından ihlal edilemeyecektir.
b) APOC'un İran'dan elde ettiği tüm haklar Osmanlı Devleti tarafından da koşulsuz kabul edilecektir.
c) Osmanlı Devleti, işbu maddenin "d" ve "e" işaretli fırkaları hariç tutulmak üzere, devrolunan topraklarda, İran tarafından saklı tutulan veya kazanılan tüm haklardan, ayrıcalıklardan ve avantajlardan yararlanabilecektir.
d) APOC, anlaşmanın 10. maddesi gereğince İran hükûmetine gerekli tüm ödemeleri yaptığından ötürü, Osmanlı hükûmeti bu hususta hiçbir talepte bulanamayacaktır.
e) İran'ın, anlaşmanın 10. maddesinin son fırkası gereği, imtiyaz kapsamındaki devredilen arazilerde, buraların işletilmesine bağlı olarak hiçbir ücret kazanç hakkı olmayacaktır. İran hükûmeti ayrıca devrolunan bu arazilerle ilgili olarak gerek Osmanlı Devleti'nden gerekse APOC'tan hiçbir hak talebinde bulunamayacaktır.
f) Osmanlı Devleti, APOC tarafından devrolunan arazilerde elde edilen petrollerin nakledilmesi hususunda kolaylık sağlayacaktır.
g) Anlaşmanın 9. maddesine göre, Osmanlı Devleti'ne devrolunan arazilerde imtiyazın işletilmesi için, gerekli görüldüğünde anlaşma hükümlerine uygun olarak yeni bir şirket tesis edilebilir. Bu şirket, tesis edildiği takdirde, APOC'un tüm yükümlülüklerinden, hak ve ayrıcalıklarından yararlanabilecektir.

h) Osmanlı Devleti ve APOC arasında meydana gelebilecek herhangi bir ihtilaf yahut problem, Dersaadet'te (İstanbul'da) tayin edilecek olan iki hakeme yönlendirilecektir. Bu hakemler ayrıca bir de yedek üçüncü hakem belirleyecektir. İki hakem arasında ittifak sağlanmazsa, üçüncü hakem tarafından verilecek olan karar, kesin karar olacaktır.

i) İran hükûmeti APOC'un, bu maddenin hükümlerine uyması hususunu taahüd eder. İşbu muvafakatın Osmanlı hükûmetine ne gibi bir vasıtayla tebliğ edileceği keyfiyeti, ileride kararlaştırılacaktır.[432]

Dönemin asker, siyasetçi ve diplomat olarak görev yapmış şahsiyetlerinden Aziz Samih Bey, 1913 yılının sonlarına doğru Türk-İran sınırını belirlemek için oluşturulan Tahdîd-i Hudud Komisyonu'nun Türk Heyeti Başkanlığı'na getirilmiştir. Aziz Samih Bey'in hatıratında ifade ettiği üzere; Osmanlı-İran sınırını düzenlemek için oluşturulan tüm komisyon çalışmaları her seferinde büyük bir Avrupa savaşı nedeniyle sekteye uğramıştır.[433]

Osmanlı Devleti ve İran arasında uzun zamandır süregelen hudud probleminin 1913 İstanbul Protokolü ile çözüldüğü düşünülse de bu protokol Birinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulamaya konulamamıştır.[434]

Osmanlı Devleti ve İran'ın herhangi bir talebi olmamasına rağmen İngiltere ve Rusya'nın komisyonlarda yer alma ısrarları, bu devletlerin bölgedeki menfaatlerini gözettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Sınır tespiti hususunda, İngiltere ve Rusya'nın olaya dahli ile alakalı Soofizadeh şu ifadelerde bulunmuştur: 1907 yılında İran'ın İngilizlerle Ruslar arasında taksim edilmesi, bu coğrafyayı üç ana bölgeye ayırdı.

---

[432] *Tahdîd-i Hudud Protokolü*, Matbaa-yi Osmanîye, Dersaadet (İstanbul), 1330, s. 13, 18-20. Amerika Birleşik Devletleri, 1913 yılında Türk-İran sınırını tespit etmek için oluşturulan komisyonun, sınırın güney kesimini netleştirip netleştirmediği hususunda Bâb-i Ali'den bilgilendirilme talebinde bulunmuştur. Bkz. *BOA, HR. SYS. 2471/58.*

[433] Aziz Samih İlter; C. H. D. Ryder, *Osmanlı-İran Sınırından Anılar*, Orta Doğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği Yayınları, Haz. Ali Murat Kurşun, İstanbul, 2014, s. 4, 5, 122. 1913 Komisyonu ile ilgili olarak Aziz Samih Bey şunları ifade etmiştir: "*Ne İran ne de biz buna lüzum görmüyorduk; fakat İngiltere ve Rusya… Biz İran ile Tahdid-i Hudut yapacaktık. İngiltere ve Rusya hükûmetleri de bizimle beraber hakem sıfatıyla bulunacaklardı. Fakat biz bu hükûmetleri hakemliğe çağırmadığımız gibi İranlılar da böyle bir arzu göstermemişlerdi. Rusya ve İngiltere, İran'ı şimal ve cenup nüfuz mıntıkasına taksim etmişler; bu mıntıkalardaki asayişsizlik kendi ticaretlerine mâni oluyormuş. Bu asayişsizliğin sebebi de hudut gayri muayyen ve münazaalı olduğundan kabilelerin, aşiretlerin istedikleri gibi iki tarafa da gidip gelmeleriymiş, kendi menfaatlerini korumak için bir iki büyük hükûmet, bizimle İran'ın kat'i hududumuz olmasını istiyorlardı.*" Konu ile ilgili bkz. A. g. e., s. 16, 17.

[434] Sarıkçıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, s. 195.

İran'ın orta kesimi tarafsız bölge olarak kaldı, kuzeyi Rusların, güneyi ise İngilizlerin kontrolüne girdi. Petrolün ortaya çıkmasıyla birlikte İran'ın Şattülarap bölgesi ayrı bir önem kazandı. Ancak Osmanlı ile İran arasında gerçekleştirilen 2. Erzurum Muahedesi (1847) İngilizlerin o bölgedeki etkinliğini kısıtlıyordu. Bu durumu bertaraf etmek için İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında 29 Temmuz 1913'te imzalanan anlaşma vasıtasıyla Şattülarap'ın ve oradan geçen gemilerin güvenliği İngiltere'ye bırakıldı. İngilizler esasında, bölge petrollerinin güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı ile İran arasındaki sınır meselesine dahil olmuştu. Bu amaçla İngilizlerin ve Rusların talebi doğrultusunda taraflar arasında önce (21 Aralık 1911) Tahran Protokolü imzalandı. Bu süreçte İngiltere ve Rusya, Osmanlı'nın Almanya yanlısı siyasetini dengelemek ve Osmanlı'dan ayrıcalık elde etmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin tarafında yer aldılar. İlerleyen süreçte ise İstanbul Protokolü (4 Kasım 1913) imzalandı. Bu protokol neticesinde Ağrı'dan Hürremşehr'e kadar yaklaşık 700 millik bir sınır oluşturulmuş, İran'ın güneyinden Kasr-i Şirin'e kadar olan bölge Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.[435] Ancak yapılan anlaşmalar tarafları memnun etmediğinden tasdik olmamış ve yürürlükten kaldırılmıştır. Akabinde birçok kez yeni komisyonlar toplanmış fakat yine de net bir sonuca ulaşılamamıştır.[436]

Görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti ile İran arasındaki sınır problemleri uzun bir süre devam etmiştir. Ancak, sınırın netleşmesi konusundaki kaygılar daha çok bölgeye Batılı devletlerin müdahil olması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Türk-İran sınır meselesi, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da bir süre devam etmiş, yeni komisyonlar ve görüşmeler yoluyla iki ülke arasındaki sınır ve dostluk ilişkisi Atatürk döneminde netleşmiştir.[437]

2. 4. Anglo-Persian Oil Company'nin Doğuşu ve William Knox D'arcy'nin Tasfiyesi

1908 yılının sonbahar aylarında İngiltere, D'Arcy imtiyazını da kapsayan ve İran'da petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinin kontrolünü

[435] Abdolvâhid Soofizadeh, "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri", *SUTAD*, Güz 2017, (42), s. 445, 446.
[436] *FO 416/91*, "Persia: Further Correspondence", Part: 33, Collection: Middle East, July to December 1932, s. 40.
[437] Ahmet Özgiray, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, Kasım 1995, s. 687-694.

ele alacak olan bir şirket kurmak maksadıyla bazı yatırımcıları bir araya getirmişti.[438]

1908'de, Mescid-i Süleyman'da bulunan petrolün taşıdığı önem oldukça büyüktü. Petrolün bulunması haberi, D'Arcy'nin adamları tarafından hızlıca raporlar hâlinde İngiltere'ye bildirildi.[439] Petrolün bulunuşundan bir yıl sonra, imtiyazı daha kârlı hâle getirmek için iki yeni şirket meydana getirilmişti.[440] Bunlardan ilki; 13 Nisan 1909 tarihinde 300.000 sterlin sermaye ile oluşturulan Bahtiyârî Petrol Şirketi (Bakhtiyari Oil Company),[441] diğeri ise ondan bir gün sonra oluşturulan Anglo-Persian Oil Company'dir. Bu bölümde öncelikle Anglo-Persian Oil Company'nin (APOC) kuruluşuna değinilmiştir.

İngilizler, imtiyazı daha kârlı hâle getirmek ve İran'ın Rusya'nın kontrolüne girmesi riskini en aza indirmek için önemli bir hamle yaptı.[442] Böylece, 14 Nisan 1909 tarihinde Concessions Syndicate*, Anglo-Persian Oil Company'e (APOC / İngiliz-İran Petrol Şirketi) dönüştürüldü.[443] Bu

---

[438] Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 69.

[439] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 158, 159. İran'da petrolün bulunuşunu bildiren telgrafname için bkz. Bagherzade, "The Bakhtiari and the British: Oil in SW Persia", *https://www.soas.ac.uk/gallery/bakhtiari-kuch/oil/commentary/*, (Çevrimiçi: 27. 12. 2019).

[440] Gene R. Garthwaite, "The Bakhtiyari Khans, the Government of Iran, and the British, 1846-1915", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 1 (Jan., 1972), s. 36.

[441] *IOR/L/PS/10/144/2*, File 1421/1908 Pt 4 'Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris' [184r] (225/292) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500367.0x0000b1.

[442] Corley, *A History of The Burmah Oil Company 1886-1924*, s. 3.

* Her ne kadar kaynaklarda Concessions Syndicate ibaresi bir limited şirketi olarak yer almışsa da gerçekte bu oluşum D'Arcy imtiyazının uygulanabilmesi için meydana getirilmiş bir konsorsiyumdur. Herhangi bir kavram kargaşasına mahal vermemek adına çalışmada bu terimin Türkçeye tercümesi yerine orijinal halinin kullanması tercih edilmiştir.

[443] Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53; *CIA-RDP57-00384R000700130001-2*, "The International Petroleum Cartel", 22. 08. 1952, s. 37; Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi ...", s. 6; Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân...* , s. 497; Ünler, *Petrol Hukukunun...* , s. 9. Behman Nirumand, APOC'un iki milyon sterlin sermaye ile Londra'da oluşturulduğunu beyan etmektedir. Bkz. Nirumand, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, s. 29. İran petrol kaynaklarının aktif gelişimi, İngiliz denetimi altındaki APOC tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu şirketin imtiyazı, Güney ve Batı İran'da yaklaşık 500.000 mil karelik bir alanı kapsamaktadır. Bu alanın yaklaşık 3000 mil karelik kısmı Bahtiyârî ülkesi dahilinde ve kıyıdaki geniş bir alanda jeolojik olarak incelenmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53. İran arşiv kaynağında Concessions Syndicate'in APOC'a dönüşmesi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Sadece APOC'un 1909 tarihinde kurulduğu zikredilmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5. İlm'in ifadesine göre; D'Arcy imtiyazının diğer tarafa naklinin İran hükûmetinin rızası olmadan gerçekleşmesi mümkün değildir. Bu dönüşüm hem İran Petrol Yüksek Komiseri hem de D'Arcy'nin ortağı olan Vincent Kitabçı'nın desteğiyle gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık D'Arcy, toplam 170.000 hissesinden 11.900'ünü

yeni şirketin genel çerçevesi William Knox D'Arcy, Lord Strathcona ve Burma Oil temsilcileri arasında gerçekleşen uzun müzakereler neticesinde şekillendi. Ancak Mustâfa İlm'in ifadesine göre; APOC'un teşkilinden önce, imtiyaz sahibi D'Arcy ile Burma Oil arasında 1909 Mart'ının sonlarında bir anlaşma sağlanmıştı. Buna göre 203.067 sterlin 16 şilin 6 peni nakit ve 170 bin hisse senedi karşılığında William Knox D'Arcy, imtiyaz haklarını ve hisselerini Burma Oil'e satmayı kabul etti. Bu sayede D'Arcy, sadece yaptığı masrafları geri kazanmakla kalmadı, aynı zamanda 895.000 strerlin kâr elde etmiş oldu. Bu rakam neredeyse Burma Oil'in o dönemki değerine tekabül ediyordu. İmtiyazın başka birine devredilmesi İran hükümetinin onayı olmadan gerçekleşemezdi; ancak D'Arcy bu durumu rüşvet yoluyla halletti.[444]

Kitabçı'ya devretmiştir. Konu ile ilgili bkz. İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 36. "The Middle East: Oil, Politics and Devolopment" adlı kaynakta İkinci Dünya Savaşı öncesi en büyük üç petrol şirketi olarak Anglo-Persian Oil Company, Standard Oil ve Shell zikredilmiştir. Konu ile ilgili bkz. John Duke Antony, *The Middle East: Oil, Politics and Devolopment*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, 1975, s. 7. APOC bünyesinde topografi ve harita çalışmaları yapmak amacıyla Hindistan hükûmetinden maaşlı çalışan talep edilmiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. *IOR/L/PS/10/144/3*, File 1421/1908 Pt 5 'Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co's surveys' [38r] (75/142) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500365.0x000055.

[444] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 36. D'Arcy imtiyazının Anglo-Persian Oil Company'nin eline geçmesi Zischka'nın Gizli Harpler adlı eserinde şu şekilde aktarılmıştır: "D'Arcy, elindeki imtiyaz vesikasına maddî bir değerden çok manevi bir değer yüklemişti. Bu sebeple o, imtiyaz belgesini saklamak niyetindeydi. Belgeyi ele geçirmek adına kendisine yüklü miktarda para teklif edenler olsa da D'Arcy bunu kabul etmedi. D'Arcy, en sonunda bu belgeyi yok etme kararı aldı. Artık hiçbir şeyi önemsemiyordu, yaşlanmıştı. O, kendini ibadete vermişti ve İran'a misyonerler yollamayı düşünüyordu. Ancak peşini casuslar bırakmıyordu. Nihayetinde D'Arcy Amerika'ya kaçmak niyeti ile bir vapura bindi. Yolculuk boyunca kimse ile konuşmuyor ve sadece ibadet ediyordu. Sonrasında gemide Afrika'dan gelen bir misyoner papaz ile tanıştı. D'Arcy bir müddet sonra bu papaz ile yakınlaştı. Ona açılarak artık dünya hayatından elini çekmek istediğinden ve İran'ı Hristiyanlaştırmak istediğinden bahsetti. Papaza elindeki petrol vesikasından söz etti. Papaz ise ona, bu vesikayı kiliseye bağışlamasını ve böylece Hristiyanlık adına önemli bir hayır yapabileceğini tavsiye etti. Ayrıca İran şahı, misyoner Anglikan Kilisesi rahiplerinin İran'a girmesini yasaklamıştı. Bu vesika sayesinde bu problem de ortadan kalkabilirdi. Çünkü imtiyaznamede "mensubu ve dostları" ibaresi yer almaktaydı. Misyonerler bu ibareden yararlanarak D'Arcy'nin dostları sıfatıyla İran'a girmeyi başarabilirlerdi. Bu fikir D'Arcy'nin de aklına yatmıştı. Böylece D'Arcy İran şahından aldığı bu imtiyazı papaza yani Entelicens Servis'e devretmiş oluyordu. Çünkü bu papaz İngiltere İmparatorluğu'nun büyümesine hizmet eden bu teşkilatın en önemli ajanlarından birisiydi." Konu ile ilgili bkz. Zischka, *Gizli Harpler*, s. 12-14; Kâcâr, "D'Arcy, İntelicant Servis ve Neft-i İran", s. 223-228. Eserde aktarıldığına göre papaz kılığına girerek imtiyaznameyi kolaylıkla ele geçiren kişi Sidney Reilly adlı bir İngiliz ajanıdır. Aslen Yahudi olup gerçek adının Roznblum olduğu bilinen bu ajan, ilerleyen süreçte İngilizlerin Rusya'daki casus şefi olmuş ve sonra esrârengiz bir şekilde ortadan kaybolmuştur. Bkz. Zischka, *Gizli Harpler*, s. 15. Sidney Reilly ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *https://www.britannica.com/biography/Sidney-George-Reilly*, (Çevrimiçi: 26. 02. 2020). İran arşiv kaynakları arasında yer alan bir senette söz konusu hikâyenin gerçek

APOC şirketinin başkanlığına 89 yaşındaki Lord Strathcona seçildi.[445] Şirket sermayesi 2.000.000 İngiliz lirası (sterlin) olarak belirtildi[446] ve şirketin kuruluş ilânı Londra'da yayımlandı.[447] Şirketin 970.000 hissesi, hissesi 1 liradan (sterlin) Burma Oil Şirketi'ne satıldı. Kalan 30.000 hisse ise başka firmalara satıldı.[448] Âdi (rüçhanlı olmayan) hisselerden Burma Oil 570.000, Concessions Syndicate 400.000 ve Lord Strathcona 30.000 hisse elde etti.[449]

APOC'un tesis edilmesiyle D'Arcy'nin tüm imtiyaz hakları bu yeni şirkete nakledildi. Şirketin 7 üyeli kurulunda Strathcona ile birlikte D'Arcy ve Sir John Cargill de yer alıyordu.[450] Yeni şirketin teşekkülüyle beraber Concessions Syndicate Ltd. lağvedildi ve imtiyazla ilgili her türlü mesuliyet APOC'un üzerine geçti.[451]

Simber, petrol alanlarının güvenliğini, yeni şirketin oluşturulmasında önemli bir gerekçe olarak öne sürmüştür. Şirket vasıtasıyla gerçekleştirilecek anlaşmalar sayesinde, güvenli bir şekilde petrole ulaşılabilecek ve böylece elde edilen verim artacaktı.[452] Ayrıca

olmadığı beyan edilmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4.

[445] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 293; *The Anglo-Persian Oil Company Ltd.*, s. 12. Moseley, Lord Strathcona'nın başkanlığa seçildiğindeki yaşını 88 olarak belirtmiştir. Krş. Leonard Mosley, *Bâzî-yi Kudret (Ceng-i Neft der Hâvermiyâne)*, Farsçaya trc. Mahmud Toloî, Neşr-i İlm, Tahran, 1371 h.ş., s. 33.

[446] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5; Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 258. İleriki tarihlerde de APOC'a sermaye temini ile ilgili İngiliz parlamentosunda görüşmeler gerçekleştirileceği dönemin basınına yansımıştır. Konu ile ilgili bkz. "Political Notes", *The Times (16. 06. 1914)*, s. 8; "The Week in Parliament", *The Times (15. 06. 1914)*, s. 8; "Government Oil Shares", *The Times (16. 06. 1914)*, s. 13. Lord Strathcona, şirkete katkıları sebebiyle şirket mensuplarınca oldukça sevilen biri haline gelmiştir. Öyle ki onun ölümü derin bir üzüntü yaratmış ve bu durum İngiliz basınına yansımıştır. Konu ile ilgili bkz. "The Late Lord Strathcona", *The Times (30. 05. 1914)*, s. 19.

[447] Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 258. Kaynaklarda söz konusu 2.000.000 sterlinin yarısının ödendiği yer almaktadır. Bkz. Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 258; "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sale-yi Neft-i İran", s. 364; Mosley, *Bâzî-yi Kudret*, s. 32; Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 293.

[448] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 293; "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 364. Şemîm'in ve Fâtih'in ifade ettiğine göre; "söylenmelidir ki William Knox D'Arcy ve Lord Strathcona aynı zamanda Burma Oil'in de ortaklarıydılar. APOC'un teşkilinden sonra yıllık %5 kâr marjına sahip, hissesi 1 liradan 600.000 hisse ve yine hissesi 1 liradan 600.000 borç hisse senedi APOC tarafından arza açıldı ve halk tarafından oldukça rağbet gördü." Konu ile ilgili bkz. Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 293; Fâtih, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, s. 259.

[449] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 36.

[450] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 37; Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 159.

[451] Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân…* , s. 497.

[452] Ferşîd Simber, "Heştâd Sâl-i İmtiyâz-i Neft (Dâstân-i Neft-i Şomâl: ez D'Arcy tâ Ceng-i Cihânî-yi Dovvom)", *Mâhnâme-yi Endîşe ve Târîh-i Siyâsî-yi Îrân-i Muâsır*, Sâl: 7, Şomâre: 69, Hordâd 1387 h.ş., s. 19.

şirket sadece pertol aramakla kalmayacak, aynı zamanda petrol işletmeciliği, asfalt çalışmaları gibi yetkilere de sahip olacaktı.[453]

Süreç, Simber'in ifade ettiği gibi başlamıştı. Şirket vasıtasıyla petrol araştırmaları daha emniyetli bir şekilde gerçekleştiriliyordu. Bu sayede şirket, kuruluşundan itibaren önemli ölçüde petrol arama ve geliştirme çalışmaları yürüttü. Bunun neticesinde çok verimli, geniş petrol sahaları tespit edildi. Bu sahalardan elde edilen petroller büyük kuyular açılarak temin ediliyordu. Elde edilen ham petrol, bünyesinde kaliteli benzin, gaz yağı, mum ve yüksek termal verimliliğine sahip sıvı yağlar barındırmaktaydı.[454]

İngiltere Ticaret Kurulu Parlamento Sekreteri Bay GH Roberts, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasında; APOC sayesinde değerli petrol dağıtım organizasyonlarının güvence altına alındığını, böylece İngiltere'ye temin edilen petrolün ulusal çıkarlar açısından daha da önem kazandığını dile getirmiştir.[455] Ayrıca APOC aracılığıyla elde edilen petrol İngilizler için büyük önem arzettiğinden bu şirket (APOC), İngiltere'nin yurtdışındaki en önemli ticarî şirketlerinden biri olarak nitelendirilmiştir. [456]

İngiltere'nin petrol imtiyazına dahli, İngiltere donanmasının gemilerde petrolü yakıt olarak kullanma arzusu ile yakından alâkalıydı. İngilizler, D'Arcy'nin şirketine dolaylı yoldan malî ve siyasî destek verdi. Böylece 1909'da İngilizlerin karmaşık finansal düzenlemeleri ve politik manevraları sayesinde, orijinal D'Arcy imtiyazı APOC'un oldu. D'Arcy ise ölümüne kadar (1917) aynı şirkette yönetici olarak görev aldı.[457]

Lengerudî'nin ifade ettiğine göre D'Arcy'nin hisseleri yaklaşık olarak 900 bin poundu buluyordu. Bu para günümüz koşullarında çok daha büyük meblağlara tekabül etmektedir. Ancak D'Arcy, bu imtiyaza sadece maddî bir gözle bakmıyordu. İmtiyazla ilgili olarak duygusal bir bağ da geliştirmişti. Zira D'Arcy, imtiyaz devir belgesini imzalarken:

---

[453] Mehmet Kaya, "Orta Doğu'da Petrol Savaşlarının Başlama Noktası ve İngiltere'nin İran Petrollerini Kontrolü Altında Tutma Çabaları", *Demokrasi Platformu*, Yıl: 4, Sayı: 14, Bahar 2008, s. 237.

[454] "Anglo-Persian Oil Company (Limited)", *The Times (19. 12. 1917)*, s. 12.

[455] "Purchase of Enemy Oil Interests", *The Times (07. 06. 1917)*, s. 6.

[456] Alî Rızâ Mûsevîzâde, *Millî Şoden-i San'ât-i Neft ve Kusûf-i İmparatorî-yi İngilistan der Hâvermiyâne 1948-1954*, Nâmdâr Neşriyât, Tahran, 1384 h.ş., s. 20. APOC'un diğer petrol şirketlerinden Scottish Oil Company ile ilişkileri ve ticarî faaliyetleri için ayrıca bkz. "Shale Oil Mines to Close", *The Times (25. 09. 1919)*, s. 7; "Scottish Shale Oil Crisis", *The Times (23. 08. 1919)*, s. 7.

[457] F. Kazemi, "Anglo-Persıan Oil Company", *http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-persian-oil-company*, (Çevrimiçi: 24. 02. 2020).

"sanki çocuğumun terk belgesini imzalamış gibi hissediyorum" şeklinde ifadede bulunmuştur. [458]

İlerleyen süreçte, şirketin genel müdürlüğüne, eskiden bir süre Burma Oil ile Hindistan arasındaki yakın ticarî ilişkilerin oluşmasını sağlayan Charles Greenway adlı bir tüccar seçildi.[459] Charles Greenway, APOC'un ilk yıllarında görevinde etkin bir figür olarak yer aldı. Greenway kariyerine, Burma Oil'in Hindistan'daki ürünlerinin pazarlamasını yapan ajansların yönetiminde başlamıştı. Ardından APOC'un oluşturulmasına yardım etmesi amacıyla, Burma Oil tarafından davet aldı ve müdür olarak tayin edildi. Daha sonra genel müdürlüğe (1910) ve hatta başkanlığa kadar yükseldi (1914). Şirketin, kuruluşundan itibaren bağımsız olarak varlık gösterebilmesinde ve mevcut problemlerin üstesinden gelinmesinde Greenway büyük rol oynadı.[460]

D'Arcy imtiyazının verilmesinden sonra oluşturulan yeni şirketler, yaptıkları faaliyetleri çoğu zaman İran hükûmeti ile paylaşmıyordu. Gizli tutulan bu faaliyetler sebebiyle İran, elde edilen petrol miktarını denetleyemiyordu. İran'ın bu şirketleri kontrol edememesi sebebiyle İngilizler, İran için vereceği payı dönem dönem farklı beyan etmekteydiler. Bu durum İran'ın çıkarlarına uymamış ve İngilizlere karşı tepki geliştirmesine sebep olmuştur. Bunun yanında Rusya ise APOC'un aleyhinde propagandalar yapmasına rağmen İngiltere ile kötü olmamak adına bu faaliyetlerini gizli tutmaya çalışmıştır.[461]

APOC, her ne kadar ticarî bir girişim olarak ortaya çıkmış olsa da İngiltere'nin Orta Doğu petrol kaynaklarına olan ilgisi ve bu kaynakların

---

[458] Lengerudî, *Merdân-i Neft*, s. 159.

[459] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 293, 294. Şemîm, şirketin ilk çaşlışanlarından Dr. Young adlı bir tıp doktorunun şirket içerisinde kısa sürede sevildiğinden bahsetmiştir. Doktorun İran'a geldikten kısa bir süre sonra Farsçayı öğrenmesi, ona diğer çalışanların sempatisini kazandırmıştır. Young'un doktor olması sebebiyle şirketteki herkesi tanıması şirket yöneticileri tarafından bir avantaj olarak görülmüş ve doktor çoğu zaman yöneticilerin isteğiyle, çalışan-yönetici arasındaki ilişkileri düzenlemeye çabalamıştır. Konu ile ilgili bkz. Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 294.

[460] Meltem Üzel, British Sea and Oil Policy in The Persian Gulf 1909–1914, The Graduate School Social Sciences of Middle East Technical Univetrsity, A Thesis for the Degree Master of Arts, 2006, s. 31. Petrol araştırmalarında kullanılmak amacıyla APOC için gerekli olan sondaj vb. teçhizatın temin edilmesi hususunda Foreign Office, India Office ve Hindistan hükûmeti arasında birtakım yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Konu ile ilgili bkz. *IOR/L/PS/10/144/3*, "File 1421/1908 Pt 5 Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co's surveys", [7r] (13/142) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500365.0x000017.

[461] *BCA, 220-485-15, 30-10-00 (Muamelat Genel Müdürlüğü), v. 2.* Söz konusu belgede İran bütçesinin önemli bir kısmının şirketin verdiği temmettulardan oluştuğu, şirketin para vermediği takdirde İran'ın açıklarını kapamasının mümkün olmadığı ifadesi yer almaktadır.

Mezopotamya sınırına yakınlığı sebebiyle, Birinci Dünya Savaşı sonrasında dahi İngiliz yetkililerin odağında olmaya devam etmiştir.[462]

CIA belgelerinde yer alan bilgilere göre APOC, Yunanistan'da ve Makedonya'da 5 yıllık bir petrol arama imtiyazı elde etmiştir. Böylelikle İngilizlerin ilgilisi, elde edilen bu haklar sayesinde bir süreliğine Makedonya bölgesine kaymıştır.[463] Ancak şirketin yıllık raporuna göre 1917 gibi erken bir tarihte, tek bir İran sahasından elde edilebilen petrol üretiminin Yunanistan, Makedonya, Romanya ve Galiçya petrol sahalarının üretiminden daha fazla olduğunu belirtilmiştir.[464]

İmtiyaz haklarının APOC'a devredilmesi ve şirketin İngiltere'nin kontrolüne girmesi, Amerika'yı tedirgin etmiştir. Hatta, Rus imtiyazlarının bir şekilde yasal olarak iptal edilmesi durumunda Amerika, söz konusu imtiyazlara kendilerinin talip olacaklarını açıkça dile getirmiştir.[465]

---

[462] "Oil Maps of the Middle East", *https://www.bl.uk/maps/articles/oil-maps-of-the-middle-east*, (Çevrimiçi: 14. 08. 2020). Anglo-Persian Oil Company ve diğer İngiliz petrol şirketlerinin Cambridge şehrine bir kimya okulu tesisi için yaptıkları bağış Cambridge Üniversitesi senato toplantısında konu edilmiştir. Anglo-Persian Oil Company bu okul için 50.000 sterlin bağışta bulunmuştur. Konu ile ilgili bkz. "A Chemical School For Cambridge", *The Times (14. 05. 1919)*, s. 12.

[463] John Sparkman vd., *The International Petroleum Cartel*, Staff Report to the Federal Trade Comission Submitted to the Subcommittee on Small Bussines United States Senate, Committee Print No: 6, United States Government Printing Office, (CIA - RPD57-00384R000700130001-2) Washington, 1952, s. 42.

[464] Blair, *The Control of Oil*, s. 49.

[465] *frus1920v03/d405,* "The Secretary of State to the Minister in Persia (Caldwell)" November 17, 1920, 7 p.m. *(Amerika Dışişleri Belgeleri)*.

1914 itibariyle İran'da İngiliz sermaye yatırımı (pound sterlin)	
Indo-European Telegraph Department	275.000
Indo-European Telegraph Company	50.000
Imperial Bank of Persia, Share Capital	1.000.000
Persian Transport Co. (Lynch Brothers)	100.000
Anglo-Persian Oil Company (APOC)	**2.747.905**
Persian Railways Syndicate	3.000.000
Ziegler & Co.	200.000
Oriental Carpet Manufacturers Ltd.	200.000
Shipping Lines and Trading Firms	400.000
Toplam	7.972.905

Tablo 1: Krediler ve avanslar hariç tutulmak üzere 1914 itibariyle İran'da İngiliz sermaye yatırımı ve Anglo Persian Oil'in tablodaki yeri. (Pound sterlin) [466]

	1915-16	1920-21	1925-26	1928 (9 ay)
Ticarî kazanç	85,663	4,142,915	5,406,97	2,527,324
Bağlı ortaklıklardan temettü gelirleri	154,482	2,672,697	2,125,294	2,380,950
İştiraklerden faiz	-	-	335,441	200,813
Dış şirketlerden temettü gelirleri	-	-	24,462	61,649
Hisse senetlerinin satışı	-	469		-
Hisse senetlerinin değerlemesine karşı rezerv değişiklikleri.	-	-	-	119,741
Diğer gelirler	11,578	592,751		15,024
Toplam gelirler	251,732	7,408,832		5,305,321

Tablo 2: 1915-1928 yılları arası APOC gelir kaynakları (paund cinsinden).[467]

[466] Hooshang Amirahmadi, *The Political Economy of Iran under the Qajars (Society, Politics, Economics And Foreign Relations 1796–1926)*, I.B. Tauris, London-New York, 2012, s. 45.

[467] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 233. APOC'un 1920 sonrası muhasebe giderleri için ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyâz-i Neft-i Cenûb, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240006180, Menba': 240/6180.

2. 5. Petrol Diplomasisinde Yerel İş Birlikleri: İngilizler ve Aşiretlerin Etkileşimi

2. 5. 1. Bahtiyârî Kabileleri ve Petrol İlişkisi

Kabile yaşantısı bakımından İran'daki en büyük aşiretler arasında yer alan Bahtiyârîler* İran tarihinin çeşitli dönemlerinde adından söz ettirmiştir. Ahvâz'dan İsfahan'a kadar İran'ın güneybatı bölgesinde yaşayan ve kısmen göçebe olan bu topluluk, merkezî yönetimin ve hatta sömürge devletlerin otoritelerine karşı başkaldırmaları ile meşhurdur. Bahtiyârî aşiretlerinin yaşadığı bölgelerin merkeze uzak olması ve hükûmetin müdahaledeki yetersizlikleri, onlara karşı birtakım tavizlerin verilmesine sebep olmuştur.

İngiltere, petrol bulunana kadar İran'ı daha çok Çarlık Rusyası ile Kraliyet kolonisi olan Hindistan arasında tampon bir bölge olarak değerlendiriyordu. Ancak sonradan İran'da petrolün bulunmasıyla, İngiltere'nin ilgisi petrole yöneldi. İran'da kendi otoritelerini kurmak isteyen İngilizler, her türlü stratejiyi değerlendirdiler. Bunlardan biri de bölge kabilelerini destekleme stratejisiydi. Bu yıllarda İran hükûmetinin siyasî ve askerî yapısına bakıldığında, hükûmetin zayıflığı açıkça gözlemlenmekteydi. Merkezî hükûmetin zayıflığı, İran toplumundaki aşiret gerçeği ve İngilizlerin aşiretlere olan desteği, Bahtiyârîlerin kendi başlarına hareket etmelerine ve petrol konusunda etkili olmalarına yol açmıştı.[468]

İngilizlerin Bahtiyârî kabileleriyle ilk teması 1903 yılında Reynolds'un petrol araştırmaları için İran'ın güneybatısına gitmesi ile başladı. Bahtiyârî hanlarından bazısı kendilerini bölgenin yöneticisi olarak değerlendirmekteydi. Bu sebeple ilişkilerin seyri İran

---

* Bahtiyârîlerle ilgili detaylı bilgi için ayrıca bkz. Elizabeth Ness MacBean Ross, *A Lady Doctor in Bakhtiari Land*, Leonard Parsons Press, London 1921; J. P. Digard vd., "BAḴTĪĀRĪ TRIBE", *https://www.iranicaonline.org/articles/baktiari-tribe*, (Çevrimiçi: 12. 11. 2020); *CIA-RPD09-00438R000100950001-4 (Secret)*, "Tribes and Ethnic Groups in Western Iran (u)", DDB-2500-4-80, 2 May 1980, s. 28-30. Feridun Ergin, çalışmasında Bahtiyârîlerle ilgili olarak şu ifadede bulunmuştur: İran'ın merkezden uzak eyaletlerinde, özellikle de körfez bölgesinde otoritesi zayıftı. İngiltere, bölge aşiretlerini kontrol edebilmek maksadıyla asker diplomat olan Percy Cox'u görevlendirdi. Cox, Hindistan ve Afrika'daki başarılı faaliyetleri sebebiyle bu göreve seçilmişti. Onun sayesinde gizli talepler yerine getirilmiş ve İngiltere ile aşiretlerin ilişkisi olumlu seyretmiştir. Konu ile ilgili bkz. Feridun Ergin, "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. 7, S. 20, Mart 1991, s. 165. Bahtiyârî bölgesini gösteren harita için ayrıca bkz. *IOR/L/MIL/17/15/10/1, f 81,* "Map to Illustrate Military Report on S.W. Persia" [81r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100036693398.0x0000a7.

[468] Alireza Abtahi, "Britain, Oil & Bakhtiaries", *http://www.iichs.ir/enNews_1534_Britain,-Oil-&-Bakhtiaries_theme/en/?id=1534*, (Çevrimiçi: 17. 11. 2020).

hükûmetinden ziyade, İngilizlerle Bahtiyârî hanları arasında şekillenmeye başlamıştır.[469]

Bahtiyârî kabileleri ile İngilizlerin petrol konusundaki ilişkisi, Bahtiyârîler için sosyal, ekonomik ve politik açıdan büyük önem taşımaktaydı. İran'daki petrol bölgeleri, Bahtiyârî kabilelerinin yaşam alanlarıyla örtüşüyordu. Özellikle Mescid-i Süleyman, Ahvâz ve Abâdân'a uzanan geniş bölgede Bahtiyârîler hüküm sürmekteydi. Kısa süre içinde Bahtiyârîlerin kış meralarında Anglo-Persian petrol yataklarının açılması, onların uzun bir aradan sonra yeniden İran'ın siyaset sahnesinde rol oynamalarına olanak sağlamıştır.[470]

D'Arcy imtiyazının alınmasından sonra, 1902 yılında Kasr-i Şirin'de birtakım sondaj çalışmaları gerçekleştirilmişti. Bu sondaj çalışmalarında dikkate değer miktarda petrole ulaşılamayınca, arama çalışmaları sonraki yıllarda Bahtiyârîlerin yoğun olduğu Mescid-i Süleyman dolaylarına kaydırıldı.[471] Ancak Mescid-i Süleyman'daki petrol alanlarının Bahtiyârîlerin nüfuz alanıyla kesişmesi ve Bahtiyârî aşiretlerinin petrol arama çalışmalarını sekteye uğratması, İngilizleri bölge hanlarıyla bir anlaşma yapmaya zorladı. Yapılan görüşmeler neticesinde (William Knox D'Arcy adına) Concessions Syndicate Ltd. Şti. ile Bahtiyârî hanları arasında 15 Kasım 1905 tarihinde bir anlaşma imzalandı.[472] Söz konusu anlaşma Samsam es-Sultan, Şabab es-Sultana,

---

469 *http://www.petromuseum.ir/content/25/%D9%83%D8%A7%D9%88%D8%B4-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D9%86%D9%81%D8%AA/4125/%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%B4%D8%B1%DA%A9%D8%AA-%D9%86%D9%81%D8%AA-%D8%A8%D8%AE%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3%DB%8C-%D9%87%D8%A7*, (Çevrimiçi: 17.04.2021).

470 Arash Khazeni, *Tribes and Empire on The Margins of Nineteenth-Century Iran*, University of Washington Press, Seattle and London, 2009, s. 161, 162; Stephanie Cronin, "The Politics of Debt: The Anglo-Persian Oil Company and the Bakhtiyari Khans", *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 4 (Jul., 2004), s. 4.

471 *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 4.

472 *FO 416/42*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 20, Collection: Middle East, October to December 1909, s. 89; Burrell; Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1908-1909*, Vol. 4, s. viii; Garthwaite, "The Bakhtiyari Khans…", s. 33, 34; Simber, "Heştâd Sâl-i İmtiyâz-i Neft", s. 19; Sedîge Gâsempur, "Bahtiyârîha ve Karârdâd-i D'Arcy", *Tahkîkât-i Cedîd der Ulûm-i İnsânî*, Sâl: 3, Şomâre: 2-Piyâpî, Bahâr 1395 h.ş., s. 155. Mohammad Valee Modarres, *The Disintegration of Political Power in Persia between 1909 and 1913*, A thesis submitted to the University of Manchester fort he degree of PhD in the Faculty of Arts, Department of Middle Eastern Studies, 2003, s. 61.İran'a Dair Askeri Raporlar adlı kaynakta Bahtiyârî hanlarına 3000 lira (strerlin) verildiği belirtilmiştir. Krş. *İran'a Dair Askeri Raporlar*, s. 86.

Serdar Esad, İl-Han ve İl-begi gibi yüksek aşiret liderleri ile[473] George Reynolds arasında imzalanmıştır. Bu esnada konsolos J.R. Preece de orada bulunmuştur.[474] Anlaşma maddelerinin çevirisi İngiliz konsolosluğu tarafından harfi harfine olacak şekilde gerçekleştirilmiştir.[475] Anlaşma hükümleri genel olarak şu şekildedir:

1- *Anlaşma beş yıl yürürlükte kalacaktı ve bu süre zarfında şirket (Concessions Syndicate) petrol arama, yol, boru hattı ve ev inşa etme vb. haklara sahip olacaktı. Sulama yapılan ve tarıma elverişli tüm araziler hanlar tarafından makul fiyatlarla şirkete satılacaktı. Tarıma uygun olmayan araziler ise bedava olacaktı. Bina ve konutların yapıldığı alanların her birinde 10'ar muhafızın olduğu kuleler inşa edilecekti.*
2- *Şirket, hanlara üç ayda bir 500'er sterlin taksitler hâlinde yıllık 2000 sterlin ödeyecekti. İlk ödeme, sözleşmenin imzalanmasının hemen ardından gerçekleşecekti. Karşılığında ise hanlar, Bahtiyârî bölgesindeki güvenlikten sorumlu olacaktı. Hanlar, petrol sondajı yapılacak her bölgeye iki muhafız görevlendireceklerdi. Petrol bulunduğunda ise hanlar bu bölgeler için ihtiyaç olduğu kadar muhafız görevlendirmek zorundaydılar.*
3- *D'Arcy imtiyazı yürürlükte kaldığı sürece Bahtiyârî bölgesinde yeterli miktarda petrol bulunması durumunda, Bahtiyârîlerle yapılan anlaşmanın şartları bağlayıcı olmaya devam edecekti.*
4- *Bölgede petrol bulunduğu takdirde, döşenecek olan boru hattı için şirket, hanlara ödeyeceği koruma ücreti miktarını yıllık 3000 sterline çıkaracaktı.*
5- *Bahtiyârî bölgesinde petrol bulunması durumunda, kurulacak olan yeni şirket veya şirketlerin tüm âdi hisselerinin %3'ü hanlara verilecekti ve söz konusu hisseler tam olarak ödenecekti.*
6- *Hanların çalışanları (muhafızlar vs.) görevlerinde başarısız olup şirkete (Concessions Syndicate) herhangi*

[473] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 76.
[474] Cohoon, *The Imperial Frontier...* , s. 34. Gâsempur, mevcut görüşmelerin İran hükûmetinin haberi olmadan gerçekleştirildiğini beyan eder. Bkz. Gâsempur, "Bahtiyârîha ve Karârdâd-i D'Arcy", s. 155.
[475] *FO 416/42*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 20, Collection: Middle East, October to December 1909, s. 89.

bir kayıp yaşatırlarsa, şirket tazminat talep etme hakkına sahip olacaktı. Ayrıca petrol kuyularının çalışamayacak bir şekilde zarar görmesi hâlinde hangi grubun masrafları üstleneceği hususunda bir anlaşmazlık ortaya çıkarsa, İsfahan'daki İngiliz Başkonsolosluğu hakem olarak devreye girecekti.

7- *D'Arcy imtiyazının sona ermesi hâlinde şirkete ait tüm binalar hanların mülkü olacaktı.*[476]

Hanlar bölgede, kendilerini meşru siyasî otorite ve toprağın gerçek sahipleri olarak göstermekteydi. Bu sebeple D'Arcy ve Concessions Syndicate Ltd., bölgede hanlarla iletişimde olmak durumunda kaldı. İngiliz yetkililer, Concessions Syndicate Ltd. adına kendilerini olaya dahil etmekte tereddüt etmedi[477] ve İsfahan'daki İngiliz Konsolosu Preece sayesinde hanlarla müzakereleri üstlendiler.[478]

İngilizler, Bahtiyârîlerle yapılan anlaşmayı ve verilen ödenekleri göz önünde bulundurduğunda, bu bölgede sorun çıkma olasılığını oldukça düşük görüyorlardı.[479] Ancak Bahtiyârîlerle yapılan bu anlaşma İngiltere'nin, İran merkezî hükûmetiyle problem yaşamasına sebep olabilirdi. Bu yüzden İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Bahtiyârîlerle yapılan anlaşmanın İran hükûmetine duyurulmasını istememiştir.[480]

Bahtiyârîlerin bölgelerinde oluşturduğu tehdit ortamı, söz konusu anlaşmayı zorunlu kılmıştı. Zira Bahtiyârî kabilelerinin petrol aramalarını sabote etmesi ve bölgedeki isyan hareketleri, D'Arcy imtiyazının işleyişini olumsuz etkilemekteydi. Ayrıca Meşrutiyet Devrimi sırasında İran'ın güneyindeki durum da kaotik bir hâl almıştır. Bölgedeki Arap

---

[476] *FO 416/42*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 20, Collection: Middle East, October to December 1909, s. 89-91; Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 76, 77; Garthwaite, "The Bakhtiyari Khans…", s. 33, 34; Simber, "Heştâd Sâl-i İmtiyâz-i Neft", s. 19; Gâsempur, "Bahtiyârîhâ ve Karârdâd-i D'Arcy", s. 155. 1905 yılında gerçekleştirilen söz konusu anlaşmanın görüntüsü için ayrıca bkz. Bagherzade, "The Bakhtiari and the British: Oil in SW Persia", SOAS University of London, *https://www.soas.ac.uk/gallery/bakhtiari-kuch/oil/commentary/*, (Çevrimiçi: 27. 12. 2019). İran'a Dair Askeri Raporlar adlı kaynakta Bahtiyârî hanlarına 3000 lira (strerlin) verildiği belirtilmiştir. Krş. *İran'a Dair Askeri Raporlar*, s. 86.

[477] Cronin, "The Politics of Debt…", s. 4.

[478] Nezam Bagherzade; Caroline Mawer, "The Bakhtiari and the British: Oil in SW Persia", SOAS University of London, *https://www.soas.ac.uk/gallery/bakhtiari-kuch/oil/commentary/*, (Çevrimiçi: 27. 12. 2019). Ferrier, söz konusu anlaşmanın gerekliliğinden ve Bahtiyârîlerin rızası olmaksızın petrol aramalarının imkânsız olduğundan bahsetmiştir. Bkz. Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 74.

[479] *FO 416/112*, Annual Reports on Persia 1922-1926, "Annual Report, 1922", Collection: Middle East, 1922, s. 59.

[480] Ervan, *İngiltere-İran İlişkilerinde Petrol: 1901-1954*, s. 18.

toplulukları ile Güney Hûzistân'daki Muhammere şeyhi Hazal ve Bahtiyârîler, açıkça İran hükûmetine karşı çıkmaktaydı. Tüm bu etkenler, yerel hanlarla uzlaşılmasını mecbur kılmıştır.[481]

İran hükûmeti, şirketin (Concessions Syndicate) hanlara olan taahhütlerini tanımayı baştan reddediyordu.[482] William Knox D'Arcy ise İran hükûmetine veya imtiyaz hükümlerine herhangi bir atıfta bulunmadan, hanlarla önemli bir anlaşma imzalamayı kabul etmişti.[483]

İngiliz elçiliği, hanlarla yapılan anlaşmanın tanınması için yoğun çaba gösterdi. Ancak İran hükûmeti, tutarlı bir tavır sergileyerek hanların herhangi bir anlaşma yapma yetkisine sahip olmadığını ve hükûmetin yalnızca D'Arcy Anlaşması'nın hükümlerine bağlı olduğunu ileri sürdü. İran hükûmeti, hanların petrol üzerinde herhangi bir tasarrufa sahip olmadıklarını ve bu nedenle onlara telif hakkı verilmesinin yanlış olduğunu ileri sürüyordu. Ayrıca, şirketin petrol için hanlara %3 ödeme yapmasının yasadışı olduğunu ve bu durumun hükûmet tarafından tanınmayacağını da ısrarla belirtiyordu. Bununla birlikte İran hükûmeti, hanların petrollü arazilerdeki mülkiyet iddialarını kabul etmiyor ve hanların şirkete arazi satma hakkını reddediyordu. Özellikle D'Arcy imtiyazına atfen, bu hakkın zaten İran hükûmetine ait olduğu vurgulanmaktaydı.[484]

---

[481] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. 87. Bahtiyârî kabileleri tarih boyunca İran Devleti'ne problem çıkarmıştır. Sınır komisyonlarında görev yapmış olan Alfred Rawlinson, Bahtiyârîlerle ilgili olarak şu ifadede bulunmuştur: "Korkunç Bahtiyârî kabilelerinin mekânı olan dağlar, seyyahlar arasında her zaman kötü bir üne sahiptir. Bahtiyârîler, İran dağlarının mükemmel eşkıyalarıdırlar". Konu ile ilgili bkz. Alfred Rawlinson, *Albay Rawlinson'un Orta Doğu Hatıraları*, Türkçeye trc. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016, s. 74. İlerleyen süreçte İngilizler, Bahtiyârî tehdidini azaltmak ve her iki tarafın kazanç sağlaması için, Tahran'dan Muhammere'ye kadar devam eden ticaret yolunu devreye sokmayı düşündüler. Bu amaçla yoğun çaba sarf eden İngilizler, ticaret yolunun güvenliğini sağlamak için bölge aşiret reisleri ile iyi ilişkiler kurma fikrini benimsemişlerdir. Böylece yeni harcama planı oluşturmak gerekmiş ve bu hususta daha sonradan kurulmuş olan Anglo-Persian Oil, Imperian Bank'tan 8000 sterlin değerinde hisse temin etmiştir. Bkz. "The Bakhtiari and The Lynch Road", *The Times (13. 07. 1912)*, s. 5.

[482] Cronin, "The Politics of Debt…", s. 5.

[483] Gâsempur, "Bahtiyârîhâ ve Karârdâd-i D'Arcy", s. 155.

[484] Cronin, "The Politics of Debt…", s. 5. İlerleyen süreçte Anglo-Persian Oil Company'nin kurulmasıyla, arazi temini sorununa yönelik yeni çözüm önerileri ileri sürülmüştür. Yapılan müzakereler neticesinde iki taraf arasında arazi anlaşması yapılmış ve arazi başına yeni ödeme plânları ortaya konmuştur. Şirketin almak istediği arazilerin ölçüsü hakkında net bir veriye ulaşılamamış ancak söz konusu arazilerin çevresinin yaklaşık 25 mil olduğu bilgisine varılmıştır. Bkz. *FO 416/49*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 27, Collection: Middle East, July to September 1911, s. 9.

Her ne kadar Bahtiyârîlerle Concessions Syndicate Ltd. arasında gerçekleşen anlaşmada Muhammere (Hürremşehr) Şeyhi Hazal'ın imzası yer almasa da o, şirketle Bahtiyârîler arasındaki ilişkiyi ılımlı tutma hususunda önemli bir rol oynadı. Onun güçlü karakteri ve İngiliz hükûmeti ile olan dostluğu bir güven ortamı yarattı. İran hükûmeti ise aşiret bölgelerinde herhangi bir otoriteye sahip olamadığından, söz konusu anlaşmanın dışında yer almıştır.[485]

İngilizler, Bahtiyârî hanları ile kurulacak yakın ilişkilerin petrol bölgelerindeki başarılarının anahtarı olduğunu fark etmişlerdi. Bu sebeple üç önemli adım atılması gerekiyordu. Bunlardan ilki, petrol bölgelerinin satın alınması için bir anlaşmaya varmaktı. İkincisi, boru hatlarının kurulumunu ve korunmasını garanti altına almak ve üçüncüsü ise, şirkete Bahtiyârîleri ortak etmekti. Bu adımlardan ilk ikisi başarıyla hayata geçirildi.[486] Özellikle ikinci adıma istinaden, Ahvâz ve Muhammere konsoloslarının aracılığıyla petrol sahalarına (bu bölgeleri korumaları için) Bahtiyârî muhafızları yerleştirildi ve boru hattı güvenceye alındı.[487]

Sonuncu adım ise petrolün bulunmasından sonra gerçekleştirildi. Bulunan petrolün yeterli miktarda olduğunun anlaşılmasının ardından, kâr elde etmek amacıyla iki şirket kuruldu. Bunlardan Anglo-Persian Oil Company'e yukarıda daha önce değinilmiştir. Bu şirketlerden bir diğeri ise 13 Nisan 1909 tarihinde 300.000 sterlin sermaye ile oluşturulan Bahtiyârî Petrol Şirketi (Bakhtiyari Oil Company)'dir. 1905 yılında Bahtiyârî hanları ile yapılan anlaşmaya göre 300.000 sterlin üzerinden hesaplanan şirket hisselerinin %3'ü (9.000 str) Bahtiyârî hanlarına (İlkhani-Hajji İlkhani'ye) verilmiştir.[488]

---

[485] Cohoon, *The Imperial Frontier…* , s. 23-26.

[486] Bahman Oskoui, "Oil in Persia and the Bakhtiaris", *http://www.bakhtiarifamily.com/oil.php*, (Çevrimiçi: 17. 11. 2020). İngiliz Dışişleri belgelerine yansıyan Bahtiyârî-İngiliz ilişkileriyle alakalı olarak ayrıca bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 20, Persia 5: The End of The Qajars, November 1924-December 1925, Universty Publications of America, s. 67, 68.

[487] *FO 416/43*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 21, Collection: Middle East, January to March 1910, s. 66. Güney yollarının güvensizliği ve özellikle Bûşehr-Şîrâz ticaret yolu üzerinde soygunlar ve haraç toplanması hakkında İngiliz yetkililerin İran hükûmetine şikâyette bulunmasıyla ilgili ayrıca bkz. *FO 416/42*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 20, Collection: Middle East, October to December 1909, s. 38.

[488] *IOR/L/PS/10/144/2*, File 1421/1908 Pt 4 'Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris' [184r] (225/292) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500367.0x0000b1; Gene R. Garthwaite, *Khans and Shahs (A History of Bakhtiyari Tribe in Iran)*, I. B. TAURIS, London-New York, 2009, s. 112; Garthwaite, "The Bakhtiyari Khans…", s. 36; "Kronoloji:

Bahtiyârî Petrol Şirketi'nin (Bakhtiyari Oil Company) oluşturulmasıyla hanlar, aşiret içerisindeki mevkilerini muhafaza etmek amacıyla İngilizlerle iş birliği içinde kalmaya devam ettiler.[489] Bu ilişkiler Osmanlı belgelerine "*Bahtiyârîlerin İran'ın güneyinde İngilizler adına adeta jandarmalık ettiği*" şeklinde yansımıştır.[490] Hatta 1915 yılında Osmanlı askerlerinin İran sınırını geçip Ahvâz bölgesine doğru ilerlemeleri sonucu, Bahtiyârî Aşireti mensuplarının İngiliz petrol alanlarını korumak adına Osmanlı askerleri ile karşı karşıya gelmeye bile hazır oldukları görülmektedir.[491] The Times Gazetesi'ne yansıyan ifadelere göre; bu aşiretler birçok tahribata ve düzensizliğe yol açmış olsalar da İran hükûmetinin bölgeye nüfuz edememesi sebebiyle aşiretlerin bölge hakimiyetini ele geçirmeleri, onları bir bakıma medenîleştirmiştir. Böylece, zengin olma hayali peşinde koşan aşiret liderleri daha uzlaşmacı hâle gelmişlerdir.[492]

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk dönemlerinde Osmanlı Devleti, Bahtiyârîlerin İngilizlerle olan ilişkilerini zayıflatmak amacıyla, aşiretin Tahran'daki liderleriyle iletişime geçmişti. Osmanlı Devleti, İran'a karşı herhangi bir müdahale durumunda Bahtiyârîlerin sempatisini kazanmak ve muhtemel bir direnişi önlemek adına aşirete silah yardımı yapmaya karar vermişti. Ancak Bahtiyârîler, böyle bir durumda İngililiz himayesindeki petrol alanlarına zarar gelmemesi için Osmanlı'dan

---

Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 365. Bahman Oskoui, Bahtiyârî Petrol Şirketi'nin (Bakhtiyari Oil Company) 400.000 sterlinlik bir sermaye ile kurulduğunu ifade etmiştir. Krş. Bahman Oskoui, "Oil in Persia and the Bakhtiaris", *http://www.bakhtiarifamily.com/oil.php*, (Çevrimiçi: 17. 11. 2020). Bahtiyârî Petrol Şirketi hisselerinin Bahtiyârî hanlarına devri ile ilgili yöntemlerin ele alındığı yazışmalarla ilgili olarak bkz. *IOR/L/PS/10/144/2*, File 1421/1908 Pt 4 'Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris' [90r] (37/292) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500365.0x0000bd; *IOR/L/PS/10/144/2*, File 1421/1908 Pt 4 'Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris' [92r] (41/292) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500365.0x0000c1. İlerleyen süreçte bölge hanlarına, güvenliği sağlamalarından ötürü yapılan ödemeler kayıtlara yansımıştır. Buna göre 1921-22 döneminde 1,237,781 pound, 1922-23 döneminde 853,947 pound, 1924-25 döneminde 1,844,662 pound, 1925-26 döneminde 2,125,294 pound, 1926-27 döneminde 2,314,887 pound, 1927-28 döneminde 2,826,256 pound ödeme gerçekleştirilmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 233.

[489] *İran (Toplum, Devlet ve Siyaset)*, *Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü*, Ed. Burak Tangör, Ankara, 2016, s. 369.

[490] *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi-1*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, İstanbul, 2013, s. 288.

[491] *BOA, HR. SYS. 2109/7.*

[492] "The South Persian Tribes", *The Times (24. 06. 1914)*, s. 7.

teminat istemiştir. Osmanlı Devleti ise bu hususta mezkûr bölgelere zarar gelmeyeceğine dair söz vermiştir.[493]

İlerleyen süreçte İngilizler, İran'ın güneybatısında yer alan Hûzistân Eyaleti'nde güvenli bir şekilde petrol boru hattı döşemek, petrol tasfiyehanesi kurmak ve Basra Körfezi kıyısında liman yapmak için Arap Aşiret reislerinden Şeyh Hazal ile anlaşmaya varmıştır. İngilizlerin aşiretlerle yaptığı tüm bu anlaşmalar, İran hükûmetinin isteği dışında gerçekleşip İran'ın egemenliğini ihlal ve tehdit etmiştir.[494]

İngilizler yerel kabileleri farklı amaçlar için de kullanma çabasına girmiştir. Rusların güneye inme arzularını engelleme yolunda önlemler geliştiren İngiltere, yerel kabileleri bu amaç doğrultusunda kullanma stratejisi izlemiştir.[495]

2. 5. 2. Şeyh Hazal ile Kurulan Temaslar

Aşiretleri sadece birer bölgesel unsur olarak tanımlamak tek başına yeterli değildir. Bu durumu en belirgin şekilde gösteren, İran'daki bölge aşiretlerinin İngiltere ile kurduğu ilişkiler ve buna bağlı olarak bölgesel petrol güvenliğinin temin edilmesidir. Bu bağlamda, taşradaki ilişkiler şu açılardan ele alınabilir: Toprak ağaları, aşiret liderleri, siyasî müttefikler ve düşmanlar. Kabilelerdeki bu ilişkileri anlamak özel bir önem taşımaktadır. Örneğin; Tahran merkezî hükûmeti ilginç bir şekilde petrol geliştirme veya boru hattının döşenmesi konusunda müzakereci bir

---

[493] Sadık Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası", *OTAM*, Sayı 8, Ankara, 1997, s. 299-301, 318. Sarısaman'ın beyanına göre; Bahtiyârîler her daim kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmişler ve gerek İngilizleri gerekse Osmanlı Devleti'ni kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemişlerdir. Tek gayeleri menfaat olan bu aşiret bazen aldıkları paraları inkâr ederek, iaşe temin edemedikleri gerekçesiyle köyleri yağmalamıştır. Bahtiyârîlerin bu çıkarcı tavırlarının, Osmanlı Devleti'nin onları cihada davet etme hususunda geri durmasına sebep olduğu ifade edilmiştir. Konu ile ilgili bkz. Sarısaman, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası", s. 318.

[494] *İran (Toplum, Devlet ve Siyaset)*, s. 369. Bahtiyârî kabilelerinin problemleri ilerleyen süreçte de devam etmiş, bu durum APOC'un bölge faaliyetlerini rahatça gerçekleştirebilme hususunda sorun oluşturmuştur. Özellikle Pehlevî Hanedanı döneminde, 1930'lu yıllara doğru İran'ın Fars Eyaleti civarında Bahtiyârîlerin gerek birbirlerine gerekse devlete karşı problemli davranışları bölgede yer alan petrol çalışmaları açısından endişe uyandırmıştır. Bu hususta APOC hem kendi güvenliğini sağlama hem de işgücü kayıplarını önleme bakımından endişeli tututmunu açıkça beyan etmiştir. Konu ile ilgili bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 24, Persia 9, May 1929-July 1930, Universty Publications of America, s. 53.

[495] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 17, Persia 2: A Troubled Year July 1921-June 1922, Universty Publications of America, s. 81.

tavır sergilememiştir. Ancak Abâdân Rafinerisi, Şeyh Hazal'ın İngiltere ile ilişkilerini güçlendirmesi açısından stratejik bir öneme sahiptir.[496]

İran'ın Hûzistân bölgesinde (İran Arabistanı) önemli bir nüfuza sahip olan Şeyh Hazal*, bölgede adeta özerk bir yönetici gibiydi. O, bölgesinde söz sahibi olmasının yanı sıra merkezî hükûmet karşısında da başına buyruk bir siyaset izlemişti. Tahran hükûmeti ise Şeyh Hazal'a herhangi bir şekilde hükmedememiş ve ondan herhangi bir şekilde vergi alamamıştır.[497]

İngilizler, APOC'un Muhammere topraklarında petrol arama faaliyetlerini sürdürebilme yolunun Şeyh Hazal ile iyi ilişkiler kurmaya bağlı olduğunu biliyorlardı.[498] Bu hususta Percy Cox, İngiliz stratejik çıkarlarını korumak ve yerel güçlerin ilerlemesini engellemek için İran'ın güneyinde çalışmalar gerçekleştirdi. Çünkü körfezin kontrolü APOC'un gelişimi açısından oldukça önemliydi. Cox, bu amaçla bölgenin muteber liderlerinden Şeyh Hazal ile yakın ilişkiler geliştirdi. Böylece Hazal'ın hâkim olduğu topraklarda (Abâdân'da) bir rafineri ve petrol boru hattı kurma iznini almayı başardı.[499] Ancak Şeyh Hazal'ın kendi bölgesi için birtakım endişeleri vardı. Bunlardan biri İran hükûmetinin, Muhammere'deki gümrük idaresinin kontrolünü doğrudan devralma kararıydı. Yeni merkezileştirilmiş Gümrük Bakanlığı idaresinde, Hükûmet tarafından özel olarak Belçikalı memurların görevlendirilmiş ve böylece Hazal'ın bölgedeki etkinliğinin kırılması amaçlanmıştı. İran hükûmetinin bir diğer amacı kabilelerin silahlı direnişini kışkırtmak ve Karun Nehri üzerindeki İngiliz ticaretine zarar vermekti.[500] Bu ve benzeri

---

[496] Cohoon, The Imperial Frontier... , s. 50,51.

* Hazal Han, Mo'ez-al-Salṭana, Sardār Aqdas olarak da bilinir. Abisinin 36 yaşında öldürülmesi üzerine 2 Haziran 1897'de Muhammere bölgesinin şeyhi olmuştur. Sonradan Hazal'ın, İngilizlerin kışkırtması sonucu abisinin öldürülmesinde tesiri olduğu görüşleri ortaya atılmıştır. Konu ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Shahbaz Shahnavaz, "Ḵaz'al Khan", *http://www.iranicaonline.org/articles/kazal-khan*, (Çevrimiçi: 24.04.2020).

[497] Mudiriyat al-l'lan al-Ammah, *History of Arabistan and The Status Quo in Iran*, Ministry of Information Directorate General of Information, Information Series-13, Al-Hurriyah Printing House Al-Jamhurriya Press, Iraq, 1969, s. 18.

[498] *FO 416/47*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 25, Collection: Middle East, January to March 1911, s. 11.

[499] *http://www.iranicaonline.org/articles/cox-sir-percy*, (Çevirimiçi: 30. 03. 2019). Esasında İngilizler, Şeyh Hazal ile yaptıkları petrol arama ve çıkarma mutabakatının, onlara daha da pahalıya mal olacağı endişesi taşıyorlardı. Konu ile ilgili bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "The Near and Middle East 1856-1914", Ed. David Gillard, Part: 1, Series: B, Vol. 14, Persia, Britain and Russia 1907-1914, Universty Publications of America, 327.

[500] H. Lyman Stebbins, British Consuls And "Local" Imperİalısm in Iran, 1889-1921, A Dıssertation Submitted to the Faculty of the Division of the Social Sciences in

endişeler sebebiyle Şeyh Hazal bir süre İngilizlerle yaptığı anlaşmanın İran hükûmeti tarafından duyulmasını istemedi. Hatta İngilizlerin hemen işe koyulmamalarını talep etti. Muhtemel bir huzursuzluğun önlenmesi adına Cox, Hazal'ın bu isteklerine olumlu cevap verdi.[501]

İngilizler, kendi ticarî ve siyasî çıkarlarını korumak için İran hükûmetinin otoritesini sarsmaya kararlıydı. Bu hususta İngilizler APOC'a destek verdiler. Nihayetinde APOC, İran'da bulunan İngiliz hükûmet yetkililerinin yardımıyla, imtiyaz alanını çevreleyen topraklarda bağımsız bir güç olarak ortaya çıkmaya başladı. Bu durum, özellikle sondaj ve petrol çıkarma faaliyetlerinin yoğun olarak gerçekleştiği Hûzistân ve Bahtiyârî bölgelerinde belirginleşmekteydi. İngilizler, amaçlarına ulaşmak adına Şeyh Hazal'ı İran hükûmetine karşı kışkırtıp Hûzistân bölgesinde özerk bir Şeyhlik kurmaya teşvik etti. Böylece petrol bölgelerini güvenli bir şekilde İngiliz kontrolüne almayı hedeflemekteydiler.[502]

Şeyh Hazal, kendi bölgesinde nüfuzu tamamen ele almıştı. Ancak APOC'un İran Arabistanı'nda faaliyet göstemesiyle birlikte, bölgeye Fars işçi nüfus yerleştirildi. Bu durum Hazal'ı bir müddet endişelendirse de o, otoritesini kaybetmedi. Hatta Hazal'a bağlı bölge Arapları, bulundukları bölgeyi korumak için petrol çalışma sahalarında görev almayı dahi kabul etmemiş, aşiretlerinden ve topraklarından vaz geçmemişlerdir.[503]

İran'ın Arabistan bölgesi, Bahtiyârî topraklarına göre daha farklı değerlendiriliyordu. Bölge halkı Şeyh Hazal'a aşırı bağlıydı. Bununla beraber, Şeyh Hazal bu topraklar üzerinde kontrolü ele almış olsa da yaşanabilecek herhangi bir olumsuzluğa karşı güvence vermek zordu. Bu

---

Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy Department of History, Chicago, 2019, s. 113. Karun Nehri'nin bölge topraklarını yeniden tarıma elverişli hale getirebilmek adına sulama hizmetinde kullanılması önerileri petrol arama-çıkarma etkinliklerini olumsuz etkileyebileceği düşüncesi ile ertelenmiştir. Zira nehir suyunun sulamada kullanılması su miktarını azaltabileceğinden, petrol araştırmaları için yapılan çalışmaları aksatabileceği düşünülmüştür. Bu sebeple aksaklıkların giderilmesi amacıyla bölgede bir demiryolu yapım fikri ortaya atılmıştır. Konu ile ilgili bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 20, Persia 5: The End of The Qajars, November 1924-December 1925, Universty Publications of America, s. 138, 139.

[501] *FO 416/41*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 19, Collection: Middle East, July to September 1909, s. 154.

[502] Mohammad Gholi Majd, *Great Britain & Reza Shah (The Plunder of Iran, 1921–1941)*, University Press of Florida, Florida, s 242.

[503] Mudiriyat al-l'lan al-Ammah, *History of Arabistan and The Status Quo in Iran*, s. 22.

sebeple İngilizler temkini elden bırakmamış, bölgenin güvenliğini sağlamak adına başka önlemler de almışlardır.[504]

İngilizler, topraklarında petrol varlığı bilinen Şeyh Hazal'ın dostluğundan emin olmak istiyorlardı. Ridha Han'ın Tahran'da politika sahnesinde belirmesinden hemen önce Hazal'a bol miktarda para verdiler ve ona birçok hediye sundular. İngiliz danışmanlar Şeyh Hazal'ı neredeyse hiç yalnız bırakmadılar. Şeyh Hazal da İngilizlerin tavsiyesi dışında yahut onların onayı olmayan hiçbir emri imzalamadı. Nitekim Hazal'ın hem askerî hem de siyasî alanda İngiltere'ye katkısı oldukça büyüktü. Bu nedenle Percy Cox İngiltere'nin, bağımsız Emir Şeyh Hazal'ı tanıyacağına dair teminat verdi.[505]

İngilizlerin desteğini arkasına alan Hazal, karşılığında kendi bölgesindeki arazilerde İngilizlerin güvenle maden araştırması yapabilmesi için her türlü imkânı sağladı. APOC şirketinin, araştırmalar için bir nakliye ağı kurması gerekiyordu. Bu yüzden çeşitli yolların yapılması ihtiyacı hasıl oldu. Ayrıca petrol boru hattı tesisi için de APOC'un arazi temin etmesi gerekiyordu. Tüm bu ihtiyaçların karşılanması hususunda Şeyh Hazal APOC'a teminat verdi. Bu amaçla ziraat faaliyetleri dışında kalan araziler APOC için tahsis edildi. Ayrıca bu arazilerin gelecekte APOC'un elinden alınmaması konusunda da anlaşmaya varıldı.[506]

Şeyh Hazal'ın durumu özellikle bölge stratejisi açısından hassas bir konuydu. 19. yüzyılın sonlarında etnik bakımdan çeşitlilik gösteren Hûzistân Eyaleti'ndeki Arap kabileleri Hazal'ın nüfuzu altındaydı. Sonradan İran hükûmeti Hazal'ın fiilî konumunu tanıdı ve onu Muhammere valisi olarak atadı. Böylece Hazal'ın bölgedeki nüfuzu daha da arttı. O, aynı zamanda petrol şirketi ve İngiliz hükûmetiyle olan bağlantıları sayesinde büyük bir servet kazandı. Nihayetinde Hazal,

---

[504] *FO 416/112, Annual Reports on Persia 1922-1926, "Annual Report, 1922", Collection: Middle East, 1922,* s. 59. Güney İran yollarında bozulan düzen ve güvenliğin yeniden sağlanması için alınması gereken önlemlerle ilgili Foreign Office ile India Office arasındaki yazışmalarla ilgili olarak ayrıca bkz. *FO 416/15*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 33, Collection: Middle East, July to Sebtember 1910, s. 114.

[505] Mudiriyat al-l'lan al-Ammah, *History of Arabistan and The Status Quo in Iran*, s. 39, 40.

[506] *SÂKMÂ*, Unvân: Rûneveşt-i Karârdâd-i D'Arcy ve Hâvânîn-i Bahtiyârî Dermored-i İktişâf-i Neft-i Arâzi-yi Neftûn ve Neftek, Karârdâd-i Şeyh Hazâl ve Kampany-i Neft, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240022364, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1368013, Menba': 240/22364. Şeyh Hazal'ın Muhammere'de APOC'a kiraladığı yerlerin kira miktarlarıyla ilgili 1929 tarihli yazışma için ayrıca bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 24, Persia 9, May 1929-July 1930, Universty Publications of America, s. 58-60.

Birinci Dünya Savaşı'nda kendisini petrol zengini Hûzistân'ın özerk hükümdarı olarak ilan etti. Bu durum, Hûzistân'ı İran'dan ayırma ve Hazal'ı bir Körfez Şeyhliği'nin hükümdarı olarak sunma fikri peşinde koşan İngiltere için son derece isabetli oldu.[507] Osmanlı Devleti ise bu durumdan oldukça rahatsızdı. Zira Osmanlı'nın İran Sefiri, Hazal'ın İngilizler tarafına meylettiği ile ilgili birtakım haberler almıştı. Bu sebeple Osmanlı Devleti, Hazal'ın İngilizlere alet olmasına mahâl vermemek adına onu kendi tarafına çekmek istemiş ancak tam bir netice alamamıştır.[508]

2. 6. Endüstriyel Dönüşümün İşareti: Abâdân Rafinerisi'nin Kuruluşu

Merkezî hükûmetin zayıflamasıyla beraber İran, merkezden uzak bölgelere söz geçiremez hâle gelmişti. Bunu fırsat bilen İngilizler İran hükûmetini daha da zayıflatmak ve aynı zamanda petrol akışını sağlamak adına yerel aşiretleri desteklemeye başladı. Böylece İngilizlerin Abâdân'da bir petrol rafinerisi kurma olasılığı giderek güçledi.[509]

---

[507] Cronin, *Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran Opposition*, s. 298. Aşiret meselesi, ordunun ulusal bütçedeki önceliğini ve vilayetlerde askerî yönetimin kurulmasını haklı çıkarmak adına kullanılırken, aşiret gruplarının teslimiyeti daha çok Rıza Han'ın milliyetçi kimlik düşüncelerini parlatmak ve ona destek toplamak için kullanıldı. Örneğin 1924'te Şeyh Hazal'a karşı kazanılan zafer, kabilelere karşı eşi görülmemiş bir kin güdülmesine, ordunun ve komutanının yüceltilmesine yol açtı. Bu durum ertesi yıl Rıza Han'ın devletin başına geçmesi için bir sıçrama tahtası görevi üstlendi. Siyasî seçkinlerin bu söylemi coşkuyla karşılaması, militarist ve otoriter eğilimlerin büyümesine sebep olarak on yıllık bir diktatörlüğün yolunu açtı. Rıza Han, Tahran'daki siyasî muhalifleriyle bir dizi iktidar mücadelesi yürütürken, aynı zamanda büyük aşiret liderlerini kontrol altına alma görevini de üstlenmişti. Rıza Han 1925'e gelindiğinde, tüm büyük kabile liderlerini ve bölge temsilcilerini birleştirdi, etkisiz hale getirdi veya görevden aldı. Rejimin pragmatik önerileri büyük oranda kabul edildi. Pek çok aşiret ağası, kısmen siyasî desteğin ödülünden yararlanmak için kısmen de hayatta kalmak amacıyla onun himayesini coşkuyla kucakladı. Fakat başta Şeyh Hazal olmak üzere yeni sürece ayak uyduramayan aşiret liderleri, tamamen ortadan kaldırılma riskiyle karşı karşıya kaldılar. Böylece, resmen seçkinlerle bütünleşme ve rejimle özdeşleşme süreci ortaya çıktı. Bkz. Stephanie Cronin, *Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran Opposition, Protest and Revolt, 1921-1941,* Palgrave Macmillan, New York, 2010, s. 21, 29. Şeyh Hazal'ın tutuklanmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 20, Persia 5: The End of The Qajars, November 1924-December 1925, Universty Publications of America, s. 119.

[508] *BOA, DH.EUM.7.Şb 2/34.* İngilizlerin bölge halklarından Kaşkay ve Kaşkuli hanları ile olan ilişkileri için ayrıca bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 18, Persia 3: Reza Khan Establishes His Ascendancy, July 1922-July 1923, University Publications of America, s. 40-45.

[509] Majid Saadat Partou, *Oil Discovery and Its Impact on Oil Refinery in Abadan (Iranian case)*, to the Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical

İran'da petrol üretimi giderek hızlanıyordu. Bir müddet sonra İngilizler, bağımsız Muhammere Şeyhi Hazal ile anlaşıp bir petrol rafinerisi inşasına karar verdiler.[510] Bu kararın ardından hızlıca bir boru hattı projesi plânlandı ve nehir yoluyla gerçekleştirilmesi düşünülen tanker faaliyetlerinin ilk adımı atıldı.[511]

İngilizler, Abâdân'a döşenmesi plânlanan boru hattı ve rafineri ile İran petrolünün ihracatını kolaylaştırmayı ve büyük miktarlardaki petrol ürünlerini İngiliz pazarına dahil edecek bir strateji oluşturmayı amaçlıyorlardı.[512] Ancak bu fikir İngiliz yetkililer arasında birtakım ihtilaflara sebep oldu. Hazal ile yapılan anlaşmaya muhalefet edenler, rafinerinin İran topraklarından ziyade Irak'ta kurulması gerektiği düşüncesindeydi. Bunların başında ise Mr. Jacks geliyordu. Jacks, İran'da bir rafineri kurulmasının büyük maliyetlere yol açacağını ve İran'da akaryakıt pazarı bulunmadığı için bu fikrin ekonomik bir getirisinin olmayacağını savunmuştur.[513] Lâkin Jacks'in ve beraberindekilerinin düşüncesi dikkate alınmamış, Abâdân'da rafineri inşası konusunda APOC yetkilileri kararlı duruşlarından vaz geçmemişlerdir.

Petrolün bulunmasının ardından en önemli gündem maddesi, Mescid-i Süleyman'ın çeşitli tepe ve vadilerini Basra Körfezi'nin kurak kıyılarıyla bağlayacak bir petrol boru hattının inşasıydı. Ancak bu konuda teçhizat temini ve nakliye ile ilgili büyük sorunlar mevcuttu. Boru hattı ihtiyacının karşılanması ve bu sorunların giderilmesi amacıyla İskoç mühendis Charles Ritchie görevlendirildi.[514] Charles Ritchie, Glasgow'da büyük bir şirkette deneyimli bir İskoçyalıydı ve hatta Burma'da bile bir

---

University in Partial Fulfillment for the Degree of Master of Science in Regional Plannig, Middle East Technical Universty, Ankara, 1992, s. 5.

[510] *İran (Toplum, Devlet ve Siyaset)*, s. 369. İngiliz ordusunda özel hizmet subayı olan Donohoe bölge ile ilgili olarak şu yorumlarda bulunmuştur: İran'ın güneybatı ucunda yer alan (eski adıyla) Muhammere, bölge şeyhinin (Şeyh Hazal) kontrolünde adeta yarı bağımsız bir halde, başına buyruk hareket etmekteydi. Şeyh sıkı bir İngiliz destekçisiydi. Bu sebeple Türk ve Hun entrikalarına karşı direnmeyi başarabilmişti. Bkz. M. H. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, Türkçeye trc. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016, s. 39. Eserde yer alan "Hun" ibaresinin esasında Almanları kastettiği ifade edilmiştir. Eserde bunun kastî bir kullanım ve Türk düşmanlığının bir çeşit yansıması olduğu yer almaktadır. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Donohoe, *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, s. 13.

[511] Norman Kemp, *Abadan (A First-hand Account of The Persian Oil Crisis)*, Allan Wingate, London, 1953, s. 16.

[512] Lidgett, *Petroleum*, s. 116.

[513] *FO 416/113*, Annual Reports on Persia 1927-1931, "Annual Report, 1927", Collection: Middle East, 1927, s. 27.

[514] Muhammed Hasan Neyâ; Hâdî Sâlimî, "Ovz'a-yi Menâtık-i Nefthîz-i Îrân Pes ez Keşf-i Neft ve Teşkil-i Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis", *Peyâm-i Bahâristân*, Şomâre: 13, Sâl: 4, Pâyîz 1390 h.ş., s. 508.

petrol boru hattı döşeme deneyimine sahipti. Onun becerisi ve dürüstlüğü nedeniyle İran'da petrol boru hattı inşa etme sorumluluğu kendisine verilmiştir.[515]

Mescid-i Süleyman'dan Abâdân'a petrol akışını sağlamak için gerekli olan borular gemilerle Abâdân kıyılarına getirildi ve işçiler vasıtasıyla Karun Nehri'ne aktarıldı. Bu boruların kara üzerinden nakli için büyük ölçüde katırlardan yararlanıldı. Sayıları yaklaşık 6 bini bulan bu katırlar, bölgenin çeşitli yerlerinde hazır bekletildi. Oldukça meşakkatli geçen boru hattı inşa süreci, nihayet 1911 yılının ortalarında tamamlandı. Mühendis Charles Ritchie, naklin daha sağlıklı gerçekleşebilmesi için 130 millik boru hattının çeşitli kısımlarına itici pompalar yerleştirdi. Böylece, dönemin bilimsel ilkelerine uygun olarak düzenlenmiş olan boru hattı, petrol nakli için hazır hale getirildi.[516] Tüm problemlerin çözülüp Mescid-i Süleyman'dan Abâdân'a 130 millik petrol boru hattının inşa edilmesiyle, 1912'de Abâdân'a ilk petrol akışı sağlanmış oldu.[517]

En son yenilikleri içerecek şekilde tasarlanan bu rafineride, petrol akışına ayak uydurabilmek için büyük özen gösterildi. Bölgede hızla iskeleler inşa edildi. Ham petrolün ve bundan elde edilecek rafine ürünlerin depolanması için tank çiftlikleri kuruldu; her türlü mekanik ve mühendislik işlerinin yapılabilmesini sağlayacak bir atölye ile gemilerin bakımı ve onarımı için bir kuru havuz yapıldı. İdarî ofisler, kulüpler, yerel çalışanlar için mahalleler, sağlık ocakları, büyük ve modern bir hastane, iletişimi sağlamak amacıyla telefon hattı ve telgrafhaneler

---

[515] Muhammed Hasan Neyâ, "Berresî-yi Esnâdî ez Tosi'e-yi Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis (1901-1909)", *Peyâm-i Bahâristân*, D. 2, Sâl: 4, Şomâre: 16, Tabistan 1391 h.ş., s. 408.

[516] Neyâ, "Berresî-yi Esnâdî ez Tosi'e-yi Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis (1901-1909)", s. 409, 410.

[517] Roger Howard, "Britain, Persia and Petroleum", *History Today*, 58, 5, May 2008, s. 45; Dehânî, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi...", s. 6; Foreign Office (No. 76), *Persian Gulf (Hand Book)*, H. M. Stationary Office, London, 1920, s. 57; "Naval Oil Scheme" *The Times (28. 05. 1914)*, s. 19. Issawi, söz konusu boru hattının uzunluğunu 140 mil olarak ifade etmiştir. Ayrıca, boru hattının yıllık 400.000 ton taşıma kapasitesi olduğunu da belirtmiştir. Krş. Issawi, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân...* , s. 498. İran'a Dair Askeri Raporlar adlı kaynakta boru hattının toplam uzunluğunun 144 mil olduğu ve 400.000 liraya (sterlin) mal olduğu yer almaktadır. Krş. *İran'a Dair Askeri Raporlar*, s. 86. "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sale-yi Neft-i İran" adlı eserde bu boru hattının su buharı gücüyle hareket eden pompalar vasıtasıyla çalıştığı, kapasitesinin 40.000 varil olduğu ve maksimum basıncının inç kare başına 800 paund olduğu yer almaktadır. Ayrıca bu hattın yıllık kapasitesinin 400.000 ton olup çapının 10 ile 15 santimetre olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bkz. "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 365. APOC, kendi kurumlarının özerkiğini vurgulamak amacıyla yeni yapılan boru hatlarının, sanayi ve idari tesislerinin, telefon ve telgraf binalarının ve şirketin üzerine özel bir bayrak asmışlardır. Konu ile ilgili bkz. *BOA, DH. MTV. 13/22.*

oluşturuldu.[518] Boru hattının düzgün çalışmasını denetleyebilmek adına söz konusu telefon hattının elzem olduğu vurgulanmıştı. Bu sebeple daha sonradan problem yaşanmaması için telefon hattının oluşturulmasıyla ilgili İran hükûmetine de bilgi verilmiştir.[519]

Osmanlı belgelerinden elde edilen malumata göre; demir borular vasıtasıyla Abâdân'a nakledilen petrolün başlangıçta idareten altı adet sarnıçta muhafaza edildiği, petrol sevkiyatının ise gemilerle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.[520] Ayrıca, Abâdân Rafinerisi'nin dönemin en son teknolojisine göre inşa edildiği ve bu uğurda çok para harcandığı ifade edilmiştir. El-Cezire Kıtası'ndaki petrolün neredeyse tamamının bu rafineriden geçtiği bilgisi de Osmanlı belgelerinde yer almaktadır.[521]

Yine Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere; Muhammere bölgesindeki Abâdân'da, APOC tarafından yürütülen petrol çalışmalarının Osmanlı Devleti tarafındaki Şattülarap suyunu ve

---

[518] *The Anglo-Persian Oil Company Ltd.*, s. 13. 1923'te Abadan'da kolera salgını ciddî boyutlara ulaşmıştı. 3-4 gün arayla 500 ün üzerinde ölümler ortaya çıkmıştı. Ayrıca Abadan, Muhammere ve Kasr-i Şirin'de veba vakaları hızla yayılmıştı. Petrol şirketi (APOC) ve Muhammere Şeyhi, salgınların yayılmasını engellemek ve hastaların tedavi edilmesini sağlamak amacıyla karantina, aşı vb. mümkün olan olan tüm önlemleri almışlardır. Bkz. Robert Michael Burrell; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1921-1923*, Vol. 6, Archive Editions, England, 1997, s. 724. 1928 yılında Abâdân'da, sıcak havalarda oluşan ve bir çeşit bağırsak enfeksiyonu olan "Enterit mikrobu" salgını gerçekleşti. APOC'un tıbbî yetkilileri durumu araştırmak maksadıyla Mescid-i Süleyman'dan Abâdân'a gitti. Hekimler hastalığın yayılma riskine karşılık kendi bölgelerindeki vakaları şirketin izolasyon hastanesinde tedavi etmeye karar verdiler. İngiliz belgelerindeki iddialara göre benzer vakalarda İran hükûmeti o güne kadar hiçbir önlem almamıştır. APOC'un devreye girmesiyle bu hastalar üzerinde tedaviye başlanmıştır. İlerleyen süreçte şirket yetkilileri kolera ve benzer hastalıkların tanı ve tedavisi için de büyük çaba sarf ederek, bu hususta birtakım konferanslar düzenlemişlerdir. Konu ile ilgili bkz. *FO 416/82*, "Persia: Further Correspondence", Part: 24, Collection: Middle East, January to June 1928, s. 112, 113.

[519] *FO 416/46*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 24, Collection: Middle East, October to December 1910, s. 13.

[520] *BOA, DH. MTV. 13/22.* APOC yetkilileri ve Foreign Office arasında yapılan resmî yazışmalarda, söz konusu boru hattının tamamlanabilmesi için APOC yetkilileri Bahtiyârî hanlarının hisselerinin ödenmesi gerektiğini vurgulamışlardır. Özellikle 31 Mart 1911'de, sona eren yıla ait kâr paylarından ödenmesi gereken miktarın bir an önce hanlara teslim edilmesi gerekliliği beyan edilmiştir. Bkz. *IOR/L/PS/10/144/2*, "File 1421/1908 Pt 4 Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris", [92r] (41/292) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500365.0x0000c1. Petrol ürünlerinin muhafazasıyla ilgili olarak ilerleyen süreçte şirket tarafından birtakım girişimlerde bulunulmuştur. Bu amaçla depoların inşa edilmesi çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Söz konusu depoların inşaası ve bunun için gerekli sürenin tespiti hususunda D'Arcy imtiyaznamesinin koşullarına göre hareket edilmesi vurgulanmış ve bu durum İran arşiv belgelerine yansımıştır. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Vâgozârî-yi Kısmetî ez Arâzi-yi Hûzistân be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240005545, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1351229, Menba': 240/5545.

[521] *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi-1*, s. 288.

arazilerini kirlettiği tespit edilmiştir. Osmanlı hükûmeti bu durumdan rahatsızlığını dile getirince, İngiltere hükûmeti konuyla ilgili gerekli araştırmaların yapılacağını ve durumun bir rapor halinde Osmanlı Devleti'ne iletileceğini taahhüt eden bir telgraf göndermiştir.[522]

Persian Gulf Pilot adlı kaynakta, Abâdân'da nehrin sol yakasında APOC şirketine ait bir petrol rafinerisinin (Abâdân Rafinerisi) bulunduğu ifade edilmektedir. Eserde, bu rafineriye Mescid-i Süleyman'dan borular vasıtasıyla petrol akışı sağlandığı belirtilmiş ve Abâdân'daki yüksek katlı binaların dikkat çekici olduğuna vurgu yapılmıştır.[523]

Abâdân Rafinerisi ile ilgili olarak British Petroleum'un resmî sitesinde şu ibareler yer almaktadır:

> "*Anglo-Persian Oil Company'nin kalın ham petrol akışını, kullanılabilir bir ürüne dönüştürmek için inşa edilen rafineri kompleksi Basra Körfezi'nin ağzından 210 kilometre uzaktaydı. Sadece sahaya yeterli arama ekipmanı getirmek aylar almıştı. Şimdi dolambaçlı, dağlık yol boyunca bir boru hattı inşa edilmesi gerekiyordu. Amerika'dan toplu olarak boru parçaları geldi ve ekipler bu boruları mavna ile nehrin yukarısına kadar götürdüler. Katırlar boruları yolun geri kalanında sürükledi. Ancak hayvanların geçemeyeceği yerlerde görevi işçiler devraldı. İş yavaş ve zahmetliydi. Yaklaşık iki yıl sürdü. Abâdân Rafinerisi tamamlandığında, farklı işgücü kolları tarafından desteklenen dünyanın en büyük rafinerisi olacak. Hindistan'dan tesisatçılar, perçinciler, duvarcılar, Çin'den marangozlar ve çevredeki Arap ülkelerinden yarı vasıflı işçiler...*" [524]

İran petrol sahasında boru hattı ile alakalı zaman zaman ustalık gerektiren birtakım mühendislik problemleri baş gösteriyordu. Özellikle çelik boruların vidalar vasıtasıyla uç uca eklenmesi sonrasında, kıştan yaza geçerken sıcaklık değişimlerinden kaynaklı genleşme ve daralmalar, bazı deformasyon ve kırılmalara sebep olmuştu. Bu kırılmaların basınç neticesinde büyümesini engellemek ve akışı düzenlemek için boru hattına

---

[522] *BOA, HR.SFR.3. 698/8.* (Konu ile ilgili olarak Osmanlı Arşivi'ndeki söz konusu belgeler Osmanlı Türkçesi, Fransızca ve İngilizce olarak yer almaktadır).

[523] Hydrographic Office-U.S. Navy, *Persian Gulf Pilot*, Government Printing Office, Washington, 1920, s. 289.

[524] *https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history/early-history.html*, (Çevrimiçi: 21.08.2020). 1937 yılında Amerika-İran Petrol Şirketi'ne verilen petrol boru hattı imtiyazı ile ilgili olarak (Fransızca ve Farsça dillerinde) ayrıca bakınız; *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn-i İmtiyâz-i Lûle-yi Haml-i Neft Şirket-i Neft-i Amerika ve Îrân, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240002281, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1347968, Menba': 240/2281.

yer yer vanalar ilave edildi. Boru hattı inşası, mühendislik alanında yeni bir teknoloji olmasa da APOC şirketi bu alanda tecrübesizdi. Bu problemlere ilaveten, boru hattının çölün üzerinden geçmesi nedeniyle, borularda aşınma ve sıcaklık farkına bağlı korozyon görülmekteydi. Bu sebeple borular genellikle en fazla bir yıl dayanabiliyordu. Bu sorun, boruların yerlerinin değiştirilmesiyle çözüldü. Ancak basınç seviyesi problemleri ve benzeri aksaklıklar, mühendisler için zaman zaman başka sorunlar oluşturmaya devam etmiştir.[525]

Abâdân rafinerisinin inşası konusunda pek çok zorluk yaşanmış ve rafineri 1912 yılına kadar faaliyete geçememiştir. Ancak, rafinerinin tamamlanmasıyla birlikte, başlangıçta normal standartlarda seyreden üretim miktarı 1914 yılından itibaren önemli ölçüde artış göstermiştir. Gerekli teçhizatların temin edilmesiyle, bu üretimin daha da artacağı ifade edilmiştir.[526] İran kaynaklarına göre; 1912 yılında 43 bin ton olan yıllık petrol üretiminin[527] 1913'te 80 bin tona, 1914'te ise 273 bin tona yükseldiği görülmektedir.[528] Ayrıca rafinerinin başlangıç kapasitesi yıllık yaklaşık 120.000 ton olarak beyan edilmiştir. Bu miktarın 1920 yılında 1.000.000 tona[529], 1938 yılında 10.300.000 tona, 1912'den 1938 yılının sonuna kadar ise toplam 114.000.000 tona ulaştığı ifade edilmiştir.[530]

---

[525] Williamson, *In a Persian Oil Field*, s. 84, 86, 88.

[526] Burrell; Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1910-1920*, Vol. 5, s. vii; "The Pipeline and The Rafinery", *The Times (29. 10. 1912)*, s. 19.

[527] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5. Rehâverd adlı dergideki petrolle ilgili makalede, 1912 yılında çıkarılan petrol miktarının değil, ihraç edilen ilk petrol miktarının 43 bin ton olduğu belirtilmektedir. Krş. Nasrallah Seyf Pur Fâteme, "Râzhâ-yi Nâ-gofte ez Dâstân-i Neft", *Rehâverd*, Şomâre: 16-17, Zemistân 1366 h.ş., s. 143. Bu hususta İran arşivlerinden (*SÂKMÂ*) temin ettiğimiz kaynağın daha muteber olduğunu düşündüğümüzden çalışmamıza o kaynakta yer alan bilgileri koymayı daha uygun gördük.

[528] Ünler, *Petrol Hukukunun ...* , s. 10. Ghosh, 1912 yılındaki miktarı 43.084 ton olarak ifade etmiştir. Krş. Suntil Kanti Ghosh, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of the Science of Law in the Graduate College of the University of Illinois, Urbana, Illinois, 1956, s. 7. İngiliz basınında, üretim arttıkça Abâdân Rafinerisi'nin bu sürece ayak uyduramadığı ve yetersiz kaldığı haberleri yer almıştır. Konu ile ilgili ayrıca bkz. "Anglo-Persian Oil Company (Limited)", *The Times (09. 01. 1917)*, s. 12.

[529] "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 365. Marlowe, 1914 yılından itibaren Abâdân'dan yıllık 250.000 ton rafine petrol ihraç edildiğine değinmiştir. Krş. Marlowe, *The Persian Gulf in The Twentieth Century*, s. 81.

[530] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5. Anglo-Persian Oil Company'nin petrol çalışma alanlarını gösteren harita ile ilgili olarak bkz. *IOR/L/PS/10/144/2,* "File 1421/1908 Pt 4 Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris", 214r:216v https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500368.0x000029.

Yıllar	Amerika	SSCB	Venezuella	Romanya	İran	Diğer Tüm Ülkeler Toplamı
1857-60	68	—	—	3	—	71
1863	357	5	—	4	—	.
.	.	.	—	.	—	.
.	.	.	—	.	—	.
1911	30,198	9,030	—	1,545	25	.
1912	30,539	9,281	—	1,805	80	.
1913	34,033	8,573	—	1,847	229	.
1914	36,405	9,145	—	1,810	356	.
1915	38,506	9,353	—	1,588	458	.
1916	41,201	9,933	—	899	605	.
1917	45,933	9,550	18	724	847	.
1918	48,756	5,520	51	969	1,701	.
1919	51,831	4,412	46	856	1,337	.
1920	60,675	3,832	70	1,109	1,680	.
1921	64,682	3,972	218	1,168	2,216	.
1922	76,374	4,864	335	1,373	2,846	.
1923	100,371	5,435	639	1,512	3,582	.
1924	98,024	6,301	1,331	1,851	4,246	.
1925	104,622	7,295	2,998	2,317	4,573	.
1926	106,474	8,899	5,207	3,241	4,839	.
1927	123,486	10,554	8,769	3,661	5,310	.
1928	123,592	11,634	15,319	4,269	5,719	.
1929	138,104	13,659	19,845	4,837	5,548	.
1930	123,117	18,612	20,154	5,744	6,034	.
1931	116,683	22,324	17,192	6,658	5,825	.
1932	107,645	21,496	17,085	7,350	6,549	.
1933	122,536	21,434	17,273	7,387	7,200	.
1934	122,931	24,210	20,015	8,473	7,658	.
1935	136,156	24,140	21,928	8,385	7,600	.
TOPLAM	2,408,571	464,628	168,493	90,708	86,413	3,776,227
Genel Toplamın Yüzdesi	63,782	12,304	4,462	2,402	2,290	100,000

Tablo 3: Yıllara göre dünya petrol üretim verileri (1 metric ton=1000 kg)[531]

[531] George Sell, "Statistic (Statistic of Petroleum and Allied Substances)", *The Science of Petroleum*, Vol. 1, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1938, s. 22,

İran'da petrolden elde edilen verim, Abâdân petrol boru hattının tamamlanmasından sonra büyük bir ivme kazanmıştır.[532] Çok geçmeden bu boru hattı Mescid-i Süleyman'dan Abâdân'a yıllık 400.000 ton petrol taşıma kapasitesine ulaşmıştır.[533] 1912 yılında, ihraç edilmek üzere ham petrol yüklü ilk uçak, İran'dan hareket etmiştir.[534]

Abâdân Rafinerisi, şüphesiz hem İngiltere hem de bölge açısından önemli birtakım ekonomik ve sosyal değişimlere sebep olmuştur. Rafineri, bölgede sanayileşmeyi teşvik etmiş ve olumlu yaşam koşullarının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Öyle ki rafineri öncesi Abâdân için Norman Kemp şu ifadeleri kullanmıştır:

> "*Abâdân Adası Fırat, Dicle ve Karun nehirlerinin deltasının bir parçasıdır. Bahmanşir ve Karun nehirleri onu ana karadan ayırır ve Basra Körfezi'nin suları güney kıyılarını sarar. İlk petrol araştırmacıları burada Arap balıkçıların ve hurma yetiştiricilerinin yaşadığından bahsetmiştir. Altmış mil içerde bulunan körfezin tek ziyaretçileri ise ilkel yelkenli gemileriyle gelen Arap tüccarlardır. Bölgede var olan sıtma ve veba mikropları yerleşimin küflü ve çamurlu klübelerini kasıp kavurmaktadır. Yüzyıllarca süren izolasyon sebebiyle insanlar adeta üç bin yıl önceki atalarının uygarlığına benzer şekilde yaşamlarını sürdürmektedir. İngilizlerin bölgeye boru hattı döşemeye başlamasıyla beraber işçiler de yeni yollar yapmaya başladılar. Nihayetinde D'Arcy imtiyazının imzalanmasından yaklaşık on iki yıl sonra Abâdân'a petrol akışı sağlandı.*" [535]

Rafineri inşasının ardından, İran petrol rezervleriyle ilgili çeşitli tahminler ortaya atılmıştır. Buna göre uzmanlar, İran'daki petrol rezervlerinin önce yaklaşık 300.000.000 ilâ 400.000.000 ton arasında olduğu, sonra ise 700.000.000 tona ulaştığı tahmininde bulunmuşlardır. O

---

23. Fanning'in çalışmasında yer alan grafikte, Amerikan Petrol Enstitüsü'nün 1925 yılına ait tahmini petrol üretim verilerine göre, İran'ın o yıl 34.665.000 varil petrol ürettiği ve bu miktarın dünya petrol üretim toplamının %3,3'üne tekabül ettiği yer almaktadır. Konu ile ilgili olarak bkz. L. M. Fanning, "Foreign Trade in Petroleum", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Sep., 1926, Vol. 127, Markets of the United States (Sep., 1926), s. 86. Çalışmamızda yer alan sayısal veriler kaynaklara göre farklılık gösterebilmektedir. Bu farklılıklar birinci el kaynaklarda dahi göze çarpmaktadır. Mevcut sonuçların veri analiz teknikleri, yöntem ve imkân koşullarından ötürü kaynaklara farklı yansıdığı düşünülmektedir. Bu nedenle, çalışmamızda bahsi geçen istatistiklerin kesinliği konusunda bir iddia öne sürülmemiş, farklı sonuçlar künyeleri ile beraber çalışmaya yansılıtmıştır.

[532] Kaya, "Orta Doğu'da Petrol...", s. 237.

[533] Şemîm, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, s. 294.

[534] Kakhki, *A Critical Analysis...* , s. 60, 61.

[535] Kemp, *Abadan*, s. 17.

dönemde dünya genelinde petrol rezervlerinin yaklaşık 12 milyar ton civarında olduğu belirtilmiş ve İran'ın, bu miktarın %5,8'ine denk gelen petrol rezervlerine sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu da uzmanların belirttiği gibi yaklaşık 700 milyon tona tekabül etmektedir.[536]

Abâdân'da büyük bir rafineri inşa etmek ve orayı petrol nakillerinde kullanmak amacıyla, APOC ile bölgenin etkili şahsiyetlerinden Şeyh Hazal arasında bir anlaşma yapılmıştı. Buna göre APOC, Abâdân'da rafineri inşası için gerekli olan 1 mil kare araziyi Şeyh Hazal'dan satın aldı. Bölgenin korunması hususunda ise Şeyh Hazal yetkilendirildi.[537] Ayrıca söz konusu bölge Şeyh Hazal'ın güvencesinde olduğundan, İngilizler idarî binalarını burada inşa etmek istedi. %10 faiz ile İngilizlere kiraya verilmesi şartıyla, bahsi geçen binaların tüm yapım masraflarını Şeyh Hazal üstlendi. Bu masraflar yaklaşık 30.000 İngiliz lirası civarındaydı.[538]

O dönemde İran'daki İngiliz politikası stratejik ve ekonomik hamlelere dayanmaktaydı. Bu sebeple İngilizler, bir yandan İran'ı Ruslarla aralarında bir tampon devlet olarak görüp güçlü kalmasını isterken, diğer yandan kendi çıkarlarına ters düşmeyecek ölçüde güneydeki özerk oluşumu destekliyordu. Bu sayede İngiltere hem siyasî hem de ekonomik çıkarlarını koruma altına almaya çalışmıştır.[539]

APOC, bölgede birçok petrol kuyusu açtı ve yüzlerce kilometrelik petrol boruları döşedi. Abâdân'da dönemin en büyük rafinerilerinden birini inşa etti ve milyonlarca litre petrol elde etti. İngiltere'nin her yerinde dolum istasyonları kurup Avrupa'dan Avustralya'ya kadar petrol ihraç etti. Rafinerinin kurulmasıyla Abâdân, bölgenin en önemli şehirlerinden birine dönüştü. Kinzer'ın aktardığına göre; APOC'un Abâdân'a gönderdiği ilk mühendis R. R. Davidson, 1909 yılında ailesine gönderdiği bir mektupta burayı çamur, güneş ve sineklerden oluşan büyük bir düzlük olarak betimlemiştir.[540] Fakat

---

[536] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5. 1937 yılından önce İran, dünyada petrol zengini ülkeler sıralamasında beşinci sırada yer alıyordu. Ancak 1937 yılına gelindiğinde İran bu sıralamada dördüncü sıraya yükseldi. Buna göre o tarihte Amerika ilk sırada, Rusya ikinci sırada, Venezuella üçüncü sırada, İran dördüncü sırada, Hollanda Hint Adaları beşinci sırada ve Romanya altıncı sırada yer almışlardır. Konu ile ilgili bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 6.

[537] "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 365.

[538] *BOA, DH. MTV. 13/22.*

[539] *IOR/R/15/2/1747*, "File 29/6 British Relations with Khazal, Sheikh of Khorramshahr" [3v] (6/28) https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100026187839.0x000007.

[540] Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları, s. 69.

rafinerinin oluşturulmasından sonra Abâdân'ın sosyo-ekonomik yapısında önemli değişiklikler olduğu bilinmektedir.

Dönemin Osmanlı-İran sınır komisyonu görevlilerinden Hubbard, İran petrolleri ve Abâdân Rafinerisi'yle ilgili gördüğü manzara hakkında şunları dile getirmiştir:

> "*Birkaç mil ötede İran kıyılarında sıra sıra devasa petrol rezervuarları çöle doğru uzanıyor. Öndeki banka boyunca, bungalovlar, enerji santralleri ve petrolü rafine etmek için imbikler var. Hepsi, küçük motorların geçtiği bir hafif demiryolu ağıyla birbirine bağlanmış. Bunun daha sonradan İngiliz hükûmetinin büyük hissedarı olduğu Anglo-Persian Oil Company'nin bir rafinerisi olduğu ortaya çıktı. Petrol yatakları 150 mil uzakta, Ahvâz yakınlarında, Karun Nehri üzerinde yer alıyor. Petrol, çölün karşısına döşenen borular vasıtasıyla rafineriye akıyor. Rafine edilmiş petrol, bankanın yanında bulunan mavnalara pompalanıyor, buradan da büyük tank vapurlarına boşaltılıyor.*" [541]

Bir İngiliz subayı ise bölge ile ilgili gördüklerini şu şekilde ifade etmiştir:

> "*Şu anda manzara biraz açıldı. Nehrin İran kıyısında yer alan ve bir ada olan Abâdân'ı gördük. Şehirle beraber bir sürü baca ve binayı da gördük. Anglo-Persian Oil Company'nin rafineri çalışmaları hakkında daha önce çok şey duymuştuk. Her ne kadar İngiltere'nin bölgeye asker yollamasının tek sebebi petrol stoklarının güvenliği olmasa da bunun en önemli ve en anlaşılır nedenler arasında yer aldığı aşikâr. Bu yüzden Abâdân'daki binaların, tankların ve iskelelerin, buraya gelişimizin temel etkeni olduğunu anladık. Zira düşmanların, burada yer alan boru hattına az da olsa saldırma ihtimalleri var. İngiliz donanmasının petrol ihtiyacı büyük oranda buradaki kaynaklardan temin edildiği için, buraya yapılan*

---

[541] Hubbard, *From The Gulf To Ararat*, s. 31. Batılı devletler, 20. yüzyılın başlarında hammaddeye sahip ülkelerin zayıf olmalarını fırsat bilerek onların kaynaklarını kolayca ele geçirmişlerdir. Lâkin bu hususta esas önemli olan enerji yollarının güvenliğidir. Bugün dünya petrolleri %60 oranında deniz yolu ile taşınmaktadır. Bu sebeple deniz yolları, özellikle de boğazlar bu nakil işleminde önem kazanmaktadır. Dünya petrollerinin büyük çoğunluğu Orta Doğu topraklarında yer aldığından Basra Körfezi ve Hürmüz Boğazı önemli çıkış noktalarını oluşturmakta ve buraların güvenliği ön plâna çıkmaktadır. Konu ile ilgili olarak bkz. Kemal Ulusaler, "Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye", *TMMOB 8. Enerji Sempozyumu (17-18-19 Kasım 2012, İstanbul)-Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye*, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, C. 1, Ankara, 2012, s. 57, 58.

saldırıların başarılı olması işleri çok ciddî bir boyuta taşıyabilir. Ama neyse ki önemli bir problem yok. Ayrıca herhangi bir savaş ihtimaline karşı bir tugay Bahreyn Adası'na konuşlandırıldı. Ardından 16. ve 18. tugaylar birlikte hareket ederek Türkleri iki kez ağır bir yenilgiye uğratıp Basra'yı ele geçirdiler. Böylece Abâdân üzerindeki tehdit ortadan kalktı. Esasında petrol boru hattını korumak göründüğü kadar basit değildi. Boru hattının oldukça uzak olan Meydan-i Neftun bölgesinden gelmesi işleri zorlaştırıyordu. Meydan-i Neftun'dan Ahvâz'a, oradan da Abâdân'a kadar olan 150 millik bölgede kimseye itaat etmeyen ve boru hattına zarar veren acımasız İranlı Arap kabileleri yaşıyordu." [542]

İran'da ilk önemli petrol kuyuları, Bağdat'ın yaklaşık yüz mil doğusundaki Kasr-i Şirin ve çevresinde kazılmıştı. Limanlara uzak olan bu kuyulardan petrol nakli ciddî bir sorun oluşturuyordu. Bu sebeple o dönemde elde edilen petrol bir süre sadece yerel ihtiyaçları karşılamak için kullanıldı. Fakat Körfez'e yakın olan Ahvâz civarında yeni kaynaklar bulunduğunda, Şattülarap'a doğru boru hattı döşendi. Büyük Abâdân Rafinerisi'nin inşasıyla da hem Abâdân şehrinin gelişiminde hem de petrol üretiminde yeni bir aşamaya gelindi.[543]

Petrol rafinerisinin Abâdân'a sağladığı sosyo-ekonomik dönüşümün bir benzeri Ahvâz'da bulunan petrol yatakları ile Ahvâz şehri üzerinde de görüldü. Bu sayede şehir adeta bir sanayileşme evresine girdi ve hızlı bir büyüme ile şehrin kültürel yapısı değişmeye başladı. Şehrin kentsel yaşam koşullarında hissedilen ekonomik değişim aynı zamanda sivil ve kültürel alanlarda da etkili oldu. Özellikle tarımsal faaliyetler azaldı ve insanlar ticarî faaliyetlere yöneldi. Böylece lüks yaşam alanları oluşturuldu. Elektrik endüstrisi gelişti, eğlence mekânları, sinemalar, klinikler inşa edildi ve bazı İngilizce terimler halk arasında yaygınlaşmaya başladı.[544]

---

[542] H. Birch Reynardson, *Mesopotamia 1914-1915 (Extracts from a regimental officer's diary)*, Andrew Melrose Ltd, London, 1919, s. 17, 18.

[543] Hubbard, *From The Gulf To Ararat*, s. 151.

[544] Muhammed Rızâ İlm, İsmet Bâbâî, "Tesîr-i İkdâmât-i Şirket-i Îrân ve İngilis der Sâhtâr-i İktisadî, Ûmranî ve Ferhengî-yi Âhvâz", *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, Sâl: 25, Defter: 1, Bahâr 1394 h.ş., s. 28, 29. Petrol işletilen bölgelerin gelişim konusu oldukça önemli bir hususdur. Bölgede konut vb. ihtiyaçların ortaya çıkardığı hoşnutsuzluk şirket işçilerinin iş bırakma eylemlerine bile sebep olmuştur. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bzk. Kâveh Rüstempur, "Nakş-i Siyâsethâ-yi Te'mîn-i Mesken der Nârızâyetî-yi Kârgerân-i Şirket-i Neft-i İngilis ve Îrân der Menâtık-i Nefthîz-i Hûzistân, Mutâlaa-yi Mevrudî: ez Âgâz-i Keşf-i Neft tâ Millî Şoden-i San'ât-i Neft 1278-1330", *Târîh-i İslâm ve Îrân*, Devre: 29, Şomâre: 43, Pâyîz 1398 h.ş. Ayrıca Sovyet ajanları

Petrolün tespitinden sonra bu madeni çıkarmak, işlemek ve dünya pazarına sunmak için yoğun inşaat faaliyetleri gerekmekteydi. Bu hususta birçok bağlantı yolları, boru hatları, rafineri ve nakliye rıhtımlarına ihtiyaç duyuldu. Abâdân Rafinerisi de bu ihtiyacı karşılamak adına inşa edilmişti. Bu inşa sürecinin İranlı işçiler vasıtasıyla gerçekleşmesi pek mümkün değildi. Zira İran'da vasıflı yahut yarı vasıflı işçi bulmak oldukça zordu. Bu sebeple Mezepotamya'dan Güney Asya'ya kadar işçi bulma arayışına gidildi. Temin edilen işçilerin büyük çoğunluğunu Hintliler oluşturuyordu. Öyle ki, kısa sürede bölgedeki Hintli işçi sayısı, İngilizlerle beraber gelen Hintli asker sayısını geçmiştir.[545]

Abâdân Rafinerisi'nin inşası için bölgeye gerekli âlet edevat, iskele ve tankların yanı sıra, kademeli olarak şeflerin, mühendislerin ve işçi personelin sevki gerçekleştirildi. Rafineri yapımı için Abandan bölgesinin seçilmesi, buranın petrol alanlarına yakınlığından ve ayrıca şehrin körfeze açılan nehirler vasıtasıyla ulaşım kolaylığı sağlamasından kaynaklanmaktaydı.[546]

Cadman, Abâdân Rafinerisi'nin inşasıyla beraber şehrin adeta yeniden yaratıldığını ve şehre modern tarzda büyük binalar, yüzlerce bungalov evler, işçiler için binlerce konut, çok sayıda kulüp, en kaliteli tıbbî ve cerrahî donanıma sahip büyük hastaneler, muazzam atölyeler ve mağazalar yapıldığını söylemiştir. Böylece Cadman bölgedeki sosyal yaşamın büyük oranda değişime uğradığını ortaya koymuştur.[547]

APOC şirket çalışanlarını isyan etmeleri için kışkırtmış, bu sebeple yetkililer Ahvâz'dan Abâdân'a asker sevketmişlerdir. Bu süreçte şirketin üretim faaliyetlerinde herhangi bir olumsuzluk gerçekleşmemiş, tesislere zarar verilmemiştir. Konu ile ilgili bkz. *FO 416/84*, "Persia: Further Correspondence", Part: 26, Collection: Middle East, January to June 1929, s. 291.

[545] Touraj Atabaki, "Indian Migrant Workers in The Iranian Oil Industry 1908–1951", *Working For Oil (Comparative Social Histories of Labor in The Global Oil Industry)*, Palgrave Macmillan, Chicago, 2018, s. 189.

[546] "Anglo-Persian Oil Company (Limited)", *The Times* (26. 07. 1910), s. 18. Petrol bölgesine telsiz hattı döşenmesi ile alakalı talepler için ayrıca bkz. *SÂKMÂ,* Unvân: Tesîs-i Sim-i Telefon-i Şirket-i Neft-i İran ve İngilis-Beyn-i Âbâdân, Hürremşehr ve Basra, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240016009, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1361648, Menba': 240/16009.

[547] Cadman, "The Development of The Petroleum Industry in Persia", s. 433. İran petrol endüstrisinin ortaya çıkardığı sosyal sonuçlarla alakalı olarak ayrıca bkz. Kâveh Ehsânî, *Muhît-i Mesnu' ve Şeklgîrî-yi Tabaka-yi Kârger-i San'âtî (Târîh-i İctimâî-yi Kâr der San'ât-i Neft-i Îrân, 1908-1941)*, Farsçaya trc. Mârâl Latîfî, Şîrâze Neşriyât, Tahran, 1398 h.ş.

	1800'ler-1900	1910'lar	1920'ler	1930'lar	1940'lar	1956
Hûzistân	180	—	410	543	—	1.43
Abâdân	14	24	40-60	61	473	226
Mescid-i Süleyman	Mevsimlik	1	6-20	—	—	45
Ahvâz	0.3-1	4	10	30	—	120
Muhammere/ Hürremşehr	3-6	10-16	20	20	—	19

Tablo 4: Hûzistân'ın ve diğer şehirlerin yıllara göre tahmini nüfusu (000).[548]

APOC'un, idarî sorumluluklara sahip teknik ve ticarî personelinin tamamı İngilizlerden oluşmaktaydı. İngilizler, Hindistan'ı yakından tanıdıkları için kendilerinden olmayanları nasıl yöneteceklerini iyi biliyorlardı. Bu sebeple tüm teknik işçileri, kâtipleri ve hatta aşçılarla garsonları bile Hintliler ve Pakistanlılar arasından seçmişlerdi. İranlılara sadece teknik olmayan işler verildi. Vasıflı İranlı işçiler ise birkaç inşaatçıdan, tüccardan, Hintliler ve İngilizlerden teknik öğrenmiş az sayıda kişiden ibaretti. Biraz İngilizce ve Hintçe bilen çevirmenlik pozisyonundaki sınırlı sayıda İranlı da sekreter olarak istihdam edilmişti.[549]

Abâdân'da rafineri yapılması ile beraber adeta yeniden kurulan şehre İranlılar kısa sürede yoğun ilgi gösterdi. Fakat İngilizlerin hizmetinde çalışmak amacıyla Abâdân'a giden İranlı işçiler burada büyük ölçüde ayrımcılığa uğradılar. O kadar ki, şehirde "İranlılar için değildir" yazılı çeşmeler bile mevcuttu. İngilizler şehrin en güzel yerlerinde oturup, en iyi imkanlardan istifade ediyorlardı. Ayrıca petrol çalışanlarının neredeyse tüm teknisyenleri İngilizdi. İranlılar ise yüksek mevkîli işlerde çalıştırılmıyordu. İranlı işçiler ekseriyetle vasıfsız olup, onların gerçek meslekleri çobanlık vb. iş gruplarıydı. Hatta Abâdân'da bulunan İranlı işçilerin yaşam koşulları oldukça kötüleşmişti. İlkel sıhhî koşullarda ve kalabalık yatakhanelerde kalan İranlı işçiler için konforlu bir yaşam yoktu.[550] Tüm bu olumsuz koşullara rağmen Arnold T. Wilson, İranlı işçilerle ilgili olarak; "*Yine de Hindistan'ın herhangi bir bölgesindeki*

[548] Ehsani, *The Social History of Labor in The Iranian Oil Industry…* , s. 374.
[549] Neyâ, "Berresî-yi Esnâdî ez Tosi'e-yi Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis (1901-1909), s. 413, 414.
[550] Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 70; Atabaki, "Indian Migrant Workers in The Iranian Oil Industry 1908–1951", s.191.

benzer işçi gruplarından çok daha iyi koşullara sahiptiler." yorumunu yapmıştır.[551]

Abâdân Rafinerisi'nde çalıştırılan vasıfsız İranlıların büyük kısmını bölgedeki Bahtiyârî kabilelerine bağlı işçiler oluşturuyordu. Vasıflı ve yarı vasıflı pozisyonlarda ise çoğunlukla Asyalı işçiler çalıştırılmaktaydı. Bunun da büyük çoğunluğu Hintli göçmenlerdi. Bu işçi gruplarının alımı 40 yıldan fazla devam etti. İran petrol endüstrisine dahil olan ilk Hintli göçmen işçi grubu, Hindistan'daki bir aracı kurum vasıtasıyla ve D'Arcy imtiyazında büyük bir paya sahip olan Burma Oil Şirketi'nin aracı olmasıyla, doğrudan Rangoon Rafinerisi'nden transfer edilmişti. Burma petrol sahalarındaki ve Rangoon Rafinerisi'ndeki uzun çalışma deneyimleri, Hintli işçileri çekici bir iş gücü kaynağı hâline getirmişti. İlerleyen süreçte bu Hindistanlı göçmen işçiler İran'ın büyük petrol kentlerinde kendi sosyal ve yerleşim topluluklarını meydana getirerek 20. yüzyılın ortalarına kadar sektörde önemli ve ayırt edici bir işçi kümesi oluşturdular. Ancak Rangoon Rafinerisi'nden gelen işçiler diğer işçilerden ayrı kategoride değerlendiriliyordu. Örneğin Burma'dan gelen işçiler Rangoony (Rangoon'dan) olarak kategorize ediliyor ve bu durum onları diğer Hintli göçmenlerden ayırıyordu. Hatta Abâdân şehrinde, Rangoony topluluğunun diğer Hintli Sünnî ve Şiî Müslümanlardan ayrı bir camisi bile mevcuttu.[552]

[551] Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf (An Historical Sketch From The Earliest Times To The Beginnid Of The Twenty Century)*, Clerandon Press, Oxford, 1928, s. 7.

[552] Atabaki, "Indian Migrant Workers in The Iranian Oil Industry 1908–1951", s.191-195. İran petrol endüstrisinde çalışan Hindistanlı ve Pakistanlı işçilerin çalışma koşulları ve aralarında meydana gelen huzursuzluklar hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. *IOR/L/PS/12/3490B*, "Coll 28/85S (1) 'Persia; Abadan and S.W. Persian Oilfields; A.I.O.C. Indian Employees' " https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000648.0x00002f. Her ne kadar başlarda şirket bünyesinde vasıfsız İranlı işçiler çalıştırılmış olsa da ilerleyen süreçte Abâdân'daki rafineride ve İngiliz gemilerinde görevlendirilmek üzere İranlı doktorlar yetiştirilmiştir. Konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: İstihdâm-i Pezeşkân-i Sehâmî-yi Neft-i Îrân ve İngilis, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240002236, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1347923, Menba': 240/2236.

Yıl	İranlılar	Hintliler	Avrupalılar	Diğer	Toplam
1910	1362	158	40	146	1703
1915	2203	979	80	187	3449
1920	8447	3616	244	35	12,342
1925	15,820	4890	994	7201	28,905
1930	20,095	2411	1191	7549	31,246
1935	25,240	954	1035	119	27,348
1940	26,484	1158	1056	15	28,713
1945	60,366	2498	2357	240	65,461
1950	72,681	1744	2725	34	77,184

Tablo 5: 1910-1950 arası Anglo-Persian Oil ve Anglo Iranian Oil Company'de istihdam edilen işçilerin miktarı.[553]

Petrol sahasının oluşturulmasıyla, meralar ve tarlaların yakınında yaşayan kabileler, kısa süre içinde ortama adapte olarak sosyal bir değişime uğradılar. Sonrasında petrol rafinerisi ve boru hattının inşasıyla, dağlara yollar döşendi. Khazeni'nin ifadesiyle; sürülerin ve siyah keçi kılı çadırların bulunduğu sessiz tepelerin yerini evler, okullar ve hastaneler aldı. APOC, birçok petrol sahasında mevsimlik içşi olan kabile halkını maaşlı işçi olarak istihdam etti. Ayrıca aşiret muhafız birlikleri eğitilerek yeni güvenlik birimleri meydana getirildi.[554]

APOC kısa sürede büyük bir gelişim gösterince, şirket bünyesinde çalıştırılan işçi sayısı 1910 yılının sonlarında 2500'e ulaştı. Fakat şirketin İran'daki organizasyonu pek iyi olmadığından, dönemin İran konsoloslarından Arnold Wilson, şirketin yerel danışmanlık görevini üstlendi. Ancak Arnold Wilson bu görevi üstlendikten kısa süre sonra, İngiltere ile İran arasındaki anlaşmazlıklar karşısında çaresiz kaldığını dile getirmiştir.[555]

[553] Atabaki, "Indian Migrant Workers in The Iranian Oil Industry 1908–1951", s.192.

[554] Khazeni, *Tribes and Empire…* , s. 112. Petrol bölgelerinin korunması açısından oluşturulan aşiret muhafız birlikleri kritik bir önem taşıyordu. Zira imtiyaz anlaşmasına muhalefet edenler yahut bu düzenden bir çıkar elde etmeye çalışanlar her fırsatta petrol boru hatlarına zarar verme teşebbüsündeydiler. Örneğin Kirmânşâh yakınlarında İran hükûmetine mensup yol görevlileri, APOC'un üst düzey yetkilisini ve üç İngiliz sürücüyü alenen dövüp hapse atmışlardır. Bu tepkinin sebepsiz yere olduğunu düşünen APOC yetkilileri konsoloslukla temas kurarak sorumluların cezalandırılmasını istemiş ve gerekli tedbirlerin alınması yönünde talepte bulunmuşlardır. Bkz. *FO 416/79*, "Persia: Further Correspondence", Part: 21, Collection: Middle East, July to December 1926, s. 120, 125.

[555] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 144.

	Avrupalılar	Hindistanlılar	İranlılar	Diğer	Toplam
Sahalar	17	66	457	1	***541***
Ahvâz	3	1	67	12	***83***
Abâdân	8	218	590	70	***886***
Boru Hattı	26	49	770	105	***950***
Toplam: (adet)	***54***	***334***	***1884***	***188***	***2460***

Tablo 6: Anglo-Persian Oil Company'nin İran'da iş gücü-personel verileri (1911).[556]

APOC bünyesinde rafineride çalıştırılan işçilerle ilgili olarak, APOC ile Hindistan arasında birtakım anlaşmalar gündeme geldi. Hintli işçi sayısını arttırmak isteyen şirket, 30 Ekim 1917'de Hindistan hükûmetinden bu yönde birtakım taleplerde bulundu. Ancak Hindistan hükûmeti bu taleplere önceleri sıcak bakmadı. Kısa bir süre sonra bu sorun aşıldı, Hindistan'dan işçi alımına devam edildi ve işçi sayısı giderek arttırıldı. Ancak şirket ile Hindistan hükûmeti arasında varılan anlaşmaya göre bazı üst düzey çalışanlar haricinde, Hintli işçilerin ailelerini İran'a getirmelerine müsaade edilmedi.[557]

İran petrol kaynaklarının aktif gelişimi, İngiliz denetimi altındaki APOC tarafından gerçekleştirilmekteydi. Bu şirketin imtiyazı, Güney ve Batı İran'da yaklaşık 500.000 mil karelik bir alanı kapsamaktaydı. Bu alanın yaklaşık 3000 mil karelik kısmı ise Bahtiyârî bölgesi dahilinde yer alıyordu.[558] Şirket, sonradan bölgedeki saldırılara karşı aşiret petrol koruma birimlerini arttırarak yerel nüfusu disipline etmeye çalıştı.[559] Ahvâz'daki İngiliz konsolos yardımcısı ise güvenlik hususunda personelin silahlanması gerektiğine vurgu yapıyordu. Bu istek hükûmet yazışmalarına da yansıdı.[560]

---

[556] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 154; Neyâ, "Berresî-yi Esnâdî ez Tosi'e-yi Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis (1901-1909), s. 415.

[557] Atabaki, "Indian Migrant Workers in The Iranian Oil Industry 1908–1951", s.199-201. İlerleyen süreçte yeni şirketin oluşumu ile birlikte (Anglo-Iranian Oil), şirket çalışanları için Abâdân'da 1000 adet küçük ev yapılması konusu gündeme gelmiş ve bu durum İran hükûmetince onaylanmıştır. Konu ile ilgili bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Masubât-i Vâgozârî-yi Zemîn be Şirket-i Neft-i İngiliz ve Îrân, Şomâre-yi Sened: 4553199, Menba': 230/3352, s. 2.

[558] Redwood, *Petroleum*, Vol. 1, s. 53.

[559] Khazeni, *Opening the Land…* , s. 241.

[560] *Affairs of Persia*, Persia. No. 1 (1914)-Cd. 7280. Price 1s. 6d., Presented to both Houses of Parliament by Command of His Majesty, London, April-1914, s. 108.

Petrol çalışmalarının güvenliğine duyulan ihtiyaç, şirketin Bahtiyârîler tarafından sağlanacak koruma alayları (mustahfizan) için düzenlemeler yapmasına yol açtı. APOC, Bahtiyârî Petrol Anlaşması (Kasım 1905) hükümlerine göre, hanlara petrol sahalarının teftişi için üçer aylık taksitler hâlinde, yılda iki bin lira ödeyecekti. Hanlar, şirketin mülkiyetinde Bahtiyârî bölgesinde meydana gelebilecek herhangi bir soygundan sorumlu olmayı kabul etti. Başlangıçta seksen erkek olmak üzere toplam iki muhafız grubu, sondaj yapılacak olan üç alana yerleştirildi. Petrol bulunduktan sonra, Bahtiyârî birlikleri diğer elverişli bölgelere kaydırıldı. Muhafızlara yılda elli ilâ yüz tümen arasında ücret ödenecek ve binek hayvanlarının yem ihtiyaçları karşılanacaktı.[561]

APOC, petrol üretimini güvence altına alıp mevcut ürününü satışa sunmak için Ekim 1912'de bir atılım yaptı ve pazar elde etmek amacıyla Hollanda Kraliyet/Shell Şirketi'nin ticarî şubesi olan Asya Şirketi ile bir anlaşmaya vardı. Anlaşmaya göre APOC; ham petrol, benzin ve gazyağını Asya Şirketi aracılığıyla satacak fakat mazot üzerindeki haklarını kendine bırakacaktı. Yergin'in ifadesine göre APOC, o tarihlerde büyük şirketlerle pazar savaşına girecek maddî güce sahip olmadığından böyle bir yol seçmişti. Ancak bu girişimlere rağmen yine de APOC'un malî sıkıntıları sona ermedi.[562]

APOC, Abâdân boru hattı kapasitesini 3.000.000 tona çıkarmayı hedefliyordu ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte üretimde aksamalar yaşandı.[563] Çünkü bölge aşiretlerinin ve başı bozuklarının yanı sıra, savaşta İngilizlerin karşısında yer alan Osmanlı birlikleri de Abâdân boru hattına defalarca saldırıp zarar vermişlerdir.[564] Yine bölgede birbirine rastlayıp çatışan İngiliz ve Osmanlı motor-botları, bölgedeki yakıt tanklarının infilak etmesine sebep olmuşlardır.[565] Bu mücadelelerde petrol boru hattının zarar görmesi, bölgedeki küçük İngiliz birlikleri ile Şeyh Hazal'ın kuvvetlerinin beraber hareket etmesini sağlamış ve bu sayede Türk birliklerine önemli kayıplar verdirilmiştir.

---

[561] Khazeni, *Opening the Land*... , s. 241. İran'a Dair Askeri Raporlar adlı kaynakta, İngilizlerin petrol sahasını korumak için önceden Hint birliklerinin görevlendirildiği ancak Bahtiyârîlerle yapılan anlaşma sonrasında bu görevin Bahtiyârî birliklerine devredildiği için Hint birliklerinin tasfiye edildiği belirtilmektedir Konu ilgili bkz. *İran'a Dair Askeri Raporlar*, s. 87.

[562] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 145.

[563] Kemp, *Abadan*, s. 18.

[564] Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, s. 112, 116.

[565] *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi-1*, s. 80.

Taraflar arasındaki mücadeleler bir müddet hararetli bir şekilde devam etmişir.[566]

Petrol boru hatlarının Birinci Dünya Savaşı ile birlikte tahribata uğraması meselesi, daha sonradan İran hükûmetinde farklı problemlere yol açtı. Bunun gerekçesi APOC'un, boru hatlarının zarar görmesinin sorumluluğunu İran hükûmetine yükleme çabasıydı. Bu sebeple APOC, boru hattı tahribatıyla ilgili, (sorumlu olmadığı hâlde) İran hükûmetiden 400.000 pound tazminat talep etmiş ve sonrasında bu talebi imtiyaz hükümlerine aykırı bir şekilde İran adına borç olarak kabul ettirmeye çalışmıştır.[567]

Dönemin olumsuz koşullarına rağmen, APOC için savaş sürecinde yedi adet petrol tankeri üretilmiş, dış ülkelerden de dokuz adet tanker satın alınarak filo genişletilmiştir. Artan üretim sayesinde rakip petrol şirketlerinin tankerleri bile zamanla Abâdân'dan yakıt almaya başlamışlardır.[568] Ayrıca APOC, birkaç yıl içerisinde yılda çeyrek milyon tondan fazla petrol ihraç eder konuma gelmeyi başarmıştır.[569]

---

[566] "The Narrows and The Gulf", *The Times (09. 03. 1915)*, s. 9; "The Political Aspect of The Persian Oil Agreement", *The Times (27. 03. 1914)*, s. 9; "Three Attacks", *The Times (15. 04. 1915)*, s. 9.

[567] *SÂKMÂ,* Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1766602, s. 2. Söz konusu raporda şirketin hiçbir zaman yükümlüklerini yerine getirmediği ve İran hükûmeti için daima zorluk çıkardığı ifade edilmiştir. Bkz. a. g. e., s. 2.

[568] Kemp, *Abadan*, s. 18.

[569] Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia 1914-1917 (A Personal and Historical Record)*, Oxford University Press, London, 1930, s. 1.

	Benzin	%	Karosin	%	Fuel-Oil	%	Damıtılmış	%	Toplam
1912-13	5,000	15	8,000	24	20,000	61	-	-	33,000
1913-14	14,000	11	24,000	19	75,000	61	11,000	9	124,000
1914-15	24,000	9	33,000	13	178,000	70	20,000	8	255,000
1915-16	26,000	11	18,000	8	164,000	72	20,000	9	228,000
1916-17	108,000	23	38,000	8	330,000	69	-	-	476,000
1917-18	147,000	18	86,000	11	582,000	71	-	-	815,000
1918-19	161,000	17	118,000	13	644,000	70	-	-	923,000

Tablo 7: 1912-19 yılları arasında Abâdân Rafinerisi ürün çıktı tablosu (long ton,1016 kg.)[570]

[570] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 278.

3. BÖLÜM
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE İNGİLTERE SİYASETİNDE PETROL

3. 1. İngiltere Donanmasının Radikal Kararı: Kömürden Petrole Geçiş

20. yüzyılın başlarında, İngiltere'nin petrol endüstrisi son derece küçüktü. Aynı yüzyılın ilk çeyreğinde, dünya petrol endüstrisindeki gelişmeler İngiliz petrol endüstrisinin ortaya çıkışına zemin hazırladı.

Dünya petrolünün neredeyse tamamı yabancı şirketler tarafından yabancı ülkelerde üretilmekteydi. İngiltere içerisinde sadece küçük bir İskoç petrol endüstrisi yer alıyordu. Buna ilaveten diğer küçük İngiliz petrol şirketleri için Bakü, Burma ve Hollanda Borneo'su gibi yerlerde petrol sahası temelleri oluşturulmuştu. Ancak çeyrek asır içerisinde İngiliz petrol teşebbüslerinin konumunda dikkate değer değişiklikler meydana geldi. İngiltere'de üretilen petrol miktarı az olmasına rağmen İngiliz petrol şirketleri dünyanın büyük bir kısmına yayılmıştı. Kısmen İngiliz malı olan çok uluslu Royal Duch Shell Grup, dünya çapında üretim ve pazarlama hususunda önemli bir yer edinmişti. Meksika ve Irak'ta ise İngiliz petrol çıkarları güçlü bir konum oluşturmaya başlamıştı. Bunun yanında İran'daki geniş petrol rezervlerini kontrol etmeye başlayan yeni İngiliz şirketi giderek ikinci bir Avrupa çok uluslu petrol şirketi olma yolunda ilerliyordu.[571] İngiltere'nin tüm bu petrol atılımları daha çok, mevcut kaynakların sürekli hâle getirilmesi ve petrolün İngiliz malına dönüşmesi amacıyla gerçekleşti.

İngiltere'nin petrolle olan ilişkisi, devlet merkezli olmaktan ziyade serbest girişimlerin bir ürünüydü. Bu nedenle İngiliz yatırımcılar Fransızlardan farklı olarak, devletten pek etkilenmedi. İngiltere hükûmetinin petrol endüstrisine dahil olma sebepleri üç unsur üzerinden ele alınmıştı. İlk olarak, birkaç İngiliz kolonisi petrol şirketlerinin dikkatini çekmeye başlamıştı. Ayrıca Londra'daki hükûmet, Kuzey Denizi'nde petrol ve gaz bulunana kadar, petrol arama ve çıkarma

---

[571] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 7.

konusunda oldukça tecrübesizdi. İkinci olarak, Orta Doğu ve Latin Amerika'nın petrol bölgeleri diplomatik olarak hassas alanlardı. Farklı milletlerin petrol şirketleri arasındaki rekabet giderek uluslararası siyasî rekabete dönüşmüştü. Son olarak, İngiliz donanmasının gemilerinde kömür yerine petrol kullanılması kararı İngiltere hükûmetinin petrol endüstrisine dahil olmasında etkili olmuştu.[572]

1900'lü yılların başında, İngiltere'nin enerji ihtiyacının %1'den azı petrol ürünlerinden karşılanıyordu. Küçük, yerel petrol ticareti gazyağı ve madenî yağlara yönelikti. Demiryollarının birkaç istisnası dışında, kömür taşıyan ekipmanlar petrol taşımak için uygun değildi. Bu ekipmanlar kömür taşıma amacıyla üretilmişti ve bir gecede değiştirilemezdi. Ancak petrol tedariği garanti edilirse, bu hususta gerekli lojistik altyapı ve depolama tesisleri geliştirmeye değerdi.[573]

Petrolün bulunmasından önce İran, Orta ve Batı Asya'daki üstünlük mücadelelerinde Rusya ile İngiltere arasında büyük bir piyon olarak nitelendiriliyordu. Ancak petrol çağının gelişiyle birlikte İngiltere, İran'ı artık jeopolitik ve ekonomik varlık olarak görmeye başladı.[574]

19. yüzyılın sonunda üç önemli faktör İngiliz donanmasının petrole yönelmesine yol açtı. Bunlar; yeni tedarik yöntemleri, yakıt ateşleme sistemlerindeki iyileştirmeler ve kaynakların miktarı ile çeşitliliğindeki artıştı. 1892'de Marcus Samuel tarafından dökme petrol tankerinin piyasaya sürülmesi dünya petrol piyasasında devrim yarattı. Petrol ürünlerinin güvenli ve ucuz bir şekilde toplu olarak taşınabileceğini gösteren ve Süveyş Kanalı'nı dökme petrol tankeri sevkiyatına açan ilk kişi Marcus Samuel oldu. Samuel, Wallsend Slipway Company'den gemi tasarımcısı olan arkadaşı Sir Fortescue Flannery ile birlikte gizlice, yeni bir gemi türü olan bir düzine dökme petrol tankeri plânladı ve inşa etti. Bu projeyle Rus gazyağını Süveyş Kanalı üzerinden toplu olarak sevk etmeyi, daha sonra da Standard Oil of America'nın Uzak Doğu gazyağı

---

[572] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 7, 8. Kuzey Denizi'nde büyük miktarlarda petrol bulunması hem İngiltere hem de petrol şirketleri için iyi bir zamanda gerçekleşti. Bu sayede dünya petrol endüstrisinde önemli bir büyüme yaşandı. Teknolojinin de gelişmesiyle petrol ve petrol ürünlerine olan talep istikrarlı bir şekilde arttı. Petrol talebi özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde büyük oranda Orta Doğu'dan karşılanmıştır. Petrol şirketleri ve petrol ithalatçısı ülkeler ise bu durumdan oldukça memnun kalmışlardır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Fred Atkinson and Stephen Hall, *Oil and The British Economy*, Croom Helm and St. Martin's Press, London-New York, 1983, s. 25.

[573] Warwick Michael Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies 1898-1939: The Transition From Coal To Oil*, King's College London (University of London), Doctor of Philosophy-PhD Thesis, London, 2003, s. 44.

[574] Farrokh, *Iran at War 1500-1988*, s. 240.

satışları tekelini kırmayı umuyorlardı. Samuel amacına ulaştı ve onun şirketi Shell Transport and Trading, petrol dünyasında büyük bir güç hâline geldi. Samuel ve Flannery, aynı zamanda okyanusa giden ticaret gemilerinde yakıt olarak petrolün kullanımına öncülük etmişler ve Shell'in tankerlerinin Bakü'deki ucuz petrol kalıntısından yararlanmasını sağlamışlardı. Yeni tankerler, Deniz Kuvvetleri'nin ihtiyaç duyacağı miktarlarda petrolü sevk etmenin mümkün olduğunu göstermişti. Geriye kalan tek şey, bu fikrin benimsenmesiydi.[575]

İngiliz donanma amirali Fisher, gelecekteki en önemli düşmanlarının Almanya olacağı düşüncesindeydi. Almanların denizcilik alanındaki ilerlemesini yakından takip eden Fisher, gözlemleri sonucunda İngiliz donanmasının modernleşme adımlarına ihtiyaç duyduğuna kanaat getirdi. Nihayetinde, onun ısrar ve çabaları sayesinde İngiliz donanmasında modernleşme çalışmaları başladı. Bu süreçte İngiltere ve Almanya arasındaki denizcilik rekabeti giderek arttı. Aynı zamanda İngiltere, kendi içerisinde "denizlerde silahlanmayı destekleyenler" ve "desteklemeyenler" olarak ikiye ayrıldı. Silahlanmanın ekonomik yük getirmesi elbette kaçınılmazdı. Ancak İngilizler, denizlerdeki üstünlüğü düşmanlarına kaptırmak istemiyordu. Bu nedenle, karşılaşılabilecek tüm riskleri göze almaya kararlıydılar.[576]

İngilizlerin donanmayı güçlendirme ve yenileme hususundaki ısrarları daha çok Almanların denizcilikteki konumuyla alakalıydı. Kendilerine en önemli rakip olarak Almanları gören İngilizler, onların denizcilikteki ilerlemelerini ve İngiliz kolonilerine ulaşma azimlerini hayretle karşıladılar. Alman donanmasının Birinci Dünya Savaşı öncesi geldiği nokta, dönemin İngiliz bilim insanı W. Macneile Dixon tarafından şu sözlerle ifade edilmiştir:

> *"Gemilerde tahta, halat ve yelkenin yerini çelik ve buhar aldı. Gemilerin hızı, silahların menzili, savunma zırhı, saldırı mühimmatı vb. faktörlerin hepsi dönüşüme uğradı. Günümüzdeki süper gemilerin tek bir silahı, eski usül gemilerin yüz silahına bedeldir. Bu hususta Almanya büyük ilerleme kat etti. Almanya'nın 300.000.000 sterlin harcadığı filolarda dünyanın en güçlü ve en korkunç gemileri yer almakta. Bu sebeple düşman kesinlikle küçümsenmemeli. İngiliz amirallerin yapacağı tek bir hata İngiltere üstünlüğünü kırıp her şeyi mahvedebilir. Bu yüzden İngiltere donanma amirali Sir John*

[575] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies...* , s. 47.
[576] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 149.

Jellicoe'nin omuzlarına tarihin en ağır sorumlulukları yüklenmiş durumda. Zira İngiliz donanmasının karşı karşıya olduğu tehlike şüphesiz ki çok büyük." [577]

Almanların yayılmacı bir politika hedefinin olduğunu anlayan İngiltere, bunu kendisine açık bir tehdit olarak algılamıştır. Dönemin İçişleri Bakanı Churchill ise bu durumu, Almanya'nın kendilerine karşı savaşma arzusu olarak yorumlamıştır. Bunu önlemek için tüm kaynakların seferber edilmesi gerektiğine inanmıştır.[578] Bu bağlamda İngiltere donanma yetkilileri (özellikle de Amiral Fisher), donanmada birtakım yenilikler yapılarak artık kömür yerine akaryakıt (petrol) kullanımının gerekli olduğunu savunmaya başlamıştır.[579]

Fisher, düşüncelerini desteklemek ve somut kaynaklar elde etmek amacıyla müteşebbis D'Arcy ile temas kurmuştur. Onu, petrol araştırmaları konusunda teşvik etmiştir. D'Arcy'nin, İran'da petrol varlığına dair bazı bilimsel kanıtlar sunması Fisher'ı heyecanlandırmıştır.[580] Bu konuda Fisher, D'Arcy'e finansal destek sağlanması gerektiğini öne sürmüştür.[581]

Amiral Fisher'ın petrole duyduğu heyecan, İngiliz donanmasının yeni tarz savaş gemileri üretmesine olanak sağlamıştı. Bu gemiler, yeni bir tasarımla ve akaryakıt sistemine göre dizayn edilmişti. Ancak yeni gemilerden yararlanabilmek için sürekli bir petrol tedariki gerekiyordu. Bu nedenle donanmada tamamen petrol kullanımına geçiş için henüz zamana ihtiyaç olduğu kanaatine varılmıştır.[582]

Fisher'ın İngiliz donanmasındaki reformist adımları İngiltere Meclisi'nde çeşitli ihtilaflara sebep olmuştu.[583] Onun reformlarını benimsemeyen bir grup, kendi çıkarlarına zarar geleceği endişesindeydi.

---

[577] W. Macneile Dixon, *The British Navy at War*, Houghton Mifflin Company, Boston and New York, 1917, s. 2.
[578] Yergin, Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü, s. 149.
[579] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5.
[580] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 15.
[581] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. 85.
[582] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 15. Fisher, 1904'te Donanma Birinci Lordluğu görevine getirildikten kısa bir süre sonra, fuel oil'in denizcilikte bir çığır açacağını iddia etmiş ve böylece Almanlar karşısında üstünlük elde etmenin yolunu göstermiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Necdet Pamir, *Enerjinin İktidarı*, Hayykitap, İstanbul 2017, s. 87. İngiltere'nin o dönemde gündeme aldığı yenilikleri geçmişteki faaliyetleriyle mukayese edebilmek adına İngiliz donanmasının 1863 yılındaki vaziyeti ile ilgili bkz. "The British Navy", *Scientific American*, Vol. 8, No. 7, (February 14, 1863), s. 99.
[583] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5.

Ancak yine de Fisher ısrarında galip geldi ve bazı radikal kararlarla değişikliklerin önünü açtı. Bu sayede donanmanın verimliliği artarak masraflar azalma eğilimine girdi.[584]

İlerleyen süreçte Fisher, bir Alman denizcilik şirketinin 10 yıllığına petrol anlaşması yaptığını ve elindeki petrolün bir kısmını Alman donanmasına aktardığını öğrendi. Böylece Fisher, üstünlük mücadelesinde petrolün ne kadar önemli olduğunu bir kez daha anladı. Fisher bu hususta Churchill'i de yönlendiriyor ve ona İngiltere donanmasının başına geçmesi konusunda telkinlerde bulunuyordu.[585]

Nihayetinde Winston Churchill, 1911 yılında İngiltere Deniz Kuvvetleri'nin başına geçti[586] ve eski donanma komutanı Amiral Fisher de kendisinin en önemli destekçilerinden oldu. Fisher'in donanmadaki yenilikçi anlayışı Churchill'i etkilemişti. Hatta Fisher'in, petrolün bir üstünlük stratejisi olarak donanmada kullanılması gerektiğini vurgulaması, zamanla Churchill'i de bu yönde düşünmeye sevk etmiştir.[587]

Fisher'in düşüncelerinden etkilenen Churchill, onun Kraliyet Petrol Tedarik Komisyonu'na başkanlık etmesini istedi.[588] Artık Churchill de gemilerde petrol kullanımının avantajlarını görebilmekteydi. Ancak bunun bağımsız kaynaklara ulaşmakla mümkün olacağına inanıyordu.[589] Bu bağlamda Churchill, her fırsatta petrol kullanımının Deniz Kuvvetleri için avantajlarına değinmiş ve bu hususta tek çözüm yolunun sürekli bir petrol kaynağına ulaşmak olduğu vurgusunu yapmıştır.[590]

Churchill, Ekim 1911'de donanmanın başına geçtikten sonra, Alman ve Amerikan donanmalarının ne denli ciddiyetle çalıştıklarının farkına varmıştır. Bu sebeple iyiden iyiye geleneksel denizcilik politikasından vaz geçilmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştır. Her Alman askerî ve teknolojik hamlesine karşı yeni bir savaş gemisi inşa

---

[584] Ed. P. K. Kemp, *The Papers of Admiral Sir John Fisher*, Printed for The Navy Records Society, Vol. 1, London, 1960, s. xv, xvi.
[585] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 150.
[586] Bacon, *The Life of Lord Fisher…* , s. 157; *C01384460-CIA Collection* "The Battle For Iran", s. 18.
[587] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 150.
[588] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 165.
[589] Bacon, *The Life of Lord Fisher…* , s. 157. Bağımsız kaynaklara ulaşma hususunda APOC ve Burma Oil'in önemli rol oynadığı ve bunun İngiliz donanması için büyük önem arz ettiği İngiliz basınında yer almıştır. Konu ile ilgili bkz. "The Oil Fields of Persia", *The Times (29. 05. 1914)*, s. 7.
[590] "Naval Oil Agreement", *The Times (26. 05. 1914)*, s. 23.

etmeyi taahhüt etmiştir. Bu vaatler, maliyeti ne olursa olsun, Churchill tarafından yerine getirilmesi gereken bir görev olarak görülmüştür. Churchill için temel öncelik, ana denizlerin güvenliğini sağlamak ve Almanlara geçit vermemektir. Bu stratejilerle Churchill, Almanlara karşı büyük başarılar elde etmeyi ummuştur.[591]

İngiliz hükûmeti, Donanma Komutanlığı'nın rehberliğinde 1912-1914 yılları arasında ortaya koyduğu denizcilik planları sayesinde önemli adımlar atmıştır. Bu süreçte, yeni inşa edilecek gemilerin petrolle çalışması ve kömürle çalışan eski gemilerin petrole dönüştürülmesi kararı alınmıştır.[592]

Churchill, İngiliz donanmasının yakıt kaynağını kömürden petrole çevirmenin yanı sıra, APOC hisselerinin bir kısmına ortak olmayı da hedefliyordu.[593] Çünkü APOC şirketinin mevcut sermayesinin, tek başına donanma için gerekli olan petrolü temin etmeye yeterli olmadığı düşünülüyordu.[594] Ancak APOC'un sahip olduğu imtiyaz, dünya genelinde nadir bulunan büyük imtiyazlar arasındaydı.[595] Bununla birlikte, İngiliz parlamentosunda donanma için temin edilen petrolün sadece İran ile sınırlı kalmaması yönünde öneriler ortaya atıldı.[596] Churchill'in endişesi, petrol kaynaklarının sürekliliğini sağlamanın yanı sıra bunu finansal açıdan güvence altına almaktı. Bu nedenle Churchill, İran'ın petrol işletmesini elinde bulunduran APOC'a ortak olma fikrini gündeme getirmiştir. Zaten Churchill'in amacı büyük ölçüde petrolü İran'dan temin etmekti ve APOC'un İran petrol imtiyazını elinde bulundurması, bu amaç için önemli bir fırsat olarak değerlendiriliyordu.

İngiliz donanmasının yeni amirali Churchill, APOC vasıtasıyla petrole ulaşma konusunda ısrarcıydı. O, petrolü ticarî bir meta olmasının yanında askerî bir ihtiyaç olarak tanımlıyordu. Ancak bunun için Churchill'in öncelikle malî ve siyasî desteğe ihtiyacı vardı. Bu amaçla Churchill, destek istediği Fisher'a 19 Haziran 1912'de, bir mektup yollamıştır. Mektubunda şu ifadelere yer vermiştir:

---

[591] Christopher M. Bell, "Sir John Fisher's Naval Revolution Reconsidered: Winston Churchill at the Admiralty, 1911-1914", *War in History*, 18(3), July 2011, s. 335, 336.
[592] Pamir, *Enerjinin İktidarı*, s. 87. Donanmada petrole geçiş fikri, endüstrinin gelişmesine ve yeni motor teknolojilerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Konu ile ilgili bkz. Erik J. Dahl, "Naval Innovation: From Coal to Oil", *JFQ*, Winter 2000–01, s. 53.
[593] Mûsevîzâde, *Millî Şoden-i San'ât-i Neft…* , 20.
[594] *SÂKMÂ*, Unvân: Târîhçe-yi Neft ve Peydâyeş-i Ân, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300, s. 5.
[595] "Anglo-Persian Oil Company (Limited)", *The Times (20. 10. 1913)*, s. 20.
[596] "The Admiraly Oil Scheme", *The Times (17. 06. 1914)*, s. 21.

"Biz iyi birer arkadaşız. Umarım endişe duyduğumuz konular kolaylıkla hâllolur. Bu akaryakıt meselesinin bir an önce çözüme kavuşması gerekmektedir. Elbette ki bu hususta birçok zorluğun ortaya çıkması normaldir. Ancak tüm bu zorlukların aşılmasında sana ihtiyacım var. Kimse bu işi senden daha iyi başaramaz. Petrole mutlaka ulaşmalıyız. Artık petrolün gemilerde yakıt olarak kullanılma vakti geldi." [597]

Bu davetin ardından Churcill, Fisher'i "Royal Commission on Oil Fuel and Oil Engines for the Navy" adlı komisyonun başına geçirmiştir.[598] Churchill, petrolün savaş gemilerine ve deniz savaşlarına sağlayacağı katkıyı her fırsatta dile getirmiştir. Ancak İngiliz toprakları dahilinde herhangi bir petrol arzının olmaması ve petrolü depolamak için gerekli tanker ve alet-edevat kıtlığı, bu hususta birtakım endişelere neden olmuştur. Mevcut şartlar altında kömür, büyük filo ve gemiler hariç İngiltere'nin savaştaki itici gücü olarak biliniyordu. Fakat yine de İngiliz donanması için Churchill'in güvendiği en önemli yakıt türü petroldü. Hatta bu hususta Churchill, elinden geldiği ölçüde deniz harcamalarını üstlenebileceğini dile getirmişti. Tüm bu plânların yanında artan akaryakıt fiyatları dengeleri değiştiriyordu. Bu konuda bazı öncelikler belirlendi ve donanmada petrol kullanımına dair olumlu kararlar alındı.[599]

Churchill, denizcilik alanında İngiltere'nin kendini yalnızca Almanya ile kıyaslamasının yanlış olacağına değinmiştir. O, İngiliz donanmasının yeteri kadar güçlü olmadığını, bu sebeple İngiltere'nin diğer güçlü dünya devletlerini de göz önünde bulundurarak donanmasını şekillendirmesi gerektiğini ifade etmiştir. İngiliz gemilerinin sadece savaş gemileri tarafından değil aynı zamanda silahlı ticaret gemileri tarafından da tacize uğradığını söyleyen donanma komutanı, dünya denizlerine hâkim olmak için donanmanın bir an önce düzene girmesi gerektiğini vurgulamıştır.[600]

O dönemde İngiltere hükûmetinin, petrolün yakıt olarak kullanılması açısından birtakım kaygıları mevuttur. Bunlar daha çok savunma ve ekonomi ile ilgilidir. APOC'un yöneticilerinden Sir John Cadman, İngiltere'nin donanmada petrol kullanması konusundaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir:

---

[597] Winston S. Churchill, *The World Crisis*, Charles Scribner's Sons, USA, 1923, s. 137, 138.
[598] Bacon, *The Life of Lord Fisher...* , s. 157.
[599] Ferrier, *The History of The British Petroleum Company*, s. 178.
[600] Churchill, *The World Crisis*, s. 185.

"Hepimiz Büyük İngiltere'nin uluslararası konumunu koruyacağız. Bu yolda gururumuz olan donanma ise ilk savunma hattı olarak gelecekteki birçok kuşak için gücünü ve verimliliğini devam ettirmelidir. Ayrıca petrolün yakıt olarak kullanılmasında ekonomik açıdan ne düşünülürse düşünülsün, İmparatorluğun müdafaası için çıkarlarımıza yönelik bir karar verilmelidir. Donanmada kömür yerine petrol faydalı olacaksa, kullanılması gereken yakıt petroldür."[601]

Donanmanın böyle bir radikal karar sonucunda birçok problemle karşı karşıya kalacağı aşikârdı. Bunlardan belki de en önemlisi İmparatorluk dışından tedarik edilecek olan petrolün üretim kapasitesi ve büyüklüğüydü. Bu durum İngiliz Deniz Kuvvetleri açısından bazı güvenlik ve kaynağa erişim problemlerini beraberinde getiriyordu. Bu nedenle İngiltere kaynak temini açısından Romanya, Bruneo, Sumatra Adaları ve İran üzerine odaklanmıştır.[602]

İngiliz donanmasında teknik anlamdaki değişim ve dönüşümler yakıt ihtiyacının artacağı hususunda ipuçları veriyordu. Filolardaki gemilerin motor kapasitelerinin arttırılması, gemilerin ve limanların ebatlarının giderek büyümesi, gelecek yıllardaki yakıt ihtiyacının nasıl karşılanacağı konusunda soru işaretlerini beraberinde getiriyordu.[603]

Akaryakıt meselesinin getirdiği bilinmezlikler, İngiltere'de donanmada petrolün kullanılması gerekliliğine inananların yanında, bu fikri sorgulayanların da ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu durum özellikle İngiltere Meclisi'nde tartışılmış ve konuyla ilgili çeşitli sorular gündeme gelmiştir. Bu hususta Churchill'den, petrolle çalışan birinci sınıf gemi ve kruvazörlerin sayısı ve bunların yıllık petrol tüketimi ile ilgili bilgi talep edilmiştir. Churchill, bu bilgilerin açıklanmasının donanmayı olumsuz etkileyebileceğini dile getirerek gizli tutulması gerektiğini söylemiş ve konu ile ilgili ayrıntı vermemiştir.[604] Ayrıca mecliste Churchill'e, donanmaya petrol tedarik edecek bir şirketin olup olmadığı hususunda sorular yöneltilmiş, Churchill bu bilgilendirmenin kendi sorumluluğunda olmadığını belirterek soruyu cevapsız bırakmıştır.[605]

---

[601] Ghosh, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, s. 5.
[602] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. 42.
[603] Navy Estimates 1912–13, HC Deb 18 March 1912 vol 35 cc1549-618, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1912/mar/18/navy-estimates-1912-13*, (Çevrimiçi: 13.08.2020).
[604] Oil-Burning Ships, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1913/jul/10/oil-burning-ships*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).
[605] Navy Oil Contracts, 2 june 1913, Vol. 53, *https://hansard.parliament.uk/Commons/1913-06-02/debates/5bdfbaf6-2feb-4ec9-99e3-*

İngiltere donanmasında petrolün yakıt olarak kullanılmasına binaen önce "Kraliçe Elizabet Birliği" oluşturulmuş ve ardından petrol ile çalışan savaş gemilerinin inşasına başlanmıştır. Sonrasında Churchill'in isteği üzerine tüm İngiliz donanması petrole geçiş yapmıştır. Ancak İngiltere donanması, petrolün nakli ve depolanmasıyla ilgili bazı problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu hususta Churchill, derhal bir petrol komisyonu oluşturarak söz konusu problemlerin aşılmasına odaklanmıştır.[606]

Başlangıçta APOC, petrolü Abâdân'daki rafineriden potensiyel petrol tüketicisi ülkelere taşıyabilecek bir tanker filosuna sahip değildi. 1912-1913 yıllarında tanker piyasasındaki yüksek navlun* oranları ve pazar sıkıntısı, petrolün satışı hususunda önemli zorlukları beraberinde getiriyordu. Bu sebeple APOC, 1912'de Asiatic Petroleum Company (Shell Group'un pazarlama şirketi) ile bir pazarlama anlaşması imzaladı. Asiatic, APOC'un ürünlerini Doğu ve Avrupa pazarında pazarlayacaktı. Ancak APOC yetkilileri, bu hususta Shell Grup'a bağımlı kalmak istemiyorlardı. Zira bu konuda onlara güvenmiyorlardı. Bu sebeple Abâdân'dan İngiltere donanma filosuna ulaşabilecek daha uygun navlun arayışına girildi. APOC, İngiltere donanması ile akaryakıt sözleşmesini garanti altına almak, petrol sahalarını geliştirmek ve hükûmetten malî destek sağlamak için bir çeşit kampanya başlattı.[607]

Aslında APOC kadar, İngiltere hükûmeti de dönemin büyük şirketlerinden Standart Oil ile Royal Dutch Shell'e karşı güvensizlik içerisindeydi. Bu sebeple İngilizler küçük petrol şirketlerini canlandırma politikasını izlemeye karar verdiler. Fakat yine de ihtiyaç hâlinde Standart Oil ile Royal Dutch Shell'den petrol alımına devam edildi.[608]

Görüldüğü üzere kaynak temini, İngiltere donanmasının temel sorununu oluşturmaktaydı. Bu hususta parlamentoda da birtakım sorular

---

dcb3f8a70d22/NavyOilContracts, (Çevrimiçi: 20.07.2020). Donanamada yakıt olarak petrolün kullanılması ile ilgili itirazlar birçok kez parlamentoda dile getirilmiştir. Konu ile ilgili bkz. Navy Administration, HC Deb 05 August 1912 vol 41 cc2727-44, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1912/aug/05/navy-administration*, (Çevrimiçi: 13.08.2020).

[606] Erik J. Dahl, "Naval Innovation: From Coal to Oil", *JFQ*, Winter 2000–01, s. 52. Jones'in ifadesine göre 1912 yılına gelindiğinde Amirallik, 186.000 ton akaryakıt için yeterli depolama alanına sahiptir. Konu ile ilgili bkz. Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 16.

* Navlun: Taşıyıcı tarafından, gemisinde taşınacak yük için istenen ücret (Nakilye ücreti). Bkz. *https://sozluk.gov.tr/*, (Çevrimiçi: 16. 08. 2020).

[607] G. Gareth Jones, "The British Government and The Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), s. 650.

[608] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 28.

gün yüzüne çıktı. İngiliz vekil James Hogge, Donanma Komutanlığı'ndan petrol araştırmalarına katılıp katılmadıklarını ve tespit edilen petrollerin donanmaya katkısının ne olduğunu sordu. Donanma Komutanlığı cevaben; son zamanlarda bazı alanlarda petrol kaynaklarına rastlandığını ancak alanın boyutu ve şistin kalitesi ile ilgili yapılan test sonuçlarına dair bilgi sahibi olmadıklarını ifade etti.[609] Ayrıca meclis tarafından Donanma Komutanı Churchill'e; hangi savaş gemilerinde petrol tankı bulunduğuna, bunların petrol kapasitelerinin ne kadar olduğuna ve petrol fiyatlarının 1910 yılına kıyasla ne denli arttığına yönelik birtakım sorular yöneltildi. Churchill, gemilerle ilgili hususların gizli tutulmasını ve savaş menfaatlerini gerekçe göstererek bu sorulara cevap vermedi. Churchill sadece, petrol maliyetlerinin 1910'dan 1914'e kadar yaklaşık iki kat arttığını dile getirdi.[610]

Kaynak temini meselesinin ne kadar önemli olduğuna her fırsatta vurgu yapan Churchill, bir müddet sonra kaynak tespiti amacıyla İran'a özel bir heyet yolladı. Bu heyette Amiral Slade, (Jeolog) Profosör John Cadman ve beraberinde iki uzman görevlendirildi. Heyet, yaklaşık üç ay sonra bir rapor hazırladı. Raporda İran'ın yeterli miktarda petrole sahip olduğu belirtilmişti.[611] Açıklanan rapora dayanarak Churchill, İngiltere'nin APOC hisselerine ortak olma konusunu meclise taşımaya karar verdi ve raporu İngiltere Meclisi'ne sundu. Churchill, elbette bu konunun şiddetli bir muhalefete maruz kalacağını ve tartışmalara sebep olacağını biliyordu. Her şeye rağmen o, bu ortaklığın oylanmasını ve olumlu bir sonuç elde etmeyi hedeflemişti. Nihayetinde 17 Haziran 1914 tarihinde İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, "APOC hisselerinin bir kısmının satın alınması ve bunun için 2.200.000 sterlin talep edilmesi" konusunu İngiltere meclisine oylamaya sundu. İngiltere meclisine sunulan teklif 254'e karşı 18 oyla kabul edildi ve böylece meclis üyeleri, İngiltere'nin APOC hisselerine ortak olmasına onay vermiş oldu. Bu sayede 10 Ağustos 1914 tarihinde "APOC Hisselerinin Satın Alınması" başlıklı 345 sayılı yasa tasarısı kabul edilerek yürürlüğe girmiştir.[612] Buna

---

[609] Oil Shale (Hebrides), *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/jul/02/oil-shale-hebrides*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).

[610] Oil Fuel, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/feb/18/oil-fuel*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).

[611] "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 366.

[612] Floyd Eugene Sageser, *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Master of Science Department of History, Government, and Philosoph, Kansas State College of Agriculture and Applied Science, 1952, s. 15. Jones'in beyanına göre; 1914 öncesi İngiltere hükûmeti ile özel şirketlerin arasında doğrudan bir ilişki mevcut değildir. İngiltere donanmasının akaryakıta olan

göre İngiltere hükûmeti, 1914'te APOC şirketinin sermayesine 2.200.000 sterlin yatırım yaparak uzun vadeli bir petrol yakıt sözleşmesi imzalamış ve kendini garantiye alma yolunda önemli bir adım atmıştır.[613] Söz konusu meblağın (2.200.000 sterlin) ise İngiltere parlamentosunca Konsolide Fon'dan temin edilmesi kararlaştırılmıştır.[614] APOC yöneticisi Greenway'in de çabalarıyla gerçekleştirilen bu anlaşma sayesinde[615] İngiltere, APOC'un %51 hissesini satın alarak şirkete ortak olmuştur ve böylece ham petrolün rafine edilmesi için ihtiyaç duyulan malî destek problemi ortadan kalkmıştır.[616]

Buna göre artık İngiltere, APOC şirketinin idare meclisine iki üye tayin etme yetkisine sahip olacak ve İngiltere'nin ticarî çıkarlarına ters düşen durumlar haricindeki konulara müdahil olmayacaktı.[617] Şirket bu anlaşmayla beraber, İngiliz donanması için gelecek yirmi yıl içerisinde 40 milyon varil petrol tedarik etmeyi vaat etmiştir.[618] Bu sayede İngiltere, donanma için ucuz ve daimî bir petrol kaynağı sağlayabilmiştir.[619]

---

ihtiyacı, Amiralliği petrol şirketleriyle temasa geçmeye zorlamıştır. Bkz. Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s.17.

[613] Jones, "The British Government and… ", s. 651. Brown'un çalışmasında Fisher'in, hükûmetin APOC'a destek vermesi gerekliliği düşüncesini kabul etmesine rağmen onun müzakerelerdeki rolünün asgarî düzeyde olduğu ifade edilmiştir. Konu ilgili bkz. Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 100.

[614] "The Government and The Anglo-Persian Company", *The Times (18. 06. 1914)*, s. 12.

[615] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. 31.

[616] *BCA, 220-485-15, 30-10-00 (Muamelat Genel Müdürlüğü), v. 2;* James A. Bill and WM. Roger Louis, *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, I. B. Tauris and Co Ltd Publishers, London, 1988, s. 4. Ünler, çalışmasında İngiltere'nin 2.001.000 sterlinlik bir sermaye ile APOC şirketine ortak olduğunu belirtmiştir. Krş. Ünler, *Petrol Hukukunun …* , s. 10. Kinzer'in eserinde ise bu rakam 2.000.000 pound olarak verilmiştir. Krş. Kinzer, Şah'ın Bütün Adamları, s. 69. İngiltere'nin APOC hisselerine ortaklığı ile ilgili Gökhan Bolat'ın makalesinde; "Winston Churchill, 1914'te donanmaya akaryakıt sağlamak amacıyla 2.200.000 sterlin ödeyerek APOC'a ortak oldu. Sonrasında İngiliz hükûmeti, şirketin mal varlığının %55,86'sını, karar alma yetkisinin de %52,55 çoğunluğunu aldı. Böylece şirket İngiltere'nin güdümüne girdi. Aynı şirket (APOC) Osmanlı petrollerini ele geçirmek maksadı ile Turkish Petroleum'un da %50 hissesini almıştı." ibaresi yer almaktadır. Krş. Bolat, "Anglo-Persian Oil Company'den …", s. 63. Ghosh ise eserinde bu hisse miktarını %52,5, karşılığında APOC'a ödenen fiyatı ise 2.000.000 sterlin olarak ifade etmiştir. Krş. Ghosh, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, s. 7. Hubbard'ın eserinde de bu rakam 2.000.000 sterlin olarak yer almıştır. Krş. Hubbard, *From The Gulf To Ararat*, s. 151. Norman Kemp de eserinde bu rakamı 2.000.000 sterlin olarak beyan eder. Krş. Kemp, *Abadan*, s. 17.

[617] Ünler, *Petrol Hukukunun …* , s. 10. Bacon'un aktardığına göre Fisher, İngiliz hükûmetinin en başından beri petrolün kontrolünü ele geçirmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bkz. Bacon, *The Life of Lord Fisher…* , s. 158.

[618] "Early History (1909-1924)", https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history/early-history.html, (Çevrimiçi: 29. 09. 2020).

[619] "Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", s. 367.

İngiltere donanmasının APOC ile ortaklığı, petrol temini ve savaş stratejileri açısından önemli bir hadisedir. Zira bu hususta en önemli sorun, düzenli ve ucuz yollu petrol akışını sağlayabilmektir. Bu durum dönemin The Times Gazetesi'ne de yansımış, gazetede; "*böyle bir anlaşmanın petrol ihtiyacını fazlasıyla karşılayacağı ve deniz savaşlarında İngiltere'yi farklı bir konuma sokacağı*" ifadesi yer almıştır.[620]

APOC'un petrol üretim miktarından memnun olan Churchill, bu miktarın giderek artacağını düşünmekteydi. Artışın sağlanabilmesi amacıyla şirketi geliştirme çabası içerisinde olduklarını dile getirdi. Churchill, şirketin bu yönde gelişmesinin İngiltere donanmasını da olumlu etkileyeceğini biliyordu.[621] Bu hususta Churchill, donanma için elde edilecek petrolün daha çok İran'ın güneyinden ve Şuster bölgesinden karşılanacağını, ancak farklı bölgeler için de çalışmaların devam ettiğini ifade etmiştir.[622]

Churchill, APOC'un çalışmalarına güvendiği halde, İngiltere Meclisi'nde ona karşı olan bazı muhalifler bulunmaktaydı. Bu nedenle Churchill, muhalefete hitaben konuşmasına donanmanın petrole olan ihtiyacını vurgulayarak başlamış ve ardından donanmayı tamamen APOC'a bağımlı hale getirme niyetinde olmadıklarını ifade etmiştir. Churchill, petrolün yanı sıra şeyl* ve kömürden de faydalanılacağını, aynı zamanda farklı petrol şirketlerinden de petrol satın alınacağını belirtmiştir. Muhalefetin bu konudaki kaygıları ise APOC'un dünya petrol piyasasında yok olma korkusuyla ilgilidir. Bu durum, muhaliflerin İngiltere donanmasının yatırımlarının güvende olup olmadığı konusunda endişelenmesine neden olmuştur.[623]

Donanmanın ihtiyaç duyduğu petrol miktarı iki temel faktöre dayanmaktaydı: "normal tüketim" ve "savaş zamanı tüketimi." Filoda petrolle çalışan gemi sayısı arttıkça, doğal olarak ihtiyaç ve tüketim de artmaktaydı.[624]

---

[620] "Anglo-Persian Oil Company (Limited)", *The Times (01. 12. 1914)*, s. 11.
[621] Persian Oil-Fields, HC Deb 15 July 1914 vol 64 cc1930-1W, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1914/jul/15/persian-oil-fields*, (Çevrimiçi: 12. 08 2020).
[622] Anglo-Persian Oil Contract, HC Deb 29 June 1914 vol 64 c52W, https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1914/jun/29/anglo-persian-oil-contract, (Çevrimiçi: 12. 08 2020).
* Kaya gazı.
[623] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 99.
[624] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 102.

Ülkeler	1880	1890	1900	1910	1914
İngiltere	650.000	679.000	1.065.000	2.174.000	2.714.000
Almanya	88.000	190.000	285.000	964.000	1.350.000
Fransa	271.000	319.000	499.000	725.000	900.000
Rusya	200.000	180.000	383.000	401.000	679.000
Amerika	169.000	240.000	333.000	824.000	895.000
Japonya	15.000	41.000	187.000	496.000	700.000

Tablo 8: 1880-1914 döneminde dünyanın önde gelen ülkelerinin savaş donanmalarının toplam tonajları.[625]

İngiltere donanmasının APOC'a ortaklığının ardından şirket, kısa süre içerisinde İngiltere'de 520 depo, 535 tank vagonu, 1102 karayolu aracı, 4 mavna ve 650 atlıdan oluşan kendi dağıtım ağını meydana getirmiştir. Hatta soğuk bölgeler için daha kaliteli yakıt üretmek amacıyla özel labaratuvarlar inşa edilmiştir. Böylece şirket, kendi pazarlama alanlarını yaratmıştır.[626]

APOC'un kendini İngiltere'nin güvencesine almak istemesindeki en büyük neden, APOC ve İngiltere çıkarlarının aynı doğrultuda olmasıydı.[627] Zaten kısa bir süre sonra APOC ile İngiltere'nin çıkarları birbiriyle tamamen örtüşür hâle geldi.[628]

İngiltere, gerçekleştirilen anlaşmalar sayesinde İran petrol kaynaklarını önemli ölçüde kendi tekeline almayı başarmıştır. Böylece İran petrolü üzerindeki İngiliz kontrolü, İngiltere'nin Orta Doğu politikasının en kritik unsurlarından biri hâline dönüşmüştür.[629]

Esasında birçok petrol şirketi İngiltere'nin desteğini almak istiyordu. Bunlardan başlıcaları: Newfoundland (Kanada), Mısır, Nijerya ve İskoçya petrolleri çıkarına faaliyet gösteren şirketlerdi. Aralık 1913'te, Mexican Eagle Oil Company, İngiltere hükûmetinden 5 milyon dolarlık bir kredi talep etti. Karşılığında ise İngiltere'ye kendi işleri üzerlerinde bir

---

[625] Paul Kennedy, *The Rise and Fall of The Great Powers*, Unwin Hyman, London, 1988, s. 203. Söz konusu tabloda görülen tonaj miktarlarının yıllara göre artış göstermesi İngiliz donanmasındaki gemi sayısının da artışına işaret etmektedir.

[626] "Early History (1909-1924)", https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history/early-history.html, (Çevrimiçi: 29. 09. 2020).

[627] Jones, "The British Government and... ", s. 651.

[628] Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları*, s. 69. Cadman, 1926 yılında petrol şirketi sayesinde İran'da 1.000'den fazla Avrupalı, 3.000 Hintli ve yaklaşık 25.000 İranlının istihdam edildiğini ifade etmiştir. Yazar özellikle İranlıların sayısının önemini vurgular. Çünkü bu durumun, İranlıların İran ulusal endüstrisinin geliştirilmesindeki büyük ve hayatî payı ifade ettiğini dile getirir. Konu ile ilgili bkz. Cadman, "The Development of The Petroleum Industry in Persia", s. 433.

[629] Cleveland, *Modern Orta Doğu Tarihi*, s. 162.

yönetim desteği oluşturma tekifi sundu. Ancak tüm bu şirketler arasından Anglo-Persian Oil Company (APOC), 1914'te İngiltere hükûmetiyle şirketteki çoğunluk hissesini satın alma konusunda anlaşmaya varabilmiştir.[630]

Jones'in ifadesine göre; petrol şirketlerinin İngiltere'nin desteğini alma arzusu, öncelikle İngiltere'nin potansiyel bir petrol tüketicisi olmasından ve doğal olarak petrole duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı. İngiltere hükûmeti, doğrudan donanmada ve dolaylı olarak ise sahip olduğu Hint demiryolu sistemi sebebiyle potansiyel olarak büyük bir petrol tüketicisi konumundaydı. Bunu ön gören şirketler, İngiltere gibi bir alıcıyı kaybetmek istemiyorlardı. Ayrıca, İngiltere'nin dünya üzerindeki diplomatik ve askerî etkisi, birçok farklı bölgeden petrol imtiyazı alma konusunda şirketlere avantaj sağlayabilirdi. Şirketler, bu diplomatik desteği sağlayabilme arzularını gizlemiyorlardı. Özellikle Orta Doğu gibi yönetimi zayıf bölgelerde, petrol şirketleri için diplomatik yardım oldukça önemliydi. Bu nedenle D'Arcy, 1901'den itibaren İran'da yapılacak sondajlar için sürekli olarak İngilizlerden diplomatik ve askerî destek talep etmiştir.[631]

İngiltere hükûmetinin müdahalesiyle İran, kısa sürede dünyanın en önemli petrol üreticilerinden biri haline geldi. Tüm bunlar gerçekleşirken, nezaketen bile olsa İran hükûmetine danışılmadı. İran, İngiltere ile karşı karşıya kalmaktan çekindiği için imtiyazı iptal etme fikrini gündeme getirmedi. Bu sebeple Tahran, yeni düzenlemeleri kabul etmek zorunda kaldı.[632]

İngiltere ile APOC'un İran petrollerine yönelik politikası ve İran'ın pozisyonu, o dönemki Türk basınına şu şekilde yansımıştır:

> "*İngiliz petrol şirketi yalnız Cenûbî İran'da mahdut bir mıntıkayı işletiyordu. Bundan başka şirket bu petrol membalarını işletirken İran hükûmetinin ve milletinin menfaatini düşünmüyor, sadece İngiliz Bahriye Nezareti tarafından kendine verilmiş olan talimatı tatbik ediyordu. Çünkü İran petrolleri imtiyazı zahirde bir şirket namına ihale edilmiş ise de hakikatte İngiltere Bahriye Nezareti'nin mesture tahsisatından verilmiş parçaları ile alınmıştı ve o surette*

[630] Jones, "The British Government and... ", s. 648. İskoç petrollerinin APOC'un idaresine geçmesi ile ilgili ayıca bkz. "Scottish Oil Fusion", *The Times (13. 09. 1919)*, s. 10; "Scottish Oil Company", *The Times (21. 06. 1919)*, s. 17; "Scottish Oil Scheme", *The Times (18. 07. 1919)*, s. 22.
[631] Jones, "The British Government and... ", s. 648.
[632] Farrokh, *Iran at War 1500-1988*, s. 241.

işletiliyordu. İngiliz hükûmetinin iştirakı ile vücuda getirilmiş olan bu şirketin idare meclisinde bugün hükûmeti temsil eden iki mühim âza vardır. Bunlar İngiliz Maliye Veziri tarafından intihab edilir. İki âzadan biri İngiliz Bahriye Nezareti'ni, öteki İngiliz Kralı'nı temsil ederler ve eğer şirket meclis idaresinin kararlarını İngiltere hükûmetinin siyasetine muhalif görürler ise haiz oldukları red hakkını kullanabilirler. Bundan başka İngiltere hükûmeti Anglo-Persian şirketinin başlıca hissedarlarındandır. İngiliz Bahriye Nezareti'nin petrol işletmek için daha evvel Cenûbî İran mıntıkasını tercih etmiş olmasına gelince, bunun sebebi sırf askerî düşüncelere isnat eder. Çünkü Cenûbî İran'da İngiliz petrol şirketinin faaliyetleri bir taraftan İngiliz Bahriyesi'nin petrol ve mazot ihtiyacını temin ettiği gibi diğer taraftan Hindistan ile Mısır ve İngiltere arasında bir rabıta vazifesi görür. Ancak şunu da ilave etmek icab eder ki, İran petrol menbalarını işletmekten İngiltere'nin asıl maksadı petrol almak değildir. Daha ziyade gemilerde mahrukat olarak kullanılan mazot çıkarmaktır. Çünkü mazot dumansız olduğundan bilhassa gemileri düşmanın tarassudundan masun bulundurmak için harp esnasında çok faidelidir. İmtiyaz mukavelesi mucibince İran hükûmeti hasılattan yüzde 16 nisbetinde bir varidat alıyordu. İngiliz Petrol Şirketi 1912 senesinde yalnız 43,773 ton istihsalat yapıyordu. Petrol istihsalatı bu suretle arttırıldığı müddet zarfında İran hükûmeti ehemmiyetli bir şikâyette bulunmamıştır. Arasıra imtiyaz mukavelesinde hükûmet hissesini gösteren nisbetin değiştirilmesi lüzumundan bahsetmiştir." [633]

Winston Churchill, İngiltere'nin APOC ile ortaklığı hakkında, bu kararın İngiltere Avam Kamarası'nda kabul edilmesini sağlamak için büyük çaba harcadığını belirtmiştir.[634] Churchill, APOC ortaklığı ve petrolle ilgili meclis tarafından yöneltilen sorulara ise, yapılan

[633] Mehmet Asım, "İngiliz-İran İhtilâfı, İmtiyazın Vüs'ati", *Vakit Gazetesi*, 21 Kânunuevvel (12'inci ay) 1932 Çarşamba, s. 1, 2.

[634] Churchill, *The World Crisis*, s. 181. Bacon'un ifadesine göre Churchill parlak yetenekleri sayesinde APOC ortaklığı gibi önemli kararları cesaretle uygulamaya sokmuştur. Onun inatçı kişiliği ve hayal gücü bu ortaklığın gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bkz. Bacon, *The Life of Lord Fisher…* , s. 162.

harcamaların ve benzer soruların gizlilik ilkesini ihlal edeceği gerekçesiyle yanıt vermemiştir.[635]

İngiltere'nin İran petrollerine ortak olma meselesi, İngiltere Meclis Komitesi'nde uzun tartışmalara yol açmıştı. Özellikle, mevcut petrol kuyularına İngiltere hükûmeti tarafından yapılması önerilen 2.200.000 sterlinlik yatırım, bazı kesimleri rahatsız etti. Geniş alanlarda yer alan kuyuların büyük çoğunluğunda petrol varlığı hâlâ netleşmemişti. Bu sebeple, yeterince araştırma yapılmadan bu meblağın harcanması ilk başlarda uygun görülmemiştir. Fakat uzun tartışmalar neticesinde, bu konuda bir fon oluşturulması hususunda fikir birliğine varılmıştır.[636]

İngiliz Donanma Komutanlığı, petrol piyasasına zor bir zamanda dahil olmuştu. Dünya çapında petrole olan talebin artması, fiyatları yükseltip tedarikçilerin sayısını azaltmıştı. Böyle bir ortamda, APOC'un uzun vadeli sözleşme esasına dayalı yüksek kaliteli yakıt tedariki, iyi bir zamanlama olarak değerlendirilebilir.[637]

İngiltere'nin donanmada kömür yerine petrol kullanma kararıyla birlikte APOC'un çoğunluk hissesini alması (1914), Birinci Dünya Savaşı arefesinde İngiltere'nin İran petrolüne olan ilgisine yeni bir boyut kazandırdı.[638] Donanma Komutanlığı'nın APOC ile olan ilişkisi, İngiltere'nin 1914 yılında petrol endüstrisine dahil olmasında büyük rol oynadı. Bu durum, nihayetinde İngiliz emperyalizmine katkı sunmakla beraber, petrol güvenliği hususunda da birtakım değişimleri beraberinde getirdi.[639]

İngiltere hükûmeti, APOC şirketindeki her yöneticinin İngiliz vatandaşı olması gerektiğini belirterek bunu bir kural hâline getirdi. İngiliz hazinesi, şirketin yönetim kurulunda her zaman resen müdür

---

[635] Anglo-Persian Oil Contract, HC Deb 13 July 1914 vol 64 c1478, https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/jul/13/anglo-persian-oil-contract, (Çevrimiçi: 12. 08 2020).

[636] Anglo-Persian Oil Company (Acquisition of Capital), HC Deb 07 July 1914 vol 64 cc1032-55, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/jul/07/anglo-persian-oil-company-acquisition-of-1*, (Çevrimiçi: 16. 08. 2020).

[637] Jones, "The British Government and… ", s. 651.

[638] Wright, *The English Amongst The Persians*, s. 10. İngiltere donanmasının gemilerde petrol kullanmaya başlamasının ardından İngiliz Amirallik Komisyonu bölgedeki petrol sahalarının incelenmesi amacıyla bir heyet göndermiştir. Heyet tarafından ziyaret edilen ve edilmeyen alanlar 1913 yılında haritalandırılmıştır. Ziyaret edilen alanlar, yer adlarının altında çift çizgi ile gösterilmiş, ziyaret edilmeyen alanlarsa yer adlarının altında tek çizgi ile belirtilmiştir. Konu ile ilgili bkz. *IOR/L/PS/10/300, f 317*, "Map showing petroliferous areas visited by Admiralty Oil Commission 1913", [317r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100028928519.0x00002b. Kayıtlardaki haritalar, Orta Doğu'daki petrol alanlarını göstemesi ve Batı'nın bölgeye ve bölge ülkelerine karşı tutumunu yansıtması açısından önem taşımatadır.

[639] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. v.

olarak iki direktör tarafından temsil edilme hakkını kazanmıştı. Eski müdürler ise herhangi bir yönetim kurulu toplantısında yeniden önerilebilecek ve kararları veto etme hakkına sahip olabilecekti. Ancak bu durumda diğer yöneticilerin İngiltere hükûmetine itiraz etme hakkı vardı. İngiltere tarafından bu şirket üzerinde uygulanan kontrolün niteliğini anlatan yönetici John A. Lotus, konuyla ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

> "*Bu hava geçirmez hükûmet kontrolü, şirketin sadece rutin ticarî faaliyetleri ile ilgili olarak değil aynı zamanda yüksek politika veya siyasî ilişkiler içeren konularda da kullanılmaktadır.*" [640]

Churchill'e göre APOC ile yapılan anlaşmanın en büyük avantajı, İngiliz donanmasının hem bol hem ucuz olan petrol arzını savaşmadan temin edebilmesiydi.[641] İngiltere donanması tarafından garanti edilen ticarî destekle APOC, Birinci Dünya Savaşı'yla beraber ihraç etmek amacıyla akaryakıt üretmeye başladı. Bu hususta İngiliz jeologları, mühendisleri ve iş adamları, İran'ın güneybatısındaki Hûzistân bölgesini (petrol arama, üretim, dağıtım ve pazarlama teknolojilerinin çalışacağı) İran petrol endüstrisinin ilk yabancı kontrollü bölgesi olarak belirlediler.[642]

Petrolün İngiltere donanmasında yakıt türü olarak tercih edilmesi kararı büyük oranda savaş stratejilerine dayanmaktaydı. Zira kömürün kullanımı beraberinde bazı dezavantajları getiriyordu. Petrolün gemilerde kullanılmaya başlanmasıyla birlikte birtakım mâlî ve askerî-stratejik avantajlar ortaya çıktı. Örneğin kömürle çalışan bir savaş gemisinin çıkardığı egzoz dumanı kilometrelerce öteden görülebiliyor, düşman gemileri bu dumanı rahatlıkla fark edebiliyordu. Ancak petrolle

---

[640] Ghosh, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, s. 7.

[641] "Oil For The Navy", *The Times (18. 06. 1914)*, s. 8.

[642] Katayoun Shafiee, *Cracking Petroleum with Politics: Anglo-Persian Oil and The Socio-Technical Transformation of Iran 1901-54*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy Department of Middle Eastern and Islamic Studies New York University, January, 2010, s. 2. İngiliz savaş gemilerinin İran limanlarına yaptıkları ziyaret ve mürettebatın birtakım ihtiyaçları için karaya çıkma isteği ve İran hükûmetinin tutumu ile alakalı olarak ayrıca bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 22, Persia 7, April 1927-May 1928, Universty Publications of America, s. 357-359. İngiliz savaş gemilerinin İran limanlarına ziyareti hakkında Şah ile yapılan anlaşmaya atıfta bulunularak, artık savaş gemilerinin yapacağı ziyaretlerle ilgili herhangi bir izin alınmasına gerek olmadığı İngiliz yazışmalarına yansımıştır. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *FO 416/82*, "Persia: Further Correspondence", Part: 24, Collection: Middle East, January to June 1928, s. 189.

(akaryakıtla) çalışan bir savaş gemisi için aynı şey söz konusu değildi. Çünkü petrol kullanan bir gemi ardında neredeyse hiç iz bırakmıyordu. Petrolle çalışan bir savaş gemisi yarım saat içerisinde maksimum güce ulaşırken, kömür ile çalışan gemi ancak 9 saatte maksimum güce ulaşabiliyordu. Kömürle çalışan ortalama bir savaş gemisi 5 gün için 500 mürettebata ihtiyaç duyarken, petrolle çalışan savaş gemisi ise yarım gün için sadece 12 personele ihtiyaç duyuyordu. Petrolle çalışan bir motor, kömürle çalışan motora nazaran daha az yakıt tüketimine sahipti ve daha verimliydi.[643] Bunun yanısıra kömür oldulça kirli bir maddeydi ve nakli çok zordu. Örneğin denizde kömür ikmali yapmak neredeyse imkânsızdı. Ayrıca filoya kömür temin etmek, birçok önemli lojistik problemi de beraberinde getirmekteydi. Lâkin gemilerde petrol kullanımına geçilmesiyle tüm bu sorunlar giderilmiş oluyor, gemilerdeki yakıt deposunun küçültülüp hafifletilmesiyle de gemiler daha hızlı yol alabiliyorlardı.[644]

Aslında petrolün gemilerde yakıt olarak kullanılması fikri daha önce düşünülmüştü. 1865 yılında genç bir gemi kaptanı olan J. S. Selwyn, Amerikan gemi kazanlarında petrol kullanım denemelerine dikkat çekmiş ve İngiltere'nin de bunu uygulayıp uygulayamayacağı hususunda yetkililerden acil bir cevap istemişti. 1866'da Woolwich Tersanesi'nde

---

[643] Engdahl, *A Century of War*, s. 19, 20.

[644] Dahl, "Naval Innovation: From Coal to Oil", s. 51. Bilim insanı Adams'ın belirtiğine göre kömürle çalışan bir savaş gemisinde hız ve buharlama yarıçapı büyük öneme sahiptir. Ancak bu durum çoğu zaman gerçekleştirilememekte, yüksek hızlarda uzun süreli buharlama sağlanamamaktadır. Bu sebeple korunacak hız ne kadar yüksekse, sürüş teçhizatları da o oranda büyük olmalıdır. Modern bir savaş gemisinin taşıma kapasitesinin büyük bir kısmı, onun ateşleme makineleri yahut yakıtı tarafından tüketilmektedir. Bu sebeple tasarımcılar motor ve kazanları hafifletme ve kömür alanlarını genişletme hususunda büyük uğraşlar vermiştir. Savaş gemilerinin yakıt kapasiteleri arttırıldığı takdirde buharlanma yarıçapı ve buna bağlı olarak da hızları artmaktadır. Lâkin halihazırda savaş gemilerinin yakıt kapasiteleri zaten üst seviyededir. Gemi gövdelerinin yapısında veya makinelerin ağırlıklarında bazı önemli değişiklikler yapılmadıkça mevcut ağırlığın azalması pek de mümkün olmayacaktır. Petrolün savaş gemilerinde kömürün yerini alması geminin buharlaşma yarıçapını ve hızını arttıracaktır. Petrol her türlü haznede yakılabilir bir yapıya sahiptir. Bunu uygulamak için sadece akaryakıtı taşıyan bir boruyu basınçlı hava veya buhar içeren başka bir boruyla birlikte kazana sokmak yeterlidir. Petrol üretim miktarı güvenilir bir oranda artmadıkça bu yakıtın dünya donanmaları tarafından dâimî olarak kullanılamayacağı aşikârdır. Petrolle çalışan savaş gemilerinin avantajları, dünya deniz kuvvetlerini bu yakıta ulaşmak için teşvik etmeye yeterlidir. Ayrıca bu durum zamanla donanmaların kendi kömür istasyonlarında büyük petrol depolarını inşa edeceklerini gösteriyor. Petrol, aynı kazanlar altında kömürle dönüşümlü olarak kullanılabileceğinden, onun gerçek savaş zamanı için yedek tutulup, barış zamanlarında da kömürün deniz kuvvetleri için ana yakıt olmaya devam etmesi pek âla mümkün olabilir. Konu ile ilgili bkz. Alton D. Adams, "Petroleum Fuel for Warships", *Scientific American*, Vol. 83, No. 6 (August 11, 1900), s. 83.

petrolün yakıt olarak kullanılması amacıyla birtakım deneyler yapıldı. İngiliz Amiralliği, Selwyn'e deney çalışmalarını sürdürmesi için iki yıl daha süre verdi. Fakat dönemin teknolojik koşulları yeterli olmadığından çalışmaların devamı getirilemedi. Amirallik, 1901 yılından itibaren araştırmalarına yeniden hız verdi. Ağustos 1901'de petrolün donanma yakıtı olarak kullanılabilmesini araştırmak üzere makine baş denetmeni İtalya'ya gönderildi. 1901'in sonunda Amirallik kendi denemelerini yapmaya başlamıştı. Ocak 1902'de Birinci Lord Selborne, mevcut deneylerin önemine vurgu yaptı. 1904 yılında tüm yeni savaş gemilerinin ve kruvazörlerin kömüre ek olarak fuel-oil yakması için, 1905'te ise detüm destroyerlerin yalnızca akaryakıt kullanması için bir tesis oluşturulması emri verildi.[645]

Amerika'dan ve İngiltere'den ayrı olarak, Rusya da gemilerde yakıt olarak petrol kullanma denemelerine girişmişti. 1860'larda Rus mühendisler ve teknisyenler, gemilerde akaryakıt kullanımıyla ilgili yeni cihazlar geliştirmeye başladılar. Özellikle 1870'lerin başında Hazar filosonda, ilk somut adımlar atıldı. İlk testler 'Chilinghyar', 'Pischyal' ve 'Grand Duke Konstantin' adlı gemilerde başarıyla gerçekleştirildi. 1880'lerin başından itibaren petrol ekipmanı testleri yapıldı.[646]

Görüldüğü üzere petrolün donanmada yakıt olarak kullanılması fikri daha eskilere dayanmaktaydı. Büyük devletler deneysel de olsa, bir anlamda bu sektöre adım atmışlardı. Ancak İngilizler için hammadde gereksinimi, bu fikrin yaklaşık 50 yıl daha geç gerçekleşmesine neden olmuştur. Winston Churchill, donanmada kömür ve petrol kullanımıyla ilgili *The World Crisis* adlı kitabında şunları söylemiştir:

> "*Petrolün (akaryakıtın) kömüre göre sağladığı avantajlar tahmin bile edilemezdi. Öncelikle akaryakıt yani petrol, aynı büyüklükteki kömür ile çalışan gemilere oranla çok daha hızlıydı. Böylelikle petrolle çalışan gemiler %40 oranında daha seri hareket edebilmekteydiler. Petrolün gemiden gemiye yahut limandan gemiye nakli de oldukça kolaydı. Neredeyse kimsenin parmağını bile oynatmasına gerek kalmıyordu. Petrol, kömürün hiçbir şekilde depolanamadığı bir gemide rahatça depolanabilirdi. Ayrıca, kömürlü bir gemide daha fazla işçi çalıştırma mecburiyeti doğuyordu. Özellikle bir çarpışma*

[645] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 9, 10.
[646] E. M. Movsumzade, "The First Attempts to Use Oil as Navy Fuel", *Icon*, 2000, Vol. 6 (2000), s. 142. Yapılan testlerin neticesinde yeni kazanların İngiliz kömürüne kıyasla yaklaşık 2 / 2,5 kat daha az petrol yaktığı ortaya çıkmıştır. Konu ile ilgili bkz. a. g. e., s. 142.

(savaş) esnasında görevlilerin silah başında değil de kazan dairelerinde olmaları, o çarpışmanın kaderini değiştirebiliyordu. Petrol, kömüre göre gemide çok daha az yer kapladığından, gemiye daha fazla taşıma kapasitesi sağlamaktaydı. Bununla beraber, petrol ile elde edilen manevra ve hız kabiliyeti taktiksel olarak büyük öneme sahipti. Tüm bu avantajlar sadece petrol ile gerçekleşti. Artık gemileri çalıştırmak için kazanların ısınmasına ihtiyaç yoktu. İçten yanmalı motorlar her hâlükârda kömüre göre 10 kat daha verimliydi." [647]

Dönemin birçok bilim insanı Churchill'in fikirlerini destekler nitelikte petrolün avantajlarının farkındaydı. En azından petrolün kalorisinin kömüre oranla 1.3-1.4 kat daha fazla olduğu hususunda hemfikirdiler. Ayrıca petrolle çalışan gemi imal etmenin, kömürle çalışan muadillerine göre daha ucuza mal olacağı biliniyordu. Örneğin, kömür yerine petrolle çalışan bir savaş gemisinin 150.000 sterlin (%6), hafif bir kruvazörün 190.000 sterlin (%40) ve bir destroyerin 50.000 sterlin (%33) daha ucuza mal olacağı ortaya koyulmuştur.[648]

Tüm bu veriler neticesinde Churchill, donanmada petrol kullanımı ile ilgili olarak İngiliz parlamentosunda yaptığı bir konuşmada şunları dile getirmiştir:

"*Bir itici güç olarak petrolün benimsenmesi ve arzı, endişeli ve kafa karıştırıcı sorunları ortaya çıkarmaktadır. Aslında bu sorunların, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın muhatap olduğu en zor sorunlar arasında yer aldığını düşünüyorum. Yakıt olarak petrol, en küçük gemiler dahil olmak üzere her türden gemiye büyük avantajlar sağlamaktadır. Hız, rahatlık, temizlik, ekonomi ve daha az iş gücü hususunda petrol tartışılmaz bir şekilde kömürden üstündür. Eğer savaş gemilerini harekete geçirmek için yeterli güce sahip içten yanmalı motorlar makul bir süre içinde beklenen performansa ulaştırılabilirse, tüm saydığım bu avantajlar üç-dört kat artacak. Ancak diğer yandan, barış veya savaş zamanlarında herhangi bir kısıtlama yahut müdahale olmaksızın, makul fiyatlarla petrol tedarik edebileceğimizden emin olabilir miyiz? Sürekli artan*

[647] Churchill, *The World Crisis*, s. 133, 134.
[648] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies...* , s. 44, 104. Petrolle çalışan motorların tarihsel gelişimi ve teknik yönleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Dugald Clerk vd. , *The Gas, Petrol and Oil Engine*, John Wiley & Sons, Vol. 2, New York, 1913. Lonra'dan Basra Körfezi'ne gidecek ilk içten yanmalı motorlu gemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Food From The Middle East", *The Times (27. 05. 1914)*, s. 8.

gereksinimlerimizi karşılamak için yeterli miktarda petrol rezervi biriktirip depolayabilir miyiz? Veya bu rezervi muhtemel herhangi bir saldırıya karşı uygun şekilde koruyabilir miyiz? Bütün bu konular aydınlanmayı bekliyor." [649]

Söz konusu soru işaretleri sadece petrol tedariği ile sınırlı değildi. Petrolle ilgili bazı teknik problemler de öne çıkmaktaydı. Mesela o dönemde yangın riski çok ciddiye alınıyordu. Bu sebeple gemilerin, düşmanın mermi ateşiyle tutuşma olasılığını azaltmak için petrol kazanlarının mümkün olduğunca su deposunun altına istiflenmesi kararlaştırıldı. Bunun yanında sıvı petrolü taşıyabilmek için gemilerin sızdırmazlık özelliklerini geliştirmek gerekiyordu. Ayrıca soğuk hava koşullarında yakıtın donması da önlenmeliydi. Bu yüzden yakıt tankları ısıtma boruları ile uyumlu olmalıydı.[650] Başka bir sorun ise acil bir durumda petrolün nasıl ve nerede depolanacağı meselesiydi. Zira petrolün depolanması ve taşınması birtakım özel ekipmanlar gerektirmekteydi ve bunun için gereken tesis, depo ve tankerler oldukça pahalı idi.[651] Oysa kömürü hemen her yere taşımak ve her gemiye yüklemek mümkündü. Petrol için tüm bu sorunların hâlledilmesi ise ekstra maliyet demekti.[652]

Görüldüğü üzere, İngiliz donanmasının yakıt türünün petrole çevrilmesi fikri önemli olduğu kadar aynı zamanda riskliydi. Aslında mevcut problemlerin en önemlisi, İngiltere'nin yeterli miktarda petrol rezervine sahip olmamasıydı. Bu durum, sıkıntılı bir süreç anında daha büyük problemlere neden olabilirdi. Bu konuyla ilgili olarak Churchill şunları ifade etmiştir:

"*Sahip olduğumuz adalardaki mevcut petrol miktarı pek kayda değer değildir. Eğer petrole ihtiyacımız olursa, onu elde etmek için gerekirse uzak diyarlardan deniz yoluyla taşımamız gerekir. Barışta yahut savaşta, farketmez!*" [653]

1910 yılından itibaren dünyada akaryakıt talebindeki artış, petrol fiyatlarının yükselmesine sebep oldu. Bu yükselişte İngiliz donanmasının da kısmen sorumlu olduğunu söylemek mümkündür. Başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere birçok ülkenin donanması, İngiltere'nin

---

[649] Navy Estimates 1912–13, HC Deb 18 March 1912 vol 35 cc1549-618, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1912/mar/18/navy-estimates-1912-13*, (Çevrimiçi: 13.08.2020).
[650] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 46, 47.
[651] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 13.
[652] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 47.
[653] Churchill, *The World Crisis*, s. 135.

petrol tüketimi iyileştirme çalışmalarını örnek almış, bu durum giderek petrol tüketiminin daha cazip hâle gelmesinde etkili olmuştur.[654]

Jones'a göre, donanmada petrole geçişin kârlı olup olmadığı hakkındaki belirsizlikler yetkilileri şüpheye düşürmüştür. 1912'den önce petrol tedariğinde önemli ilerlemeler kaydedilmiş olmasına rağmen, mevcut sorunların tam olarak çözülmediği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, Amiral Fisher'ın donanmada gerçekleştirdiği reformlara yöneltilen eleştirilere karşın, bunun; hızlı ilerlemelerin bir gerekliliği olduğu vurgusu yapılmıştır.[655]

Aslında İngilizler için önemli olan mesele, petrolün kimden, ne kadar ve hangi fiyata alındığı değildi. Asıl önemli olan, İngiltere'nin Orta Doğu'daki bu tehlikeli ve kritik girişimden ne kadar az zararla çıkabileceği meselesiydi.[656] Bu durum, İngiltere'yi adeta bir kumar oynamaya zorladı. Çünkü diğer büyük devletler, petrolün temini ve savaş stratejilerinde kullanımı hususunda önemli adımlar atmıştı. İngiltere ise ya bu yarışın dışında kalacak ya da bu sorumluluğu üzerine alıp Orta Doğu'da yeni bir misyon üstlenecekti.

İngilizler petrol yarışında geri kaldıkları taktirde, bir daha dünya sahnesinde etkili bir rol alamayabilirlerdi. Bunun dışında İngiliz parlamentosu her ne kadar Churchill'in petrol politikalarına hak verse de dünyanın en çalkantılı ve itaatsiz bölgelerinden birinde maddî-manevî bir sorumluluk üstlenmek ayrı bir riskti. İngiltere hükûmetinin APOC'a yaptığı yatırımlar ve beklentileri, Orta Doğu'da yeni politikaların oluşturulması zorunluluğunu ortaya koyuyordu. Ancak bu durum, Hindistan'ı tehlikeye sokabilirdi.[657] Bu yüzden atılacak olan her adımın önemli istişareler ve öngörüler neticesinde gerçekleşmesi gerekiyordu. Aksi takdirde hem mevcut yatırımların hem de siyasî-askerî gücün kaybedilmesi kuvvetle muhtemeldi.

İngilizlerin donanma ve diğer kullanım alanları için petrol tedarik ettiği en kritik bölge, İran'ın Osmanlı Devleti sınırıydı. İran ve Osmanlı Devleti, petrol madenleri açısından birbirlerine alternatif teşkil ediyordu. Ancak İran petrolleri, (Irak bölgesindeki) Osmanlı petrol sahalarına kıyasla daha fazla öne çıkıyordu. Bu durumun birkaç farklı sebebi vardır. İran petrol mıntıkası, Osmanlı'ya nazaran Basra Körfezi'ne ulaşım açısından daha elverişli bir konumdadır. İran petrol mıntıkasının sahile

[654] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 13.
[655] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 14.
[656] "The Navy and Persian Oil", *The Times (18. 06. 1914)*, s. 9.
[657] "The Government's Oil Advanture", *The Times (20. 06. 1914)*, s. 9.

olan uzaklığı 180 kilometre ve petrolün çıkarıldığı bölgenin rakımı ise 800 metre civarındadır. İran'ın nispeten daha uygun olan bu coğrafî özellikleri, petrol naklinin yıllık 300.000 tona kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bunun yanında İngilizler, Burma Oil vasıtasıyla Doğu Asya'daki bölgeler üzerinde de nüfuz sahibidir ve İran, bu bölgelere daha yakındır. Tüm bu faktörler İran petrollerini, Osmanlı petrollerine kıyasla daha cazip kılmıştır. Dolayısıyla İran petrollerinin doğrudan doğruya İngiliz kontrolünde olması ve İngiltere'nin (ihtiyacı olan) donanma yakıtı için petrole verdiği önem, bölgeyi siyasî açıdan da önemli bir konuma taşımıştır.[658]

Jones'un ifadesine göre, İngiltere'de donanma yakıtının kömürden petrole dönüşmesi, İngiliz petrol endüstrisinin ortaya çıkışında kritik bir dönemeçtir. Devlet, izlediği stratejilerle İran petrolünü kontrol altına almıştır. Böylece İngiltere yalnızca bir ticarî ürünün değil, aynı zamanda (silahlarla eş değer) stratejik bir malın tedarikçisi hâline gelmiştir. Ayrıca devlet, donanmada kullanılan fuel-oil tüketimi sebebiyle önemli bir petrol tüketicisi olmuştur.[659]

İngiltere'nin yakıt tedariği hususundaki ilk hedefi, çok uluslu petrol şirketlerine bağımlı olmamaktı. National Oil Company'nin ortaya çıkmasından önce çok uluslu petrol şirketleri, düşük maliyetli ham petrol tedariklerinin yanı sıra nakliye, rafinaj ve pazarlama tesislerinin önemli kısımlarını fiilen kontrol ederek Batı Avrupa petrol arzına hâkim oldular. Büyük sanayileşmiş ülkeler, yabancı şirketlerin arzına ve ekonomik büyümenin temel bileşenlerinin kontrolüne bağımlı olmaktan hoşlanmıyorlardı. Ancak Avrupa ülkelerinin çok uluslu şirketlere bağımlılığı engellemeyi amaçlamasının tek nedeni bu doğal ve genel öfke değildi. Daha spesifik olarak bu ülkeler Anglo-Sakson hakimiyetine tepkiliydiler. Zira bu çok uluslu şirketlerin beşi Amerika menşeiliydi. Sektördeki mevcut Amerikan hakimiyeti diğer Batı Avrupa ülkelerini rahatsız ettiğinden, bu ülkeler çok uluslu petrol şirketlerine bağımlı olmamanın uluslararası alanda siyasî-ekonomik güçlerini arttıracağına inanıyorlardı. İngiltere de bu ülkelerden biriydi. Dolayısıyla 1909'da Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın Birinci Lordu Churchill, İngiltere

---

[658] *BOA. HR. SYS. 720/15.* İran petrol mıntıkası dolaylarında Osmanlı petrolleri evvela Süleymaniye ve Hanekin istikametine tasadüf etmektedir. Bu sebeple Osmanlı Devleti, İngiltere'nin bu bölge petrollerini işletebilmek amacıyla mutlaka kendileriyle uzlaşmak zorunda olduğu düşüncesindedir. Konu ile ilgili bkz. *BOA. HR. SYS. 720/15.*

[659] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 9. Cadman, İngiliz donanmasındaki bu dönüşümün en önemli mimarı olarak Churchill'i göstermiştir. Bkz. Cadman, "The Development of The Petroleum Industry in Persia", s. 432.

hükûmetini ülkenin ilk ulusal petrol şirketini kurmaya ikna etti. Oluşturulan Anglo-Persian Oil Company (British Petroleum'un selefi), bölgede petrol aramalarına devam etti. Churchill'in bu hamleyi yapmasının temelinde yine, İngiliz donanmasının diğer petrol şirketlerine bağımlı hâle gelme endişesi yatmaktaydı.[660]

İngiliz donanma yetkilileri petrol temin etmenin yanı sıra, petrol yakıt teknolojisini geliştirmek için de çeşitli girişimlerde bulundu. Ancak İngiltere hükûmeti başlarda bu konuda çok da istekli değildi. Bu isteksizliğin ana nedeni olarak; kömürün, İngiliz Sanayi Devrimi'nin temel bir bileşeni olması ve çeşitli sektörlerin İngiltere'nin kömür rezervlerinden yararlanması gösterilmiştir. Yani kömür, İngiliz sanayileşmesi ile neredeyse eş anlamlı olarak görülmektedir. Ayrıca kömür, İngiliz donanması için uzun süre birincil güç kaynağı olarak kullanılmıştır. Yani büyük kömür madenlerine sahip olan İngiltere'nin, bu maden elinde olduğu sürece kaynak temini konusunda endişelenmesine gerek yoktur. Ancak, İngiltere'nin petrol konusunda yeterli miktarda kaynağa ve üretim kapasitesine sahip olmaması, İmparatorluk için önemli bir güvenlik sorunu olarak değerlendirilmiştir.[661]

Petrolün İngiltere'deki mevcudiyeti, Güney Galler kömür piyasasına kıyasla oldukça zayıftı. Çünkü petrol, ekseriyetle İngiliz İmparatorluğu'nun sınırları dışında yer alıyordu. Ayrıca donanmanın anlaşma yapmak zorunda kaldığı büyük petrol şirketleri de yabancıydı ve dolayısıyla Savaş Dairesi'nin kontrolünden muaftı.[662] Tüm bu faktörler, söz konusu yakıt dönüşümünün İngiltere hükûmeti tarafından benimsenmesini zorlaştırmıştır.[663] İngiltere donanmasının yıllara göre tükettiği kömür ve petrol (akaryakıt) miktarı aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

---

[660] Leslie E. Grayson, *National Oil Companies*, John Wiley and Sons, New York, 1981, s. 9.
[661] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. 27, 28.
[662] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 18.
[663] Üzel, *British Sea and Oil Policy…* , s. 28. Dahl eserinde, İngiltere donanmasının yakıt olarak petrole geçişinin büyük bir deniz devrimi olmadığı, ancak yine de bu değişime ayak uydurmanın gerektiği yorumunu yapmıştır. Bkz. Dahl, "Naval Innovation: From Coal to Oil", s. 55, 56.

İngiliz Donanmasının Tahminî ve Fiilî Yakıt Harcamaları (1910-1915) (Ton)				
Yıllar	**Başkomutanlığın Tahmini**	**Görev Değişikliği Neticesinde Oluşan Tahmin**	**Birinci Lord Tarafından Onaylanan Tahmin**	**Gerçek Harcama**
Oil Fuel	Ton	Ton	Ton	Ton
1910-11	59,940	60,000	60,00	81,793
1911-12	157,512	140,000	140,000	125,444
1912-13	183,300	175,800	156,000	160,000
1913-14	220,700	200,000	150,000	160,000
1914-15	274,509	253,000	166,000	-
Kömür	Ton	Ton	Ton	Ton
1910-11	1,574,106	1,521,000	1,521,000	1,594,881
1911-12	1,755,171	1,690,000	1,631,000	1,644,572
1912-13	1,941,027	1,760,000	1,560,000	1,725,537
1913-14	1,904,878	1,810,000	1,660,000	1,820,000
1914-15	2,069,684	1,910,000	1,613,000	-

Tablo 9: İngiliz donanmasının tahminî ve fiilî yakıt tüketimi (1910-1915) (Ton) [664]

[664] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 112.

Tabloya göre İngiliz donanmasının petrol tüketimi artış göstermesine rağmen, kömür ve petrol yakıtlarının tüketim miktarları karşılaştırıldığında, Birinci Dünya Savaşı öncesinde kömürün oldukça yaygın bir şekilde kullanılan bir enerji kaynağı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç evresine gelindiğinde ise kömür tüketimi, petrol tüketiminin on katından daha fazla bir seviyededir (gerçek harcama).

Gibson'un ifadesine göre Birinci Dünya Savaşı'na girerken sadece, İngiltere donanması tarafından sipariş edilen Arethusa* sınıfından gemiler büyük oranda petrolle çalışıyordu. Ancak, her ne kadar kömürle çalışan kruvazörler yaygın olsa da bunlar, yeni muharip tekniklere ayak uydumak ve keşif görevlerini yerine getirmek için çok yavaşlardı. Dünyanın ilk özel petrol yakıtlı savaş gemileri ise Kraliçe Elizabeth sınıfına aitti.[665]

Donanmada petrol kullanımıyla ilgili hızlı bir teknik gelişim gösterilmesine rağmen, petrol tedariğine ilişkin korkular sürecin tamamlanmasını geciktiriyordu. Bu durum İngiltere'nin hem endüstrisini hem de iç ve dış politikalarını etkilemişti. Neticede akaryakıtı ülkeye sokma kararı askerî olmaktan çok politikti. Bu sebeple yakıt ikmallerini güvence altına almak ve bunu devam ettirmek, İngiltere hükûmetinin petrol politikasını belirlemede önemli bir faktör hâline gelmiştir.[666] Aşağıdaki tablo İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'na kadar petrol temininde dışa bağımlılığının ne denli arttığını göstermektedir.

* Daha çok Kuzey Denizi'nde istifade etmek üzere kullanılan İngiltere donanmasının petrol yakıtlı hafif kruvazörlerindendir. Birinci Dünya Savaşı'nda da hizmet vermiştir.

[665] Martin William Gibson, *British Strategy and Oil, 1914-1923*, Submitted in Fulfilment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, College of Arts, School of Humanities, University of Glasgow, 17 January 2012, s. 33.

[666] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies*... , s. 2.

Yıllar	Toplam	Kerosene	Fuel-oil	Petrol	Lubricating-oil	Gas-oil
1885	73,9	-	-	-	-	-
1890	105,1	-	-	-	-	-
1895	177,1	-	-	-	-	-
1900	255,0	215,3	-	-	39,7	-
1905	300,1	157,3	12,3	18,7	47,5	63,8
1910	345,5	138,8	34,4	55,0	58,6	57,5
1913	488,1	157,1	95,0	100,9	68,0	66,0

Tablo 10: İngiltere'nin petrol ürünleri ithalatı 1885-1913 (milyon galon) [667]

Petrol kullanımının yaygınlaşması elbette birdenbire gerçekleşmedi. Ancak petrolle çalışan teknoloji için fitil ateşlenmiş ve bu nedenle petrol, İngiltere'nin ve diğer sömürgeci güçlerin öncelikli kaynağı hâline gelmiştir. 19. yüzyılın sonunda petrolün başlıca kullanımı hâlâ kandillerde yağ olarak kendini gösteriyordu. Ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, petrol ürünlerinin gerçek ve potansiyel kullanım alanı keskin bir biçimde dönüşüme uğradı. Kısa süre içerisinde otomobiller ve uçaklar için içten yanmalı motorun geliştirilmesi, sabit ve lokomotif makineleri için sıkıştırmalı ateşleme motorunun dizaynı ve gemi kazanlarının ateşlenmesinde kömür yerine akaryakıt kullanma olanakları, bu büyük değişimin kıvılcımı oldu. Mevcut ilerlemelerden doğan ve yol yapımı gibi yardımcı unsurlara olan ihtiyaçla birlikte tüm bu unsurlar, petrolü modern devletler için sosyal, endüstriyel ve stratejik olarak hayatî bir hammadde hâline dönüştürdü. İngiltere hükûmeti için İran petrol kaynaklarının özel önemi, o dönemde İngiliz İmparatorluğu'nun sınırları içinde yerli petrol kaynaklarının bulunmamasından kaynaklanıyordu. İngiliz filosu için geleceğin yakıtı olarak petrolün kullanılması gerekliliği, İngiltere'nin APOC'a daha fazla önem vermesine neden oldu.[668]

1901 yılında D'Arcy, İran'da petrol arama imtiyazı elde etmişti. 1905'ten itibaren bu iş The Burmah Oil Company Ltd. tarafından finanse

[667] Jones, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, s. 32.

[668] Marlowe, *The Persian Gulf in The Twentieth Century*, s. 81. Petrol hususundaki mevcut belirsizikler İngiltere içerisinde birtakım muhalif seslere dönüştü. Elde edilen yahut elde edilecek olan petrol kaynaklarının İngiliz topraklarında yer almadığı düşünüldüğünde, bu durum olağan karşılanmalıdır. Kaldı ki, petrolü tespit ve temin etmek maliyetli bir iştir. Bunun yanında petrol sahalarının güvenliği, petrolün nakli vb. sorunlar da donanma yakıtını değiştirmenin bu maliyetlere değer bir hamle olup olmadığı hususunda İngiliz Meclisi'ni ikiye bölmüştür.

edildi ve 1908'de petrol bulundu. 14 Nisan 1909'da Anglo-Persian Oil Company Ltd. (APOC) kuruldu. Ancak yine de (mevcut hisselerinden ötürü) adeta Burmah Oil'in bir nevi yan kuruluşu gibiydi. Süreç 1914 yılında İngiltere hükûmetinin donanmasını akaryakıta dönüştürme kararının ardından değişti. Çünkü bu durum İngiltere hükûmetinin APOC'a büyük bir yatırım yapmasına yol açtı. Hükûmet, 1987 yılında borsadaki hisselerinin çoğunu satmaya karar verene kadar, şirketin ana hissedarı olarak kaldı.[669]

Petrol endüstrisi, dönemin en yeni ve en büyük endüstrisini oluşturmaktaydı. Bu sebeple İngiltere için özel bir öneme sahipti. Zaten İngiltere'nin gücü büyük oranda deniz ve hava üstünlüğüne dayanıyordu. Ancak bu üstünlük daha sonra petrolü kontrol edenlerin tekeline geçecekti. Dahası petrol, sınaî var oluşun en önemli yapı taşı hâline dönüştü. Ondan yoksun olan yahut sınaî gereksinimleriyle orantılı olarak petrolün bağımsız arzını sağlayamayan ülkeler, diğerlerine kıyasla dezavantajlı duruma düşmüştür. Zamanla anlaşılmıştır ki yeterli ve güvenli petrol arzına sahip olmayan devletler bu yarışın dışında kalacaklardır.[670]

3. 2. İngiltere Hükûmetinin (APOC Ortaklığı ile) Turkish Petroleum'a Ortak Olması

Irak (Türk) petrolleriyle ilgili imtiyazlar çerçevesinde ilk petrol araştırmaları Osmanlı, Alman, İngiliz, Hollanda ve Amerikan çıkarları gözetilerek ortaya konmuştur. Fakat daha öncesinde de Osmanlı topraklarında petrol işletildiği kaynaklarda yer almaktadır. Bu işletim, dönemin koşullarında oldukça ilkel tekniklerle gerçekleştirilmiş ve zaman zaman vergi karşılığında kişilere devredilmiştir.[671] Bu duruma örnek olarak; Osmanlı belgelerinde yer alan, Neftçizade Ailesi'ne Irak petrolünü işletme ayrıcalıklarının verilmesi gösterilebilir.[672]

Almanlar ile Fransızların Musul ve Bağdat bölgelerinde yaptıkları araştırmalar neticesinde petrole rastlamaları ve İngilizlerin

---

[669] *GB 1566 BP*, BP p.l.c., BP Archive, University of Warwick. İnternet erişimi için ayrıca bkz. *https://archiveshub.jisc.ac.uk/search/archives/62b43e09-e64b-348a-9378-3d5be82f03db*, (Çevrimiçi: 22.03.2021).

[670] *The Anglo-Persian Oil Company Ltd.*, s. 4.

[671] Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 6.

[672] *BCA, 18-102-6, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü); BOA, DH.SAİDd. 25/359; BOA, BEO. 25/1867; BCA, 226-522-9, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya: Ek 402A.*

bölgeye olan ilgisi, Sultan İkinci Abdülhamid'i petrol alanlarını özel mülküne dönüştürme seçeneğine itti.[673] Bu sebeple Sultan Abdülhamid döneminde Musul ve Bağdat'taki petrol bölgeleri, hükümdarın şahsî hazinesi pozisyonunda olan Hazine-yi Hassa'ya devedildi.[674] Böylece bu alanların petrol rekabetinin dışında bırakılması amaçlandı. Lâkin Almanların demiryolu bahanesi ile bölgeye gelmesi bu amacı sekteye uğratarak, rekabete yeni bir boyut kattı.[675]

Zamanla, yerel talepleri karşılamak adına bölgeden küçük ölçekte ve ilkel yöntemlerle petrol çıkarılmaya başlandı. Fakat 1901 yılında bir Alman teknik komisyonu Mezopotamya petrol kaynaklarının daha kapsamlı operasyonlara ihtiyaç duyduğunu bildirdi.[676] 1904 yılında Deutsche Bank of Berlin, Anadolu Demiryolu Şirketi aracılığıyla Musul ve Bağdat vilayetlerinde petrol yataklarını inceleme imtiyazına kavuştu. Bunun için bölgeye bir an önce teknik ekibin yönlendirilmesi gerekliliği vurgulandı.[677]

William Knox D'Arcy ve Anglo-Persian Oil Company, İran petrollerinde olduğu gibi Osmanlı petrollerini de kendi tekeline almak niyetindeydi.[678] Bu yüzden Almanlardan başka, müteşebbis D'Arcy'nin de Osmanlı'dan imtiyaz elde etme arzusu bölgede yeni siyasî-ekonomik stratejilerin oluşmasına neden oldu. Böylece Osmanlı Devleti, Almanların yanı sıra bir de İstanbul'da petrol imtiyazı arayan D'Arcy'nin temsilcileriyle uğraşmak zorunda kaldı.[679] Haziran 1909'da Türk Bakanlar

---

[673] Uğur Selçuk Akalın; Suat Tüfekçi, "Türkiye'nin Petrol Politikaları ve Enerji Özelleştirmelerine Bir Bakış", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, s. 53.

[674] *Osmanlı Döneminde Irak (Plan, Fotoğraf ve Belgelerle)*, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 83, İstanbul, 2006, s. 210-213.

[675] Ali Okumuş, *Orta Doğu'da Petrol, Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928)*, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilecik, 2020, s. iv.

[676] Edward Mead Earle, "The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy", *Political Science Quarterly*, Vol. 39, No. 2 (Jun., 1924), s. 266.

[677] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "The Near and Middle East 1856-1914", Ed. David Gillard, Part: 1, Series: B, Vol. 16, The Ottoman Empire, Arabia and The Gulf: British Commercial and Finansial Interests 1890-1914, Universty Publications of America, s. 366.

[678] "Neft-i Irak", *Mecelle-yi Edebî-Millî-İktisâdî-Ticâretî/Mehr*, Şomâre: 10, Sâl: 1, İsfend 1312 h.ş./1934, s. 797.

[679] Okumuş, *Orta Doğu'da Petrol, Uluslararası Rekabet*... , s. 125. Enerjik ve tuttuğunu kopartan karaktere sahip biri olarak anılan D'Arcy, pratik bir hamle ile 1903 gibi erken bir tarihte, iş birlikçisi Marriot'u Bağdat ve Musul vilayetleri için bir petrol anlaşması yapması amacıyla Türkiye'ye göndermiştir. Ancak Marriot bu bölgelerde bir yıldan fazla zaman geçirmesine rağmen hiçbir sonuç alamamıştır. Konu ile ilgili bkz. John Lodwick, *Gulbenkian; an interpretation of Calouste Sarkis Gulbenkian*, Heinemann, London,

Kurulu, çekincelere rağmen imtiyazın D'Arcy grubuna verilmesine resmen karar verdi. Ancak muhalefet, kararın yürürlüğe girmesini engelledi. Türk hükûmeti ise bu hususta herhangi başka bir işlem yapamadı.[680]

Almanlar, bölge petrolleri konusunda yalnız olmadıklarının farkına varmıştı. Zira Mezopotamya'daki petrol sahalarına İngilizler de ortak olma çabasına girmişti. Bu rekabet iki ülkenin de zararına olacağından, iki taraf birlikte hareket etme kararı aldılar.[681]

Mezopotamya petrol sahalarının kontrolüyle alakalı Deutsche Bank ile İngiltere'deki Cassel'in anlaşmaya varması için müzakereler sürdürülüyordu.[682] Alman kökenli bir İngiliz bankacı olan Sir Ernest Cassel, farklı çıkar çatışmalarını uzlaştırmak amacıyla İngiliz kontrolündeki İngiliz-Alman Sendikası'nı oluşturdu. Sir Ernest Cassel, Türk hükûmetinin güvenini ve Deutsche Bank'ın sempatisini kazanmıştı ve İstanbul'da Türkiye Millî Bankası* (National Bank of Turkey) Başkanı Sir Henry Babington Smith tarafından temsil ediliyordu. Büyük bir servete sahip olan Cassel, 1912'de Mezopotamya petrol sahalarındaki tüm hak taleplerini elde etmek ve aynı zamanda diğer bölgelerde petrol araması yapmak amacıyla bir İngiliz anonim şirketi olan 80.000 sterlin sermayeli Turkish Petroleum Company'i (Türk Petrol Şirketi) kurdu. Osmanlı İmparatorluğu, başlangıçta yeni şirketteki tüm hisselerini (muhtemelen çeşitli menfaatlerle) Türkiye Millî Bankası'nın kontrolüne bıraktı. Cassel, Deutsche Bank ile iş birliği içerisindeydi ve Royal Dutch-Shell çıkarlarını elde etmiş gibi görünüyordu.[683]

1958, s. 23. Irak'ın 1932-50 yılları arası petrol üretim tablosu için ayrıca bkz. Roger Owen-Sevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in The Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, 1999, s. 248.

[680] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print,* "The Near and Middle East 1856-1914", Ed. David Gillard, Part: 1, Series: B, Vol. 16, The Ottoman Empire, Arabia and The Gulf: British Commercial and Finansial Interests 1890-1914, Universty Publications of America, s. 377.

[681] Mansûr Firuzân, *İktisâd-i Neft*, Şirket-i Sehâmî-yi Neşr-i Endişe, yyy., Tîr Mâh 1342 h.ş., s. 33. Maden alanlarının kontrolünü sağlamak için Batılı devletlerin ortaya attığı bahane genellikle demiryolu hattı projeleri olmuştur. Zira demiryolu hattının maden alanları ile paralel inşa edilmesi önemli bir fırsat olarak değerlendirilmiştir. Bu hususta Almanların yanında İngilizler ve Ruslar da İran'da demiryolu hattı tesis etme çabasına girmişlerdir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. "Railways in Southern Persia", *The Times (27. 04. 1911)*, s. 8.

[682] Edward Mead Earle, "The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey", *Political Science Quarterly*, Vol. 38, No. 1 (Mar., 1923), s. 26.

* Türkiye Millî Bankası, Jön Türklerin daveti üzerine 1909 yılında kurulan İngiliz sermayeli bir kurumdur. Banka, Türk Petrol Şirketi'nin kuruluşuna aracılık ettikten kısa bir süre sonra tasfiye edilmiştir.

[683] Earle, "The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy", s. 268.

D'Arcy'nin Osmanlı petrollerini tekeline alma arzusu, karşılarındaki Deutsche Bank ve Royal Dutch-Shell gibi güçlü rakipleri sebebiyle başarıya ulaşamamıştı. Bu durum ilerleyen süreçte, İngilizlerin farklı bir politikayla rakipleriyle uzlaşmasına ve Almanlar ile İngilizler arasında 19 Mart 1914'te bir ittifak anlaşmasının gerçekleşmesine yol açtı. Böylece bu rakipler, Irak petrollerinden istifade edebilmek amacıyla Turkish Petroleum Company (Türk Petrol Şirketi) çatısı altında bir araya geldiler.[684] Bâb-i Ali nihayetinde İngiliz Büyükelçiliği'ne, başta D'Arcy grubu olmak üzere Deutche Bank ve Anglo-Saxon grubu için Bağdat ve Musul petrol alanlarının kiralanması sözünü vermiştir.[685] 19 Mart 1914 tarihinde Turkish Petroleum Company ile D'Arcy grubu arasında gerçekleşen bu anlaşma Foreign Office Anlaşması olarak da bilinmektedir.[686]

Yeni kurulan Turkish Petroleum Company adlı şirkette Hollanda Kraliyet/Shell Şirketi ve Deutsche Bank dörtte birer hisseye sahiptiler. Kalan %50 hisse ise İngilizlerin siyasî ve ekonomik çıkarlarına yönelik meydana getirilmiş olan Türkiye Millî Bankası aitti. Elbette tüm bu petrol ilişkisinin oluşmasını ve Turkish Petroleum Company'nin kurulmasını sağlayan bir diğer önemli unsur ise Ermeni kökenli Kaluste Gülbenkyan'dır. Yergin'in ifadesine göre; sonradan Gülbenkyan'ın Türkiye Millî Bankasın'da %30'luk hissesi olduğu ortaya çıkmıştır.[687]

Mezopotamya ve Orta Doğu bölgelerindeki petrole olan ilgi zamanla artmaktaydı. Artık bu bölgelerden elde edilmeye çalışılan sadece siyasî güç değil, aynı zamanda ticarî ayrıcalıklardı. Petrolle ilgili ortaya konan bilimsel raporlar bölge üzerindeki rekabeti daha da artırdı. Mevcut rekabetten kendini soyutlayamayacağını anlayan Türk hükûmeti de payına düşeni almayı hedefine koymuştu. Çünkü Türk hükûmetinin hâlihazırda duruma itiraz edecek gücü yoktu. Taraflardan biri siyasî birliğini sonradan tamamlayan ve kendine sömürge arayan Alman Devleti'ydi. Orta Doğu'da nüfuz elde etmek isteyen Almanlar, Deutsche Bank önderliğinde hareket ediyordu. Karşı tarafta yer alan rakip ise William Knox D'Arcy'nin başkanlık yaptığı ve sonradan Anglo-Persian Oil Company'e dönüşmüş olan şirket idi. Yergin'in ifadesine göre;

---

[684] "Neft-i Irak", s. 797.
[685] "Oil Rights in Mesopotamia", *The Times (29. 06. 1914)*, s. 9.
[686] Okumuş, *Orta Doğu'da Petrol, Uluslararası Rekabet...* , s. 179.
[687] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 181; "Neft-i Irak", s. 797; "Oil Rights in Mesopotamia", *The Times (29. 06. 1914)*, s. 9; "Official Statement", *The Times (25. 06. 1914)*, s. 9.

APOC'un amacı Almanlara karşı bir ağırlık oluşturmaktı. Ve çok geçmeden İngilizler yeni bir hamle ile ortaya çıktılar. Deutsche Bank ise ilerleyen süreçte petrol üzerindeki haklarını yeni kurulan Turkish Petroleum Company'e devretti.[688]

İngiltere hükûmeti, Turkish Petroleum Company'nin (TPC) kurulduğu 1912 yılından itibaren bu şirketle bir ortaklık kurmak için büyük enerji harcamıştı. Neticede İngilizlerin bu çabaları sonuç verdi ve 19 Mart 1914 tarihli "Foreign Office Anlaşması" uyarınca iş birliğine varıldı. Bu anlaşma neticesinde Deutcshe Bank ve Shell grubu %25'er, Anglo-Pers grubu ise %50 hisse almışlardı. Tüm bu oluşumların gerçekleşmesine vesile olan Gülbenkyan da kendi payının peşine düştü. Bu sebeple hem APOC hem de Deutcshe Bank ve Shell grubu, toplam hisselerinin yüzde iki buçuğunu bağış adı altında Gülbenkyan'a vermeyi kabul ettiler. Gülbenkyan, elde ettiği %5'lik hisse ile oy hakkına sahip olamasa da ortaklığın her türlü maddî gelirinden istifade etme hakkına sahip olmuştur. Bu durum sonraları kendisinin "Bay yüzde beş" olarak anılmasına sebep olmuştur.[689]

Ali Okumuş'un çalışmasında ifade ettiğine göre, Gülbenkyan, 19 Mart 1914 tarihli anlaşmanın öncesinde dönemin Osmanlı Maliye Nazırı Cavid Bey ile görüşmüş ve İngilizlerin kendisine baskı yaptığını dile getirmiştir. Gülbenkyan, bunun sebebini, başlangıçta Turkish Petroleum Company'de kendisine verilmesi planlanan %15'lik hissenin İngilizler tarafından fazla görülmesine bağlamıştır. Çalışmada, Gülbenkyan'ın endişelerinde haklı olduğu ve hisselerinin 19 Mart 1914 tarihli anlaşma sonrasında %5'e düşürüldüğü belirtilmiştir.[690]

Gülbenkyan, Osmanlı hükûmeti ile petrol imtiyazı sahipleri arasında herhangi bir karışıklık ve anlaşmazlığa yol açabilecek durumların baştan önüne geçilebilmesi, petrolün işletilmesi ve yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne serbestçe girişine müdahale edilmemesi hususunda özel kanunların çıkarılması için Osmanlı hükûmetine teklif ve rapor sunmuştur.[691] Böylelikle o, imtiyazın sağlıklı bir şekilde işlemesini amaçlamış ve elde edeceği kârı garanti altına almak istemiştir. Zira Gülbenkyan'a vaat edilen %5'lik kâr payı, imtiyazın işletilebilmesi ile mahduddur.

---

[688] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 181.
[689] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 183; Nicholas Davenport, "The Oil Game", *The Spectator*, 234/7653, 1 March 1975, s. 247.
[690] Okumuş, *Orta Doğu'da Petrol, Uluslararası Rekabet...* , s. 179.
[691] *BOA, HR. SFR. 3. 654/102*, v. 8, 9.

Turkish Petroleum Company'nin oluşumu ve Gülbenkyan ile D'Arcy grubunun olaya dahli, Türk basınında yer alan 1966 tarihli *Akis Dergisi'*nde şu şekilde ifade edilmiştir:

> "*Asrın başlarında Osmanlı Devleti'nde Alman nüfuzu artınca, İngilizler kuşkulanmışlar. Buna bir çare bulma gayesiyle İngiliz hükûmeti İstanbul'a bir heyet yollamış. Heyette Kalust Gülbenkyan da bulunuyormuş. Heyet, Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz menfaatlerini korumanın yollarını araştırmış. Uzun müzakereler sonunda "National Bank of Turkey" diye bir banka kurulmuş. Gülbenkyan İdare Meclisi'ne seçilmiş. Banka, Türk Petrol Kumpanyası'nın kurucusu olmuş. Şirket Bağdat ve Basra eyaletlerinde petrol arama imtiyazını elde etmek için harekete geçmiş. Fakat bu bölgede başkalarının da gözü varmış. Rıza Şah zamanında Anglo-Iranian ismini alan Anglo-Persian Petrol Şirketi, şimdiki B.P., senelerden beri bu imtiyazların peşindeymiş. Alman Bağdat Demiryolu Şirketi ise İstanbul'dan Bağdat ve İran körfezine demiryolu döşeme hakkına sahipmiş. Aynı zamanda yolun iki tarafında 20'şer kilometrelik arazi üzerinde her türlü imtiyazları varmış. Bu şartlar altında bir tek şirketin netice alması imkân hariciymiş. Yegâne çıkar yol, bir anlaşmaya varmakmış. Şirketleri destekleyen İngiliz ve Alman hükûmetleri, işe bizzat el koymuşlar. Rakip olmaktan vazgeçip, ortak olarak çalışmışlar. 1912 ve 1914 senelerinde imzalanan andlaşmalarla Türk Petrol Şirketi'ni yeni baştan organize etmişler. Şirketin sermayesi iki misline çıkarılmış. Yarısını Anglo-Persian Petrol Şirketi, dörtte birini Royal Dutch Shell grubu, dörtte birini de Deutsche Bank alacak şekilde pay edilmiş. Kalust Gülbenkyan'ın eline hayatı boyunca %5 hisse geçecekmiş. Ona bu hisseyi Anglo-Persian ve Royal Dutch Shell grubu ortaklaşa vereceklermiş. Sıra imtiyazı almaya gelmiş. Uzun müzakerelerden sonra 1914 senesinde Sait Hâlim Paşa Mezopotamya'da petrol arama imtiyazını Türk Petrol Şirketi'ne tanımış. Aslında o tarihte şirketin isminden başka Türklükle bir ilgisi kalmamıştı.*" [692]

---

[692] Metin Toker, "Sosyal Hayat (Gülbenkyan, Mr. %5)", *AKİS*, C. 35, Yıl: 12, S. 605, 22 Ocak 1966, s. 26. İngiliz hükûmeti, Bağdat demiryolunun tamamlanmasının Güney İran'daki stratejik, politik ve ticarî durumlarını ne derecede etkileyeceğini göz önünde bulundurmak ve Basra Körfezi civarındaki İngiliz çıkarlarını müdafa etmek adına birtakım önlemler alınması gerektiği kararına varmıştır. Bkz. *FO 539/117*, "Asia: Baghdad Railway, Southern Persia and The Persian Gulf; report and proceedings of

Taraflar arasındaki yazışmalara da yansıdığı üzere, 28 Haziran 1914 tarihinde Osmanlı hükûmeti, Turkish Petroleum Company'e Musul ve Bağdat petrol sahalarının münhasır kullanım hakkını resmen vermiştir.[693]

Uluslararası angajmanların ve edinilmiş mülkiyet haklarının kurallarına uygun stratejiler olmaksızın ekonomik güvenliğin bir garantisi yoktur. Bu sebeple Mezopotamya'da çatışan çıkarlar ve uzlaşmadan uzak tutum ile birlikte temel görüş farklılıkları gerçeklerin analizini gerektirir. İngiltere hükûmeti; Mezopotamya'daki petrol kaynaklarının işletilmesi hakkının 28 Haziran 1914'te bir imtiyazla, Osmanlı hükûmeti tarafından Turkish Petroleum Company'e verildiğini ifade etmiştir. Amerikan hükûmeti ise Turkish Petroleum Company'nin tanımlanan karakterde geçerli bir unvâna sahip olduğunu reddetmiştir. Bu nedenle ilk aşamada tartışmanın esasına ilişkin hükümler, çeşitli iddiaların değerlendirilip Turkish Petroleum Company'nin özel konumunun incelenmesini gerekli kılmaktadır.[694]

Yine *Akis Dergisi*'nde; imtiyazın Birinci Dünya Savaşı ile beraber sadece kâğıt üzerinde kaldığı, bu süreçte Turkish Petroleum Company'i Gülbenkyan ailesi ve Royal Duch Petrol Şirketi'nin ayakta tuttuğu ifade edilmiştir. Bunun yanında, İngilizlerin sonradan Türk petrolü imtiyazını tek başına ele geçirmek istedikleri anlaşılmıştır. Böylece bu durum, şirketlerin insiyatifinden çıkıp milletlerarası bir meseleye dönüşmüştür. Bu yüzden, Royal Duch Şirketi'nin de talebiyle, Fransızlar ve Amerikalılar olaya dahil olmak istemiştir. İlerleyen süreçte şirketin adı Iraq Petroleum Company (Irak Petrolleri Şirketi) olarak değişmiş ve Gülbenkyan'ın %5'lik hissesi bâkî kalmak suretiyle şirketin hisseleri Amerika, İngiltere ve Fransa arasında pay edilmiştir.[695]

committee", Collection: Central Asia, Persia and Afghanistan, 1834-1922: From Silk Road to Soviet Rule, 1909, s. vi. Demiryolu anlaşması ve hattın geçtiği yerlerle ilgili detaylı bilgi için bkz. A. g. e.

[693] Earle, "The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey", s. 27.

[694] Earle, "The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy", s. 266.

[695] Toker, "Sosyal Hayat (Gülbenkyan, Mr. %5)", s. 26, 27. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti yurtdışında kalan tüm Türk tâbîyetlilerin memlekete dönmesini buyurmuş, bu karara uymayanar kaçak olarak addedilmişlerdir. O süreçte memlekete dönemeyen Gülbenkyan ailesi de kaçak sayılmış ve her ne kadar bu yaftayı kabullenemeseler de kendilerinin ifadesiyle, istemeye istemeye İran tâbîyetine geçmek mecburiyetinde kalmışlardır. Konu ile ilgili bkz. A. g. e., s. 27. Türk petrollerinin İngiliz sermayesinin eline geçmesi ile ilgili bilgilerin yer aldığı Fransızca belge örnekleri için ayrıca bkz. *BOA, HR. İM. 249/110.*

Neft-i Irak adlı eserde ise; Birinci Dünya Savaşı'nın ardından gerçekleştirilen Versay Anlaşması ve San Remo Konferansı sonrası, Alman hisselerinin Fransa'ya devredildiği ifade edilmektedir.[696]

Süreç ilerledikçe İngiltere'nin petrole olan talebi daha da arttı ve petrol meseleleriyle ilgili keskin anlaşmazlıklar var olmaya devam etti. Görünüşe göre savaş (Birinci Dünya Savaşı), İngiltere hükûmetinin petrol şirketleriyle ilişkilerinde çok az değişikliğe sebep olmuştu. İngiltere hükûmeti, petrol politikasına daha net bir yön vermek ve hükûmet-şirket ilişkilerinin farklı bir modelini ortaya koymak amacıyla zamanla yeniden ekonomik ve politik koşullar oluşturma çabasına girdi.[697]

3. 3. Birinci Dünya Savaşı'nda Petrol

Petrolün savunma, endüstri, sosyo-ekonomik yapı ve iç-dış politikalar üzerindeki tesiri birçok ülke gibi İngiltere'yi de etkilemişti. Petrol, kısa süre içerisinde İngiltere donanması için vazgeçilmez bir kaynak hâline geldi. Aslında gemi kazanlarında ilk petrol yakma denemeleri 1860'lara kadar uzanmaktaydı ancak gemilerde doğrudan petrol kullanımına dair girişimler çok sonra gerçekleşebildi. Deniz Kuvvetleri, gemilerde petrol kullanımına dair teknik sorunları aşma konusunda zamanla ilerleme kaydetmiş olsa da petrol arzı daha büyük bir sorun olarak ortaya çıktı.[698]

Donanmalarını kömürden petrole çevirme konusunda (petrol kaynaklarına sahip olan) Rusya ve Amerika bir dizi hamlelerde bulunmuş olsa da bu konuda yeterli ilerlemeyi sağlayamadı. Fakat 19. yüzyılın sonunda petrol yataklarının yakınında ticaret yapan birkaç ticaret gemisi düzenli olarak petrol tüketmeye başlamıştı.[699]

Sanayileşme süreciyle birlikte üretim faaliyetleri enerji kaynaklarına bağımlı hale gelmiş, ilerleyen dönemde petrol bu bağlamda

---

[696] "Neft-i Irak", s. 797. 1925 yılında verilen Türkiye petrolü imtiyazı ise Basra vilayeti hariç tüm Irak'ı yetmiş beş yıllık bir süre boyunca kapsamıştır. Konu ile ilgili bkz. Lodwick, *Gulbenkian; an interpretation of Calouste Sarkis Gulbenkian*, s. 227.

[697] Jones, "The British Government and The Oil Companies...", s. 672. Turkish Petroleum Company'nin ve Irak petrollerinin çalışmaları ile ilgili Avam Kamarası'nda yer alan konuşmaların Fransızca örneği için ayrıca bkz. *BCA, 258-738-4, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 436/25.* Turkish Petroleum Company'nin ilerleyen süreçte İngiltere ile olan ilişkileriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 6, Persia, Eastern Affeirs June 1928-1930, University Publications of America.

[698] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies...* , s. 8.

[699] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies...* , s. 43.

öne çıkan bir enerji kaynağı olmuştur. Ancak, petrolün dünya genelinde eşit olarak dağılmamış olması, bazı ülkeleri bu kaynağa erişim açısından avantajlı kılarken, diğerlerini bağımlı ülkeler konumuna getirmiştir. Bu sebeplerle petrol, 20. yüzyılın başlarıyla birlikte ekonomik, siyasî ve askerî mücadelelerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaya başlamıştır.[700]

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Anglo-Alman deniz silahlanma yarışı belki de modern tarihin en ünlü silahlanma yarışıydı. Bu tür mukayeseler genellikle donanmaların sahip olduğu savaş gemisi sayısıyla ölçülüyordu. Almanların İngiliz deniz üstünlüğüne meydan okuması, 1898 Flottengesetz (Alman donanma kanunları) ile başlamış olsa da bu rekabet birkaç yıl içinde ciddiyetini yitirdi. O zamanlar, Alman Yüksek Deniz Filosu dünyadaki altıncı büyük deniz gücüydü. İngiliz Kraliyet Donanması ise birçok ülkeden daha fazla savaş gemisine sahipti. Bununla birlikte 1905'te İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, sahada oldukça etkili olan savaş gemisi HMS Dreadnought'un yapımına izin verdi. İngilizlerin bu yeni model savaş gemisini piyasaya sürmesi, Almanları harekete geçirdi. Lambert'in ifadesine göre; Almanya, denizcilik rekabetine iyi bir başlangıç yapsa da İngiltere farkını ortaya koymayı başarmıştı. Ağustos 1914'e kadar, İngiltere ve Almanya gemi inşası konusunda birbirleriyle kıyasıya rekabet ettiler; ancak İngilizlerin gemi üstünlüğü açıkça belirgindi.[701]

Birinci Dünya Savaşı başladığında, İngiliz donanmasının sadece 6 aylık petrol stoğu bulunduğu iddia ediliyordu. Bununla birlikte kömürün aksine petrolün, kullanılmadan önce rafine edilmesi gerekiyordu ve APOC o dönemde, bu hususta gelişmiş bir altyapıya sahip değildi. Churchill savaş döneminde petrol temin etmenin büyük bir sorun olacağını öngörememişti.[702]

---

[700] Bilgehan Emeklier, Nihal Ergül, "Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik", *Bilge Strateji*, C. 2, S. 3, Güz 2010, s. 59.

[701] Nicholas A. Lambert, "British Naval Policy, 1913-1914: Financial Limitation and Strategic Revolution", *The Journal of Modern History*, Sep., 1995, Vol. 67, No. 3 (Sep., 1995), s. 595, 596. Dönemin tarihçileri, savaştan önce neredeyse tüm İngiliz donanma stratejistlerinin savaşı kazanmayı "birincil görev" olarak gördüğünü ve bunun ancak Alman açık deniz filosu ile yapılacak olan bir karşılaşmadan sonra başarılabileceğine inandıklarını ifade etmişlerdir. Ancak iddia edildiğine göre Birinci Dünya Savaşı sırasında (Alman) gemileri savaşta küçük bir rol oynamıştır. Denizdeki savaşın tüm karakterine denizaltı korkusu hâkim olmuştur. Uzmanlar, bu durumun İngiliz donanması tarafından beklenmedik bir strateji olduğunu iddia etmektedir. Konu ile ilgili bkz. A. g. e., s. 596.

[702] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies*... , s. 134.

Savaş patlak verdiğinde, Avrupa güçleri petrolü pek hesaba katmamıştı. Onların ana odak noktası atlardı. Temel kural, her üç asker için bir attı. Bu da büyük bir lojistik yükü beraberinde getirmekteydi. Zira her at, her askerden ortalama 10 kat daha fazla yiyeceğe ihtiyaç duyuyordu. Bununla birlikte askerî demiryolu ağı da çok gelişmemişti. Askerler lojistik sevkiyatında trene göre şekillenmek zorundaydı. Trenler ise sadece belirli arazi koşullarında hizmet verebiliyordu. Fakat petrol ürünleriyle çalışan ve yeni icat edilen içten yanmalı motor teknolojisi, askere savaş meydanında çok daha fazla esneklik sağlıyordu. Öyle ki Fransızlar, demiryolu hatları zarar gördüğünde Paris'teki tüm motorlu araçlara el koyup cepheye götürmüşler ve bu sayede Alman ilerleyişini bir süre durdurabilmişlerdir. Bu durum motorlu araçların savaştaki rolünün küçük ama önemli bir göstergesidir.[703] Bunun yanında 1914'ten önce yüksek hız, bir düşman filosuyla temas hâlindeyken önemliydi ancak geçici bir taktiksel gereklilikti. Fakat 1914'ten itibaren giderek artan pervaneli denizaltı tehdidi, gemileri daha hızlı hareket etmeye mecbur bırakmıştır.[704]

Birinci Dünya Savaşı öncesi İngiltere'de akaryakıt kullanımı yaygın değildi. Fakat 1914'ten itibaren petrolle çalışan büyük savaş gemilerinin sayısında artış gözlendi. Savaşın sona ermesiyle birlikte denizlerdeki petrol tüketimi, savaşın başladığı döneme göre neredeyse dört katına çıktı. Toplamda, donanmaya 9.100.000 ton petrol temin edildi. Savaş, içten yanmalı motorların geliştirilmesini teşvik etti ve bu da sıvı yakıtlara olan genel talebi artırdı. Ayrıca, iç cephede patlayıcı maddeler ve tarım makineleri imalatı için de petrol ürünlerine olan talep önemli ölçüde arttı. 1918'e gelindiğinde donanma, petrol ürünleri tüketicilerinin en büyüğü ve en önemlisi hâline geldi.[705]

---

[703] Daniel Yergin, "The First War to Run on Oil", *https://www.wsj.com/articles/the-first-war-to-run-on-oil-1408045343*, (Çevrimiçi: 06.11.2020).

[704] James Goldrick, "Coal and the Advent of the First World War at Sea", *War in History*, July 2014, Vol. 21, No. 3 (July 2014), s. 337.

[705] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies...* , s. 134. Brown, mütareke olduğunda ordunun 60.000 mekanik araca ve 22.000 RAF uçağına sahip olduğunu beyan etmiştir. Bkz. A. g. e., s. 134. Yergin'in ifadesine göre petrol ve içten yanmalı motorlar savaş alanını hızla değiştirdi. Ağustos 1914'te Fransa'ya inen İngiliz Sefer Kuvvetleri, sadece 827 motorlu araba ve 15 motosiklete sahipti. 1918'de savaşın sona ermesiyle, İngiliz askerî araçları arasında yaklaşık 56.000 kamyon, 23.000 motorlu araba ve 34.000 motosiklet bulunuyordu. Amerika Birleşik Devletleri 1917'de savaşa girdiğinde Avrupa cephesine 50.000 araç daha getirdi. Tüm bunlar müttefiklerin birliklerini ve malzemelerini hızlı bir şekilde hareket ettirmesini sağladı. Savaştan sonra müttefikler zaferlerini, kamyonlarının Almanya lokomotiflerine karşı kazandığı zafer olarak tanımlamışlardır. Konu ile ilgili bkz. Yergin, "The First War to Run on Oil", *https://www.wsj.com/articles/the-first-war-to-run-on-oil-1408045343*.

İngiltere, İran petrollerini kontrolü altına alarak öncelikle kendi petrol ihtiyacını karşılamayı garanti etmeyi amaçlamıştı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, bu planın aksamasına neden oldu. APOC ile İngiltere hükûmeti arasındaki ilişki tam anlamıyla netleşmeden savaş patlak vermişti. Ayrıca savaşın başlarında İran'dan elde edilen petrol miktarı mevcut rezervlere oranla oldukça azdı. Hatta, İran petrollerini en çok savunan Churchill bile, yapılan anlaşmadan pişmanlık duymaya başlamıştı. Fakat ilginç bir şekilde İran'daki petrol üretimi hızlı bir ivmeyle kısa sürede artış gösterdi. 1912 ile 1918 arasında, İran'daki petrol üretimi on kattan fazla arttı. Bu üretim artışı, İran'ın stratejik önemini artırdı ve İngiltere'nin bu bölgeye daha fazla ilgi göstermesine yol açtı. Yergin'in ifadesine göre, APOC'un petrol üretimi 1916 yılının sonlarına doğru İngiltere donanmasının petrol ihtiyacının beşte birini tek başına karşılayacak seviyeye ulaşmıştır.[706]

Yıllar	Üretim	Yıllar	Üretim
1912	40.000	**1923**	2,960000
1913	80.000	**1924**	3,710000
1914	270.000	**1925**	4,333000
1915	380.000	**1926**	4,560000
1916	450.000	**1927**	4,830000
1917	650.000	**1928**	5,360000
1918	890.000	**1929**	5,460000
1919	1,110000	**1930**	5,940000
1920	1,380000	**1931**	5,730000
1921	1,740000	**1932**	6,450000
1922	2,320000	**1933**	7,080000

Tablo 11: İran'da, 1912-1933 yılları arası ham petrol üretimi. (long ton).[707]

[706] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 169.

[707] Longrigg, *Oil in The Middle East*, s. 368. Farhad Rassekh'in çalışmasında söz konusu petrol üretim verileri Longrigg ile küçük oranda farklılık göstermektedir. Krş. Farhad Rassekh, *Oil and The Iranian Economy*, Presented to the Graduate Council of the North Texas State University in Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Master of Arts, Denton-Texas, 1978, s. 14.

Brown'un ifadesine göre, sadece dört yıllık savaş sürecinde APOC'un petrol üretim miktarı, İngiliz donanmasının toplam petrol tüketiminin sekizde birinden fazlasına tekabül etmekteydi.[708]

Fisher, sürekli olarak Churchill'e savaş kruvazörleri yapımına devam etmesini ve filo savunma stratejisini yeniden canlandırmasını öneriyordu. Ayrıca, donanmanın daha fazla denizaltı sipariş etmesi konusunda da ısrar ediyordu.[709] Tüm bu hazırlıklar ve siparişler neticesinde daha fazla petrole ihtiyaç duyulacağı aşikârdı. Bu yüzden 1914 temmuz ve aralık ayları arasında İngiltere 811.000 ton petrol ürünü ithal etmek zorunda kaldı.[710]

Petrol tüketimi arttıkça, dünya çapında da bu yakıta olan ihtiyaç artmıştı. Örneğin; Fransız birliklerin sayısındaki artış nedeniyle 1918 yılında aylık toplam petrol tüketimi 10.500.000 galona ulaştı. Bu tüketim miktarı, bir önceki döneme göre neredeyse 40 kat daha fazlaydı.[711]

İngiltere'nin 1914'teki petrol stratejisi, uygun maliyetle petrol temin edip biriktirmekti. Ancak 1917'deki petrol krizi İngiltere'nin,

---

[708] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 140. Adı geçen kaynakta Birinci Dünya Savaşı süresince APOC'un ürettiği petrol miktarı 1.231.000 ton olarak ifade edilmiştir.

[709] Lambert, "British Naval Policy…", s. 600.

[710] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 138. Gibson'un beyan ettiğine göre savaş sırasındaki teknolojik gelişmelerin çoğu, tanklar ve uçaklar gibi petrolle çalışan silahları içeriyordu. Müttefiklerin petrol kaynakları, onlara artan bir avantaj sağlamaktaydı. Gibson, 1914'te savaş başladığında İngiliz ordusunun 807 kamyon, 20 araba ve kamyonet ve 15 motora sahip olduğunu ifade etmiştir. Ancak Gibson savaşın sonunda İngiliz ordusunda 57.000 kamyon, 23.000 otomobil ve kamyonet, 7.000 motorlu ambulans ve 35.000 motosiklet olduğuna değinir. Fransız ordusunun batı cephesinde 54.000 kamyonu, Fransız Hava Kuvvetleri'nin 14.000 motorlu taşıtı; Amerikan ordusunun 33.000 kamyonu, 13.000 araba ve ambulansı olduğundan bahsetmiştir. İtalya da motorlu ulaşım hususunda oldukça iyi bir yer edinmiştir. Fiat, o dönemlerde dünyanın en büyük kamyon üreticilerindir ve İtalya'nın müttefiklerine 17.000 kamyon tedarik etmesini sağlamıştır. Savaşın sonuna gelindiğinde batı cephesinde ayda 31.000 ton yakıt kullanan 1.230 İngiliz, 2.750 Fransız ve 600 Amerikan uçağı vardı. 2.600 İngiliz ve 3.800 Fransız tankı her ay yaklaşık 42.000 ton yakıt tüketiyordu. Almanya, 1918'de sadece 45 tank ve 40.000 kamyona sahipti. Kamyonların kullanımı petrol kıtlığı nedeniyle büyük ölçüde kısıtlanmıştı. 1917'de, Fransa'da ayda 11.000 ton petrol tüketen 2.270 uçak vardı. Mart 1918 saldırısının başlangıcında uçak sayısı 3.600'e yükseldi. Ancak aylık yakıt tedariği 7.000 tona düştü ve haziran itibarıyla 5.000 tonun altında kaldı. Konu ile ilgilli bkz. Gibson, *British Strategy and Oil, 1914-1923*, s. 65, 66. Yergin'in beyanına göre İngiltere gerek ikmal gerekse bombardıman alanında kullamak amacıyla savaş boyunca 55.000, Almanya ise 48.000 uçak üretmişti. Tüm bunlar petrol maliyeti demekti. Bu yüzden Amerika'dan Avrupa'ya tankerlerle petrol akışı başladı. Ayrıca Almanlar da içten yanmalı denizaltılar üretmeyi başarmıştı. Tüm bu gelişmeler göz önüne alındığında petrolün, uluslararası politikanın merkezinde ve ulusların kaderi için kritik olan stratejik bir metaya dönüşümü başlamış oluyordu. Konu ile ilgili ayrıca bkz. Yergin, "The First War to Run on Oil", *https://www.wsj.com/articles/the-first-war-to-run-on-oil-1408045343.*

[711] *Statistics of The Military Effort of The British Empire During the Great War 1914-1920*, Majesty's Stationery Office, London, 1922, s. 846.

İngiliz kontrollü tedariklere ihtiyacı olduğunu gösterdi. Savaş İngiltere'ye, Orta Doğu'da önemli petrol rezervlerini güvence altına alma fırsatı sundu. Fakat İngiltere'nin petrol bölgelerini kontrol etme girişimi, barış antlaşmalarını ve (Birinci Dünya Savaşı sonrasında) İngilizlerin müttefikleriyle olan ilişkilerini etkiledi.[712]

Birinci Dünya Savaşı döneminde, dünya donanmalarının kömürden petrole geçişi, birçok tarihçi tarafından genellikle yeni teknolojiyi benimseme ve basit bir verimlilik uygulaması olarak ele alınmıştı.[713] Ancak süreç sanıldığı kadar kolay değildi. Bu dönüşüm, yeni bir enerji ihtiyacını beraberinde getirdi.

Petrol elde etme ve nakletme problemleri derin stratejik, finansal ve operasyonel sonuçlara sahipti.[714] Bu nedenle petrolün özellikle İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri gibi büyük güçlerin donanmalarında önemli bir faktör hâline gelmesi kaçınılmazdı. Petrolün

---

[712] Gibson, *British Strategy and Oil, 1914-1923*, s. 2. Dönemin İngiltere hükûmeti, Birinci Dünya Savaşı'na kadar uyguladığı petrol politikaları ile birtakım tepkilerin odağı olmuştur. Zira hükûmet, yerel petrol politikasına ve İskoç rezervlerine yeteri kadar önem vermediği için eleştirilmiştir. Bununla birlikte hükûmet, sadece İran petrollerine yatırım yaptığı için tepki toplamıştır. Ayrıca İran'ın coğrafî özelliklerinden dolayı APOC'a yapılan yatırımların da ne derece sağlıklı bir karar olduğu da sorgulanmıştır. Konu ile ilgili bzk. Lidgett, *Petroleum*, s. 126.

[713] Goldrick, "Coal and the Advent of the First World War at Sea", s. 322. İçten yanmalı motorların gelişimiyle, otomobillerin yanısıra kamyonet, karavan, otobüs ve kamyonlar da üretildi. 1912 yılına gelindiğinde bu teknoloji biraz daha geliştirildi. Hatta Birinci Dünya Savaşı'nda akaryakıtla çalışan ağır kamyonların kullanıldığı bilinmekteydi. Bkz. Bloomfield, *The World Automotive Industry*, s. 18. Savaş sonrasında ise tarım alanınaki iş gücü ihtiyacı bu kamyonlar sayesinde giderilmiştir. Konu ile ilgili bkz. "The Automotive Industry", *Auotomotive War Production*, Automobile Manufacturers Association, Vol. 2, No. 2, USA-February 1942, s. 3. İçten yanmalı ve bugünkü anlamda modern motorlu araç teknolojisinin ilk defa Karl Benz ve Gottlieh Daimler tarafından 1885-6 yılında gerçekleştirildiği genel kabul görmektedir. Benz ve Daimler gaz ve petrol temelli motorlarda dakikada 250 devire kadar çıkan hızlarda 1 beygir gücü üretmeyi başarmışlardır. İlerleyen süreçte patentleri alınan bu motor tipi Fransa, İngiltere ve Amerika'da zamanla teknelerde ve karayolu taşıtlarında kullanılmaya başlanmıştır.1895 yılına gelindiğinde Paris'te De Dion ve Bouton tarafından yüksek hızlı motor geliştirilmiştir. Bu motor tipi Fransa'nın yanında İngiltere, Almanya, Belçika ve Amerika'da motorsikletlerde, arabalarda ve prototip airships araçlarında kullanılmıştı. Zamanla araç testleri ve yapılan deneme çalışmaları arttı. Bloomfield, dünya çapında toplam marka sayısının 1890 yılında 8 iken 1895'te 50'ye ve 1900 yılında 500'e kadar ulaştığını ifade etmektedir. Bu büyümenin, yeni motor teknolojisine olan ilgi sayesinde gerçekleştiğini söylemektedir. Daha önceki dönemlerde buharlı yahut elektrikli araçlar ilgi görürken artık bunların yerini içten yanmalı motorlu (dizel-benzin) araçlar almaya başlamıştır. Konu ile ilgili olarak bkz. Gerald Bloomfield, *The World Automotive Industry*, Newton Abbot; North Pomfret, Vt. : David and Charles, Vancouver 1978, s. 15, 16. 1900 yılında Amerika'da tanıtılan otomobillerin tek silindirli ve 5 beygir gücünde olduğu, 1910 yılında 32, 1912 yılında ise 48 beygir gücüne çıkarıldığı bilinmektedir. Konu ile ilgili bkz. "Internal Combustion Engine Meets Challenge of War", *Auotomotive War Production*, Automobile Manufacturers Association, Vol. 3, No. 3, March 1944, s. 2.

[714] Goldrick, "Coal and the Advent of the First World War at Sea", s. 323.

Birinci Dünya Savaşı'ndaki rolü (iz bırakmaması, veriminin yüksek olması, nakil ve saklama kolaylığı vb. faktörler) hükûmetlerin petrol endüstrisine bakışını büyük oranda değiştirmişti. Ancak savaş esnasında gerçekleşen petrol kıtlığı, İngiliz donanması ve Fransız ordusunu yer yer hareketsiz kılarak ciddî tehditler ortaya çıkardı. Bu gibi durumlarda Amerika her zaman bir kurtarıcı olarak sahneye çıkıyordu. Almanya'nın (ABD gibi) dış yardımlardan yoksun olması, petrol kıtlığı nedeniyle askerî faaliyetlerini kritik noktalarda sekteye uğrattı. Buna ek olarak, büyük güçlerin donanmaları Birinci Dünya Savaşı'nda nispeten önemli bir rol oynasa da tanklar, motorlu ulaşım araçları, denizaltılar ve uçaklar gibi petrolle çalışan diğer araçlar da bu savaşta önemli görevler üstlendi. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz ve Amerikan donanmaları dünyanın en güçlüsü olarak ortaya çıktılar. Bunun en önemli sebebi her iki ülkenin de deniz aşırı petrol üretim alanlarına erişim sağlama yeteneğidir. Özellikle İngiltere, Orta Doğu'da ve Körfez'de ihtiyaçtan fazla petrol üreten ve kendi başına gelişen bir petrol endüstrisine sahip olmuştur.[715]

3. 3. 1. 1917 Petrol Krizinin Etkileri

1917 yılında, Almanya uzun vadeli bir denizaltı savaşı yürüteceğini açıklamıştı. Bu dönemde petrolle çalışan savaş gemilerinin, motorlu taşıtların, tank ve uçakların sayısının artması petrol talebini önemli ölçüde artırmıştı. Alman denizaltıları ise birçok petrol tankerini batırarak petrol ithalatını önemli ölçüde sekteye uğratmıştı. Anti-denizaltı savaşı, petrol tüketen eskort gemilerine olan talebin yükselmesine yol açtı. Tüm bu unsurlar ve farklı diğer sebepler, İngiltere'nin kendini ciddî bir petrol kıtlığının içinde bulmasına sebep oldu. İngiltere, İskoçya'daki şist endüstrisinden elde edilen sınırlı miktarda petrol üretimine sahipti; ancak bu üretim, ülkenin ihtiyaçlarını karşılamak için yetersizdi.[716] Tek çözüm yolu, Amerika Birleşik Devletleri'nden gelecek petrol yardımlarına bağlı gibi görünüyordu. Bu süre zarfında, İngiliz gemileri aşırı petrol tüketimini önlemek amacıyla mümkün olduğunca limanda tutuldu ve hızları 20 knot ile sınırlandırıldı.[717]

1917 yılında petrol ürünlerinde yaşanan kıtlık, İngiltere'nin savaşma kapasitesini ciddî oranda tehdit ediyordu. 22 Mayıs 1917'de

[715] David S. Painter, "International Oil and National Security", *Daedalus*, Vol. 120, No. 4, Searching for Security in a Global Economy (Fall, 1991), s. 183, 184.
[716] Gibson, *British Strategy and Oil, 1914-1923*, s. 73.
[717] Dahl, "Naval Innovation: From Coal to Oil", s. 55.

Savaş Kabinesi, petrol ürünlerinin genel sorumluluğunu Sömürge Bakanı Walter Long'a verdi. Petrol tüketen gemi ve filo faaliyetleri arttıkça kriz daha da vahim bir hâl aldı. İngiliz Donanma Komutanlığı, Amerika'nın söz verdiği ancak henüz temin etmediği 59.000 tona ek olarak, ağustos ayı sonuna kadar 200.000 ton petrole daha ihtiyaç duyulduğunu Amerika'ya bildirdi. Ayrıca iyileştirme çalışmaları, tankerlerin güvenli seyri ve diğer faaliyetler için yıl sonuna kadar 400.000 ton daha petrole ihtiyaç duyulacağı öngörülmekteydi.[718]

İngiltere'nin donanmadaki faaliyetleri sebebiyle giderek petrole daha fazla ihtiyaç duyması ve 1917 yılında patlak veren petrol krizi, İngiltere'yi yeni strateji arayışlarına yöneltti. Zira o dönemde İngiltere'nin petrol üretim miktarı ihtiyacı karşılamıyor, petrol tüketimi ve ithalatı giderek artıyordu.[719]

İngiltere Savaş Kabinesi'nin nüfuzlu bakanı Sir Maurice Hankey, Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'a yolladığı mektubunda bu konuyla ilgili şu ifadeleri kullanmıştır:

> "*Gelecekteki bir savaşta petrol, günümüzde kömürün bulunduğu konumda olacaktır veya en azından kömürle benzer bir stratejik öneme sahip olacaktır. Potansiyel olarak büyük miktarda petrol elde edebileceğimiz ve kontrol altında tuttuğumuz bölgeler İran ve Mezopotamya'dır. Bu nedenle, petrol kaynaklarına sahip olan bu iki bölge üzerindeki kontrol, İngiltere'nin savaştan beklentileri açısından öncelikli bir hedef olmalıdır.*" [720]

Petrol temini hususunda, Dışişleri Bakanı Arthur Balfour, Mezopotamya bölgesinde gerçekleşmesi muhtemel bir savaşın yol açabileceği tepkileri önlemek adına, sömürge başbakanlarına "İngilizlerin Mezopotamya'yı aydınlatan bir ışık olacağı" fikrini aşılamaya çalışıyordu. Onun için önemli olan petrolün ele geçirilmesiydi; nasıl ele geçirildiğinin bir önemi yoktu. Bu durum, ilerleyen süreçte, adeta Balfour'un görüşünü destekler nitelikte, petrol teminini sağlamak adına Musul'un İngilizlerce işgaline yol açtı.[721] Çünkü Mezopotamya petrollerini elde etmek, sadece bölgedeki siyasî ve ticarî faaliyetler açısından değil, aynı zamanda

[718] Brown, *The Royal Navy's Fuel Supplies…* , s. 152.
[719] Gibson, *British Strategy and Oil, 1914-1923*, s. 73.
[720] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 184.
[721] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 185.

İngiltere donanmasının ihtiyaç duyduğu yakıtı temin etmek ve depolamak açısından da son derece önemliydi.[722]

3. 4. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere-İran İlişkisi ve 1919 Anlaşması

1907 Anlaşması sonrası İngilizlerle Ruslar arasında taksim olunan İran'da oluşturulan tarafsız bölge, İsveçli subaylar tarafından eğitilen 6000 kişilik İran Jandarması'nın denetimi altındaydı. İsveçli subayların Almanlarla olan iyi ilişkileri, Almanların tarafsız bölgeye sızmasına sebep oluyordu. Bunun yanında, Almanlar ekonomik ve politik yollarla İran'daki nüfuzlarını artırmayı başarmışlardı. Aynı zamanda Almanya, İngiltere'nin Avrupa cephesine kuvvet yollamasını önlemek amacıyla İran ve Afganistan'da çeşitli faaliyetlerde bulunuyordu. Almanya, kendi çıkarları doğrultusunda Hindistan'da yaşayan yaklaşık 80 milyon Müslüman'ı harekete geçirerek İttihad-ı İslam'ı gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı. Bu faaliyetler ve sızma hareketleri, İngiliz ve Rus çıkarlarını ciddî biçimde tehdit etmiştir. Bu sebeple, 4 Mart 1916 tarihinde iki taraf arasında yapılan anlaşma ile tarafsız bölgenin kaldırılmasına ve Hanekin-İsfahan hattının kuzeyinin Ruslar, güneyinin ise İngilizler tarafından işgal edilmesine karar verilmiştir.[723]

İngilizler, Almanlara karşı Ruslarla anlaşma yapmış olsa da onların İran üzerindeki etkilerini genişletme amacının temelinde yine Rus tehdidi bulunmaktaydı. Rusya'nın İran üzerindeki emelleri ve coğrafî olarak bölgeye çok yakın olması, bu tehdidin başlıca sebeplerindendi. Ruslar, İran'ın ekonomik olarak herhangi bir sorun yaşaması durumunda, bunu bir fırsat olarak değerlendirip İran ile daha yakın ilişkiler kurabilirlerdi. Bu durumu engellemek adına İngiltere, zaman zaman İran'ın Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmaya yönelik çabalarda bulunmuştur. Bu bağlamda APOC, olası bir ihtiyaç durumunda zarara uğrama pahasına, İran hükûmetine yardım etme kararı almıştır.[724]

---

[722] Marian Kent, *Oil And Empire (British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920)*, The Macmillan Press, London, 1976, s. 38.

[723] ATASE, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s. 9. Almanların İran'a nüfuz etme çabaları ve Orta Doğu ile Hindistan Müslümanlarını İngilizlere karşı kışkırtma teşebbüsleri Rusları kuşkulandırarak Rumiye ve Hanekin bölgelerine iki kolordu göndermesine sebep olmuştur. Bkz. ATASE, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, s. 4.

[724] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 21, Persia 6, January 1926-April 1927, Universty Publications of America, s. 24.

İngiliz-Rus rekabeti, Rusya'nın Hindistan'a doğru ilerleme ihtimalini giderek artırmıştı. Bu ihtimal, tampon bir bölge olan İran'ı 19. yüzyılda İngiltere'nin stratejik planlarında önemli bir konuma getirdi. O dönemde İngilizler için İran'daki ticarî kaygılar ikinci planda bulunuyordu. Ancak 20. yüzyıla gelindiğinde, İngilizler bölgeye yönelik dört yeni bakış açısı geliştirdiler. Bunlar: "İngiltere'nin Hindistan'da ticarî ve stratejik bir deniz gücü olarak varlığını sürdürmesi; İngiltere ile Rusya arasında siyasî ve ekonomik konularda keskin rekabet; Hindistan sınırlarında barışın korunması için Rusya ile iş birliği ve son olarak İran'da petrol endüstrisinin gelişimi ve ülkenin siyasî hayatında İngiliz etkisinin genişlemesi" düşünceleridir.[725]

Almanya'nın da İran'a dair önemli gördüğü birtakım planları mevcuttu. İran'ın petrol kaynakları ve İngiliz sömürge yolları üzerindeki stratejik konumu (Hindistan'a yakınlığı), Almanya'nın bölgeye olan ilgisini artırmıştı. Bu ilgi doğrultusunda Almanya'nın İran'a ajanlar gönderdiği biliniyordu.[726] Bu sebeple İngilizler (Türklerle iş birliği yapmış olan) Almanları, İran üzerinde açık bir tehdit unsuru olarak görmekteydiler. Konuyla ilgili olarak İngiliz General Sir Percy Sykes, Türklerin ve Almanların daha önce de İran'a saldırdıklarını belirterek, onların her an tekrar ortaya çıkıp İran Şahı'na ve APOC petrol yataklarına karşı tehdit oluşturabilecekleri konusunda endişelerini dile getirmiştir.[727]

Birinci Dünya Savaşı yaklaşırken, İran üzerinde tahakküm eden iki büyük devlet, İngiltere ve Rusya, aynı safta yer almıştı. Almanların uyguladığı genişleme siyaseti, Rusya ve İngiltere'nin politikalarını tehdit eder hâle gelmişti ve böylece Almanlar, İran üzerinde yeni bir tehlike unsuruna dönüşmüştü. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı ittifak, Almanları bir anda İran sınırına kadar getirmişti. Kendi sınırlarında gerçekleşecek bir çatışmanın ülkelerini savaşın içine sürükleyeceğini düşünen İran hükûmeti, bu süreci en az zararla atlatmak ve savaşa dahil olmamak adına elinden geleni yapmıştır.

---

[725] Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, s. 12.

[726] Yüksel Kaştan, "Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile Osmanlı Devleti Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu 3-5 Kasım Budapeşte 2014*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 757.

[727] "The Central Asian Menace", *The Times (21. 03. 1918)*, s. 7; "Arab Tribes Punished", *The Times (22. 05. 1915)*, s. 7.

Bu amaçla İran hükûmeti, 1 Kasım 1914 tarihinde resmî olarak tarafsızlık ilân etmiştir.[728]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanların Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte hareket etmeleri, Avrupa basınında da yer bulmuştu. Bu iş birliği, İngilizler açısından ayrı bir tehdit oluşturuyordu. Almanların Osmanlı toprakları üzerinden doğuya doğru ilerlemesi, Hindistan'ı tehlikeye atabilirdi. Bir diğer mesele ise Almanların Osmanlı kuvvetleriyle birlikte İran'ı işgal edip Tahran'ı ele geçirme ihtimaliydi. Tahran'ın işgali hâlinde Türk-Alman birlikleri İran'ın güneyine inip oradaki petrol bölgelerini de ele geçirebilirlerdi. Ayrıca İngiltere, Türk-Alman birliklerinin Afganistan'a ulaşıp bölge halkını İngilizler aleyhine isyana teşvik etmesinden de çekinmekteydi. Tüm bu olası tehditler nedeniyle İngiliz basınında tetikte olunması gerektiği vurgulanmıştır.[729]

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından savaşın galiplerinden biri olan İngiltere, İran'da etkin bir dış güç hâline geldi. Bu dönemde İtilaf Grubu'nda yer alan Rusya da Bolşevik Devrimi nedeniyle içsel çalkantılarla boğuşuyordu. Rusların mevcut durumunu fırsat bilen İngilizler, birliklerini İran'ın kuzeyine, yani Rusya'nın güney sınırlarına doğru ilerletti. Çünkü İran hükûmdarı Ahmed Şah Kaçar oldukça zayıf bir yöneticiydi ve Ruslara karşı direnme kapasitesine sahip değildi. Ayrıca İran'da hükûmet neredeyse yok olmanın eşiğine gelmişti.[730]

---

[728] *İran İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Belgeleri, İran'ın Tarafsızlığı*, Türkçeye trc. Bilge Bulut, Pencere Yayınları, İstanbul, 2009, s. 57. İran Şahı'nın tarafsızlık fermanı: "Avrupa güçleri arasında ne yazık ki bir savaş patlak vermiştir. Bu savaşın sınırlarımıza dayanma olasılığını, öte yandan savaşan devletler ile ülkemiz arasındaki dostça ilişkileri göz önünde bulundurarak, Konsey Başkanımıza ve İçişleri Bakanımız Ekselansları Müstavfi ül-Memalik'e, ilişkilerimizi koruma amaçlı İmparatorluk yarlığını herkesin bilgisine sunmalarını buyurmaktayız. Tüm Baş Valilerimiz, Valilerimiz ve devlet memurlarımız iyi bilmelilerdir ki savaşan devletlerle iyi ilişkilerimizi sürdürmek ve aynı zamanda bu savaşta tarafsız kalmak istemekteyiz. Herkes bu konuya dikkat etmeli, denizde ve karadaki devlet görevlilerimizden hiçbiri, herhangi bir savaşçı devletle ilgili olumlu ya da olumsuz bir girişimde bulunmamalıdır. Uyruklarımız onlara silah sağlamaktan, herhangi bir biçimde yardım etmekten kaçınmalı, ülkenin tarafsızlığına uymalılardır. Bununla Balkanlar Konseyi'nin tarafsızlığımızın ve savaşçı ülkelerle iyi ilişkilerimizin devamlılığı konusunda alacağı kararları onaylamaktayız. 12 Zilhicce 1332 (1 Kasım 1914)." Bkz. *A. g. e.* s. 57.

[729] *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi-2*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 131, İstanbul, 2013, s. 223. 1915 yılında bir İngiliz subayının APOC'un merkezi sayılan Abâdân ve çevresinde anlattığı savaş hatıraları için ayrıca bkz. "Letters From The Front", *The Times (13. 01. 1915)*, s. 6.

[730] *https://www.irna.ir/news/83428814/%DB%B1%DB%B9%DB%B1%DB%B9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%B3%D9%84%D8%B7%D9%87-%D9%86%D8%A7%D9%85%D8%B1%D8%A6%DB%8C-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3-%D8%A8%D8%B1-*

Bunun yanı sıra Rusların İran üzerinden İngiliz nüfuzu altındaki bölgelere yaklaşma ihtimali, İngiltere'nin çıkarlarına aykırıydı.[731] Rusların bir şekilde İran'ı ele geçirmesi, İngiltere'nin Güney İran, Basra Körfezi ve İngiliz Hindistanı'ndaki çıkarlarını doğrudan tehdit edebileceği anlamına gelmekteydi.[732]

Percy Cox'un verdiği bilgilere göre, İran içerisinde yer alan bazı ajanlar Bolşevizm ile İslâm Dini arasında ortak bir zemin bulmaya çalışıyor ve Anglo-Persian anlaşmasına cephe almak için Bolşevizm'i bir silah olarak kullanmaya çabalıyorlardı. Bu durum, İran'daki İngilizleri doğrudan Bolşeviklerin hedefi hâline getirmişti.[733]

İran, uzun süredir Almanların kendilerine karşı bir hamle yapmasından çekindiğinden, içten içe yeni Rus rejimini destekliyordu. Özellikle Rusların Avrupa'ya ilerlerme düşüncesi, İran'ı bir anlamda rahatlatmıştı. Ancak ilerleyen süreçte Rusların, İran'ı Türklere saldırmak için bir basamak olarak görmeye başlaması ve bu politikalarını İran topraklarını ele geçirerek uygulama düşünceleri, bu sefer de Rusların İran üzerindeki tehdidini yeniden gündeme getirdi. Bu durum İran'ın zamanla Almanlara yakınlaşmasına sebep olmuştur.[734]

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İran'daki tablo da yavaş yavaş netleşmeye başladı. Her ne kadar İran savaşa doğrudan dahil olmasa da ülkede baş gösteren kıtlık ve ekonomik problemler halkı büyük bir kargaşanın içine sokmuştur.[735]

%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86, (Çevrimiçi: 29.03.2021); *https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/05/17/1486621/%D8%AC%D8%B2%D8%A6%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%AC%D9%86%D8%AC%D8%A7%D9%84%DB%8C-1919-%D8%A8%DB%8C%D9%86-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3*, (Çevrimiçi: 29.03.2021).

[731] Hüseyin Mekkî, *Doktor Musaddık ve Nutukhâ-yi Târîh-i Û*, Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahran, Bahâr 1364 h.ş., s. 172.

[732] Farrokh, *Iran at War 1500-1988*, s. 249.

[733] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 16, Persia 1: The Anglo-Persian Agreement, January 1919-June 1921, Universty Publications of America, s. 156.

[734] *FO 416/112, Annual Reports on Persia 1922-1926, "Annual Report, 1922", Collection: Middle East, 1922,* s. 3.

[735] Keddie, "Iran under the Later Qajars, 1848-1922", Vol. 7, s. 209. Öyle ki halk, bu yokluk döneminde ziraî tohumları yemek zorunda kalmış ve bu durum kıtlığın sebeplerinden birini oluşturmuştur. Konu ile ilgili bkz. Yılmaz Karadeniz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, Vol. 6/3, Summer 2011, s. 1012.

Rusya'da yeni rejimin ortaya çıkması neticesinde Rus birlikler Birinci Dünya Savaşı'ndan çekildiler. İttifak devletleri de yenilgiye uğrayınca İngiltere, İran'daki en önemli askerî ve ekonomik güç olarak belirdi. İngilizler ve Dışişleri Bakanı Curzon, İngiliz himayesini Orta Doğu'nun büyük bir kısmına, özellikle de petrol zengini Irak ve İran'a yaymayı umuyordu. Bu amaçla, İngilizler 1919'da bölgenin tek ve gerçek tedarikçisi olacak bir anlaşmanın peşine düştüler.[736] İşte tam bu hedef doğrultusunda, İngiliz diplomat Percy Cox ve İran hükûmeti arasında 1919 Anlaşması tasarlandı. Anlaşmaya göre; İngiltere hükûmeti İran'ın bağımsızlığına ve bütünlüğüne saygı duyacaktı. İran'ın askerî ve malî kurumlarının denetimi yalnızca İngiliz danışmanların elinde olacaktı. Bunun karşılığında İngiltere hükûmeti, İran'a borç vermeyi ve savaş sırasında ülkeye verilen zararı tazmin ederek İran'ı yeniden inşa etmeyi taahhüt etti. İngilizler, İran'ın gümrük gelirleri konusunda teminat verecek ve gerektiğinde kredi veya avans sağlayabilecekti. İngiltere hükûmeti, İran'da ulaşımın geliştirilmesi konusunda demiryolu ve diğer ulaşım sistemlerini kontrol altına alıp çeşitli iyileştirmeler yapma yetkisine de sahip olacaktı. Ayrıca iki hükûmetin meşru çıkarlarıyla uyumlu olmak kaydıyla ve refahı artırmak amacıyla mevcut gümrük tarifesinin revize edilmesi için ortak uzmanlar komitesi teşkil edilecekti.[737]

Altı maddeden oluşan bu anlaşma, İngiltere'nin İran'daki tüm çıkarlarını güvence altına almış oldu. Anlaşma gereği, ülkenin iki ana unsuru olan ordu ve maliye İngilizlerin kontrolüne bırakıldı. Ayrıca, İran'ın demiryolları ve karayolları işletme ayrıcalığı da İngilizlere verildi. Buna karşılık, İngiltere hükûmeti dönemin İran hükûmetine borç verme, Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'a verdiği zararı telafi etme, yeni bir demiryolu inşa etme ve gümrük tarifelerini revize etme sözü verdi.[738]

---

[736] Keddie, "Iran under the Later Qajars, 1848-1922", Vol. 7, s. 209.

[737] *FO 416/65*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 7, Collection: Middle East, 1919, s. 110, 111; "The Anglo-Persian Agreement", *Current History (New York)*, 11/1, 1 November 1919, s. 342, 343.

[738] Shaul Bakhash, "The Origins of The Anglo-Persian Agreement of 1919", *Asian and African Studies*, Vol. 25, Number: 1, March 1999, s. 1. İran'da bir demiryolu yapma projesi sadece İngilizlerin düşüncesi değildi. Hatta bu hususta Ruslarla İngilizler arasında bir iş birliği dahi düşünülmüştü. Bu amaçla 1912 yılında toplanan Rus, İngiliz ve İranlı bakanlar heyeti bir Trans-İran hattının oluşturulması amacıyla görüşmeler sağladılar. Bunun yanında Güney İran'ın bölge aşiretleriyle de görüşmeler sağlandı ve bir sendika meydana getirildi. Altı gruptan oluşan sendikanın dördü İran ticareti ile doğrudan bağlantılıydı. Bunlar Anglo-Persian Oil Company, Imperial Bank, Euphrates and Tigris Stcam Navigation Company, British India Steam Navigation Company şirketleridir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. "Railway Devolopment in Persia", *The Times (14. 06. 1912)*, s. 5. İngiltere ile İran arasında gerçekleştirilen anlaşma Fransız basınında birtakım eleştrilere maruz kalmıştır. Mevcut anlaşma ile İran'ın İngiltere'ye

İngiltere, İran'dan elde ettiği ayrıcalıklar karşılığında verdiği taahhütleri zamanında yerine getirememiş veya yerine getirmemişti. Bu durum İran'ı oldukça rahatsız etti. Percy Cox, konuyla ilgili olarak İngiliz hükümetine yazdığı mektupta, bu durumun İran'daki muhaliflere ve hükümete bir koz verdiğini belirtti. Cox, vaatlerin bir an önce yerine getirilmesi gerektiğini vurguladı, aksi takdirde olumsuz sonuçlar yaşanabileceğini söyledi. Cox'un mektubuna cevaben Curzon, anlaşmanın uygulanmasını hızlandırmak için her türlü çabanın gösterildiğini ve çalışmaların hemen başlayacağını ifade etti.[739]

İran içinde, imtiyaz karşıtı bazı gruplar İngiltere'ye verilen tavizlere tepki gösterdi ve İngiliz karşıtı kampanyalar ortaya çıktı. Bu durum, İngiltere ile İran'ın ilişkilerinin zayıflamasına yol açtı ve İranlıların bir süre finansal ve siyasî bir kurtarıcı olarak gördükleri Amerika'ya yönelmelerine neden oldu. İranlıların New York'ta, İngiltere'yi devreden çıkaracak ölçüde, büyük bir kredi toplama umudu vardı. Amerika'da bir dizi İran yanlısı propaganda yapıldı ve tüm Amerika'nın dikkatini çekebilmek adına kararlı bir çaba gösterildi. Ancak bu umutlar kısa sürede sona erdi çünkü Amerikan halkı ve hükûmeti daha acil meselelerle ilgilenmeyi tercih etti ve İran'da herhangi bir nüfuz elde etme girişiminde bulunmadılar.[740]

Alan W. Ford'a göre, İran resmî olarak savaşta tarafsızlık politikası izlemiş olsa da duygusal olarak Alman yanlısıydı. İran'ın tarafsızlığı savaş hâlindeki koalisyonlar tarafından defalarca ihlal edilmesine rağmen, İran Birinci Dünya Savaşı'nda bağımsızlığını koruyabilmişti. Savaşın hemen ardından Curzon, artık İran'ı tam anlamıyla İngiliz nüfuzu altına alma zamanının geldiğine inanıyordu. Bu düşünce gerçekleştiği takdirde, Irak (Basra Körfezi) ile Hindistan arasında bir kara köprüsü kurulacak ve Basra Körfezi'ne bitişik İngiliz hakimiyetindeki bölgeler zinciri tamamlanacaktı. Ayrıca bu durum, İran'daki Rus nüfuzunu da ortadan kaldıracaktı. Bu planı gerçekleştirmek amacıyla Lord Curzon, İran hükûmetiyle (talihsiz olarak nitelendirilen)

---

bağlı olarak temsil edildiği ve bu durumun Wilson ilkelerine sadakatsizlik olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu eleştriler ise İran Dışişleri yetkilileri tarafından kınanmıştır. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *FO 416/65*, "Affairs of Persia: Further Correspondence", Part: 7, Collection: Middle East, 1919, s. 130, 131.

[739] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 16, Persia 1: The Anglo-Persian Agreement, January 1919-June 1921, Universty Publications of America, s. 97, 103.

[740] *FO 416/112, Annual Reports on Persia 1922-1926, "Annual Report, 1922", Collection: Middle East, 1922,* s. 19.

1919 İngiliz-İran Anlaşması'nı müzakere etti. Ancak her iki taraf da bu anlaşmadan memnun olmadı ve taraflar arasında birçok muhalif ses yükseldi. Ford'a göre, anlaşmayla ilgili olarak Curzon iki şeyi hafife almıştı: "*Moskova'dan gelen anti-emperyalist propagandanın etkisi ve cesaretlendirilmiş İran milliyetçiliği.*"[741]

1919 Anlaşması, yurt içinde ve yurt dışında çeşitli tepkilerle karşılandı. Yurt dışında özellikle Fransa ve Amerika, söz konusu anlaşmayı İngilizlerin İran üzerinde ayrıcalıklı bir hegemonya kurma çabası olarak gördü. Hem Fransa hem Amerika, İran'a bir şekilde nüfuz etme arayışındaydı. Sonuç olarak Amerika hükûmeti 1919 Anlaşması'nı onaylamadığını kamuoyuna açıkladı.[742]

1919 Anlaşması İran içinde, özellikle Azerbaycan Eyaleti'nde büyük tepki gördü. Demokratik Parti lideri, milliyetçi ve sömürge karşıtı Şeyh Muhammed Hiyabanî (1880-1920), anlaşmayı sert bir şekilde eleştirerek bölgede bir isyan hareketinin zeminini oluşturdu.[743]

Fransız basınında yer alan haberlere göre, söz konusu anlaşmanın İran'ın bütünlüğüne ve güvenliğine yaptığı atıflara güvenilmemesi gerektiği vurgulanmıştı. 1907 yılında İngilizlerle Ruslar arasında gerçekleştirilen anlaşmada da İran'ın bütünlüğüne olan önemden bahsedildiğini aktaran Fransız basını, daha sonradan İran'ın İngiltere ile Rusya arasında pay edildiğine dikkati çekmiştir. Özetle Fransız basınında bu ve benzeri anlaşmaların, İran'ın ekonomik ve siyasî bağımsızlığını tehlikeye attığı vurgulanmış ve İran'ın artık eskisi gibi olmayacağı yorumları yapılmıştır. Amerikalılar ise İngiltere ile İran arasında gerçekleşen bu anlaşmanın Amerikan ticaretini ve nüfuzunu dışlamak amacıyla imzalandığını dile getirmişlerdir. [744]

Dönemin İran Sadrazamı Vâsık'ud-Devle, ülke içindeki muhalefetin eleştirilerini sonlandırmak amacıyla birçok politikacıyı sürgüne gönderdi, hapsetti ve ayrıca basını da susturdu.[745] İran'ın Hariciye Veziri ise Fransız basınının 1919 Anlaşması'nı eleştirmesine

[741] Alan W. Ford, *Anglo-Iranian Oil Dispuit of 1951-1952*, University of California Press, USA, 1954, s. 6, 7.
[742] Bakhash, "The Origins of The Anglo-Persian Agreement of 1919", s. 2.
[743] Farrokh, *Iran at War 1500-1988*, s. 246.
[744] *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, "Anglo-Persian Relations After The Signature of The Anglo-Persian Agreement of 1919", Ed. E. L. Woodward, Series: First, Vol. 4, Her Majesty's Stationery Office, London, 1952, s. 1133, 1200.
[745] Bakhash, "The Origins of The Anglo-Persian Agreement of 1919", s. 2.

açıkça tepki gösterdi.[746] Ancak anlaşmanın imzalanmasından yaklaşık on ay sonra muhalefet, İran'da hükûmeti düşürmeyi başardı.[747]

İngilizler, hükûmet değişikliği ve yeni bir hükûmetin göreve gelmesi durumunda, söz konusu anlaşmanın iptal edilebileceği veya anlaşma hükümlerinin değiştirilmesi talebinin ortaya çıkabileceği konusunda endişe taşımaktaydı.[748] Neticede İngilizler bu öngörülerinde haklı çıktı. Takip eden yedi ay içinde Sadrazam Vâsık'ud-Devle'nin halefi Müşîrü'd-Devle, meclis onayı alınana kadar anlaşma hükümlerinin uygulanmasını askıya aldığını beyan etti. Şubat 1921'de ise yeni kabine anlaşmayı iptal ederek Curzon'un İran politikasını gereçersiz kıldı.[749]

Tüm bu gelişmelere rağmen İngiltere hükûmeti, İran ile tekrar iyi ilişkiler geliştirilebileceği umudunu kaybetmedi. İngiliz Diplomat Sir Percy Loraine'nin ifadesine göre İran hükûmeti kısa süre içinde yeniden, mevcut problemlerin yabancı sermaye (yani İngiltere) olmadan çözülemeyeceğini anlamıştı. Loraine'e göre İngiliz-İran yakınlaşmasının önündeki en büyük ve öncelikle hâlledilmesi gereken engel ise Rus tehdidiydi.[750]

---

[746] *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, "Anglo-Persian Relations After The Signature of The Anglo-Persian Agreement of 1919", Ed. E. L. Woodward, Series: First, Vol. 4, Her Majesty's Stationery Office, London, 1952, s. 1142.

[747] Bakhash, "The Origins of The Anglo-Persian Agreement of 1919", s. 2.

[748] *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, "Persia: 6 January 1920-31 March 1921", Ed. Rohen Butler, Series: First, Vol. 13, Her Majesty's Stationery Office, London, 1963, s. 540.

[749] Bakhash, "The Origins of The Anglo-Persian Agreement of 1919", s. 2.

[750] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 20, Persia 5: The End of The Qajars, November 1924-December 1925, Universty Publications of America, s. 57. Sir Percy Loraine'nin 1923 yılında İran'ın petrol bölgelerini ziyareti, petrol alanları ve çalışanlar hakkındaki yorumları ile ilgili olarak ayrıca bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 20, Persia 5: The End of The Qajars, November 1924-December 1925, Universty Publications of America, s. 117, 118.

4. BÖLÜM
PEHLEVÎ DÖNEMİ İLE PETROL ANLAŞMASININ DEĞİŞEN YÜZÜ

4. 1. D'arcy İmtiyazının İptal Edilmesi (1932)

1914 yılında, İngiliz donanması düşük fiyatlarla akaryakıt sağlamak için Anglo-Persian Oil Company (APOC) ile uzun vadeli bir sözleşme imzalamıştı. Aynı dönemde İngiliz Parlamentosu, APOC'a iki milyon sterlinlik yatırım yapma kararı aldı ve böylece İngilizler, APOC'un çoğunluk hissesini elde ettiler. Bu süreçten itibaren İran'ın, kendi petrolü üzerinde neredeyse hiç söz hakkı kalmadı. Bir de buna APOC'un petrol üretiminden İran'a düşük pay vermesi ve düzensiz ödemeler eklenince, İran tarafından itiraz sesleri yükseldi.

Kaçar Hanedanı'nın son dönemlerinde dahi İran içerisindeki petrol faaliyetlerine ilişkin temel beklenti tamamen ekonomikti. İran hükûmeti, esas olarak petrol faaliyetlerinden elde edilen gelirlerle ilgileniyordu. Bu bağlamda hükûmet ve APOC arasında, petrol araştırmalarının ilk yıllarından itibaren bazı anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu anlaşmazlıkların temelini, APOC'un İran hükûmetine yaptığı yıllık %16'lık ödemenin hesaplanmasıyla alakalı sorunlar oluşturuyordu. Bunun sebebi dönemin uzmanlarının farklı (yahut kastî) kâr tanımlamaları yapmalarıyla ilgiliydi. Örneğin, APOC'un yurt dışında faaliyet gösteren yan kuruluşlarının kârları bu yüzdelik paydan hariç tutuldu ancak İngiliz donanmasına satılan petrol için verilen indirim mahsup edildi. Bu ve bunun gibi sebeplerden ötürü taraflar arasında gerilim arttı. Gerçekleştirilen müzakereler neticesinde iki traf arasında "Armitage Smith Anlaşması" imzalandı.[751] 22 Aralık 1920'de imzalanan bu anlaşmaya göre; İran hükûmetinin %16'lık kâr payının belirlenmesinde, petrolün rafine edilmesinden pazarlanmasına kadar geçen süreçteki tüm yıllık net kâr hesaplanacaktı. Fakat hesaplama usulleri yine anlaşma düzenlemelerine göre şekillenecekti. Bunun

[751] Parviz Mina, Oil Agreements in İran, *https://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran*, (Çevrimiçi: 17. 08. 2021). Armitage Smith, İran hükûmetinin mâli danışmanı ve İngiliz hazine yetkilisidir. Bkz. A. g. e.

yanında İran hükûmeti, APOC'un tankerleri vasıtasıyla nakledilen petrolden elde edilen kazançlara ortak olmayacaktı.[752]

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından petrol imtiyazının yenilenmesi için müzakereler tekrar başlamıştı. Ancak APOC'un yönetimine Sir John Cadman gelene kadar bu müzakerelerde herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir.[753]

Pehlevî Hanedanı'nın İran'da yönetimi ele almasıyla birlikte, APOC ile İran hükûmeti arasında yer yer iyi ilişkiler geliştirildi.[754] Hatta bu durumla ilgili olarak İngiliz Diplomat Sir Robert Clive, dönemin İngitere Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e ilettiği raporunda İran Şahı ile görüşmelerine değinmiştir. Clive; İran Şahı'nın, APOC'un herhangi bir sorunu olup olmadığıyla ilgili kendisinden bilgi aldığından ve APOC ile İran'ın iyi ilişkiler geliştirmesi gerektiğine vurgu yaptığından bahseder.[755] Ancak 1929 yılında tüm dünyada ekonomik krizin baş göstermesi, diğer ülkeleri olduğu gibi İran'ı da etkilemiştir. Bu süreçte İran hükûmetinin APOC'tan elde ettiği gelirler düşmeye başlayınca şirket ile Rıza Şah arasında birtakım problemler baş göstermiştir.[756]

Rıza Şah, tahta cülûs ettikten kısa bir müddet sonra ülkenin ve silahlı kuvvetlerin modernizasyonu için bir programa girişti. Şah ardından, devlet işlerinde özgür olabilmek gayesiyle yerli ve yabancı tüm imtiyazlara karşı bir mücadele başlattı. Bu amaçla bazı politikacıların, toprak ağalarının, mollaların ve kabilelerin gücünü bastırdı ve ardından

---

[752] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 210. APOC ile İran hükûmeti arasındaki bir başka ihtilaf konusu ise kuzey petrolleri meselesidir. Yine aynı dönemlerde APOC, İran hükûmetinin kuzeyde bir petrol imtiyazı için American Standard Oil'e bağlı Sinclair Oil Corporation ile müzakere ettiğini öğrenmiş ve buna tepki göstermiştir. Tepkinin en önemli sebebi ise İran'ın kuzeyinde başka bir şirkete verilecek olan ayrıcalıkların, APOC'un kendi elindeki imtiyazı tehlikeye sokacağı endişesidir. Konu ile ilgili bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 17, Persia 2: A Troubled Year July 1921-June 1922, Universty Publications of America, s. 43, 185.

[753] Kubât Fâhimî, *Si Sâl-i Neft-i Îrân (ez Millî Şoden-i Neft tâ İnkılâb-i İslâmî)*, İntişârât-i Mehrândiş, Tahran, 1378 h.ş., s. 107, 108.

[754] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 22, Persia 7, April 1927-May 1928, Universty Publications of America, s. 278.

[755] *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions (16.09.1927-20.12.1929)", Ed. W. N. Medlicott, Series: 1A, Vol. 7, Her Majesty's Stationery Office, London, 1975, s. 595.

[756] Akkaya, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu'da…*, s. 80.

kendisini, İngiliz kurumlarının İran'daki etkisini sınırlamaya odakladı. Şah, bu amaçla önce 1928'de ülkenin ulusal bankası olan Bank-i Millî-yi İran'ı kurdu. İki yıl sonra Bank-i Şâhînşâhî'nin sahip olduğu banknot basma hakkını Bank-i Millî-yi İran devraldı. Bunların haricinde Rıza Şah, APOC ile ilgili de özel düzenlemeler yapmak istiyordu. Zira APOC şirketi, ülkenin en büyük doğal varlığını sömürüyor, bu sayede milyonlar kazanıyor ancak İran'a çok az bir ücret ödüyordu. Bu hâliyle şirket, Şah'a göre sömürünün ve dış müdahalenin en somut örneğiydi. Bu durum Rıza Şah için giderek kabullenilmez bir hâl almış ve bu sebeple Şah, şirketin tüm faaliyetlerinden pay talep etme düşüncesine kapılmıştır.[757]

İran hükûmeti; APOC'u imtiyaz şartlarını ihlal etmekle, haksız gelir sağlamakla ve İran'nın iç işlerine müdahaleyle suçlamıştır. APOC'un İran hükûmetiyle ve halkıyla olan ilişkilerindeki sömürgeci tutumu, telif ödemelerinden kaçınma veya bu ödemelerin miktarını azaltma konusundaki çabaları, halkın duygularını ve ülkenin çıkarlarını görmezden gelme politikası, İran'ın genelinde olumsuz bir tablo yaratmıştır.[758] Tüm bu koşullar APOC'un feshedilmesi gerektiği düşüncelerini ön plâna çıkarmıştır. Bu düşüncelerin oluşmasındaki en temel etken ise petrolden elde edilen kârın adaletsiz paylaşımıdır. Örneğin 1920 yılında APOC'un 1.285.301 ton petrol çıkarmasının karşılığında İran hükûmetine 468.718 İngiliz lirası verilmiş ancak 1931 yılında petrol üretim miktarı 6.540.000 tona ulaşmasına rağmen İran hükûmetine sadece 306.872 İngiliz lirası ödenmiştir. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı yazışmalarına yansıdığı haliyle şu şekilde yorumlanmıştır:

> "*İmtiyaz, İran'ın en zayıf ve kudretsiz bir zamanında alınmıştır. Böyle, yalnız bir tarafın menfaatlerini gözeten bir imtiyazı verenler kadar alanlar da kabahatlidirler. İran Kânun-u Esasi'sine göre zaten Meclis-i Millî tarafından tasdik olunmayan bilcümle mukavelât makbul değildir. Bu imtiyaz da şimdiye kadar Meclis tarafından tasdik edilmemiştir. İran'ın, bu azim servetinden istifade edeceği zaman artık gelmiştir.*" [759]

---

[757] İlm, *Neft-Kudret ve Usûl*, s. 58, 59.

[758] Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues, *The World Bank Group Archives*, Folder ID: 1806440, Report Number: 75976, Fonds: Records of the Middle East and North Africa Regional Vice Presidency, Reference Code: WB IBRD/IDA MNA, 19 February 1952, s. 1. İnternet erişimi için ayrıca bkz. https://documents1.worldbank.org/curated/en/740191468044072105/pdf/759760WP0Box370Iranian0Oil0Industry.pdf, (Çevrimiçi: 22. 06. 2022).

[759] *BCA, 220-485-15, 30-10-00 (Muamelat Genel Müdürlüğü), v. 2, 3.* APOC'un 1931-1933 yılları arasında İngiltere'ye gerçekleştirdiği ithalat-ihracat değerleri için bkz. *British*

Süreç içinde APOC, imtiyaz hükümlerinde yer alan %16'lık payı bile İran hükûmetine vermemek için çeşitli bahaneler öne sürmüştür.[760] Buna binaen İran'da ilk defa, 1930 yılında "Gelir Vergisi Kanunu" çıkarılmıştır. APOC, bu durumu reddederek böyle bir vergiden sorumlu olmadığını iddia etmiştir. Hatta APOC bir müddet sonra, İran'a kârdan pay ödemesi yapmayı da reddetmiş ve bu durum İran'ın üzerinde var olan ekonomik baskıyı daha da artırmıştır.[761]

APOC'un vergi ödemeyi reddetmesi, D'Arcy imtiyazının 7. maddesine dayandırılmaktaydı. Ancak söz konusu maddede imtiyaz sahipleri sadece arazi vergisi ile ithalat ve ihracat vergilerinden muaf tutulmuştu. Bu nedenle APOC'un bu konuda haklı bir dayanağı yoktu. Ayrıca, yeni oluşturulan gelir vergilerine karşı muafiyet talep edilmesi de mümkün değildi çünkü o zamanlar böyle bir gelir vergisi kavramı bulunmamaktaydı.[762]

İran hükûmeti, APOC'un net gelirleriyle ilgili kesin bir veri elde etmek amacıyla bir denetçi grubu oluşturulmasını teklif etmişti. Ancak APOC bu teklifi kabul etmedi. Ayrıca APOC, farklı ülkelerde gerçekleştirdiği petrol vb. araştırmalarının malî faturasını da İran'a kesmiş ve bu sebeple İran'a ödediği telif ücretini giderek düşürmüştü.[763] APOC'un mevcut tutumu ve adil olmayan paylaşım planları İran hükûmeti tarafından kabul görmemiş ve bu durum imtiyazın tek taraflı olarak iptal edilmesi kararına kadar varmıştır.[764]

Fesharaki'nin belirttiğine göre; APOC'un İran hükûmetine olan ödemeleri 1930 yılında yaklaşık 1,28 milyon pound civarı iken 1931'de 306 bin pounda kadar gerilemiştir.[765] Söz konusu gerilemenin sebepleri

---

Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 27, Persia 12, October 1933-Sebtember 1935, University Publications of America, s. 170-172.

[760] Stephanie Cronin, "Siyâsethâ-yi Garze: Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis ve Hânhâ-yi Bahtiyârî", Farsçaya trc. Muhadesâ Muhammedî, *Faslnâme-yi Mutalaât-i Târîhî*, Şomâre: 16, 1386 h.ş., s. 125.

[761] *SÂKMÂ*, Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602, s. 3.

[762] *Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues*, s. 9. İmtiyaznamenin 7. maddesi için ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: İmtiyaznâmçe-yi Neft, Mum, Tabîî'-yi Madenî, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476; *Esnâd-i Neft*, s. 6, 7; *BOA. HR. TH. 255/73*.

[763] A. M. Bouillon, "British Claims to Persian Oil", *Current History (New York)*, 37/6, 1 March 1933, s. 666.

[764] *SÂKMÂ*, Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602, s. 3.

[765] Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, s. 28. *Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues* adlı eserde 1931 yılında

ise dünya ekonomik buhranına, piyasa durgunluğuna, petrol fiyatlarının dünya pazarlarındaki değer kaybına ve buna endeksli olarak petrol üretiminin gerilemesine bağlanmıştır.[766]

İngilizler, Rıza Şah önderliğinde İran'da meydana gelen değişikliklerin önemini tam olarak kavrayamamışlardı. Bu sebeple İran'ın taleplerini görmezden gelmeye devam ettiler. Yine Fesharaki'nin beyanına göre; petrol üretimindeki %3,5'luk düşüşe karşılık İran'a yapılan ödemeler yaklaşık %75 oranında azaltılmıştır. Aynı dönemde APOC'un kârı da yaklaşık %36 oranında gerilemiştir. 1911-1932 yılları arasında İran hükûmeti toplam 12,8 milyon sterlin telif ücreti alırken, şirketin net kârı 51,5 milyon sterlindir. İngiltere vergileri ise 7,7 milyon sterlin olmuştur.[767]

Sageser'in ifadesine göre; petrol üretim miktarları 1931 yılına kadar düzenli olarak artış göstermiş[768] ancak İran'a ödenen ücret bu tarihten sonra birden orantısız ve keskin bir şekilde azaltılmıştır. Bu azalış her ne kadar sonradan dünya ekonomik buhranına bağlansa da[769] mevcut orantısız ödemeler İran'ı giderek ekonomik bir çıkmazın içine sokmuştur. Zira İran, petrolden elde ettiği gelirin dışında sadece Sovyetlerle yaptığı ticaretten ve Avrupa'ya sattığı kuru gıda ve dokuma ürünlerinden gelir elde edebiliyordu.[770] Konu ile ilgili olarak, APOC'un yöneticilerinden Sir John Cadman da İran hükümeti ile APOC arasındaki olumsuz ilişkilerin, İran'ın mevcut gelirlerden memnun olmamasından kaynaklandığını belirtmiş ve bu konuda İngiltere Dışişleri'ne mektupla detaylı bilgi vermiştir.[771]

İran'ın mevcut duruma verdiği tepki nedeniyle, Sir John Cadman ve İngiliz temsilciler, İran resmî makamlarıyla görüşme kararı almıştır. Yapılan görüşmelerin ardından Cadman, İran ile APOC ilişkileri hususunda Rıza Şah'ı devre dışı bırakmaya karar vermiştir. Hatta, durumun uluslararası mahkemelere intikal etmemesi için Cadman'ın, Rıza

İran hükûmetine ödenen telif ücretinin 655 bin pound olduğu yer almaktadır. Konu ile ilgili bkz. A.g.e., s. 9.

[766] Hüseyin Şeyhzâde, *Neft-i Îrân (Âmel yâ Mâni'-yi Tosi'e)*, Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr, Tahran, 1391 h.ş., s. 30.

[767] Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, s. 28.

[768] Sageser, *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, s. 26.

[769] Şeyhzâde, *Neft-i Îrân (Âmel ya Mâni'-yi Tosi'e)*, s. 30.

[770] Sageser, *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, s. 26.

[771] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 207-209.

Şah'ı İran'ı işgal edip Hûzistân'da bölgesel bir şeyhlik kurmak ve burayı İran'dan koparmakla tehdit ettiği söylentisi yayılmıştır.[772]

İngilizler, petrolden elde edilen kazancı adil bir şekilde pay etmemekte ısrar etmişti. Bu durum, taraflar arasındaki sorunların fitilini ateşleyen en önemli etken oldu. Zira pertol üretim oranları yükselse dahi İran'a verilen pay aynı oranda artmıyordu. Öyle ki 1930 yılında APOC'un ortaya koyduğu rapor ve Cadman'ın açıklamaları bu durumu gözler önüne sermiştir. Şirket yöneticilerinden Sir John Cadman, gerçekleştirdiği hissedarlar toplantısında; elde ettikleri net kârın 5.000.000 sterlini aştığını (tam olarak 5.206.762 sterlin) ve rafineri ile ilgili neredeyse tüm problemlerin hâlledildiğini dile getirmiştir. Gidişatın olumlu yönde seyrettiğini ifade eden Cadman, gelecek yıllarda dünya petrol ihtiyacının artmasıyla, kendi kazançlarının da artacağı yönünde tahminde bulunmuştur.[773] Ancak mevcut kazanç oranındaki kâr payı hiçbir şekilde İran'a yansıtılmamıştır.

İran hükûmetine ödenen telif ücretlerindeki sürekli düşüş, Rıza Şah için bardağı taşıran son damla olmuştu. Şah, APOC'u imtiyazın iptali olasılığı konusunda uyarmıştı. Ancak APOC ve İngiltere hükûmeti, Şah'ın imtiyazı iptal etme hakkını tanımayı reddettiler.[774] Bunun üzerine 6 Azer 1311/27 Kasım 1932'de, dönemin İran Maliye Veziri Seyyid Hasan Takizade tarafından APOC'un mukim müdürü T. L. Jacks'a, imtiyazın iptal edildiğine dair mektupla resmî bir bildirim gerçekleştirilmiştir.[775]

İmtiyazın iptali meselesi birçok önemli hususu beraberinde getirmişti. Bu, yalnızca iki ülke ticaretinin sona ermesi meselesi değil, aynı zamanda İngiltere hükûmetinin çıkarlarını ve APOC'un kaderini

---

[772] Hüsrev Mu'tazıd, *Neft ve Neftkeş (Târîhçe-yi Şirket-i Millî-yi Neftkeş-i Îrân)*, Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr, C.1, Tahran, 1397 h.ş., s. 460.

[773] "Anglo-Persian Oil", *The Spectator*, 144/5321, 21 June 1930, s. 1030; "Anglo-Persian Oil", *The Spectator*, 144/5320, 14 June 1930, s. 992. 1927-1928 yıllarında APOC'un elde ettiği net kârın 3.113.000 sterlin olduğu ifade edilmiştir. Bkz. "Anglo-Persian Oil", *The Spectator*, 142/5269, 22 June 1929, s. 986. 1928 yılında yapılan şirket toplantısında ise petrol veriminin beklentilerin üzerinde bir miktarda olduğu ve 5.300.000 tona ulaştığı belirtilmiştir. Bu miktarın gelecek yıl 5.500.000 tonu aşacağı tahmin edilmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. "Anglo-Persian Oil Company Limited", *The Spectator*, 141/5237, 10 November 1928, s. 717.

[774] Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, s. 28.

[775] *IOR/R/15/2/873*, "File 39/2 (1 B/8) Effect of abrogation of APOC concession by Persian
Government on oil market in Bahrain" [2r] (3/80) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025675083.0x000004; İrec Zoghî, *Neft-i Îrân (Mesâil-i Siyâsî ve İktisâdî)*, Dânişperver Neşriyât, Tahran, 1387 h.ş., s.126, 127; Hüsrev İkbâl, "Karârdâd-i Neft-i Îrân ve İngilis", *Âyende*, 15, 1368 h.ş., s. 649.

etkileyecek bir durumdu. Ayrıca bu kararla, İngiliz donanmasının ve ticaret gemilerinin yakıt tedariği de tehlikeye girmişti. Tüm bu sebeplerle İngiltere, konuyu uluslararası platformlara aksettirmeye karar verdi.[776]

İran, imtiyazın feshi ile alakalı olarak kendini sorumlu tutmuyordu. Bu hususta dönemin İran Maliye Veziri Hasan Takizade, APOC'a imtiyazın iptali ile ilgili bir mektup gönderdi. Mektubunun içeriği şu şekildeydi:

> "*İran hükûmeti, Anglo-Persian Oil Company'e 1901 tarihli D'Arcy imtiyazının İran'ın çıkarlarını korumadığını ve İran hükûmeti ile şirket (APOC) arasındaki ilişkilerin mümkün olan en kısa sürede, İran'ın gerçek çıkarlarını sağlayacak şekilde yeni bir temele oturtulmasının gerekli olduğunu defalarca bildirmiştir. D'Arcy imtiyazının kusurları, eksiklikleri ve İran'ın çıkarlarına ters düşmesi şüphe götürmez. Ve elbette İran hükûmeti, anayasal rejimin kurulmasından önce sağlanmış olan ve o dönemin koşullarına göre şekillenen bir imtiyaz hükümlerine kendisini bağlı sayamaz. İran hükûmeti, petrol şirketinin zamanın ihtiyaçlarını ve İran'ın mevcut konumunu göz önünde bulundurması, bu ihtiyaçlar doğrultusunda çıkarlarını güvence altına alması umuduyla şimdiye kadar D'Arcy imtiyazını iptal etme hakkını kullanmaktan kaçındı. Ne yazık ki, İran İmparatorluk hükûmetinin gösterdiği sabır karşısında petrol şirketi, İran'ın çıkarlarını korumak için hiçbir pratik adım atmadı. Aksine şirketin genişlemesi ve gelişmesi arttıkça, İran'ın çıkarları da aynı oranda azaldı. Bu nedenle İran hükûmeti, göz önünde bulundurduğu amaca müzakereler yoluyla ulaşma umudunu yitirmiş ve bu yüzden haklarını korumanın tek yolunun, imtiyazı iptal etmek olduğunu anlamıştır. Bakanlık, İran İmparatorluk hükûmetinin kararına göre bu tarihten itibaren D'Arcy imtiyazını iptal ettiğini ve geçersiz sayacağını size bildirir. Ancak ilerleyen süreçte şirket fikir değiştirip İran'ın haklarını korumayı taahhüt ettiği takdirde, İran hükûmeti şirkete yeniden imtiyaz vermeyi reddetmeyecektir.*" [777]

---

[776] Bouillon, "British Claims to Persian Oil", s. 663.

[777] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 252, 253. APOC'a tebliğ edilen mektubun tam metni için ayrıca bkz. *IOR/R/15/2/873*, "File 39/2 (1 B/8) Effect of abrogation of APOC concession

Dönemin İran Maliye Veziri, D'Arcy imtiyazının iptalinin sebebini Anglo-Persian Oil Company'nin yapması gereken değişiklikleri kabul etmemesine ve taleplere ayak uyduramamasına bağlamıştır.[778]

İran'a ödenen petrol gelirlerindeki büyük düşüş, imtiyazın kolayca feshedilmesinde önemli bir etkendir. Zira ücretlerdeki bu düşüş Rıza Şah'ı oldukça sinirlendirmiştir. Mîrâhûrlû'nün ifadesine göre, Şah bu durum üzerine 27 Kasım 1932/6 Azer 1311 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun huzurunda D'Arcy imtiyazı dosyasını sobaya atarak yakmış ve D'Arcy imtiyazının lağv edilmesini emretmiştir.[779]

İngiltere Avam Kamarası'nda, bu konunun İran hükûmeti tarafından çok abartıldığı, sorunun dostça çözülebileceği ifade edilmiştir. Ancak her türlü çabaya rağmen İran'ın geri adım atmaması durumunda, İngiltere'nin gerekli tedbirleri alacağı da ayrıca dile getirilmiştir.[780]

Rıza Şah'ın 27 Kasım'da imtiyazı iptal etmesi ve bu kararından dönmemesi, İngiltere parlamentosunda birtakım itirazlara yol açmıştı. Dışişleri müsteşarı Anthony Eden, D'Arcy imtiyazının 1901 yılından itibaren 60 yıl geçerli olduğunu ve imtiyazın iptal olması için herhangi bir hüküm içermediğini ifade etmiştir.[781] İngilizler ayrıca, İran hükûmetine imtiyazın iptalinin bir hak ihlali olduğunu belirterek, iptal kararını tanımadıklarını ve iptal bildiriminin geri çekilmemesi halinde gerekli tedbirlerin alınacağını ifade eden eleştirel ve sitemkâr bir mektup göndermişlerdir. Buna binaen İran hükûmeti karşı tarafa; imtiyazın iptalinin en doğal hakları olduğunu, APOC şirketine gerekli uyarıların yapılmasına rağmen bunun dikkate alınmadığını, ancak yani bir anlaşmadan da kaçınmadıklarını dile getiren bir cevap yazmıştır.[782]

---

by Persian Government on oil market in Bahrain" [9r] (17/80) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025675083.0x000012.

[778] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 228.

[779] Nesrîn Mîrâhûrlû, "İmtiyâz-i D'Arcy ez Zamân-i İn'ikâd tâ Lağv-i Ân", *Peyâm-i Bahâristân*, Defter: 2, Sâl: 1, Şomâre: 3, Bahâr 1388 h.ş., s. 449; Mu'tazıd, *Neft ve Neftkeş (Târîhçe-yi Şirket-i Millî-yi Neftkeş-i Îrân)*, s. 461; İsmâîl Nûrzâde Bûşehrî, *Fâlât-i Gârre ve Cezâyir-i Halîc-i Fârs (Esrâr-i Siyâsî-yi Neft-i Îrân)*, Çâp-i Tâbeş, Tahran, 1338 h.ş., s. 36.

[780] *BCA, 220-485-15, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 400-3,* v. 4.

[781] *IOR/R/15/2/873*, "File 39/2 (1 B/8) Effect of abrogation of APOC concession by Persian
Government on oil market in Bahrain" [6r] (11/80) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025675083.0x00000c; A. C. Millspaugh, "The Persian-British Oil Dispute", *Foreign Affairs*, 11/1, 1 January 1932, s. 521.

[782] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell,

İngiltere hükûmeti ise, İran'ın mevcut tutumunda ısrar etmesinin İran'ın maddî ve manevî itibarına zarardan başka bir şey getirmeyeceğini vurgulamıştır.[783]

İngilizler, iptal kararına olan itirazlarını D'Arcy imtiyaz anlaşmasının hükümlerine dayandırmaktaydı. Zira söz konusu anlaşmanın feshi, imtiyaz sahibinin iki yıl içerisinde işletmek üzere bir şirket kurmaması hâlinde gerçekleşebilirdi. Lâkin imtiyaz sahibi zamanında ve usulüne uygun olarak bir şirket meydana getirmişti. Bu sebeple imtiyazın iptaline dair görünürde herhangi bir gerekçe mevcut değildi.[784]

İmtiyazın iptaline tepki hususunda daha da ileri giden İngilizler, iptal kararının bir hafta içerisinde geri çekilmemesi durumunda İran hükûmetini Lahey Adalet Divanı'na şikâyet etmekle tehdit ettiler. İran, Lahey Adalet Divanı'ndan çıkacak olan kararı peşinen reddedeceğini bildirince[785] ve tüm bu anlaşmazlıkların neticesinde bir uzlaşıya varılamayınca, İngilizler Aralık 1932'de İran hükûmetini Milletler Cemiyeti Konseyi'nin önüne çıkardılar. Konsey önündeki tartışmalar iki taraf arasındaki keskin farklılıklara işaret etmekteydi. Sadece anlaşmazlığı tetikleyen acil meseleyi değil, aynı zamanda imtiyaz kaynaklı temel şikayetleri de aydınlattılar. Ancak konseyin nihaî bir karar vermesinden hemen önce, taraflar kendi arasında yeniden bir müzakere yapmak istediler. Bu hususta, telif haklarının hesaplanmasının tamamen yeni bir temelde yapılmasına karar verildi.[786]

Aslında 1930-32 yılları arasında APOC şirketiyle İran hükûmeti arasında üç kez müzakere yapılmış ancak bir netice alınamamıştı.[787] Taraflar arasında baş gösteren problemlerin ardından, müzakere

---

Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 230, 231, 233, 254; Zoghi, *Neft-i Îrân (Mesâil-i Siyâsî ve İktisadî)*, s. 127, 128; *FO 416/91*, "Persia: Further Correspondence", Part: 33, Collection: Middle East, July to December 1932, s. 134.

[783] "Persia and Anglo-Persian", *The Spectator*, 149/5449, 2 December 1932, s. 776.

[784] *IOR/R/15/2/873*, "File 39/2 (1 B/8) Effect of abrogation of APOC concession by Persian Government on oil market in Bahrain" [7r] (13/80) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025675083.0x00000e.

[785] Mîrâhûrlû, "İmtiyâz-i D'Arcy ez Zamân-i İn'ikâd tâ Lağv-i Ân" s. 450. İran petrollerinin daha sonraki millîleşme süreçleri ile ilgili olarak petrol meselesi tekrardan Lahey Adalet Divanı'na yansıtılmıştır. Bu hususta İran petrollerinin millîleşme sürecinde meselenin hukukî aşamaları ile alakalı detaylı bilgi için ayrıca bkz. İzzetullah Yezdânpenâh, *Neft-i Îrân ve Müraca'â-yi Beynelmilelî*, İntişârât-i Kitâbfurûşî-yi Zevâr, Tahran, 1332 h.ş.

[786] Albert Howe Lybyer, "The Anglo-Persian Oil Dispute", *Current History (New York)*, 37/5, 1 February 1933, s. 632; Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, s. 28, 29; Şeyhzâde, *Neft-i Îrân (Âmel yâ Mâni'-ye Tosi'e)*, s. 30.

[787] Muhammed Hasan Neyâ, "Karârdâd-i Neftî 1933", *Mûtalaât-i Târîhî*, Sâl: 10, Şomâre: 39, Zemistân 1391 h.ş., s. 129.

döneminin yeniden başlatılması hâsıl oldu. Bu noktada şirket, makul bir tavır benimseyerek hatanın, İran'a yapılan ödemeleri kâra bağımlı hâle getiren D'Arcy imtiyazının şartlarında olduğunu iddia etti.[788] İran ise bu imtiyazın maddelerini hali hazırda ülkenin gelişiminin önündeki en büyük engellerden biri olarak görüyordu. Bu hususta, İran neşriyâtında D'Arcy imtiyazı ile ilgili olarak; "*İran'ın iktisadını zincire vuran bir unsur ve ülkenin siyasî bağımsızlığı üzerinde kara bir leke*" şeklinde yorumlar yer almıştır.[789] Kısacası, taraflar arasındaki son müzakere çabalarının da işe yaramadığı anlaşılmaktadır.

D'Arcy imtiyazının iptali İran genelinde çeşitli yankılar bulmuştu. Bu haberin, İran'ın farklı bölgelerinde üç gün üç gece boyunca kutlanması emredildi.[790] İran'ın Horasan Vilayeti'nde de çeşitli kutlama ve eğlenceler düzenlenmesi karalaştırıldı.[791] Yine D'Arcy imtiyazının iptaliyle ilgili olarak, İran'ın güney kıyılarında yer alan Bender Abbâs ve Minâb bölgelerinde birtakım kutlamalar gerçekleştirilmiş ve bu durum bölge yöneticilerince rapor edilmiştir.[792] İran'ın Fars Eyaleti'ne bağlı Fesâ şehrinde ise haberleşme araçları bozuk olduğundan, bölge halkı D'Arcy imtiyazının iptali haberini geç duymuştur. Ancak iptal haberi Fesâ'da duyulur duyulmaz, bazı esnaflar şehir meydanında gösteri ve kutlama gerçekleştirmişlerdir.[793]

Benzer şekilde İran'ın Hûzistân bölgesinde de D'Arcy imtiyazının iptali haberi yayılmış ve bölgede çeşitli kutlamalar yapılmıştır. Öyle ki esnaf üç gün boyunca sokakları süslemiş,

---

[788] *Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues*, s. 9.

[789] *SÂKMÂ*, Unvân: Mektûbât der Husûs-i İlgâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 2654335, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 2654335, Menba': 293/67807.

[790] Robert Michael Burrell; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1931-1934*, Vol. 9, Archive Editions, England, 1997, s. 247.

[791] *SÂKMÂ*, Unvân: Gozâreş-i İdâre-yi Maâruf-i Horâsân der Husûs-i Berpâ-yi Ceşn der Ân Ostân be Münâsebet-i Lağv-i İmtiyâz-i Darcy ve Netîce-yi İntihâbât-i Nümâyendegân-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 297034963, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1459934, Menba': 297/34963. D'Arcy imtiyazı her ne kadar Horasan Vilayeti'ni kapsamıyorsa da bu konuyla ilgili birtakım ihtilaflar mevcuttur. APOC yetkilileri, imtiyazın verildiği dönemlerde Tahran'a oldukça yakın olan Samnan ve Damğan bölgelerinin Horasan Eyaleti'ne bağlı olmadığını iddia etmiştir. İran hükûmeti ise buraların Horasan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürmüş ve bu sebeple D'Arcy imtiyaz alanlarının dışında yer aldığını iddia etmiştir. Konu ile ilgili ayrıca bkz. *FO 416/79*, "Persia: Further Correspondence", Part: 21, Collection: Middle East, July to December 1926, s. 131.

[792] *SÂKMÂ*, Unvân: Gozâreş-i Hükûmet-i Bender Abbâs ve Minâb be Hükûmet-i Benâder-i Cenûb Râcî' be Ceşn ve Sûrûr-i Âhâlî be Münâsebet-i İlgâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 355000040, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1490416, Menba': 355/40.

[793] *SÂKMÂ*, Unvân: Mektûbât der Husûs-i İlgâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 2654335, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 2654335, Menba': 293/67807.

meydanlarda havaî fişek gösterileri sergilenmiş ve hatta dönemin sinema salonları ücretsiz film gösterimleri gerçekleştirmiştir. Ayrıca Tebriz'de imtiyazın iptali yedi gün boyunca kutlamalara sahne olmuş ve bu vesileyle birçok sokak aydınlatılıp süslenmiştir.[794]

D'Arcy imtiyazının iptal edilmesi onuruna Tebriz'de tüccarların, esnafın ve eşrâfın katıldığı resepsiyonlar düzenlenmiş ve Vâli ile beraber bölgenin önemli devlet görevlileri de bu resepsiyona iştirak etmiştir. İngiliz belgelerine göre, bölgedeki birçok esnaf Tebriz'deki kutlamaların amacı hakkında tam bir bilgi sahibi değildir. Ancak durumun önemini kavrayan bazı esnaflar, iptalin Rus gazyağı fiyatlarında artışa yol açabileceği endişelerini dile getirmişlerdir.[795]

İmtiyazın iptali sebebiyle düzenlenen kutlamalarla ilgili bölge konsolosluk memurlarından bazıları, durumu İngiltere hükümetine yazılı olarak iletmişlerdir. Yazışmalara yansıdığına göre, kutlamalar sadece İran'ın taşralarına ilham vermekle kalmamış, aynı zamanda ülke geneline de yayılmıştır. Ayrıca, İran hükümetinin propagandaları halk arasında yabancı karşıtı duyguları körüklemiş ve imtiyazın iptaline karşı duyulan coşkuyu artırmıştır.[796]

Görüldüğü üzere, D'Arcy imtiyazının iptali ülkenin farklı bölgelerinde büyük oranda ses getirmiş ve genel olarak bu imtiyazdan kurtulmuş olmanın sevinci yaşanmıştır. Bu durum dönemin İran basınına da yansımıştır. 1932 yılında İran'ın İttilâat Gezetesi'nde D'Arcy imtiyazı, "*İran'ın karanlık çağlarına ait utanç verici bir kara leke*" olarak değerlendirilmiş ve imtiyazın iptali bir "müjde" olarak verilmiştir. Bunun yanında, imtiyazın iptalinin İran halkına bir bayram sevinci yaşattığı ve bunun Allah'ın bir lütfu olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır. Ayrıca bu haberin, İran'ın tüm sosyal tabakaları tarafından coşkuyla karşılandığı da ifade edilmiştir.[797]

Yergin, Rıza Şah'ın APOC'a olan tepkisini mollalara olan tepkisine benzetmektedir. O, şirketin tıpkı mollalar gibi, müstakil bir güç olma arzusu içinde olduğunu ifade eder. Bu hususta Rıza Şah, şirketin

---

[794] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 259, 271.

[795] *FO 416/92*, "Persia: Further Correspondence", Part: 34, Collection: Middle East, January to June 1933, s. 2.

[796] *FO 416/92*, "Persia: Further Correspondence", Part: 34, Collection: Middle East, January to June 1933, s. 1.

[797] *Rûznâme-yi İtilâ'at*, "İmtiyâznâme-yi D'Arcy Lağv Şod", 7 Âzermâh-Doşenbe 1311 (27 November 1932), s. 5.

gücünü minimalize etmek adına elinden gelen her şeyi yapmıştır. İran'a ödenen petrol gelirlerinin giderek düşmesi ise Şah için eyleme geçme konusunda önemli bir fırsat olmuştur. Dönemin basın organı ve politikacıları da Şah'tan aldıkları güçle, APOC'un her türlü tutumunu eleştirmeye yönelmişlerdir. Bunların yanı sıra Rıza Şah, şirketin büyük hissedarı ve hâmisi olan İngiltere ile (Bahreyn'in kontrolü, Irak'ın bağımsızlığı vs. gibi) başka birtakım problemler de yaşamıştır. Şah'ın, D'Arcy imtiyazını tek taraflı olarak feshetmesiyle, taraflar arasındaki gerilim daha da artmıştır. Zira Şah'ın imtiyazı feshetmesi, (başta donanma olmak üzere) askerî güvenliğini büyük ölçüde İran petrollerine bağlamış olan İngilizlere karşı adeta bir meydan okuma niteliğindedir.[798] İran hükûmetinin bu ısrarlı tavrı sonrası İngiltere, durumu sadece uluslararası hukuk komisyonuna taşımakla kalmamış, aynı zamanda (tehdit amacıyla) Nelson Zırhlısı'nı Şattülarap'a doğru harekete geçirmiştir.[799]

İngilizlerin tehditlerine rağmen, İran'ın İngiltere'ye karşı takındığı bu tutum, Irak'ta da bazı etkiler doğurmuştur. Iraklı milliyetçiler, İran'ın tutumunu taktir ederek, bu durumu Irak'ın İngilizlerden bağımsızlık elde etmesi adına bir umut ışığı olarak değerlendirmişlerdir.[800]

[798] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 261, 262. APOC'un söz konusu imtiyazla ilgili İran hükûmeti tarafından talep edilen değişiklikleri yerine getirmediği için imtiyazın feshedildiği lâkin uygun koşullar oluşturulduğu takdirde İran'ın yeni bir imtiyaz anlaşmasına açık olduğu İngiliz belgelerine yansımıştır. Konu ile ilgili bkz. *FO 416/91*, "Persia: Further Correspondence", Part: 33, Collection: Middle East, July to December 1932, s. 131.

[799] Büşehrî, *Fâlât-i Gârre ve Cezâyir-i Halîc-i Fârs (Esrâr-i Siyasî-yi Neft-i Îrân)*, s. 35.

[800] *BCA, 220-485-15, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 400-3,* v. 14.

Yıllar	İran Hükûmetinin Ton Başına Petrol Gelirleri	APOC/AIOC'un Ton Başına Petrol Gelirleri
1913/14	0,04	0,10
1919/20	0,34	1,34
1925/26	0,23	0,96
1930	0,22	0,64
1931	0,05	0,42
1933	0,26	0,37
1935	0,30	0,47
1940	0,47	0,33
1945	0,33	0,34
1946	0,37	0,50
1950	0,50	1,06

Tablo 12: İran hükûmeti ve APOC/AIOC şirketlerinin belirli yıllara göre pound-sterling cinsinden ton başına petrol gelirleri.[801]

4. 2. Petrol Gelirlerinin Paylaşım Mücadelesi ve 1933 Anlaşması

İran petrolünün hikayesi sayısız sömürü, aldatma, ihanet, uluslararası entrika ve iktidar mücadelesi örnekleriyle karakterize edilir. Batıda Irak ve Türkiye, kuzeyde Sovyetler Birliği ve Hazar Denizi, doğuda Afganistan ve Pakistan, güney ve güneybatıda Basra Körfezi'nin yer alması İran'ı adeta doğal sınırlarına ulaştırmıştır. Ancak 1908'de ülkenin kurak tepelerinin altında petrolün bulunmasıyla birlikte İran, uluslararası mecraların ilgi odağına dönüşmüştür. İngiltere'nin, APOC üzerindeki hisse çoğunluğunu kontrol etmesi sebebiyle İran'a pek bir hareket alanı bırakılmamıştır. Bu gidişatın değişmesi Kaçar Hanedanı'nın son bulup Pehlevî Hanedanı'nın başa geçmesiyle başlar. İmtiyaz dönemini 1933'ten 1993'e kadar uzatan yeni bir anlaşma ile varlığını güçlendirmek isteyen İngiltere, bu süre zarfında Rus ve Amerikan petrol şirketlerinin İran'da petrol hakları elde etme girişimlerini de savuşturmayı başarmıştır.[802]

D'Arcy İmtiyazı zamanla hem İran halkı hem de İran yönetimi arasında birtakım hoşnutsuzluklara sebep olduğundan, Pehlevî Hanedanı tarafından nihayete erdirilmişti.[803] Zira İran hükûmeti her fırsatta D'Arcy

---

[801] Fesharaki, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, s. 32.
[802] Sageser, *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, s. iii.
[803] Mînâ Reisî, "İmtiyâz-i D'Arcy", *Mütalâat-i Târîhî*, Sâl: 9, Şomâre: 37, Tâbistân 1391 h.ş., s. 186. Esasında gerek İran hükûmeti gerekse İran halkı bir süredir şirketin politikalarından hoşnut değildi. Öyle ki, Rıza Şah'ın Hûzistân Bölgesi'ni ziyareti

imtiyazının zaman ve koşullara uygun olmadığını iddia ediyordu. İran hükûmeti ayrıca, APOC şirketinin fiilî kârından bağımsız olarak, kendilerine yıllık telif hakkı ödenmesi gerektiği kannatindeydi. İran, bu sebeplerle D'Arcy imtiyazının geçerliliğini koruyamadığını ve iptal edildiğini öne sürmüştür. İran, imtiyazı iptal ettiğinde İngiltere'nin sadece sembolik bir protesto gerçekleştirmesini beklemiştir. Ancak beklenenin aksine İngilizlerin tepkisi çok şiddetli olmuştur. İngiltere, imtiyazın iptalinin ardından Basra Körfezi'nde Nelson zırhlısının önderliğinde bir çeşit gövde gösterisi yapmıştır. Bu gösteriyi, petrol bölgelerini işgal etme, güney kabileleri isyana teşvik etme ve hükûmet darbesi tehditleri izlemiştir. Ayrıca İngiltere hükûmeti hukukî süreçleri de devreye sokmak için Lahey'deki Uluslararası Adalet Divanı'na ve Cenevre'deki Milletler Cemiyeti'ne dilekçe vermiştir.[804]

Konu, Milletler Cemiyeti'ne taşınmasına rağmen iki taraf için de kesin bir karara varılamamıştır. Bu sebeple Milletler Cemiyeti taraflara, yeni bir düzenleme yapmaları amacıyla bir müddet zaman tanımıştır.[805] Böylece eski D'Arcy imtiyazını daha da yumuşatacak yeni bir imtiyaz müzakeresinin yolları aranmıştır.[806] Bu amaçla Nisan 1933'te Cadman, şahsen Tahran'a gitmiş ve bir orta yol bulmanın peşine düşmüştür. Rıza Şah'ın maddî beklenti içinde olduğunu anlayan Cadman, ısrarlarının ardından Şah'ı ikna etmeyi başarmış ve yeni bir anlaşma için karara varılmıştır.[807]

İngiltere'de birçok platformda, D'Arcy imtiyazının günün şartlarını ve düşünce yapısını yansıtmadığı ve revize edilmesi gerektiği savunuluyordu. Ayrıca imtiyazın, 30 yıl önceki hükûmet tarafından imzalanmış bir hezimet olduğu öne sürülerek, halkın da bu imtiyazdan memnun olmadığı dile getirilmekteydi. Bu nedenle güncel koşullara

---

esnasında şirketin bölgedeki yetkilileri Şah'a davette bulunmuş fakat bölge halkının şirket hususundaki şikayetlerinden ötürü Şah bu teklifi reddetmiştir. Bunun üzerine bölge halkı Şah'a memnuniyetlerini bildirmiştir. Konu ile ilgili olarak bkz. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 23, Persia 8, April 1928-May 1929, Universty Publications of America, s. 209.

[804] *Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues*, s. 10; Seyf Pur Fâteme, "Râzhâ-yi Nâ-gofte ez Dâstân-i Neft", s. 147.

[805] "The Shah and Anglo-Persian", *The Spectator*, 149/5452, 23 December 1932, s. 883; Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 262.

[806] *Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues*, s. 10.

[807] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 262; Mu'tazıd, *Neft ve Neftkeş (Târîhçe-yi Şirket-i Millî-yi Neftkeş-i Îrân)*, s. 461; Şeyhzâde, *Neft-i Îrân (Âmel yâ Mâni'-ye Tosi'e)*, s. 30.

uygun ve her iki taraf için de daha dengeli bir anlaşmaya varılması gerektiği vurgulanmıştır.[808]

D'Arcy imtiyazının iptalinin ardından Milletler Cemiyeti'nin Çekoslovakyalı üyesi Dr. E. Bensh'in de önemli arabulucuğu sayesinde,[809] iki taraf arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucu Tahran'da 29 Nisan 1933 tarihinde 27 maddelik yeni bir petrol anlaşması imzalanmıştır.[810] Söz konusu anlaşma İran Meclisi'nde 113 delegenin 105'i tarafından kabul edilmiş ve sonrasında Rıza Şah tarafından sorunsuz bir şekilde onaylanmıştır.[811]

D'Arcy imtiyazının iptal edilmesi, bir anlamda Rıza Şah'ın İngiltere'ye meydan okuması olarak nitelendiriliyordu. İngilizler konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşımasına rağmen istedikleri sonucu elde edemediler. Ancak uzun süren görüşmeler neticesinde İngiltere, 1933 yılında 60 yıllığına yeni bir anlaşma teşkil etmeyi başarmıştı.[812] Bu anlaşma ile İran hükûmeti APOC'a, yeniden tanımlanacak imtiyaz bölgesinde petrol arama, çıkarma, rafine etme ve ticarete uygun hâle

---

[808] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 25, Persia 10, July 1930-December 1931, Universty Publications of America, s. 117.

[809] Hasan Âzinfâr, "Nigâhî ber Târîhçe-yi Neft-i Îrân der Asr-i Şâhân-i Pehlevî ve Peyâmedhâ-yi İktisâdî ve İctimâî-yi Ân der Câme'i-yi Îrânî (1299-1357)", *Rehâverd*, Şomâre: 44, Tâbistân 1376 h.ş., s. 179.

[810] *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn, İtâ-yi İmtiyâz-i Neft be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis/Mosavvab 7 Hordâd 1312, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754, s. 13; *FO 416/92, "Persia: Further Correspondence", Part: 34, Collection: Middle East, January to June 1933*, s. 174-193. 1933 Anlaşma belgesini ilk olarak İran arşivlerinden temin ettiğimiz için anlaşma maddelerine değinme hususunda, çalışmamızda İran belgelerini referans olarak gösterdik. Ancak çalışmamızın ilerleyen safhalarında elimize geçen İngiliz belgelerinde de 1933 Anlaşması'na rastladık. Bu sebeple İngiliz belgesini de burada göstermeyi uygun gördük. Anlaşma metninin Fransızca ve İngilizce versiyonları için ayrıca bkz. *IOR/L/PS/12/3489*, Coll 28/85 "Persia. Relations with H.M.G. Anglo-Persian Oil Company", [127r] (255/380) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055779980.0x00003a; *IOR/R/15/2/873*, "File 39/2 (1 B/8) Effect of abrogation of APOC concession by Persian Government on oil market in Bahrain" [27r] (53/80) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025675083.0x000036; *IOR/R/15/2/873*, "File 39/2 (1 B/8) Effect of abrogation of APOC concession by Persian Government on oil market in Bahrain" [31v] (62/80) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025675083.0x00003f; *FO 416/92, "Persia: Further Correspondence", Part: 34, Collection: Middle East, January to June 1933*, s. 174-193.

[811] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print*, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, Universty Publications of America, s. 372.

[812] *BCA, 261-761-17, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 437,* v. 2; "Anglo-Persian Prospects", *The Spectator*, 150/5459, 10 February 1933, s. 170; Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 262.

getirme hakkını vermiştir. Ayrıca APOC, petrol boru hattı inşa etme ve petrol taşıma haklarına da sahip olmuştur. Yine, boru hattının güzergahını belirleme hakkı da şirkete (APOC'a) bırakılmıştır. Ancak bu haklar, belirlenecek alanlarda 100 bin milkareyi geçmeyecek şekilde kullanılabilecektir. Bunların yanı sıra, elde edilen petrolün her tonu için şirketin (APOC'un) İran hükûmetine dört şilin ödemesi kararlaştırılmıştır.[813]

Yeni anlaşmaya göre imtiyaz alanı önemli ölçüde küçültülmüştür. Bununla beraber anlaşmada yer alan "elde edilen petrolün her tonu için şirketin İran hükûmetine dört şilin ödeyeceği" ifadesi, İran hükûmetini petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara karşı bir çeşit güvenceye almıştır. Bu ödeme sabit ve sürekli olarak gerçekleşecektir.[814] Ayrıca APOC, âdi hissedarlara ödediği 671.250 liranın kalan %20'sini de İran'a ödemeyi taahhüt etmiştir. Bunlara ek olarak, diğer ödemeler dışında İran'a yılda en az 750.000 pound'luk bir ödeme yapılması da garanti edilmiştir. İmtiyazın süresi 31 Aralık 1993 tarihiyle sınırlandırılmıştır. Bu süre zarfında şirketin yapacağı her türlü bilimsel ve teknik çalışmaların verilerinin İran hükûmetine bildirilmesi kararlaştırılmıştır.[815]

Yeni anlaşmayla, APOC şirketi bünyesinde çalıştırılmak amacıyla Iranlı işçi sayısının artırılmasına karar verilmiştir. Bu işçilerin İngiltere'de meslekî eğitim almaları için oluşacak giderler şirket tarafından karşılanacaktır.[816] Anlaşma gereği imtiyazın son on yılında veya imtiyazdan vazgeçilmesi durumunda, şirket iki yıl boyunca satılamaz veya devredilemez. Ayrıca, şirketin elde ettiği arazilerin de bedelsiz devri söz konusu olamaz. Bunun dışında, imtiyazın herhangi bir şekilde sona ermesi durumunda, şirketin İran'daki tüm mülkü İran

---

[813] *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn, İtâ-yi İmtiyâz-i Neft be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis /Mosavvab 7 Hordâd 1312, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754, s. 3, 6; *Esnâd-i Neft*, s. 12, 14; Mu'tazıd, *Neft ve Neftkeş (Târîhçe-yi Şirket-i Millî-yi Neftkeş-i Îrân)*, s. 461. Hasan Azinfar'ın çalışmasında adı geçen dört şilinin "altın şilin" olduğu ifade edilmiştir. Bkz. Azinfar, "Nigâhi ber Târîhçe-yi Neft-i Îrân...", s. 179. 1933 Anlaşması ile birlikte şirketin yeni imtiyaz alanını gösteren harita için ayrıca bkz. *IOR/L/PS/12/3489*, f 146 "Coll 28/85 Persia. Relations with H.M.G. Anglo-Persian Oil Company", [146r] (1/2) https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055779980.0x000060.

[814] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 262.

[815] *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn, İtâ-yi İmtiyâz-i Neft be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis/Mosavvab 7 Hordâd 1312, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754, s. 6, 8; *Esnâd-i Neft*, s. 14, 17.

[816] *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn, İtâ-yi İmtiyâz-i Neft be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis/Mosavvab 7 Hordâd 1312, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754, s. 9; *Esnâd-i Neft*, s. 18.

hükûmetine devredilecektir. Bu devir işlemine her türlü teçhizat, imtiyaz dahilinde kullanılan hisse senetleri vs. de dahil edilmiştir.[817]

Anlaşmanın 25. maddesi uyarınca (miladî yılın sonunda/aralık ayında) APOC elde ettiği imtiyazdan feragat etme hakkına sahiptir, ancak bunu İran hükümetine iki yıl önceden yazılı olarak bildirmelidir. Şirket, imtiyazdan feragat etmediği ve sözleşme hükümlerini ihlal etmediği sürece bu imtiyaz 31 Aralık 1993 tarihine kadar devam edecektir.[818]

Darcy imtiyazının iptali ve yeni anlaşmanın imzalanmasıyla ilgili farklı hipotezler de gündeme gelmiştir. Rıza Şah'ın, imtiyazın iptalini bilerek mi yahut bilmeyerek mi gerçekleştirdiği hususunda bazı belirsizlikler mevcuttur. Onun, İngiliz Koloni Toplulukları'nın mücadelelerinden etkilendiği için ya da kasıtlı olarak İngiltere'nin çıkarlarına destek olma amacıyla bu yeni anlaşmayı yaptığı düşünceleri ortaya atılmıştır. Bunlardan başka, İran içerisinde 1933 Anlaşması'nın, D'Arcy Antlaşması'ndan daha zararlı olduğu fikri de yaygın bir görüş olarak ortaya çıkmıştır.[819]

1933 Anlaşması'ndan İngilizlerin de pek memnun olmadığı görülmektedir. Anlaşma yapıldıktan sonra Cadman'ın konu ile ilgili olarak "*köşeye sıkıştırılıp bir guzel soyulduk*" dediği ifade edilmektedir. Yine de bu anlaşma sayesinde APOC önemini korumayı başarabilmiştir.[820]

Birçok uzman, İran için 1933 Anlaşması'nın, D'Arcy Anlaşması'ndan daha zararalı olduğunu ifade etmiştir. Yeni anlaşma daha zararlı olmasa bile, eski anlaşmanın (D'Arcy Anlaşması'nın) ömrünü 30 yıl uzattığı ve bu nedenle İran halkının millî servetinin 30 yıl daha sömürüleceği yönünde yorumlara neden olmuştur.[821] Anlaşmanın uygulanmaya devam etmesinin, İran'a daha fazla ekonomik yük getireceği dile getirilmiştir.[822] Anlaşma süresinin 30 yıl daha uzatılması ile ilgili olarak İran Müzakere Heyeti Başkanı Seyyid Hasan Taki Zade

---

[817] *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn, İtâ-yi İmtiyâz-i Neft be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis/Mosavvab 7 Hordâd 1312, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754, s. 10; *Esnâd-i Neft*, s. 19, 20.

[818] *SÂKMÂ*, Unvân: Kânûn, İtâ-yi İmtiyâz-i Neft be Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis/Mosavvab 7 Hordâd 1312, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754, s. 12, 13; *Esnâd-i Neft*, s. 22. Söz konusu 1933 Anlaşması'nın maddelerine ayrıca şu kaynaklardan da erişilebilir: Yezdanpenah, *Neft-i Îrân ve Müraca'â-yi Beynelmilelî*, s. 136-151; Zoghî, *Neft-i Îrân (Mesâil-i Siyâsî ve İktisâdî)*, s. 133-147.

[819] Neyâ, "Karârdâd-i Neftî 1933", s. 129.

[820] Yergin, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, s. 262.

[821] Cronin, "Siyasethâ-yi Garze: Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis ve Hanhâ-yi Bahtiyârî", s. 125.

[822] Zoghî, *Neft-i Îrân (Mesâil-i Siyâsî ve İktisâdî)*, s. 147.

İran Meclis Senatosu'nda; "*Sözleşmenin uzatılmasını ne ben kabul ettim ne de bir başkası. Ortada bir suç varsa, hatayı yapan ve bunda ısrar eden Şah'ındır.*" demiştir.[823]

1933 Anlaşması ile ilgili olarak yazar Hüseyin Mekkî ise, "*diktatör Pehlevî Hanedanı'nın İran'a yaptığı en büyük ihanet*" değerlendirmesini yapmıştır.[824]

Azinfar, 1933 Anlaşması'nın İran'daki milliyetçileri harekete geçirdiğini ve bunun Rıza Şah'ın aleyhinde şiddetli faaliyetlere sebep olduğunu beyan eder. Ayrıca yazar, bu anlaşmanın İran ve İngiltere arasında nifak tohumları ektiği yorumunda da bulunmuştur.[825]

Mu'tazıd; İran kaynaklarında 1933 Anlaşması'nın D'Arcy imtiyazından daha kötü ve maliyetli olduğunu belirten ifadeler bulunduğunu söylemektedir. Zira halk, İngiltere'ye ve APOC'a İran hükûmetinden daha fazla imkân verildiği kanaatindedir. İran hükûmeti ise APOC'u yalnızca, Abâdân'da bir petrol eğitim merkezi kurmaya ve her yıl bazı İranlı öğrencilere burs verip onların İngiltere'ye gönderilmesi hususunda ikna edebilmiştir. Ancak bu hususta dahi İran'ın istekleri tam olarak yerine getirilmemiştir. Çünkü İran hükûmeti denizcilik, petrol mühendisliği vb. alanlarda İranlı öğrencilerin burslu olarak eğitilmesini istemiştir. Fakat İngilizler, İranlıların bu gibi teknik alanlarda kendilerini geliştirmelerine sıcak bakmadığından, bu hususta herhangi bir adım atmamıştır.[826]

APOC bünyesinde çalışan çeşitli şehirlerdeki işçiler, çalışma koşullarından şikâyetçi olduklarını birçok kez dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra, şirketin yerli işçilerle İngiliz işçiler arasında ayrım yapması da hoşnutsuzluğu giderek artırmıştır. Bu sebeple D'Arcy imtiyazının iptali ve 1933 Anlaşması'yla beraber bu sektörde çalışan yerli işçiler, çalışma şartlarının iyileştirilmesi ve söz konusu ayrımcılığın ortadan kaldırılması yönünde birtakım beklentiye girmişlerdir.[827] Konuyla ilgili olarak İran belgelerinde isminin Khodâ Dost Kâzemî olduğu anlaşılan, şirketin yerli çalışanlarından biri, çalıştığı dönemdeki mağduriyetinin giderilmesi için Anglo-Persian Oil Company'ye şu mektubu yollamıştır:

---

[823] Âzinfâr, "Nigâhi ber Târîhçe-yi Neft-i Îrân ...", s. 180.
[824] Hüseyin Mekkî, *Târîh-i Bîst Sâle-yi Îrân*, Neşr ve Nâşir Neşriyât, C. 5, Tahran, 1362 h.ş., s. 243.
[825] Âzinfâr, "Nigâhi ber Târîhçe-yi Neft-i Îrân ...", s. 179.
[826] Mu'tazıd, *Neft ve Neftkeş (Târîhçe-yi Şirket-i Millî-yi Neftkeş-i Îrân)*, s. 461, 464.
[827] Muhammed Rızâ İlm, Sekîne Kâşânî, "Berresî-yi Amelkerd-i Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis der Mukâbil-i Nîrû-yi Kâr-i Bûmî (ez İbtidâ tâ Millî Şoden-i Neft", *Pejûheşhâ-yi Târîh-i Îrân ve İslâm*, Şomâre: 18, Bahâr-Tâbistân 1395 h.ş., s. 166, 170.

"Saygıdeğer efendim! Aşağıdaki satırlarımla iyiliğinize nail olmayı ve satırlarımın dikkate alınacağını temenni ediyorum. 1917 yılında Mescid-i Süleyman'da Dickman Bey'in emrinde işçi olarak görev almış eski bir firma çalışanı olduğumu belirtmek isterim. Temmuz 1928 tarihine kadar Jeelai'de Bay Steel'in altında petrol motoru kullanıcısı görevindeyken, sağ elimin başparmağıyla birlikte toplamda üç parmağımı kaybetmeme neden olan bir kaza yaşadım ve hastaneye kaldırıldım. Yaklaşık iki ay Dr. Ranney tarafından tedavi edildikten sonra hastaneden taburcu edildim. Ancak sağ elimin sakat kalması nedeniyle şirkette ekseriyetle hafif işlerde (geri hizmette) görev aldım. Son ayın başlangıcına kadar iş başı yapmaya devam ettim. Ardından, Bay Urguhart tarafından sakatlık nedeniyle işten çıkarıldım ve bağlı bulunduğum kurum, maluliyetim ve uzun süreli hizmetim için bana 1500 Geran (قران) tazminat tutarını layık gördü. Ancak ben bu meblağı henüz kabul etmedim. Bu hususta daha fazla yardım edebilmeniz halinde, yardımlarınıza talibim. Durumu sizin vicdanınıza bırakıyorum. Ben genç bir erkeğim ve benim elime bakan dört kişilik bir ailenin çalışan tek üyesiyim. Bu nedenle, kendimi net bir şekilde açıklamak için benimle görüşme nezaketinde bulunmanızı ve bana bu iyiliği yapmanızı sizden istirham ediyorum. Eğer bu iyiliği yaparsanız size karşı daima minnettar olacağım ve ömrünüzün refahı için size dua edeceğim."* [828]

İran halkının büyük bir kısmı ve ülkedeki anti-emperyalistler, en başından beri D'Arcy imtiyazına benzer bir imtiyazın İngiltere'ye verilmesine karşı çıkmışlardı. Yeni imtiyazın İngiltere hükûmetine devredilmesinin, İran'ı daha fazla olumsuz etkilemekten başka bir amaca

* Kaçarlar devrinde ortaya çıkmış bir para birimi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Alî Rüstemnejâd Neşeli, "Berresî-yi Siyâsethâ ve Çâleşhâ-yi İktisâdî-yi Îrân, der Buhrân-i İktisâdî 1929; Mütalâa-yi Esnâdî", *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, Sal: 26, Defter: 3, Payiz 1395 h.ş., ss. 6-35.

[828] *SÂKMÂ*, Unvân: Şikâyet-i Hodâ Dost Kâzemî ez Şirket-i Neft-i Cenûb ve Şiirî der Bâb-i İmtiyaznâme-yi D'Arcy, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 4405157, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 4405157, Menba': 230/31625. Şirket çalışanlarının Sadrazam ve Şah'a şikayetleri ve talepleriyle ilgili yazışmalar için ayrıca bkz. *SÂKMÂ*, Unvân: Şikâyet-i Kârkonân-i Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis be Nohostvezîr ve Şâh, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240002174, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1347861, Menba': 230/2174. Şirket çalışanlarından Mr. Lindsay 1917'de petrol tanklarının patlamasıyla yaralanmış fakat diğer vanaları kapatmayı başararak büyük bir faciayı önlemiştir. Ancak ilerleyen süreçte Mr. Lindsay yaraları sebebiyle hayatını kaybetmiştir. Onun bu kahramanlığı adına bir madalya töreni düzenlenmiştir. Konu ile ilgili bkz. "Heroism in an Oil Burst", *The Times (24. 11. 1917)*, s. 3.

hizmet etmeyeceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle birçok anti-emperyalist, bu imtiyazın İngiltere hükümetine verilmesini vatan hainliği olarak nitelendirmiştir. Onlara göre, İngilizlerin tek amacı kendi emperyalist çıkarlarını gerçekleştirmekten başka bir şey değildir.[829]

Mekkî, 1933 Anlaşması'nın temellerinin 1919 yılında Kaçarlar döneminde atıldığını ifade etmektedir. Mekkî, 1919 yılında İran ile İngiltere arasında gerçekleştirilen anlaşmanın tam olarak uygulanamadığını ve bu nedenle İngilizlerin daha katı bir anlaşma ile menfaatlerini ön plâna çıkardığını vurgulamaktadır.[830]

1933 anlaşmasının İran açısından dezavantajları olduğu gibi, birtakım avantajları da mevcuttu. İmtiyaz alanın yaklaşık 500.000 mil kareden 100.000 mil kareye düşürülmesi ve bu alanın net olarak belirlenmesi için APOC şirketine en fazla 5 yıl süre tanınması, her türlü koşula karşın İran'ın kâr payının %20'ye çıkarılması ve İran hükûmetinin satılan petrolün her tonu için ekstra 4,5 / 5 şilin telif hakkı ve vergi alması, şirketin İran'a zarar verecek her türlü işlemden kaçınmayı taahhüt etmesi, şirketin tüm önemli projelerden İran'ı bilgilendirmeyi garanti etmesi, şirketin çalışanlar için İran'da modern sağlık tesisleri oluşturma sözü vb. hükümler, İran hükûmeti açısından avantajlı sayılabilecek hükümleri içermektedir.[831]

İran'da, hükümetin petrol faaliyetlerinden elde ettiği gelirin tamamı, APOC tarafından (daha sonra Anglo-Iranian Oil Company / AIOC olarak adlandırılmıştır) sağlanmıştır. Bu hususta İran'a 1933'ten 1950'ye kadar yapılan doğrudan ödemeler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

[829] Fâhimî, *Si Sâl-i Neft-i Îrân (ez Millî Şoden-i Neft tâ İnkılâb-i İslâmî)*, s. 106.
[830] Mekkî, *Târîh-i Bîst Sale-yi Îrân*, C. 5, s. 243.
[831] *SÂKMÂ*, Unvân: A Report on The History of The Southern Oil of Iran, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602, s. 4, 5.

Yıl	Puonds-Sterling*
1933	1,785,013
1934	2,159,143
1935	2,191,952
1936	2,828,502
1937	3,444,439
1938	3,307,478
1939-43	20,270,814
1944	4,463,779
1945	5,623,161
1946	7,130,258
1947	7,104,022
1948	9,172,244
1949	13,489,271
1950	15,954,000

Tablo 13: APOC/AIOC'un 1933-1950 arası İran hükûmetine yaptığı doğrudan ödemeler. [832]

1933 Anlaşması ile birlikte APOC'un petrol satışları giderek artmıştır. Bu artışın ilerleyen yıllarda daha da fazlalaşacağı beklentileriyle birlikte, şirketin zamanla İran Azerbaycan bölgesi ve Hazar sahillerinde de petrol çıkaracağı iddia edilmiştir.[833]

İran'da genel olarak 1933 Anlaşması'nın, İngiltere'nin emperyal çıkarlarına hizmet edeceği düşüncesi hâkim olmuştur. Yine de bir süre bu anlaşmaya resmî olarak itiraz edilmemiştir. Ancak ilerleyen süreçte Dr. Muhammed Musaddık, petrolün millîleşmesi düşüncesiyle birtakım mücadelelere girişmiştir.[834]

İngilizlerin bakış açısına göre, APOC, İngiltere halkı için ulusal ilerleme, refah ve ulusal güvenliğin kritik bir unsuru olan petrolün yeni ve zengin bir arzını sağlamıştır. Yeni bir ulusal zenginlik kaynağı oluşturmuş, yabancı çıkarların baskısından kurtuluşu getirmiştir.

* Telif hakkı, vergilendirme, altın primi ve %20 temettü katılımı dahildir.

[832] Andrew Jackson Smith, *The Probable Effects of The Iranian Oil Crisis on World Supply and Demand, and Possible Solutiosn to the Crisis*, Submitted to the Graduate School of the University of Pittsburgh in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science, Bachelor of Science, U. S, Kaval Academy, Pittsburgh, Pennsylvania, 1951, s. 8.

[833] *BCA, 261-761-17, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 437*, v. 5.

[834] Seyf Pur Fâteme, "Râzhâ-yi Nâ-gofte ez Dâstân-i Neft", s. 152.

Bağımsız enerji kaynakları üreterek ekonomik piyasayı dengelemiştir. Bu durum, İngiliz sanayisine önemli ölçüde yarar sağlamıştır. İngilizlere göre, APOC, İran için de başlı başına bir refah dönemi oluşturmuştur. Devlete ödenen hak bedelleri, ekonomik açıdan rahatlamaya sebep olmuş, nüfusun büyük bir bölümüne kârlı işler ve daha iyi yaşam koşulları sağlamıştır. Ayrıca şirket sayesinde, ülkenin çeşitli bölgelerinde hastaneler ve sağlık kuruluşları inşa edilmiş, modern sanayi anlayışı gelişmiştir.[835]

[835] *The Anglo-Persian Oil Company Ltd.*, s. 32.

SON SÖZ

Bu çalışmada, İran petrolleri meselesi üç temel alan üzerinde incelenmiştir. Birincisi, petrolün coğrafî yönüdür. Petrolün endüstriyel bir değer olarak ortaya çıkması, Orta Doğu'da ilk kez İran topraklarında gerçekleşmiştir. Bu sebeple, tüm sürecin merkezinde İran yer almıştır. İkincisi, İran petrollerinin maddî menfaatler karşılığında imtiyaz olarak sunulmasıdır. Üçüncüsü ise bu imtiyaz üzerinden gelişen şirketleşme aşamasıdır. Bu bağlamda, çalışma bu üç temel unsur üzerine inşa edilmiş ve çeşitli argümanlarla desteklenerek şekillendirilmiştir.

Otomobiller ve uçaklar için içten yanmalı motorların geliştirilmesi, lokomotifler için sıkıştırmalı ateşleme motorlarının tasarımı ve gemi kazanlarının kömür yerine akaryakıtla ateşlenmesi, petrolün popülaritesini giderek artıran gelişmeler olmuştur. Bu gelişmeler, yol yapımı gibi destekleyici unsurlara duyulan ihtiyaçla birleşerek petrolü, modern devletler için sosyal, endüstriyel ve stratejik açıdan hayatî bir hammadde haline getirmiştir. Dönemin İngiltere hükûmeti açısından petrolün özel önemi, İngiliz İmparatorluğu'nun sınırları içinde yeterli miktarda yerli petrol yataklarının bulunmaması gerçeğinde dayanmaktadır. Dolayısıyla, İngiltere'nin İran petrollerini tekeline alma düşüncesinin temel sebebi, öncelikle ihtiyacı olan petrolü temin etmek olmuştur.

19. yüzyılda İngiliz-Rus rekabeti yoğunlaşmış ve Rusya'nın İran üzerinde hegemonya kurma çabaları, İngiliz Hindistan'ını daha fazla tehdit eder hale gelmişti. Bu durum, İran'ı iki ülke arasında tampon bir bölge haline getirerek, İngiltere'nin stratejik planlarında önemli bir konuma yükseltti. Fakat 20. yüzyılın başlarında, petrolün endüstriyel bir kaynak olarak değerinin anlaşılması ve İran'da büyük petrol rezervlerinin bulunması, İngiltere'nin dikkatini İran petrol kaynaklarına çekti. Bu gelişme, İngiltere-İran ilişkilerini daha derin ekonomik ve siyasî bağlantılara dönüştürmüş ve İngiltere'nin İran'ı jeopolitik ve ekonomik açıdan önemli bir varlık olarak görmesine yol açmıştır. Böylece petrol, emperyal bir güç olan İngiltere'nin İran üzerindeki hegemonya mücadelesinde kilit bir rol oynamıştır.

İran'da bilimsel petrol araştırmalarının ilk kez 1855 yılında yapıldığı bilinmektedir. 1892'de ise Jeolog M. J. De Morgan'ın

araştırmaları sonucunda elde ettiği bulgular ve yazdığı makale, İran'daki petrol varlığına bilimsel bir kanıt olmuştur. Bu bulgular ve Morgan'ın makalesi, imtiyaz sürecini hızlandırmıştır.

Nâsırüddin Şâh döneminde, İran'ın kurtuluşunun Rusya'ya karşı tüm anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmeye bağlı olduğu ve ülkenin modernleşmesinin İngiltere'ye dayandığı görüşü genel kabul görüyordu. Bu politika çerçevesinde İran'da demiryollarının inşası, madenlerin işletilmesi ve bir Merkez Bankası'nın kurulması gibi önemli projeleri gerçekleştirme kararı alınmıştır. Ancak bu projelerin finanse edilmesi için İran, gümrüklerle birlikte neredeyse tüm kaynaklarını rehin olarak vermeyi kabul etmiştir. Buna binaen, 1872 yılında İngiliz vatandaşı Baron Julius de Reuter'le önemli bir imtiyaz anlaşması yapılmıştır. Bu imtiyaz anlaşması, Reuter'e İran'da 70 yıllığına demiryolu hattı inşa etme, sulama ve baraj tesisleri kurma, gümrüklerden faydalanma, petrol dahil olmak üzere tüm maden ve yeraltı kaynaklarını arama, çıkarma ve kullanma gibi geniş yetkiler tanımıştır. Ancak altın, gümüş ve kıymetli taşlar bu imtiyazdan hariç tutulmuştur. Ayrıca Reuter, İran'da ilk bankayı kurma, bayındırlık hizmetleri gerçekleştirme, posta ve telgraf hatları ile fabrikalar yapma haklarına da sahip olmuştur.

Reuter, sahip olduğu ayrıcalıklarla büyük kârlar elde etmeyi amaçladığı gibi, bu durumun İran'ın çıkarlarına hizmet edeceğini de savunmuştur. Anlaşma ile İran'ın sosyal konumunu iyileştirme ve modernleşmesini sağlama hedefinin yanı sıra, bölgedeki doğal kaynakların uluslararası pazara açılmasını sağladığını ifade etmiştir. Daha önceden İran'da demiryolları ve madenlerle ilgili çeşitli ayrıcalıklar verilmiş olsa da bu durum ilk olarak 1872'de Reuter imtiyazıyla somutlaşmıştır. Reuter, demiryolu ve tramvay sektörlerinde ülkenin mutlak tekeli haline gelmiştir. Ancak tüm bunlar kâğıt üzerinde kalmıştır.

Reuter imtiyazıyla, ülkenin neredeyse tüm kaynaklarının yabancı bir yatırımcının eline bırakılması, içeride ve dışarıda büyük tepkiyle karşılanmıştır. Nâsırüddin Şâh, Avrupa seyahatinden döndüğünde, vatanseverler, din adamları ve bazı şehzadelerin de içinde bulunduğu çeşitli kesimlerden imtiyazın iptaliyle ilgili tepkiler almıştır. O günlerde ülkede uzun süredir devam eden bir siyasî kriz mevcuttur. Tüm bu süreçler, İran'da muhalefetin güçlenmesine sebep olmuş ve Nâsırüddin Şâh'ın kendi inisiyatifiyle hareket edemeyeceğini fark etmesini sağlamıştır. Nihayetinde, tepkilere dayanamayan Nâsırüddin Şâh, 1873 yılında tüm depozitolara el koyarak ve Reuter'e hiçbir tazminat

ödemeksizin bu imtiyaz anlaşmasını iptal etmiştir. Ancak Reuter, her türlü baskıya ve muhalefete rağmen bankacılık ve maden arama imtiyazlarını elinde tutmuş ve 1889 yılında İran'la ikinci bir imtiyaz anlaşması yapmayı başarmıştır.

Rusya, Reuter ile yapılan imtiyaz anlaşmasının İran'ın kuzeyindeki Rus çıkarlarına zarar verebileceği düşüncesiyle bu sürece tepki göstermiştir. İngiltere ise Reuter'in şahsına güvenmediği ve imtiyazı Ruslara satma ihtimali olduğu gerekçesiyle bu anlaşmayı olumlu karşılamamıştır.

Böylesine geniş kapsamlı bir imtiyazın, basit bir ücret karşılığında sıradan bir sermayedarın eline geçmesi hem İran'da hem de dünya genelinde büyük yankı uyandırmış ve şaşkınlıkla karşılanmıştır. Bu anlaşma ile ülkenin doğal kaynakları ve altyapısının önemli bir kısmı Reuter'e devredilmiştir. Bu bağlamda, Reuter imtiyazı, dünya genelinde nadiren görülen bir örnek olarak nitelendirilmektedir.

Her ne kadar Reuter imtiyazını verenler, bu imtiyaz anlaşmasını İran'ın modernleşme çabalarını ve ekonomik kalkınmasını destekleyen önemli bir adım olarak görmüş olsalar da bu anlaşma aslında ülkenin bağımsızlığını ve iç işleyişini yabancı müdahalelere daha açık hale getirmiştir. Sonuç olarak, Reuter imtiyazı, İran'ın kısa vadeli ekonomik çıkarları uğruna uzun vadeli bağımsızlık ve egemenlik haklarından ödün verdiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Reuter imtiyazı konusunda Şah'a tepki gösterenler arasında İran uleması önemli bir yer tutuyordu. Başlarda ulemanın, imtiyazlar neticesinde yapılacak olan demiryolu ve telgraf gibi yeniliklere karşı olduğu düşünülerek imtiyaza itiraz ettiği ileri sürülmüştü. Ancak mollaların Tahran'daki lideri Müctehid Hacı Molla Alî Kâânî, Şah'a yazdığı mektubunda, hükûmetin ana gelirini oluşturan ekonomik kaynakların yabancılara verilmemesi gerektiğini belirtmiş; aksi takdirde devlet hazinesinin boşalacağını ve bu durumda halkın İran'ı savunamayacağını dile getirmiştir. Kââni ayrıca Nâsırüddin Şah'ı, İran'daki yabancıları bürokraside önemli pozisyonlara getirmenin tehlikeli olabileceği konusunda da uyarmış ve imtiyazın ülke üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir.

Reuter imtiyazının iptali, farklı yorumları beraberinde getirmiştir. Bu yorumlardan biri, Şah'ın imtiyazı mollaların provokasyonlarından ve durumun siyasî bir krize dönüşmesinden çekindiği için iptal ettiği yönündedir. Ancak genel olarak Reuter imtiyazının iptali, ülke içinde

"*İran'ın buhrandan kurtuluşu için atılan önemli bir adım*" olarak değerlendirilmiştir.

Reuter imtiyazı temelde bir maden imtiyazıdır ve bu konuda yalnızca petrol özelinde şekillenmiş bir imtiyazdan söz edilemez. Dolayısıyla, D'Arcy imtiyazını Reuter imtiyazından ayıran en önemli husus, D'Arcy'nin İran hükûmeti ile yaptığı hemen tüm anlaşmalarda ve bunların ilerideki niteliksel değişikliklerinde temel unsurun petrol olmasıdır.

1901 yılında, İngiliz girişimci William Knox D'Arcy'e verilen petrol imtiyazıyla, İran'da petrol arama ve çıkarma faaliyetleri resmen başlamıştır. 1902'de Kasr-i Şirin'de yapılan sondaj çalışmalarında önemli miktarda petrole rastlanmayınca, arama faaliyetleri Bahtiyârîlerin yoğun olarak yaşadığı Mescid-i Süleyman bölgesine kaydırılmış ve 1908'de burada dikkate değer miktarda petrol bulunmuştur.

D'Arcy imtiyazının coğrafî sınırları, İngiltere'nin yüzölçümünden bile daha geniş bir alanı kapsıyordu. Ancak, İran'ın kuzeyinde Rusya sınırında yer alan beş eyalet bu imtiyazın kapsamı dışında bırakılmıştı. Bunun nedeni, bu bölgelerin Rus nüfuzu altında bulunması ve İran'ın, Rusların bu imtiyaza karşı çıkmasından endişe duymasıydı.

D'Arcy imtiyazının müzakere aşamasında, dönemin Kaçar Sadrazamı Eminü's-Sultan'ın şahsî maddî talepleri D'Arcy ve heyeti tarafından olumlu karşılanmamıştı. Bu sebeple Sadrazam, imtiyaz sürecini durdurma tehdidinde bulunmuştu. Bunun üzerine, Sadrazam'a ödenen bir miktar para karşılığında D'Arcy imtiyaz anlaşması Muzafferüddin Şah'ın onayına sunulabilmiştir.

Söz konusu imtiyaz anlaşmasıyla D'Arcy'e, 60 yıl boyunca geçerli olacak şekilde, İran'da doğal gaz, petrol, asfalt ve doğal mum (ozokerit) gibi kaynakların keşfi, çıkarılması, taşınması ve ticareti konularında bir ayrıcalık tanınmıştır. Ayrıca, Basra Körfezi'ne taşınacak petrol için bir boru hattı yapılması izni de verilmiştir. Bu imtiyazdan elde edilecek gelirlerin %16'sının İran'a bırakılması kararlaştırılmıştır.

D'Arcy imtiyazının kabulü, ilk başta İran'da fazla dikkat çekmemiştir. Bu durum, petrol araştırmalarının genellikle Tahran'dan uzakta, ülkenin güney kesiminde yapılmasına bağlanmıştır.

Petrol arama faaliyetlerinin başlamasından bir müddet sonra, çalışmalar Mescid-i Süleyman bölgesine kaydırılmıştı. Ancak, bu bölgedeki toprakların Bahtiyârîlerin kontrolünde olması ve aşiretlerin

arama faaliyetlerini engellemesi, İngilizleri bölgenin ileri gelenleriyle anlaşma yapmaya mecbur kılmıştır.

Bahtiyârî kabileleri ile İngilizlerin petrol özelindeki ilişkisi, Bahtiyârîler için sosyal, ekonomik ve politik gelişmeler içeren temel bir öneme sahipti. Giderek değer kazanan petrol bölgeleri, Bahtiyârî kabilelerinin yaşam alanlarıyla kesişiyordu. Özellikle Mescid-i Süleyman, Ahvâz ve Abâdân'a uzanan bu geniş coğrafyada yer yer Bahtiyârîler hüküm sürmekteydi. Bu durum, Bahtiyârîlerin uzun bir aradan sonra yeniden İran'ın siyaset sahnesinde rol oynamalarına vesile oldu.

İngilizler, Bahtiyârîler dışında, petrol bölgesinde yaşayan Arap kökenli Şeyh Hazal'ın da desteğini almak istiyorlardı. Ancak İran'ın Arap bölgesi, Bahtiyârî topraklarından farklı bir şekilde değerlendiriliyordu. Bölge halkı, Şeyh Hazal'a aşırı derecede bağlıydı. Şeyh Hazal'ın desteğini almadan, bu topraklarda söz geçirebilmek oldukça zordu. Bu nedenle, İngilizler temkinli davranarak bölgenin güvenliğini sağlamak adına bazı önlemler almış ve Hazal ile uzlaşmak istemişlerdir. İngilizlerin desteğini arkasına alan Hazal, bunun karşılığında kendi bölgesindeki arazilerde İngilizlerin güvenle petrol araştırması yapmasına imkân tanımıştır.

Şeyh Hazal'ın İngilizlerle yaptığı anlaşma ve Osmanlı İmparatorluğu ile müttefiki Almanya'nın tehditlerine karşı İngiliz yanlısı tutumu, İngiltere için bölgede önemli bir avantaj sağlamıştır. Bu nedenle, bölgedeki aşiretlerin kontrolü ve iş birliği, İngilizler için kritik öneme sahiptir. Ancak sonuç olarak, İngilizlerin tüm bu aşiretlerle yaptığı anlaşmalar, İran hükûmetinin isteği dışında gerçekleşmiş ve İran'ın egemenliğini ihlal etmiştir.

İngilizlerin İran politikası, stratejik ve ekonomik çıkarlar doğrultusunda şekillenmekteydi. Bu nedenle İngiltere, bir yandan Rusya ile arasında tampon görevi gören İran'ı güçlendirme politikasını izlerken, aynı zamanda İran'ın istikrarsızlaşma riskine karşı güneyde, yani aşiretlerin bulunduğu petrol bölgesinde, kendine sağlam bir konum oluşturmaya çalışmıştır. Böylece İngiltere hem siyasî hem de ekonomik çıkarlarını koruma altına almak istemiştir.

İran'da 1908 yılında petrol bulunmuş, bundan bir yıl sonra, 1909'da Anglo-Persian Oil Company (APOC) oluşturulmuştu. Bu durum İran'da petrol arama araştırmalarını yeni bir boyuta taşımıştır. Şirket sayesinde oluşan sermaye, araştırmaların hız kazanmasının yanı sıra

petrole daha etkin bir şekilde ulaşılmasına imkân tanımıştır. Böylece petrolden elde edilen verim ve kâr artmıştır.

İran petrolü, kısa süre içinde İngiltere'nin siyasî arenadaki önemli bir unsuru hâline gelmiştir. 1911 yılında başlayan İngiliz donanmasının kömürden petrole geçiş süreci ve ortaya çıkan petrol ihtiyacı, İngiltere'nin 1914'te APOC hisselerine ortak olmasında mühim bir rol oynamıştır. Bu durum, İran petrolleri ve İngiliz petrol endüstrisinin gelişiminde önemli bir kilometre taşıdır.

İngiltere ile Almanya arasındaki rekabet ve Almanların donanmadaki modernleşme hamleleri, İngiltere'nin donanmada kömür yerine petrol kullanma kararını etkileyen en önemli faktörler arasındadır. Bu stratejik karar, İngiltere'nin denizlerdeki üstünlüğünü sağlamak için etkili bir adım olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, İngiliz filosu için geleceğin yakıtı olarak petrolün kullanılacağı düşüncesi, İngiltere'nin APOC'a daha fazla önem vermesine neden olmuştur.

İngiltere donanmasının petrol piyasasındaki konumu, Güney Galler kömür piyasasına kıyasla oldukça zayıftı. Petrol, ekseriyetle İngiliz İmparatorluğu'nun sınırları dışında bulunduğundan, donanma, petrol temini hususunda yabancı şirketlerle anlaşma yapmak zorunda olacaktı. Bu yabancı şirketler Savaş Dairesi'nin kontrolünden muaftı ve kritik dönemlerde petrol vermeyi durdurabilirdi. Tüm bu sebepler, donanmada söz konusu yakıt dönüşümünün İngiltere hükûmeti tarafından benimsenmesini zorlaştıran faktörler arasında yer almıştır. İngiltere'nin APOC ortaklığı ise bu tereddütlere bir alternatif oluşturmuştur. Bu ortaklık sayesinde İngiltere, İran petrollerinin kontrolünü sağlayabilmiş ve böylece İran'ın önemi, İngiltere'nin Orta Doğu politikasında niteliksel bir dönüşüm yaşamıştır. İngiltere'nin kârı ise tüm bu avantajları savaşmadan elde edebilmiş olmasıdır.

İngiltere ile gerçekleştirilen ortaklık, APOC için de oldukça önemliydi. Pek çok petrol şirketi İngiltere ile ortaklık talep etmesine rağmen, bu başarıyı APOC elde etmişti. Petrol şirketlerinin İngiltere'nin desteğini alma arzusu, öncelikle İngiltere'nin potansiyel bir petrol tüketicisi olmasından ve doğal olarak petrole duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanmaktaydı. İngiltere hükûmeti, doğrudan donanmada ve dolaylı olarak ise sahip olduğu Hint demiryolu sistemi sebebiyle potansiyel olarak büyük bir petrol tüketicisi konumundaydı. Bunu ön gören şirketler, İngiltere gibi bir alıcıyı kaybetmek istemiyorlardı. Ayrıca, İngiltere'nin dünya üzerindeki diplomatik ve askerî etkisi, birçok farklı bölgeden

petrol imtiyazı alma konusunda şirketlere avantaj sağlayabilirdi. Şirketler, bu diplomatik desteği elde etme arzularını gizlemiyorlardı. Özellikle Orta Doğu gibi yönetimi zayıf bölgelerde petrol şirketleri için diplomatik destek oldukça önemliydi. Bu nedenle D'Arcy, 1901'den itibaren İran'da yapılacak petrol araştırmaları için sürekli olarak İngilizlerden diplomatik ve askerî destek talep etmiştir.

İngiltere donanmasının petrole geçiş kararı birçok unsurla beraber savaş stratejilerini de etkilemişti. Bunda petrolün sağladığı askerî-stratejik avantajların rolü büyüktü. Bu avantajlar petrole olan ilgiyi artırdı. Ancak donanmada petrol kullanma kararı birtakım belirsizlikleri de beraberinde getirdi. Bu belirsizlikler arasında en önemlisi petrolün temini meselesidir. Çünkü o dönemde lojistik ve ulaştırma ekipmanları genellikle kömüre endeksliydi. Ekipmanları petrole uygun hâle getirmek zaman ve maliyet gerektiriyordu. Tüm bu sorunlar, İngiltere iç siyasetinde petrolün bir tartışma konusu hâline gelmesine yol açmıştır. Ancak zamanla İngiltere, petrolün avantajlarını fark etmiş ve onu vazgeçilmez bir stratejik kaynak olarak kabul etmiştir. Ayrıca bu karar, İran-İngiltere ilişkilerini petrol kaynakları bağlamında yeniden şekillendirmiş ve İran petrolünün arzına yönelik önemli bir gelişme olmuştur. İngiltere, izlediği politikalarla İran petrolünü kontrol altına almış ve bu sayede yalnızca bir ticarî ürünün değil, aynı zamanda (silahlarla eş değer) stratejik bir malın tedarikçisi olmuştur. Bunun yanı sıra, donanmada akaryakıt kullanımı sebebiyle önemli bir petrol tüketicisi konumuna gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması, İngiltere'nin APOC politikasını önemli ölçüde olumsuz etkilemişti. Ayrıca yapılan yatırımlara rağmen, İngiltere hükûmetinin APOC ile olan ilişkisi tam olarak net değildi. Bununla beraber, başlangıçta İran'dan elde edilen petrol miktarı mevcut rezervlere kıyasla oldukça düşüktü. Hatta, İran petrollerini en çok savunan Churchill bile yapılan anlaşmadan pişmanlık duymaya başlamıştı. Ancak, İran'daki petrol üretimi kısa sürede artış gösterdi. 1909 yılında oluşturulan APOC, 1916'nın sonlarına doğru İngiltere donanmasının petrol ihtiyacının beşte birini tek başına karşılayacak seviyeye ulaştı. Bu gelişme, İran petrollerinin stratejik önemini ve İngiltere'nin bu kaynak üzerindeki hâkimiyet arzusunun ne kadar yerinde olduğunu gözler önüne sermektedir.

İngiltere'nin APOC ortaklığı ve artan petrol üretimi, petrolün işlenmesi ve tüketime hazır hale getirilmesi konusundaki sorunları

gündeme getirmişti. Bu ihtiyacı karşılamak amacıyla, Abadan Rafinerisi'nin kurulmasına karar verildi. Rafinerinin devreye girmesiyle birlikte petrolden elde edilen verim arttı ve bu sayede İran petrolünün değeri yükseldi. Ayrıca, rafinerinin inşası bölgenin gelişimine de olumlu yansıdı. Abadan Rafinerisi'nin kurulmasıyla şehrin sosyo-ekonomik yapısında önemli değişiklikler meydana geldi. Benzer bir dönüşüm, petrol yataklarının bulunmasıyla Ahvaz şehrinde de gerçekleşmiştir. Bölge, hızlı bir sanayileşme sürecine girerek gelişme göstermiş, böylece bölgenin kültürel yapısı da değişime uğramıştır. Yaşanan zenginleşmeyle birlikte tarımsal faaliyetler zamanla azalmış, bölge insanı daha çok ticaretle uğraşmaya başlamıştır.

D'Arcy imtiyazı sonrasında kurulan şirketler, gerçekleştirdikleri faaliyetleri çoğu zaman İran hükûmetiyle paylaşmamaktaydı. Bu gizlilik sebebiyle İran, üretilen petrol miktarını sağlıklı bir şekilde denetleyemiyordu. Bu sayede İngilizler, İran'a ödenmesi gereken payı farklı zamanlarda daha az olarak beyan etmekteydi. Ayrıca gerçekleşen adaletsiz kâr paylaşımı, İran cephesinde D'Arcy imtiyazına karşı tepkilerin artmasına yol açmıştı. Bu durum Pehlevî hanedanı döneminde birtakım gerginliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Rıza Şah'ın "D'Arcy imtiyazını iptal edeceği" uyarılarına rağmen, İngiltere bunu dikkate almamıştır. Bunun üzerine D'Arcy imtiyazı, 27 Kasım 1932'de Rıza Şah tarafından tek taraflı olarak iptal edilmiştir. Bu durum, İngilizlerin konuyu uluslararası platformlara taşımasına yol açmış ve böylece İngiliz-İran petrol meselesi, uluslararası düzeyde hukukî bir sürece evrilmiştir.

D'Arcy imtiyazının iptal edilmesi, İran'da birçok farklı kesim tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş, bir yıl içerisinde İngiltere ile İran arasında 60 yıllık yeni bir imtiyaz anlaşması imzalanmıştır (1933 Anlaşması). Fakat bu yeni anlaşmadan hem İngiliz hem de İran halkının memnun olmadığı dikkat çekmektedir. İranlılar bu yeni anlaşmayla, kaynaklarının 60 yıl daha sömürüleceğini düşünmüştür. İngilizler ise yeni anlaşma koşullarının daha az avantajlı olduğunu kanaatindedir.

Petrol, İran'da iç ve dış siyasal koşulların değişmesinde merkezî bir rol oynamış ve zamanla siyasal-ekonomik projelerin en önemli finans kaynağı hâline gelmiştir. Başlangıçta İngiliz emperyalizminin bölgedeki amaçları petrol olmasa da zamanla ilgi petrole kaymıştır. Böylece Orta

Doğu bir hammadde kaynağı olarak, petrol ise buradaki en önemli değer olarak öne çıkmıştır.

İran petrolleri, "Orta Doğu'da işlenebilir ilk petroller" olarak tarihe damgasını vurmuştur. Bölgedeki ilk üretim tesisleri İran'da kurulmuş ve zaman içinde yeni petrol kaynaklarının keşfiyle İran, enerji temini açısından stratejik bir merkez haline gelmiştir. Bu gelişme, Orta Doğu'da petrol endüstrisinin başlaması açısından önemli bir dönüm noktasıdır.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

A. İran Arşiv Kaynakları

Sâzmân-i Esnâd ve Kitâbhâne-yi Millî-yi Cumhûrî-yi İslâmî-yi Îrân (SÂKMÂ)

SÂKMÂ, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1372402, Menba': 240/26754.

SÂKMÂ, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 432255.

SÂKMÂ, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 462951.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 1766602.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240002174, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1347861, Menba': 230/2174.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240002236, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1347923, Menba': 240/2236.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240002281, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1347968, Menba': 240/2281.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240005545, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1351229, Menba': 240/5545.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240006180, Menba': 240/6180.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240006478, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1352160, Menba': 240/6478.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240016009, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1361648, Menba': 240/16009.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 240022364, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1368013, Menba': 240/22364.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 24005527, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1351211, Menba': 240/5527.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 2654335, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 2654335, Menba': 293/67807.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenasî-yi Millî: 293005899, Menba': 293/5899.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 293006559, Menba': 293/6559.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 297034963, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1459934, Menba': 297/34963.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 355000040, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 1490416, Menba': 355/40.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 4405157, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 4405157, Menba': 230/31625.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 869799, Şomâre-yi Rekord-i Kitâbşenâsî: 338/272820955.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 1352982, Menba': 240/7300.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 1375799, Menba': 240/30209.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 2254475, Menba': 5/32476.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 240/26153.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 3244838, Menba': 240/101098.

SÂKMÂ, Şomâre-yi Sened: 4553199, Menba': 230/3352.

B. İngiliz Arşiv Kaynakları

Foreign Office Belgeleri (FO)

FO 106/8.

FO 416/15.

FO 416/41.

FO 416/42.

FO 416/43.

FO 416/46.

FO 416/47.

FO 416/49.

FO 416/65.

FO 416/79.

FO 416/82.

FO 416/84.

FO 416/91.

FO 416/92.

FO 416/112.

FO 416/113.

FO 539/10,

FO 539/117.

India Office Belgeleri (IOR)

IOR/L/MIL/17/15/10/1.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100025472967.0x000001?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/L/PS/10/144.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000419.0x000025?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/L/PS/10/300.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000419.0x0000c0?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/L/PS/12/3489.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000648.0x00002d?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/L/PS/12/3490B.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000648.0x00002f?utm_

source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/L/PS/18/C122.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x000110?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/L/PS/18/C154.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000833.0x000150?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/R/15/2/1747.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000282.0x0001e2?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/R/15/2/873.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000241.0x00013c?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

IOR/R/15/6/445.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000000881.0x0000dc?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload

İngiliz Meclis Tartışmaları (Tutanakları)

Navy Estimates 1912–13, HC Deb 18 March 1912 Vol. 35 cc1549-618, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1912/mar/18/navy-estimates-1912-13*, (Çevrimiçi: 13.08.2020).

Navy Administration, HC Deb 05 August 1912 Vol. 41 cc2727-44, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1912/aug/05/navy-administration*, (Çevrimiçi: 13.08.2020).

Navy Oil Contracts, 2 june 1913, Vol. 53, *https://hansard.parliament.uk/Commons/1913-06-02/debates/5bdfbaf6-2feb-4ec9-99e3-dcb3f8a70d22/NavyOilContracts*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).

Oil-Burning Ships, HC Deb 10 July 1913 vol 55 cc603-4W, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1913/jul/10/oil-burning-ships*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).

Oil Fuel, HC Deb 18 February 1914 Vol. 58 cc920-1, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/feb/18/oil-fuel*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).

Anglo-Persian Oil Contract, HC Deb 29 June 1914 Vol. 64 c52W, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1914/jun/29/anglo-persian-oil-contract*, (Çevrimiçi: 12. 08 2020).

Oil Shale (Hebrides), HC Deb 02 July 1914 Vol. 64 c554, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/jul/02/oil-shale-hebrides*, (Çevrimiçi: 20.07.2020).

Anglo-Persian Oil Contract, HC Deb 13 July 1914 Vol. 64 c1478, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/jul/13/anglo-persian-oil-contract*, (Çevrimiçi: 12. 08 2020).

Persian Oil-Fields, HC Deb 15 July 1914 Vol. 64 cc1930-1W, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/written-answers/1914/jul/15/persian-oil-fields*, (Çevrimiçi: 12. 08 2020).

Anglo-Persian Oil Company (Acquisition of Capital), HC Deb 07 July 1914 Vol. 64 cc1032-55, *https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1914/jul/07/anglo-persian-oil-company-acquisition-of-1*, (Çevrimiçi: 16. 08. 2020).

C. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 18-102-6, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü).

BCA, 220-485-15, 30-10-00 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 400-3.

BCA, 226-529-9, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek 402A.

BCA, 258-738-4, 30-10-0-0 (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 436/25.

BCA, 261-761-17, 30-10-0-0, 437, (Muamelat Genel Müdürlüğü), Dosya Ek: 437.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO): 1623/121717, 25/1867, 4291/321767.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Odası Kalemi (DH. EUM. VRK.): 13/28.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Yedinci Şube (DH. EUM.7.Şb): 2/34.

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus (DH. KMS.): 6/8.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.): 1754/57, 2488/103, 2547/153, 320/77, 588/39, 798/65, 650/53.

Dahiliye Nezareti Mütenevvia (DH. MTV.): 13/22.

Dahiliye Nezareti Sicil-i Ahval Defterleri (DH. SAİDd.): 25/359.

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR.): 296/41, 300/63, 305/123, 313/19, 318/85, 327/106, 327/5.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu-Muamelat (DH. TMIK. M.): 170/32, 199/53.

Hariciye Nezareti-İdare (HR. İD.): 1233/32.

Hariciye Nezareti Londra Sefaret (HR. SFR. 3.): 195/34, 195/69, 359/65, 654/102, 698/8, 731/45.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti (HR. UHM.): 259/32.

Hariciye Nezareti-Siyasî (HR. SYS.): 2109/7, 2339/23, 2471/58, 720/15.

Hariciye Nezareti-Tahrirat (HR. TH.): 255/73.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 1315/51265-A.

İrade-Askerîye (İ.AS.): 47/70.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik, Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.): 9/88.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HR.): 21/76.

Yıldız Perakende Evrakı Umumî (Y.PRK.UM.): 60/90, 63/44.

D. Diğer Arşiv Kaynakları

C01384460-CIA Collection (CIA Secret Report), "The Battle For Iran", 26. 02. 2014, https://archive.org/details/CIA-Battle-For-Iran, (Çevrimiçi: 29. 03. 2020).

CIA-RDP01-00707R000200070041-3, "National Intelligence Survey; Iran; The Economy", 33/GS/E, May-1973, https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP01-00707R000200070041-3.pdf, (Çevrimiçi: 29. 03. 2020).

CIA-RDP57-00384R000700130001-2, "The International Petroleum Cartel", 22. 08. 1952, https://archive.org/details/CIA-RDP57-00384R000700130001-2/page/n5 , (Çevrimiçi: 29. 03. 2020).

CIA-RDP78-01617A001400070001-8, "Iran", 01. 08. 1947, https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78-01617A001400070001-8.pdf, (Çevrimiçi: 29. 03. 2020).

CIA-RPD09-00438R000100950001-4 (Secret), "Tribes and Ethnic Groups in Western Iran (u)", DDB-2500-4-80, 2 May 1980, https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP09-00438R000100950001-4.pdf, (Çevrimiçi: 29. 03. 2020).

frus1920v03/d405, "The Secretary of State to the Minister in Persia (Caldwell)" November 17, 1920, 7 p.m. https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1920v03/d405, (Amerika Dışişleri Belgeleri) (Çevrimiçi: 20.03.2021).

GB 1566 BP, BP p.l.c., BP Archive, University of Warwick. İnternet erişimi için ayrıca bkz. https://archiveshub.jisc.ac.uk/search/archives/62b43e09-e64b-348a-9378-3d5be82f03db, (Çevrimiçi: 22.03.2021).

Louis Allday, 'The Shaikh who lost his Shaikhdom, Khaz'al al-Ka'bī of Mohammerah', *Qatar Digital Library* https://www.qdl.qa/en/shaikh-who-lost-his-shaikhdom-khaz'al-al-ka'bī-mohammerah (Çevrimiçi: 12.10.2021).

Mss Eur F126/39.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100000001524.0x0003b2?utm_source=testpdfdownload&utm_medium=pdf&utm_campaign=PDFdownload, (Çevrimiçi: 22. 03. 2022).

Nationalization of the Iranian Oil Industry-An Outline of its Origin and Issues, *The World Bank Group Archıves*, Folder ID: 1806440, Report Number: 75976, Fonds: Records of the Middle East and North Africa Regional Vice Presidency, Reference Code: WB IBRD/IDA MNA, 19 February 1952, s. 1. İnternet erişimi için ayrıca bkz. https://documents1.worldbank.org/curated/en/740191468044072105/pdf/759760WP0Box370Iranian0Oil0Industry.pdf, (Çevrimiçi: 22. 06. 2022).

E. Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Affairs of Persia, Persia. No. 1 (1914)-Cd. 7280. Price 1s. 6d., Presented to both Houses of Parliament by Command of His Majesty, London, April-1914.

Arı, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 111, Ankara, 2010.

ATASE Arşivi, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Irak-İran Cephesi 1914-1918*, 3. Cilt, 2. Kısım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt BaşkanlığıYayınları, Ankara, 2002.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 17, Persia 2: A Troubled Year July 1921-June 1922, Universty Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 18, Persia 3: Reza Khan Establishes His Ascendancy, July 1922-July 1923, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 27, Persia 12, October 1933-Sebtember 1935, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 6, Persia, Eastern Affeirs June 1928-1930, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "The Near and Middle East 1856-1914", Ed. David Gillard, Part: 1, Series: B, Vol. 14, Persia, Britain and Russia 1907-1914, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "The Near and Middle East 1856-1914", Ed. David Gillard, Part: 1, Series: B, Vol. 16, The Ottoman Empire, Arabia and The Gulf: British Commercial and Finansial Interests 1890-1914, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 24, Persia 9, May 1929-July 1930, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 23, Persia 8, April 1928-May 1929, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 22, Persia 7, April 1927-May 1928, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 21, Persia 6, January 1926-April 1927, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 20, Persia 5: The End of The Qajars, November 1924-December 1925, Univercity Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 16, Persia 1: The

Anglo-Persian Agreement, January 1919-June 1921, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Bülent Gökay, Part: 2, Series: B, Vol. 25, Persia 10, July 1930-December 1931, University Publications of America.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers From The Foreign Office Confidential Print, "Turkey, Iran and The Middle East 1918-1939", Ed. Robin Bidwell, Part: 2, Series: B, Vol. 26, Persia 11, January 1931-October 1933, University Publications of America.

Burrell, Robert Michael; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1901-1905*, Vol. 2, Archive Editions, England, 1997.

Burrell, Robert Michael; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1906-1907*, Vol. 3, Archive Editions, England, 1997.

Burrell, Robert Michael; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1908-1909*, Vol. 4, Archive Editions, England, 1997.

Burrell, Robert Michael; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1910-1920*, Vol. 5, Archive Editions, England, 1997.

Burrell, Robert Michael; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1921-1923*, Vol. 6, Archive Editions, England, 1997.

Burrell, Robert Michael; Robert L. Jarman, *Iran Political Diaries, 1881-1965: 1931-1934*, Vol. 9, Archive Editions, England, 1997.

Cemil Said Bey, *İran Mektupları*, Haz. Ali Ergun Çınar, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2014.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, "Anglo-Persian Relations After The Signature of The Anglo-Persian Agreement of 1919", Ed. E. L. Woodward, Series: First, Vol. 4, Her Majesty's Stationery Office, London 1952.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, "Correspondence Relating to British Policy on Middle Eastern Questions (16.09.1927-20.12.1929)", Ed. W. N. Medlicott, Series: 1A, Vol. 7, Her Majesty's Stationery Office, London 1975.

Documents on British Foreign Policy 1919-1939, "Persia: 6 January 1920-31 March 1921", Ed. Rohen Butler, Series: First, Vol. 13, Her Majesty's Stationery Office, London 1963.

Esnâd-i Neft, İdâre-yi Küllî İntişârât ve Teblîgât, yyy, 1330 h.ş.

Foreign Office (No. 76), *Persian Gulf (Hand Book)*, H. M. Stationary Office, London, 1920.

İran Hakkında Medhal, Dersaadet-Matbaa-yi Askeriye, 1334/1918.

İran İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Belgeleri, İran'ın Tarafsızlığı, Türkçeye trc. Bilge Bulut, Pencere Yayınları, İstanbul, 2009.

İttihâdiye, Touraj, *Esnâd-i Neft*, Fârzân Neşriyât, Tahran, 1399 h.ş.

Mahmud Mesud Paşa, *Muahedat Mecmuası*, Ceride-yi Askeriye Matbası, C. 3, İstanbul, 1298 (1847).

Mocanî, Seyyîd Alî, *Güzîde-yi Esnâd-i Revâbıt-i Îrân ve Amerika*, Müessese-yi Çâp ve İntişârât-i Vezâret-i Umûr-i Hârice, Tahran, 1375 h.ş.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi-1, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 130, İstanbul, 2013.

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi-2, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 131, İstanbul, 2013.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri-I (1578-1914), T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 4, Ankara, 1992.

Osmanlı Döneminde Irak (Plan, Fotoğraf ve Belgelerle), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 83, İstanbul, 2006.

Şevket, Fahreddin, *Îrân*, Haz. Derya Örs, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

Tahdîd-i Hudud Protokolü, Matbaa-yi Osmanîye, Dersaadet (İstanbul), 1330.

II. ARAŞTIRMA ESERLER

"Anglo-Persian Oil Company Limited", *The Spectator*, 141/5237, 10 November 1928, ss. 717.

"Anglo-Persian Oil", *The Spectator*, 142/5269, 22 June 1929, ss. 986.

"Anglo-Persian Oil", *The Spectator*, 144/5320, 14 June 1930, ss. 992.

"Anglo-Persian Oil", *The Spectator*, 144/5321, 21 June 1930, ss. 1030.

"Anglo-Persian Prospects", *The Spectator*, 150/5459, 10 February 1933, ss. 170.

"Biyografi-yi Reynolds, Nohostîn Kâşif-i Neft der Îrân", Farsçaya trc. Bâger Ulvî, *Mecelle-yi Vâhid*, Şomâre: 7, Devre: 10, Mehr 1351 h.ş., ss. 766-779.

"Commercial Affairs", *Scientific American*, Vol. 8, No. 7, (February 14, 1863), ss. 99.

"Country Analysis Executive Summary: Iran", *U.S. Energy Information Administration*, https://www.eia.gov/international/content/analysis/countries_long/Iran/pdf/iran_exe.pdf, (Çevrimiçi: 21. 08. 2021).

"Early History (1909-1924)", https://www.bp.com/en/global/corporate/who-we-are/our-history/early-history.html, (Çevrimiçi: 29. 09. 2020).

"Fevt-i Lord Curzon", *Mecelle-yi Âyende (Mecelle-yi siyâsî ve millî-yi mâhâne)*, Sâl-i Nohostîn, Şomâre: 1, Tîr mâh 1304 h.ş./1925, Tahran, ss. 65-67.

"Internal Combustion Engine Meets Challenge of War", *Auotomotive War Production*, Automobile Manufacturers Association, Vol. 3, No. 3, March 1944, ss. 1-8.

"İmtiyâz-i Reuter der Îrân", *Râh ve Bâr*, Cilt: 1, Defter-Şomâre: 1, 1362 h.ş., ss. 58-71.

"Kâşîfân-i Evveliye-yi Neft der Mescid-i Süleymân Gabl ez William D'Arcy", *İktisâd-i Enerji*, Şomâre: 93, Tîr 1386 h.ş., ss. 20-23.

"Kronoloji: Yek Sed o Hicdeh Sâle-yi Neft-i Îrân", *Berresîhâ-yi Târîhî*, Şomâre: 1 ve 2, Sal: 8, ss. 307-392.

"Neft-i Irak", *Mecelle-yi Edebî-Millî-İktisâdî-Ticâretî/Mehr*, Şomâre: 10, Sâl: 1, İsfend 1312 h.ş./1934, ss. 797-800.

"Oil maps of the Middle East", *https://www.bl.uk/maps/articles/oil-maps-of-the-middle-east*, (Çevrimiçi: 14. 08. 2020).

"Persia and Anglo-Persian", *The Spectator*, 149/5449, 2 December 1932, ss. 776.

"Sohenrânî-yi Dânişmend-i Ferzane Üstâd Pürdâvûd der Âbâdân", *Hokht (Goftâr-i Nik)*, Şomâre: 4, Devre: 12, Sâl: 1340 h.ş., ss. 24-28.

"The Anglo-Persian Agreement", *Current History (New York)*, 11/1, 1 November 1919, ss. 342-345.

"The Automotive Industry", Automobile Manufacturers Association, *Auotomotive War Production*, Vol. 2, No. 2, USA-February 1942, ss. 1-8.

"The British Navy", *Scientific American*, Vol. 8, No. 7, (February 14, 1863), ss. 99.

"The Shah and Anglo-Persian", *The Spectator*, 149/5452, 23 December 1932, ss. 883.

Abrahamian, Ervand, *Modern İran Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Türkçeye trc. Dilek Şendil, İstanbul, 2017.

Abtahi, Alireza, "Britain, Oil & Bakhtiaries", *http://www.iichs.ir/enNews_1534_Britain,-Oil-&-Bakhtiaries_theme/en/?id=1534*, (Çevrimiçi: 17. 11. 2020).

Adams, Alton D., "Petroleum Fuel for Warships", *Scientific American*, Vol. 83, No. 6 (August 11, 1900), ss. 83.

Ahmedî, Meryem Mîr, *Pejûheşî der Târîh-i Muâsır-i Îrân 1900-1950* (A Survey in Contemporary History of Iran 1900-1950), Âstân Kuds Râzâvî Neşriyât, Meşhed, 1322 h.ş.

Akalın, Uğur Selçuk; Suat Tüfekçi, "Türkiye'nin Petrol Politikaları ve Enerji Özelleştirmelerine Bir Bakış", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2014, ss. 51-66.

Akkaya, Ayşe *Geçmişten Günümüze Orta Doğu'da Petrol Savaşları ve Devlet Sistemlerine Etkileri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2016.

Ala'i, Cyrus, "Hotz, Albert Paul Herman", *Encyclopaedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/hotz-albert-paul-herman*, (Çevrimiçi: 15. 10. 2019).

Algar, Hamid, "An Introduction to the History of Freemansonry in Iran", *Middle Eastern Studies*, Vol. 6, No. 3 (October, 1970), ss. 276-296.

Alkin, Kerem; Sabit Atman, *Küresel Petrol Stratejilerinin Jeopolitik Açıdan Dünya ve Türkiye Üzerindeki Etkileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2006.

Altınçağ, Kazım Sevinç, "İran Petrolleri", *İktisadî Uyanış*, Sayı: 28, Seri: 2, Yıl: 5, Mayıs 1951, ss. 5-13.

Amiet, Pierre, "De Morgan, Jacques", *Encyclopaedia Iranica, http://www.iranicaonline.org/articles/de-morgan*, (Çevrimiçi: 15. 09. 2019).

Amirahmadi, Hooshang, *The Political Economy of Iran under the Qajars (Society, Politics, Economics and Foreign Relations 1796-1926)*, I.B. Tauris, London-New York, 2012.

Antony, John Duke, *The Middle East: Oil, Politics and Devolopment*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, 1975.

Arash Khazeni, *Tribes and Empire on The Margins of Nineteenth-Century Iran*, University of Washington Press, Seattle and London, 2009.

As, Efdal, "XVI. Yüzyıldan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran Sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 46, Güz 2010, ss. 219-253.

Aşçı, Bahar, "Medeniyetler için Coğrafyanın Önemi ve Bereketli Hilal", *21. Yüzyıl*, S. 54, 13 Haziran, ss. 41-45.

Atabaki, Touraj, "Indian Migrant Workers in The Iranian Oil Industry 1908-1951", *Working For Oil (Comparative Social Histories of Labor in The Global Oil Industry)*, Palgrave Macmillan, Chicago, 2018, ss. 189-226.

Ateş, Sabri, *Osmanlı-İran Sınır Bölgeleri (Bir Sınır Yapmak 1843-1914)*, Türkçeye trc. Devrim Kaya, Küre Yayınları, İstanbul, 2020.

Atkinson Fred; Stephen Hall, *Oil and The British Economy*, Croom Helm and St. Martin's Press, London-New York, 1983.

Atuk, M. Volkan, "Kutuplaşma Siyaseti Bağlamında İngiliz-Rus Konvansiyonu ve Osmanlı Devleti", *Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Cilt 15, Sayı 57, 2018, ss. 99-109.

Aykun, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1995.

Azimy, Ghorban, *İran'ın Hazar Havzası ve Basra Körfezi'ne Yönelik Hidrokarbür Kaynaklı Enerji Politikaları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2017.

Âzinfâr, Hasan, "Nigâhî ber Târîhçe-yi Neft-i Îrân der Asr-i Şâhân-i Pehlevî ve Peyâmedhâ-yi İktisâdî ve İctimâî-yi Ân der Câme'i-yi Îrânî (1299-1357)", *Rehâverd*, Şomâre: 44, Tâbistân 1376 h.ş., ss. 178-197.

Bacon, Raymond Foss, *The American Petroleum Industry*, McGraw-Hill Company, Vol. 1, London, 1916.

Bacon, Reginald Hugh Spencer, *The Life of Lord Fisher of Kilverstone: Admiral of The Fleet*, Hodder and Stoughton, London, 1929.

Bagherzade, Nezam; Caroline Mawer, "The Bakhtiari and the British: Oil in SW Persia", SOAS University of London, *https://www.soas.ac.uk/gallery/bakhtiari-kuch/oil/commentary/*, (Çevrimiçi: 27. 12. 2019).

Bahadori, Karim Pasha, *An Analysis of the Historical Factors Leading to the Nationalization of the Iranian Oil*, A Thesis Presetend to Faculty of the Graduate School Univerity of Southern California, In Partial Fulfillment of the Requirements fort he Degree Master of Arts (International Relations), California, 1956.

Bakhash, Shaul, "The Origins of The Anglo-Persian Agreement of 1919", *Asian and African Studies*, Vol. 25, Number: 1, March 1999, ss. 1-29.

Bala, Mirza, "Kaçar", *İslâm Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. 6, İstanbul, 1977, ss. 33-38.

Basmendj, Ezzat Safarnia, *İran İslâm Cumhuriyeti'nde Petrol ve Yan Ürünleri Üretim ve Tüketim Analizi (Yönetsel Yaklaşım)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1987.

Bâybûrdî, Hüseyin, *Târîh-i Penâhendegân-i Îrân*, Vâhid Neşriyât, Tahran, 1349 h.ş.

Bell, Christopher M., "Sir John Fisher's Naval Revolution Reconsidered: Winston Churchill at the Admiralty, 1911-1914", *War in History*, 18(3), July 2011, ss. 333-356.

Bharier, Julian, *Economic Development in Iran, 1900-1970*, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1917.

Bill, James A. and WM. Roger Louis, *Musaddiq, Iranian Nationalism, and Oil*, I. B. Tauris and Co Ltd Publishers, London, 1988.

Blair, John M., *The Conrtol of Oil*, Pantheon Books, New York, 1976.

Bolat, Gökhan, "Anglo-Persian Oil Company'den British Petroleum'a (BP): İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası", *History Studies*, Volume 5/2, Mart 2013, ss. 57-77.

Bolat, Gökhan, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 8, Sayı: 16, Nisan 2016, ss. 327-350.

Bostok Frances; Geoffrey Jones, *Planning an Power in Iran*, Frank Cass Press, London, 1989.

Bouillon, A. M., "British Claims to Persian Oil", *Current History (New York)*, 37/6, 1 March 1933, ss. 663-668.

Boyd, R. Nelson, *Petroleum: Its Development and Uses*, Whittaker & Co., London, 1895.

Brown, Warwick Michael, *The Royal Navy's Fuel Supplies 1898-1939: The Transition From Coal To Oil*, King's College London (University of London), Doctor of Philosophy-PhD Thesis, London, 2003.

Browne, Edward G., M.A., M. B., F. B. A., *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge: University Press, yyy., 1910.

Browne, Edward Granville, *A Year Amongst The Persians*, Cambridge at The University Press, London, 1927.

Brumberg, Daniel and Ariel Ahram, *The National Iranıan Oil Company in Iranian Politics*, Prepared in Conjunction with an Energy

Study Sponsored By Japan Petroleum Energy Center and The James A. Baker III Institute For Public Policy Rice University – March 2007.

Bûşehrî, İsmâîl Nûrzâde, *Fâlât-i Gârre ve Cezâyir-i Halîc-i Fârs (Esrâr-i Siyâsî-yi Neft-i Îrân)*, Çâp-i Tâbeş, Tahran, 1338 h.ş.

Cadman, John, "The Development of The Petroleum Industry in Persia", *Journal of the Royal Society of Arts*, Vol. 75, No. 3878 (March 18th, 1927), ss. 430-435.

Can, Bilmez Bülent, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Chirol, Valentine, *The Middle East Question or Some Problems of Indian Defence*, John Murray, London, 1903.

Cihanî, Ferişte, İmtiyâz-i Reuter; Sened-i İstîmar-i İngiliz Aleyh-i Kacariyye, *https://www.irna.ir/news/83646730/%D8%A7%D9%85%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D8%B2-%D8%B1%D9%88%DB%8C%D8%AA%D8%B1-%D8%B3%D9%86%D8%AF-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%B9%D9%85%D8%A7%D8%B1-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3-%D8%B9%D9%84%DB%8C%D9%87-%D9%82%D8%A7%D8%AC%D8%A7%D8%B1%DB%8C%D9%87*, (Çevrimiçi: 21.03.2023).

Clerk, Dugald, vd., *The Gas, Petrol and Oil Engine*, John Wiley & Sons, Vol. 2, New York, 1913.

Cleveland, William L., *Modern Orta Doğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, Türkçeye trc. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2008.

Cohoon, Melinda, *The Imperial Frontier: Tribal Dynamics and Oil in Qajar Persia 1901-1910*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in International Studies: Middle East, University of Washington, 2017.

Corley, Thomas Anthony Buchanan, *A History of The Burmah Oil Company 1886-1924*, Heinemann, London, 1983.

Cox, Samuel Sullivan, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları (1885-1887)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Türkçeye trc. Gül Çağalı Güven, İstanbul, 2010.

Cöhce, Salim, "Büyük Orta Doğu Projesi Bağlamında Hindistan ile Orta Doğu Arasındaki Tarihi Bağlar ve Güncel İlişkiler", *Gazi Akademik Bakış*, C. 2, S. 3, Kış-2008, ss. 65-80.

Craig, E. H. Cunningham; B. A., F. G. S., *Oil-Finding: An Introduction to The Geological Study of Petroleum*, Edward Arnold, London, 1912.

Cresson, W. P., *Persia: The Awakening East*, J. B. Lippincott Company, Philadelphia & London, 1908.

Cronin, Stephanie, "Siyâsethâ-yi Garze: Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis ve Hânhâ-yi Bahtiyârî", Farsçaya trc. Muhadesâ Muhammedî, *Faslnâme-yi Mutalaât-i Târîhî*, Şomâre: 16, 1386 h.ş., ss. 123-161.

Cronin, Stephanie, "The Politics of Debt: The Anglo-Persian Oil Company and the Bakhtiyari Khans", *Middle Eastern Studies*, Vol. 40, No. 4 (Jul., 2004), ss. 1-31.

Cronin, Stephanie, *Soldiers, Shahs and Subalterns in Iran (Opposition, Protest and Revolt, 1921–1941)*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.

Cullen, Mark. D., *The Evolution of Petroleum Concessions in Iran and Alberta*, A Thesis Submitted to The Faculty of Graduate Studies and Research in Partial Fulfilment of The Requirements for The Degree of Master of Laws, The Universiıty of Alberta, Alberta, 1981.

Curtis, Gelenn E.; Eric Hooglund, *Iran: A Country Study*, Library of Congress Cataloging-in Publication Data, USA, 2008.

Curzon, George N., *Persia and The Persian Question*, Longmans Green and Co., Vol. 1-2, London, 1892.

Çay, Abdulhaluk Mehmet, "Türkiye Dışı Türk Tarihi-Kaçarlar (1779-1925)", *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi*, Ankara, 2009.

Çelik, Hamit, *Orta Doğu'da ABD Politikaları ve Büyük Orta Doğu Projesi*, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014.

Çimen, Ali, *Kısa Orta Doğu Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.

Dahl, Erik J., "Naval Innovation: From Coal to Oil", *JFQ*, Winter 2000–01, ss. 50-56.

Davenport, Nicholas, "The Oil Game", *The Spectator*, 234/7653, 1 March 1975, ss. 247.

Dehânî, Vâhid, "Târîhçe-yi Faâliyethâ-yi Bâlâdestî-yi San'ât-i Neft-i Îrân der Sede-yi Gozeşte (1287-1387)", *İktişâf ve Tolîd* (Neşriye-yi Fennî-Tahsîsî Şirket-i Millî-yi Neft-i Îrân), Şomâre: 50 / 87, ss. 6-8.

Derayeh, Minoo, *Religion and Nationalism in Iran, 1951-1953: Dr. Muhammad Musaddiq and Ayatullah Abul-Qasim Kashani*, (A thesis presented to the Faculty of Graduate Studies and Research, M cG ill University, Montreal, in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts), Institute of Islamic Studies, McGill University, Montreal, 1995.

Derviş Paşa, *Tahdîd-i Hudûd-ı İraniyeye Me'mur Derviş Paşa Lahiyası*, Çevrimyazı: Fâtih Gencer, Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.

Digard J. P., vd., "BAḴTĪĀRĪ TRIBE", *https://www.iranicaonline.org/articles/baktiari-tribe*, (Çevrimiçi: 12. 11. 2020).

Dixon, W. Macneile, *The British Navy at War*, Houghton Mifflin Company, Boston and New York, 1917.

Doğan, Cahit, "Petrol Meselemizin Dünü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, C. 1, S. 3, Aralık 1979, ss. 98-163.

Dolone, Jacques and Jean Michelle Sharline, *Esrâr-i Neft*, İntişârât-i Hame, Farsçaya trc. Jale Âlihani Basti, Tahran, 1369.

Donahue, Daniel D., *A Treatise on Petroleum and Natural and Manufactured Gases*, Pantagraph Printing and Stationery Co., Bloomington, 1902.

Donohoe, M. H., *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi (1918)*, Türkçeye trc. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.

Durand, Daniel, *Uluslararası Petrol Sorunları*, Gelişim Yayınları, Türkçeye trc. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, 1974.

Earle, Edward Mead, "The Secret Anglo-German Convention of 1914 Regarding Asiatic Turkey", *Political Science Quarterly*, Vol. 38, No. 1 (Mar., 1923), ss. 24-44.

Earle, Edward Mead, "The Turkish Petroleum Company-A Study in Oleaginous Diplomacy", *Political Science Quarterly*, Vol. 39, No. 2 (Jun., 1924), s. 265-279.

Ediger, Volkan Ş., *Osmanlı'da Neft ve Petrol*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007.

Efşâr, Îrec, *Fihrist-i Maḳālât-i Fârsî*, Merkez-i Dâiretü'l Maarif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran.

Ehsânî, Kâveh, *Muhît-i Mesnu' ve Şeklgîrî-yi Tabaka-yi Kârger-i San'âtî (Târîh-i İctimâî-yi Kâr der San'ât-i Neft-i Îrân, 1908-1941)*, Farsçaya trc. Mârâl Latîfî, Şîrâze Neşriyât, Tahran, 1398 h.ş.

Ehsani, Kaveh, *The Social History of Labor in The Iranian Oil Industry: The Built Environment And The Making of The Industrial Working Class (1908-1941)*, Leiden University Repository, PhD Thesis, Leiden-Holland, 2014.

Emeklier, Bilgehan; Nihal Ergül, "Petrolün Uluslararası İlişkilerdeki Yeri: Jeopolitik Teoriler ve Petropolitik", *Bilge Strateji*, C. 2, S. 3, Güz 2010, ss. 59-86.

Engdahl, William, *A Century of War (Anglo-American Oil Politics and the New World Order),* Pluto Press, London, 2004.

Engdahl, William, *Petrol, Para, İktidar*, Alfa Yayınları, Türkçeye trc. Ertuğrul Bilal, İstanbul, 2008.

Ergin, Feridun, "Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 7, S. 20, Mart 1991, ss. 165-174.

Erkan, Süleyman, "İran'a Yabancı Ülke Müdahaleleri (1907-1921)", *Akademik Orta Doğu*, C. 5, S. 1, (2010), ss. 91-116.

Ervan, Ertaç, *İngiltere-İran İlişkilerinde Petrol: 1901-1954*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2013.

F. Kazemi, "Anglo-Persıan Oil Company", *http://www.iranicaonline.org/articles/anglo-persian-oil-company*, (Çevrimiçi: 24. 02. 2020).

Fagan, Alphonsus, *An Introduction to The Petroleum Industry*, Government of Newfoundland and Labrador, Department of Mines and Energy, yyy., November 1991.

Fâhimî, Kubât, *Sî Sâl-i Neft-i Îrân (ez Millî Şoden-i Neft tâ İnkılâb-i İslâmî)*, İntişârât-i Mehrândiş, Tahran, 1378 h.ş.

Fanchi, John R. and Christopher J. Fanchi, *Energy in The 21st Century (4th Edition)*, World Scientific, Singapure, 2016.

Fanning, L. M., "Foreign Trade in Petroleum", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 127, Markets of the United States (Sep., 1926), ss. 84-93.

Farrokh, Kaveh, *Iran at War 1500-1988*, Osprey Publishing, UK and USA, 2011.

Fâtih, Mustâfa, *Pencâh Sâl-i Neft-i Îrân*, Şirket-i Sehâmî-yi Çâp, Tahran, 1335 h.ş.

Fener, Alpaslan, *Hadd-i Hudud-ı Saltanat-i Seniyye: Derviş Paşa'nın Tahdid-i Hudud-ı İraniye Adlı Eseri Işığında Osmanlı İran Sınırı*, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim ve Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Ferahmend, Ali, "Nâ-Goftehâ-yi İmtiyâz-i D'Arcy", *Faslnâme-yi Târîh-i Revâbıt-i Hâricî*, Şomâre: 29, ss. 161-195.

Ferrier, R. W., *The History of The British Petroleum Company (The Developing Years 1901-1932)*, Cambridge University Press, Vol. 1, Cambridge, 1982.

Fesharaki, Fereidun, *The Devolopment of Iranian Oil Industry 1901-1971*, A Thesis Submitted for the Degree of Doctor of Philosophy of The Universty of Surrey, March 1974.

Firuzân, Mansûr, *İktisâd-i Neft*, Şirket-i Sehâmî-yi Neşr-i Endişe, yyy., Tîr Mâh 1342 h.ş.

Ford, Alan W., *Anglo-Iranian Oil Dispuit of 1951-1952*, University of California Press, USA, 1954.

Garthwaite, Gene R., "The Bakhtiyari Khans, the Government of Iran, and the British, 1846-1915", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 1 (Jan., 1972), ss. 24-44.

Garthwaite, Gene R., *Hans and Shahs (A History of Bakhtiyari Tribe in Iran)*, I. B. TAURIS, London-New York, 2009.

Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, İnkılâp Yayınları, Türkçeye trc. Fethi Aytuna, İstanbul, 2018.

Gâsempur, Sedîge, "Bahtiyârîhâ ve Karârdâd-i D'Arcy", *Tahkîkât-i Cedîd der Ulûm-i İnsânî*, Sâl: 3, Şomâre: 2-Piyâpî, Bahâr 1395 h.ş., ss. 151-160.

Gerald Bloomfield, *The World Automotive Industry*, Newton Abbot; North Pomfret, Vt. : David and Charles, Vancouver, 1978.

Gesner, Abraham; M. D. ; F. G. S., *A Practical Treatise on Coal, Petroleum, and Other Distilled Oils*, Baillière Brothers, New York, 1865.

Ghosh, Suntil Kanti, *The Anglo-Iranian Oil Dispute*, Thesis Submitted in Partial Fulfillment of The Requirements for The Degree of Doctor of The Science of Law in The Graduate College of The University of Illinois, Urbana, Illinois, 1956.

Gibson, Martin William, *British Strategy and Oil, 1914-1923*, Submitted in Fulfilment of the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, College of Arts, School of Humanities, University of Glasgow, 17 January 2012.

Giritli, İsmet, *Orta Doğu-Petrol, Kıbrıs ve Türkiye*, Belge yayınları, İstanbul, 1975.

Goldrick, James, "Coal and the Advent of the First World War at Sea", *War in History*, July 2014, Vol. 21, No. 3 (July 2014), ss. 322-337.

Golyer, E. de, "Historical Notes on the Developmant of the Technique of Prospecting for Petroleum", *The Science of Petroleum*, Vol. 1, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1938, ss. 268-275.

Göksu, Ekrem, *Petrol Jeolojisi*, İ. T. Ü. Maden Fakültesi Petrol Arama ve İşletme Kürsüsü, İstanbul Teknik Üniversite Matbaası, İstanbul 1971.

Grayson, Leslie E., *National Oil Companies*, John Wiley and Sons, New York, 1981.

Greaves, Rose, "Iranian Relatıons With Great Britain And British India, 1798-1921", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 2008, Vol. 7, ss. 374-425.

Gresh, Alain; Dominique Vidal, *Orta Doğu (Mezopotamya'dan Körfez Savaşı'na)*, Alan Yayıncılık, Trc. Hamdi Türe, İstanbul, 1991.

Gümüş, Özkan; Yalçın Altan, *Petrolün Tarihçesi ve Türkiye'de Açılan Petrol Kuyuları*, T. C. Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1995.

Güyagüler, Tevfik, "Uluslararası Birimler Sistemi", *Madencilik*, C. 23, S. 1, Mart 1984, ss. 43-54.

Haas, William S., *Iran*, Columbia University Press, New York, 1946.

Hafeziniya, Muhammed R., *İran Jeopolitiği ve Siyasi Coğrafyası*, Türkçeye trc. Kaan Dilek, İraniyat Yayınları, Ankara, 2017.

Halaçoğlu, Yusuf, "Fersah", *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul, 1995, ss. 412.

Hambly, Gavin R.G., "Agha Muhammad Khan And The Establishment of The Qajar Dynasty", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Vol. 7, UK, 2007, ss. 104-144.

Hambly, Gavin R.G., "Iran During the Reigns of Fath Ali Shah and Muhammad Shah", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Vol. 7, UK 2007, ss. 144-173.

Hâmeî, Enver, *İktisâd-i Bedûn-i Neft*, Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr, Tahran, 1369 h.ş.

Hamilton, *Angus, Problems of the Middle East*, Eveleigh Nash-Fawside House, London, 1909.

Hardinge, Sir Arthur H., *A Diplomatist in The East*, Jonathan Cape Limited, London, 1928.

Harunoğulları, Muazzez, "Orta Doğu Jeopolitiği ve Küresel Güçlerin Enerji Mücadelesi", *Humanitas*, 5(9), 2017, ss. 121-137.

Hedayat, Hirbohd, *The Development of the Modern Iranian Nation-State: From Qajar Origins to Early Pahlavi Modernization*, Thesis submitted to the faculty of the Virginia Polytechnic Institute and State University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in Political Science, Blacksburg-Virginia, 2017.

Herodotos, *Tarih*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Trc. Müntekim Ökmen, İstanbul, 2012.

Hodâdâdiyân, Ferşîd; İsmâîl Kerîmîyân Kâkelekî, *Neft ve Zendegî*, İntişârât-i Sâmân-i Dâniş, Tahran, 1396 h.ş.

Howard, Roger, "Britain, Persia and Petroleum", *History Today*, 58, 5, May 2008, ss. 44-50.

http://omer-demir.net/sosyalbilimlersozlugu/komprador-burjuvazi/, (Çevrimiçi: 02.08.2019).

http://omer-demir.net/sosyalbilimlersozlugu/ulusal-burjuvazi/, (Çevrimiçi: 02.08.2019).

http://www.petromuseum.ir/content/12/%D8%A8%D8%A7%D9%86%DA%A9-%D9%85%D8%AF%D8%A7%D8%B1%DA%A9-%D9%88-%D8%A7%D8%B3%D9%86%D8%A7%D8%AF/4704/%D8%A2%D9%86%D8%AA%D9%88%D8%A7%D9%86-%DA%A9%D8%AA%D8%A7%D8%A8%DA%86%DB%8C-%D8%AE%D8%A7%D9%86-%D8%AF%D8%B1-%DA%AF%D8%B0%D8%B1-%D8%B2%D9%85%D8%A7%D9%86, (Çevrimiçi: 22.03.2021).

http://www.petromuseum.ir/content/23/%D8%B3%D9%81%D8%B1-%D8%A8%D9%87-%D8%AF%DB%8C%D8%B1%D9%88%D8%B2/329/%D9%88%D8%A7%DA%AF%D8%B0%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A7%D9%85%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D8%B2-%D9%86%D9%81%D8%AA-%D8%A8%D9%87-%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D8%B3%DB%8C, (Çevrimiçi: 20. 12. 2019).

http://www.petromuseum.ir/content/25/%D9%83%D8%A7%D9%88%D8%B4-%D8%AF%D8%B1-%D8%AA%D8%A7%D8%B1%D9%8A%D8%AE-%D9%86%D9%81%D8%AA/4125/%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%B4%D8%B1%DA%A9%D8%AA-%D9%86%D9%81%D8%AA-%D8%A8%D8%AE%D8%AA%DB%8C%D8%A7%D8%B1%DB%8C-%D8%A8%D8%A7-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3%DB%8C-%D9%87%D8%A7, (Çevrimiçi: 17.04.2021).

https://auctions.stacksbowers.com/lots/view/3-6A69Q (Çevrimiçi: 21. 03. 2019).

https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/hundredwe, (Çevrimiçi: 09. 09. 2020).

https://sozluk.gov.tr/, (Çevrimiçi: 16. 08. 2020).

https://www.britannica.com/biography/Paul-Julius-Freiherr-von-Reuter, (Çevrimiçi: 15.10.2019).

https://www.britannica.com/biography/Sidney-George-Reilly, (Çevrimiçi: 26. 02. 2020).

https://www.google.com.tr/maps/dir/Daleki,+Bu%C5%9Fehr,+%C4%B0ran/Hurmoc,+Bu%C5%9Fehr,+%C4%B0ran/Honc,+Fars+Eyaleti,+%C4%B0ran/@29.172411,50.1333505,7.6z/data=!4m20!4m19!1m5!1m1!1s0x3fb4010ed316c48f:0x21b90ab83bbe97fa!2m2!1d51.2919873!2d29.4280205!1m5!1m1!1s0x3fb3623ec61335d9:0x75c6299b1a1d072d!2m2!1d51.379519!2d28.6555539!1m5!1m1!1s0x3e53cb05e9ef0021:0x73fa45d4ed640608!2m2!1d53.4284076!2d27.8827043!3e0!5m1!1e4?hl=tr&authuser=0, (Çevrimiçi: 14.03.2021).

https://www.irna.ir/news/83428814/%DB%B1%DB%B9%DB%B1%DB%B9-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%B3%D9%84%D8%B7%D9%87-%D9%86%D8%A7%D9%85%D8%B1%D8%A6%DB%8C-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3-%D8%A8%D8%B1-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86, (Çevrimiçi: 29.03.2021).

https://www.tasnimnews.com/fa/news/1396/05/17/1486621/%D8%AC%D8%B2%D8%A6%DB%8C%D8%A7%D8%AA-%D9%82%D8%B1%D8%A7%D8%B1%D8%AF%D8%A7%D8%AF-%D8%AC%D9%86%D8%AC%D8%A7%D9%84%DB%8C-1919-%D8%A8%DB%8C%D9%86-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86-%D9%88-%D8%A7%D9%86%DA%AF%D9%84%DB%8C%D8%B3, (Çevrimiçi: 29.03.2021).

https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=QWGKWC_sWn4, (Çevrimiçi: 18. 12. 2019).

Hubbard, Gilbert Ernest, *Basra Körfezi'nden Ağrı Dağı'na Seyahat (Mezopotamya ve Kürdistan Üzerinden Bir Sefer)*, Yayına Haz. Galip Alçıtepe, Aram Yayınları, Diyarbakır, 2012.

Hubbard, Gilbert Ernest, *From The Gulf To Ararat (An Expedition through Mesopotamia and Kurdistan)*, William Blackwood and Sons, Edinburg and London, 1916.

Hydrographic Office-U.S. Navy, *Persian Gulf Pilot*, Government Printing Office, Washington, 1920.

Issawi, Charles, *Târîh-i İktisâdî-yi Îrân, Asr-i Kâcâr 1210-1332 h. (The Economic History of Iran 1800-1914)*, Neşr-i Gostâre, Farsçaya trc. Yâkûb Ajend, Tahran, 1369 h.ş.

İkbâl, Hüsrev, "Karârdâd-i Neft-i Îrân ve İngilis", *Âyende*, 15, 1368 h.ş., ss. 649.

İlm, Muhammed Rızâ; İsmet Bâbâî, "Tesîr-i İkdâmât-i Şirket-i Îrân ve İngilis der Sâhtâr-i İktisadî, Ûmranî ve Ferhengî-yi Âhvâz", *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, Sâl: 25, Defter: 1, Bahâr 1394 h.ş, ss. 28-50.

İlm, Muhammed Rızâ; Sekîne Kâşânî, "Berresî-yi Amelkerd-i Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis der Mukâbil-i Nîrû-yi Kâr-i Bûmî (ez İbtidâ tâ Millî Şoden-i Neft)", *Pejûheşhâ-yi Târîh-i Îrân ve İslâm*, Şomâre: 18, Bahâr-Tâbistân 1395 h.ş., ss. 163-180.

İlm, Mustâfa, *Neft-Kudret ve Usûl (Millî Şoden-i Neft-i Îrân ve Peyâmedhâ-yi Ân)*, İntişârât-i İtilâ'ât, Farsçaya trc. Gulâmhüseyin Sâlihyâr, Tahran, 1393 h.ş.

İlter, Aziz Samih; C. H. D. Ryder, *Osmanlı-İran Sınırından Anılar*, Orta Doğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği Yayınları, Haz. Ali Murat Kurşun, İstanbul, 2014.

İran (Toplum, Devlet ve Siyaset), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ed. Burak Tangör, Ankara, 2016.

İşimtekin, Soner, "Nâsıruddin Şâh Kâçâr'ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları", *Nüsha*, S. 31, YIL: 10, Ankara 2010/2, ss. 173-188.

İşler, Ahmet; Ali Rıza Savaş, "20. YY. Uluslararası Güç Odağında Orta Doğu ve Batı Ülkelerinin Gelişmişliğine Tarihsel Bir Bakış", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık 2018, ss. 757-772.

Jackson, A. V. Williams, *Persia Past and Present*, The Macmillan Company, New York-London, 1906.

Jones, G. Gareth, "The British Government and the Oil Companies 1912-1924: The Search for an Oil Policy", *The Historical Journal*, Vol. 20, No. 3 (Sep., 1977), ss. 647-672.

Jones, Geoffrey, "The Imperial Bank of Iran and Iranian Economic Development, 1890-1952", *Business And Economic History*, Second Series, Vol. 16, 1987, ss. 69-81.

Jones, Geoffrey, *The State And The Emergence of The British Oil Industry*, The Macmillan Press, London, 1981.

Kâcâr, Asgar Ferman Fermaî, "D'Arcy, İntelicant Servis ve Neft-i İran", *Âyende*, Cilt: 8, Şomâre: 7, Mehr 1361 h.ş., ss. 421-428.

Kâdyânî, Abbâs, *Ferheng-i Feşorde-yi Târîh-i Îrân, ez Âğâz tâ Pâyân-i Kâcâriyye*, Câvîdân-i Hıred Neşriyyât, Tahran, 1376 h.ş.

Kahraman, Seyit Ali; Yücel Dağlı, *Evlîyâ Çelebi-Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis – Diyarbakır-İsfahan - Malatya - Mardin – Musul Tebriz – Van, 4. Kitap*, C. 2, YKY yayınları, İstanbul, 2010.

Kakhki, Mohammad Mehdi Hedayati, *A Critical Analysis of Iranian Buy-Back Transactions in the Context of International Petroleum Contractual Systems*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in the Institute for Middle Eastern & Islamic Studies (IMEIS), School of Government and International Affairs, University of Durham, 2008.

Kallek, Cengiz, "İmtiyâzât", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, C. 22, ss. 242-245.

Kapluhan, Erol, "Dünya Enerji Kaynakları Açısından Orta Doğu Petrolleri ve Önemi", *Yeni Türkiye Dergisi Orta Doğu Özel Sayısı-1*, Yıl: 22, Sayı: 82, Ocak-Haziran 2016, ss. 452-461.

Karabalık, Kamuran, *Birinci Dünya Savaşı'nda Güney Azerbayan*, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bolu, 2019.

Karadeniz, Yılmaz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilig*, S: 47, Güz 2008, ss. 193-214.

Karadeniz, Yılmaz, "İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, Mayıs 2011, ss. 103-111.

Karadeniz, Yılmaz, "İran'ın Bağımsızlığının Curzon'a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk", *Turkish Studies*, Vol. 6/3, Summer 2011, ss. 1011-1027.

Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1725-1925)*, Bakış Yayınları, İstanbul, 2006.

Karadeniz, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Malatya, 2004.

Kaştan, Yüksel, "Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı'nda Almanya ile Osmanlı Devleti Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu 3-5 Kasım Budapeşte 2014*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, ss. 750-783.

Kaya, Mehmet, "Orta Doğu'da Petrol Savaşlarının Başlama Noktası ve İngiltere'nin İran Petrollerini Kontrolü Altında Tutma Çabaları", *Demokrasi Platformu*, Yıl: 4, Sayı: 14, Bahar 2008, ss. 235-242.

Kazemi, Babak, *A Report for d'Arcy*, AB43 Contemporary, Zurich, 2017.

Keddie, Nikki, "Iran under the Later Qajars, 1848-1922", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, 2008, Vol. 7, ss. 174-212.

Kemp, Ed. P. K., *The Papers of Admiral Sir John Fisher*, Printed for The Navy Records Society, Vol. 1, London 1960.

Kemp, Norman, *Abadan (A First-hand Account Of The Persian Oil Crisis)*, Allan Wingate, London, 1953.

Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of The Great Powers*, Unwin Hyman, London, 1988.

Kent, Marian, *Oil And Empire (British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920)*, The Macmillan Press, London, 1976.

Khazeni, Arash, *Opening the Land: Tribes, State, and Ethnicity in Qajar Iran, 1800-1911*, A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University In Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, December 2005.

Kinzer, Stephen, *Şah'ın Bütün Adamları*, Türkçeye trc. Selim Önal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kirmânî, Nâzımü'l İslâm, *Târîh-i Bîdârî-yi Îrânîyân*, İntişârât-i Bünyâd-i Ferheng-i Îrân; Âgâh ve Levh, C. 1 Tahran, 1357 h.ş.

Kitab-ı Mukaddes-Tevrat Tora ve Aftara, Gözlem Yayıncılık, Türkçeye trc. Moşe Farsi, 7/14, 11/3, İstanbul, 2002.

Kurşun, Zekeriya, "Mehmed Hurşid Paşa'nın Seyahatnâme-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi-2*, Tisav-İstanbul, 2000, ss. 101-122.

Kurtuluş, Rıza, "Mirza Taki Han", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. 30, ss. 168-169.

Lambert, Nicholas A., "British Naval Policy, 1913-1914: Financial Limitation and Strategic Revolution", *The Journal of Modern History*, Sep., 1995, Vol. 67, No. 3 (Sep., 1995), ss. 595-626.

Lengerudî, Ahmed Raskhi, *Merdân-i Neft*, İntişârât-i Kevîr, Tahran, 1385 h.ş.

Lewis, Bernard, "Orta Şarkın Tarihi Hüviyeti", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1, 1964, ss. 75-84.

Lewis, Bernard, *Orta Doğu*, Arkadaş Yayınları, Türkçeye trc. Selen Y. Kölay, Ankara, 2010.

Lidgett, Albert, *Petroleum*, Published by Sir Isaac Pitman & Sons Ltd., London, 1919.

Lodwick, John, *Gulbenkian; an interpretation of Calouste Sarkis Gulbenkian*, Heinemann, London, 1958.

Longrigg, Stephen Hemsley, *Oil in The Middle East*, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1961.

Losev, Sergei; Yuri Tyssovsky, *The Middle East: Oil and Policy*, Translated from the Russian by Dmitry Sventsitsky, Progress Publishers, Moscow, 1984.

Lybyer, Albert Howe, "The Anglo-Persian Oil Dispute", *Current History (New York)*, 37/5, 1 February 1933, s. 632-633.

Malik, Mohammed, "Oil in Iran Between the Two World Wars", *Anglo Iranian Relations Sinse 1800*, Routledge, London and New York, 2005, ss. 128-136.

Marashi, Afshin, *Nationalizing Iran: Culture, Power and State 1870-1940*, University of Washington Press, Seattle and London, 2008.

Markham, Celement, *Târîh-i Îrân der Devre-yi Kâcâr*, Farsçaya trc. Mîrzâ Rahîm Ferzâne, Ferheng-i Îrân Neşriyât, yyy., 1367 h.ş.

Marlowe, John, *The Persian Gulf in The Twentieth Century*, Frederick A. Praeger Publisher, New York, 1962.

McBeth, B. S., *British Oil Policy 1919-1939*, Frank Cass, London, 1985.

Medenî, Seyyîd Celâleddîn, *Târîh-i Siyâsî-yi Muâsır-i Îrân*, Defter-i İntişârât-i İslâmî, C. 1, Kum, 1378 h.ş.

Mehmed Hurşîd Paşa, *Seyâhatnâme-i Hudûd*, Çevrimyazı: Alâattin Eser, Simurg Yayınları, İstanbul, 1997.

Mekkî, Hüseyin, *Doktor Musaddık ve Nutukhâ-yi Târîh-i Û*, Sâzmân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahran, Bahâr 1364 h.ş.

Mekkî, Hüseyin, *Târîh-i Bîst Sâle-yi Îrân*, Neşr ve Nâşir Neşriyât, C. 5, Tahran, 1362 h.ş.

Melamid, A., "Industrial Activities", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge University Press, Vol. 1, 1968, ss. 517-551.

Millspaugh, A. C., "The Persian-British Oil Dispute", *Foreign Affairs*, 11/1, 1 January 1932, ss. 521-525.

Mina, Parviz, Oil Agreements in İran, *https://www.iranicaonline.org/articles/oil-agreements-in-iran*, (Çevrimiçi: 17. 08. 2021).

Mîrâhûrlû, Nesrîn, "İmtiyâz-i D'Arcy ez Zamân-i İn'ikâd tâ Lağv-i Ân", *Peyâm-i Bahâristân*, Defter: 2, Sâl: 1, Şomâre: 3, Bahâr 1388 h.ş., ss. 443-454.

Modarres, Mohammad Valee, *The Disintegration of Political Power in Persia between 1909 and 1913*, A thesis submitted to the University of Manchester fort he degree of PhD in the Faculty of Arts, Department of Middle Eastern Studies, 2003.

Morgan, M. J. De, "Gites De Naphte De Kend-É-Chirin", *Annales Des Mines*, (Rédigées Et Publiées Sous L'autorisation Du Ministre Des Travaux Publics), Tome 1, Paris, 1892, ss. 227-238.

Morton, Michael Quentin, *Empires and Anarchies: A History of Oil in the Middle East*, Reaktion Books, London, 2017.

Mosley, Leonard, *Bâzî-yi Kudret (Ceng-i Neft der Hâvermiyâne)*, Farsçaya trc. Mahmud Toloî, Neşr-i İlm, Tahran, 1371 h.ş.

Mosley, Leonard, *Neft, Siyâset ve Kûdetâ*, Şirket-i İntişârât-i Resâm, Farsçaya trc. Muhammed Refi'i Mehrâbâdî, C. 1, Tahran, 1365.

Moulvi, A. M., *Modern Iran*, Shah Bahram Printing Press, Bombay, 1938.

Movsumzade, E. M., "The First Attempts to Use Oil as Navy Fuel", *Icon*, 2000, Vol. 6 (2000), ss. 142-148.

Mu'tazıd, Hüsrev, *Neft ve Neftkeş (Târîhçe-yi Şirket-i Millî-yi Neftkeş-i Îrân)*, Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr, C.1, Tahran, 1397 h.ş.

Mu'temed, Mahmud Ferhad, "Karârdâd-i Reuter", *YÂGMÂ*, Nâme-yi Mâhiyâne (Edebî, İlmî, Târîhî, İctimâî), Şomâre: 5, Sâl: 2, Mordâd 1328 h.ş., ss. 210-212.

Mudiriyat al-I'lan al-Ammah, *History of Arabistan and The Status Quo in Iran*, Ministry of Information Directorate General of Information, Information Series-13, Al-Hurriyah Printing House Al-Jamhurriya Press, Iraq, 1969.

Muhammedî, Ârzû, *Tesîr-i Neft der Muâdelât-i Siyasî-yi Târîh-i Îrân ez 1941 tâ 1953*, Dânişgâh-i Âzâd-i İslâmî-Vâhid Şâhrûd, Dânişkede-yi Ulûm-i İnsânî, Gurûh-i Târîh, Pâyânnâme Berâyi Deryaft-i Derece-yi Kârşinâsî-yi Erşed (Master), Tâbistân 1383 h.ş.

Musâhib, Gulâmhüseyin (Ed.), "Ahmed Şâh Kâcâr", *Dâîretü'l Maârif-i Fârsî*, Emîr-i Kebîr Neşriyât, C. 1, Tahran, 1381 h.ş., ss. 64.

Mûsevîzâde, Alî Rızâ, *Millî Şoden-i San'ât-i Neft ve Kusûf-i İmparatorî-yi İngilistan der Hâvermiyâne 1948-1954*, Nâmdâr Neşriyât, Tahran, 1384 h.ş.

Muvahhid, Muhammed Alî, *Hâb-i Âşufte-yi Neft, ez Karârdâd-i D'Arcy tâ Sugût-i Rızâ Şâh*, Kârnâme Neşriyât, Tahran, 1394 h.ş.

Nâd Alî Sâdıkyân, "Teâmül-i Târîhî ve Hukûkî ber Karârdâdhâ-yi Neft-i Îrân der Asr-i Kâcâr", *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, Sâl-i Bîstom, Defter-i Sevvom, Pâyîz 1389 h.ş., ss. 6-21.

Nâsırüddin Şâh Kâcâr, *Sefernâme-yi Nâsırüddin Şâh be Freng*, Meş'al-Ğâzel Neşriyât, yyy., 1362 h.ş.

Navabi, Hesamedin, *Iranian Politics and the Origins of the Anglo-Iranian Oil Dispute of 1950-1951*, (A Thesis submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy), Department of Politics, The University of Durham, 1998.

Nejâd, Alî Yâkubî, *Reis-i Neft*, Peyâm Neşriyât, Tahran, Bahâr 1373 h.ş.

Neşeli, Alî Rüstemnejâd, "Berresî-yi Siyâsethâ ve Çâleşhâ-yi İktisâdî-yi Îrân, der Buhrân-i İktisâdî 1929; Mütalâa-yi Esnâdî", *Faslnâme-yi Gencîne-yi Esnâd*, Sâl: 26, Defter: 3, Payiz 1395 h.ş., ss. 6-35.

Neyâ, Muhammed Hasan, "Berresî-yi Esnâdî ez Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis", *Peyâm-i Bahâristân*, Defter: 2, Sâl: 2, Şomâre: 8, Tâbistân 1389 h.ş., ss. 873-910.

Neyâ, Muhammed Hasan, "Berresî-yi Esnâdî ez Tosi'e-yi Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis (1901-1909)", *Peyâm-i Bahâristân*, D. 2, Sâl: 4, Şomâre: 16, Tabistan 1391 h.ş., ss. 407-449.

Neyâ, Muhammed Hasan, "Karârdâd-i Neftî 1933", *Mûtalaât-i Târîhî*, Sâl: 10, Şomâre: 39, Zemistân 1391 h.ş., ss. 127-155.

Neyâ, Muhammed Hasan; Hâdî Sâlimî, "Ovz'a-yi Menâtık-i Nefthîz-i Îrân pes ez Keşf-i Neft ve Teşkîl-i Şirket-i Neft-i Îrân ve İngilis", *Peyâm-i Bahâristân*, Şomâre: 13, Sâl: 4, Pâyîz 1390 h.ş., ss. 505-554.

Nirumand, Behman, *Hür Dünyanın Diktatörlüğü*, Anadolu Yayınları, Çev. Arif Gelen, Ankara, 1968.

Okumuş, Ali, Orta Doğu'da Petrol, Uluslararası Rekabet, İmtiyazlar ve Antlaşmalar (1890-1928), Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bilecik, 2020.

Oskoui, Bahman, "Oil in Persia and the Bakhtiaris", *http://www.bakhtiarifamily.com/oil.php*, (Çevrimiçi: 15. 11. 2020).

Owen, Roger; Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, Harvard University Press, Cambridge, 1999.

Öz, Mustafa, "Şah Abdülazîm", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C. 38, ss. 250.

Özcan, Azmi, "Muzafferüddin Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, C. 31, ss. 420-421.

Özey, Ramazan, *Orta Doğu'nun Jeopolitiği*, Pagem Akademi Yayınları, Ankara, 2017.

Özgiray, Ahmet, "İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasî İlişkileri (1920-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XI, S. 33, Kasım 1995, ss. 687-698.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Muhammed Ali Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. 30, ss. 502-503.

Özgüdenli, Osman Gazi, "Muhammed Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2005, C. 30, ss. 571-572.

Paine, Chris and Erica Schoenberger, "Iranian Nationalism and the Great Powers: 1872-1954", *MERIP Reports*, No. 37 (May, 1975), ss. 3-28.

Painter, David S., "International Oil and National Security", *Daedalus*, Vol. 120, No. 4, Searching for Security in a Global Economy (Fall, 1991), ss. 183-206.

Pamir, Necdet, *Enerjinin İktidarı*, Hayykitap, İstanbul, 2017.

Partou, Majid Saadat, *Oil Discovery and Its Impact on Oil Refinery in Abadan (Iranian case)*, to the Graduate School of Natural and Applied Sciences of Middle East Technical Universty in Partial Fulfillment for the Degree of Master of Science in Regional Plannig, Middle East Technical Universty, Ankara, 1992.

Perry, J. R., "Āgā Moḥammad Khan Qājār", Encyclopedia Iranica, *http://www.iranicaonline.org/articles/aga-mohammad-khan* (Çevrimiçi: 25. 10. 2018).

Pîrâ, Suâd; Osman Gazi Özgüdenli, "Nâsırüddin Şah", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, C. 32, ss. 405-406.

Powell, Alexander, *İran Uyanıyor*, Hâkimiyet-i Milliye Matbası, Türkçeye trc. Mustafa Şevket, Ankara, 1926.

Puremînî, Muhammed Bâkî, "Hâcı Mollâ Alî Kâânî ve Lağv-i İmtiyâz-i Reuter", *Mescid*, Şomâre: 24, İsfend 1374 h.ş., ss. 54-60.

Rajput, A. B., *Iran TO-DAY*, The Lion Press, Lahor, 1945.

Rassekh, Farhad, *Oil and The Iranian Economy*, Presented to the Graduate Council of the North Texas State University in Partial

Fulfillment of the Requirements For the Degree of Master of Arts, Denton-Texas, 1978.

Rawlinson, Alfred, *Albay Rawlinson'un Orta Doğu Hatıraları*, Türkçeye trc. Cengiz İ. Çay, Tarih ve Kuram Yayınları, İstanbul, 2016.

Redwood, Boverton, *Petroleum: A Treatise on the Geographical Distribution and Geological Occurrence of Petroleum And Natural Gas*, C. Griffin & Company Limited, Vol. 1, London, 1922.

Reisî, Mînâ, "İmtiyâz-i D'Arcy", *Mütalâat-i Târîhî*, Sâl: 9, Şomâre: 37, Tâbistân 1391 h.ş., ss. 185-209.

Remzânî, Abbâs, *Muâhedât-i Târîh-i Îrân*, İntişârât-i Torfend, Tahran, 1386 h.ş.

Reynardson, H. Birch, *Mesopotamia 1914-1915 (Extracts from a regimental officer's diary)*, Andrew Melrose Ltd, London, 1919.

Ross, Elizabeth Ness MacBean, *A Lady Doctor in Bakhtiari Land*, Leonard Parsons Press, London, 1921.

Rouhani, Fuad, "D'ARCY, William Knox", http://www.iranicaonline.org/articles/darcy-william-knox, (Çevrimiçi: 15. 09. 2019).

Rüstempur, Kâveh, "Nakş-i Siyâsethâ-yi Te'mîn-i Mesken der Nârızâyetî-yi Kârgerân-i Şirket-i Neft-i İngilis ve Îrân der Menâtık-i Nefthîz-i Hûzistân, Mutâlaa-yi Mevrudî: ez Âgâz-i Keşf-i Neft tâ Millî Şoden-i San'ât-i Neft 1278-1330", *Târîh-i İslâm ve Îrân*, Devre: 29, Şomâre: 43, Pâyîz 1398 h.ş., ss. 53-74.

Sabet, Firoozeh Kashani, *Frontier fictions: shaping the Iranian nation, 1804-1946*, Princeton University Press, USA, 1999.

Sadka, Nancy Leila, *German Relations with Persia, 1921-1941*, A Dissertation Submitted to the Department of History and the Committee on Graduate Studies of Stanford University in Partial Fulfillm End of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, 1972.

Sageser, Floyd Eugene, *The Anglo-Iranian Oil Crisis*, A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree Master of Science Department of History, Government, and Philosoph, Kansas State College of Agriculture and Applied Science, 1952.

San'an Azer, *İran Türkleri*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942.

Sarıkçıoğlu, Melike, "İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah Dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya Verilen İmtiyazlar", *History Studies*, Volume 5 Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil INALCIK, ss. 397-410.

Sarıkçıoğlu, Melike, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Sarısaman, Sadık, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bahtiyari Politikası", *OTAM*, Sayı 8, Ankara, 1997, ss. 295-318.

Schurr, Sam H. ; Poul T. Homan, *Middle Eastern Oil and The Western World Prospects and Problems*, American Elsevier Publishing Company, New York, 1971.

Sefâeî, İbrâhîm, *İştibâh-i Bozorg (Millî Şoden-i Neft)*, İntişârât-i Kitâb-i Serrâ, Tahran, 1371 h.ş.

Sell, George, "Statistic (Statistic of Petroleum and Allied Substances)", *The Science of Petroleum*, Vol. 1, Oxford University Press, London-New York-Toronto, 1938, ss. 19-30.

Sepehr, Müverrih ed-Devle, *Îrân der Ceng-i Bozorg (1914-1918)*, Edib Neşriyât, Tahran, 1362 h.ş.

Seyf Pur Fâteme, Nasrallah, "Râzhâ-yi Nâ-gofte ez Dâstân-i Neft", *Rehâverd*, Şomâre: 16-17, Zemistân 1366 h.ş., ss. 142-158.

Shahnavaz, Shahbaz, "Ḳazʿal Khan", *http://www.iranicaonline.org/articles/kazal-khan*, (Çevrimiçi: 24.04.2020).

Shuster, W. Morgan, *The Strangling of Persia*, The Century Co., New York, 1912.

Simber, Ferşîd, "Heştâd Sâl-i İmtiyâz-i Neft (Dâstân-i Neft-i Şomâl: ez D'Arcy tâ Ceng-i Cihânî-yi Dovvom)", *Mâhnâme-yi Endîşe ve Târîh-i Siyâsî-yi Îrân-i Muâsır*, Sâl: 7, Şomâre: 69, Hordâd 1387 h.ş., ss. 18-25.

Smith, Andrew Jackson, *The Probable Effects of The Iranian Oil Crisis on World Supply and Demand, and Possible Solutiosn to the Crisis*, Submitted to the Graduate School of the University of Pittsburgh in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Science, Bachelor of Science, U. S, Kaval Academy, Pittsburgh, Pennsylvania, 1951.

Sonel, Nurettin, *Petrol Jeolojisi*, Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları, Ankara, 1997.

Soofizadeh, Abdolvâhid, "Kaçar Hanedanı'nın Menşei ve İran'da Yükselişi: Ağa Muhammed Han Donemi", *Türk Tarihine Dair Yazılar (Dede Korkut'un İzinde 30 Yıl, Prof. Dr. Üçler Bulduk'a Armağan)*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2007, ss. 51-65.

Soofizadeh, Abdolvâhid, "Kaçar ve Osmanlı Devletleri Arasında Belirsiz Sınır Meseleleri", *SUTAD*, Güz 2017, (42), ss. 437-449.

Soofizadeh, Abdolvahid, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020.

Sparkman, John; vd., *The International Petroleum Cartel*, Staff Report to The Federal Trade Comission Submitted to The Subcommittee on Small Bussines United States Senate, Committee Print No: 6, United States Government Printing Office, (CIA -RPD57-00384R000700130001-2) Washington, 1952.

Stack, Edward, *Six Months in Persia*, Sampson Low, Marston, Searle & Rivingto, Vol. 2, London, 1882.

Statistics of The Military Effort of The British Empire During the Great War 1914-1920, Majesty's Stationery Office, London, 1922.

Storey, Graham, *Reuters Century 1851-1951*, Max Parrish, London, 1951.

Strunk, William Theodore, *The Reign of Shyakh Khaz'al İbn Jabir and The Suppression of The Principality of Arabistan: A Study of British Imperialism in Southwestern Iran 1897-1925*, Submitted to the faculty of the Graduate School in partial fulfillment of the requirements for he degree Doctor of Philosophy in the Department of History Indiana University, Agust 1977.

Süleymanov, Mehman, *Gülüstan Müqaviləsi*, Elm və Təhsil Neşriyât, C. 2, Bakı, 2014.

Sümer, Faruk, "Ağa Muhammed Şah", DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 455-456.

Sümer, Faruk, "Kaçarlar", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C. 24, ss. 51-53.

Sykes, P. M., *A History of Persia*, Macmillan and CO., Limited, Vol. 2, London, 1915.

Şemîm, Alî Asgar, *Îrân der Devre-yi Saltanat-i Kâcâr*, Behzâd Neşriyyât, Tahran, 1387 h.ş.

Şemsîzâdegân, Kâveh; Hâmid Mehdizâde, *Terâhî-yi Mehâzen-i Neft Beresâs-i Standart-i API*, Dânişgâh-i Câme' İlmî-Kârbordî, Merkez-i Âmuzeş-i İlmî-Kârbordî Pejûheş ve Mühendisî-yi Cûş-i Îrân, Basılmamış Lisans Teknik Uzmanlık Tezi, Zemistân 1386 h.ş.

Şeyh Nûrî, Muhammed Emir, *Mesâil-i İktisâdî ve Siyâsî-yi Neft der Îrân*, Dânişgâh-i Peyâm-i Nûr Neşriyât, Tahran, 1388 h.ş.

Şeyhzâde, Hüseyin, *Neft-i Îrân (Âmel yâ Mâni'-yi Tosi'e)*, Şirket-i Sehâmî-yi İntişâr, Tahran, 1391 h.ş.

Şücâ'î, Zehrâ, *Nohbegân-i Siyâsî-yi Îrân: ez İnkılâb-i Meşrutiyet tâ İnkılâb-i İslâmî*, İntişârât-i Sohen, Tahran, 1372 h.ş.

Takhshid, Mohammad Reza, *The Ulama of Iran; Fluctuations in Power, 1796-1941*, A Dissertation Presented for the Doctor of Philosophy Degree the University of Tennessee, Knoxville, 1988.

Târîh-i Neft, Şirket-i Millî-yi Neft-i Îrân (National Iranian Oil Co.), *https://www.nioc.ir/portal/home/?generaltext/97296/96775/18592/* (Çevrimiçi 15. 10. 2019).

Taşman, Cevat E., "Petrolün Tarihi", *Maden Tetkik Arama Dergisi*, C. 39, Yıl: 1949, ss. 9-13.

Tefreşî, Murtaza Seyfî Kumî, *Nezm ve Nezmiye der Devre-yi Kâcâriyye*, İntişârât-i Ferhengserâ, Tahran, 1362 h.ş.

The Anglo-Persian Oil Company Ltd., Britannic House, Wembley-London, 1924.

Tîmûrî, İbrâhîm, "Sevâbık-i İmtiyâz-i Neft-i Îrân", *Neşriye-yi Vezâret-i Umûr-i Hârice*, Devre-yi Dovvom, Şomâre: 9, Ferverdîn 1338 h.ş., ss. 97-102.

Tîmûrî, İbrâhîm, *Asr-i Bî-haberî yâ Târîh-i İmtiyâzât der Îrân*, İkbâl Neşriyât, Tahran, 1332 h.ş.

Toker, Metin, "Sosyal Hayat (Gülbenkyan, Mr. %5)", *AKİS*, C. 35, Yıl: 12, S. 605, 22 Ocak 1966, ss. 26-27.

Türk, İbrahim Caner; Duygu Yiğit, "Nasıreddin Şah Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri ve Kotur Meselesi", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, C. 4, S. 12, 2017, ss. 392—398.

Uluğbay, Hikmet, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik*, De Ki Yayınları, Ankara, 2008.

Ulusaler, Kemal, "Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye", *TMMOB 8. Enerji Sempozyumu (17-18-19 Kasım 2012, İstanbul)-Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye*, C. 1, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, Ankara, 2012, ss. 49-71.

Uncu, Cem, "İran'daki Son Türk İktidarı (Kaçar Hanedanı) Üzerine Siyasi ve Sosyo-Ekonomik Bir Değerlendirme", *The 1st International Conference on Studies in Turkology (ICOSTURK'2016) October*, 14 – 16, 2016, Barcelona-SPAIN, ss. 41-45.

Ünler, Ayhan, *Petrol Hukukunun İran'da Geçirdiği İstihaleler ve Bugünkü Türk Petrol Hukuku*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1971.

Üşümezsoy, Şener; Şamil Şen, *Yeni Dünya Petrol Düzeni ve Körfez Savaşları*, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 2003.

Üzel, Meltem, *British Sea and Oil Policy in The Persian Gulf 1909–1914*, The Graduate School Social Sciences of Middle East Technical Univetrsity, A Thesis for The Degree Master of Arts, 2006.

Velâyetî, Alî Ekber, *Mukâddime-yi Fikrî, Nehzet-i Meşrutiyet*, Defter-i Neşr-i Ferheng-i İslâmî, Tahran, 1380 h.ş.

Velâyetî, Alî Ekber, *Târîh-i Revâbıt-i Hâricî-yi Îrân der Devre-yi Evvel-i Meşruta*, İntişârât-i Vezâret-i Umûr-i Hârice, Tahran, 1374 h.ş.

Walker, George Thompson, *Petroleum: Its History, Occurrence, Production, Uses And Tests*, Imperial Printing Company, Minneapolis, 1915.

Watson, Robert Grant, *History of Persia: from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858*, Smith, Elder And Co. , London, 1866.

Williamson, J. W., *In a Persian Oil Field (A Study in Scientific and Industrial Development)*, Ernest Benn Limited, London, 1927.

Wilson, Arnold T., *Loyalties Mesopotamia 1914-1917 (A Personal and Historical Record)*, Oxford University Press, London, 1930.

Wilson, Arnold T., *The Persian Gulf (An Historical Sketch From The Earliest Times To The Beginning Of The Twenty Century)*, Clerandon Press, Oxford, 1928.

Wilson, Arnold, *S. W. (South West) Persia (A Political Officer's Diary 1907-1914)*, Oxford Universty Press, London-New York-Toronto, 1941.

Wright, Denis, *The English Amongst The Persians (During the Qajar Period 1787-1921)*, Heinemann, London, 1977.

Yazıcı, Nevin, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.

Yazıcı, Tahsin, "Cengelî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, C. 7, s. 366-377.

Yazıcı, Tahsin, "Feth Ali Şah", *DİA*, TDV Yayınları, C. 12, İstanbul, 1995, ss. 451-452.

Yergin, Daniel, "The First War to Run on Oil", *https://www.wsj.com/articles/the-first-war-to-run-on-oil-1408045343*, (Çevrimiçi: 06.11.2020).

Yergin, Daniel, *Petrol-Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Türkçeye trc. Kamuran Tuncay, İstanbul, 2017.

Yezdânpenâh, İzzetullah, *Neft-i Îrân ve Müraca'â-yi Beynelmilelî*, İntişârât-i Kitâbfurûşî-yi Zevâr, Tahran, 1332 h.ş.

Yıldırım, Alper, "Esnâd-i Neft ve Conbeş-i Millî Şoden-i San'ât-i Neft-i Îrân", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, Aralık-2023, ss. 399-402.

Yılmaz, Halil İbrahim, "Orta Doğu'nun Jeo-Ekonomik Önemi ve ABD'nin Orta Doğu Politikasının Ekonomik Nedenleri", *Tesam Akademi Dergisi*, 3(1), Ocak 2016, ss. 99-128.

Yodfat, Aryeh; M. Abir, *In the Direction of the Persian Gulf: The Soviet Union and The Persian Gulfs*, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1977.

Yurdakul, Özkaplan Nurcan, *İngiltere Orta Doğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018.

Zischka, Antoine, "Gizli Harpler", *Kitap ve Kitapçılık Dergisi*, Türkçeye trc. Hamdi Varoğlu, S. 1, 1936, ss. 15-16.

Zischka, Antoine, *Gizli Harpler*, Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, Türkçeye trc. H. Varoğlu, İstanbul, 1935.

Zoghî, İrec, *Neft-i Îrân (Mesâil-i Siyâsî ve İktisâdî)*, Dânişperver Neşriyât, Tahran, 1387 h.ş.

III. GAZETELER

Cumhuriyet, 27 Ağustos 1947 Çarşamba.

Rûznâme-yi İtilâ'ât, 7 Âzermâh-Doşenbe 1311 (27 November 1932).

The Times:

(26. 07. 1910), (27. 04. 1911), (09. 08. 1911), (14. 06. 1912), (13. 07. 1912), (29. 10. 1912), (20. 10. 1913), (27. 03. 1914), (26. 05. 1914), (26. 05. 1914), (27. 05. 1914), (28. 05. 1914), (29. 05. 1914), (30. 05. 1914), (15. 06. 1914), (16. 06. 1914), (16. 06. 1914), (17. 06. 1914), (18. 06. 1914), (18. 06. 1914), (18. 06. 1914), (20. 06. 1914), (22. 06. 1914), (24. 06. 1914), (24. 06. 1914), (25. 06. 1914), (29. 06. 1914), (01. 12. 1914), (13. 01. 1915), (09. 03. 1915), (15. 04. 1915), (22. 05. 1915), (11. 05. 1916), (09. 01. 1917), (07. 06. 1917), (24. 11. 1917), (19. 12. 1917), (21. 03. 1918), (14. 05. 1919), (21. 06. 1919), (18. 07. 1919), (23. 08. 1919), (13. 09. 1919), (25. 09. 1919).

Vakit Gazetesi, 21 Kânunuevvel (12'inci ay) 1932 Çarşamba.

EKLER

EK 1: 1901-1932 arası İran petrol kuyusu sondaj programı (Mescid-i Süleyman, Lâlî ve Heftkol petrol kuyuları hariç)

YER	KAZI TARİHİ	KUYU ADEDİ	KAZI DERİNLİĞİ (Foot)	KAZI NETİCESİ	TAHMİNİ SONDAJ MALİYETİ (İngiliz Lirası)
Serneftek/سرنفتک	1919-27	1	3735	Petrol çıkarılamadı.	121000
Geç-i Helec/گچ خلج	1921-23	3	2355-4082	Petrol elde edilemedi.	Veri yok
Pîrgâh/پیر گاه	1927-29	1	4266	Petrol elde edilemedi.	130000
Zîlunî/زیلونی	1926-29	3	3297-5655	Petrol elde edilemedi.	Veri yok
Ahvâz/اهواز	1913-15	1	3317	Petrol elde edilemedi.	22000
Dâl Peri/دال پری	1923-24	2	1085 ve 1152	Petrol çıkarılamadı.	Veri yok
Dehlorân/دهلران	1921-24	1	2214	Petrol çıkarılamadı.	Veri yok
Nefthâne/نفتخانه	1927-28	3	742-2811	Bir kuyuda ticarete değer miktarda petrol bulundu. Kazı çalışmaları 1928'de durduruldu.	168000
Neft-i Şâh/نفت شاه	1930-31	4	250-656	Petrol kuyularının yakınlarında sığ kuyular kazıldı. Sadece petrol emarelerine rastlandı.	17000
Çâh-i Sorh/چاه سرخ	1903-5 1912-13	3	1065 2328	Petrol elde edildi ancak ticarete değer miktarda değildi.	125000
Geşm/ قشم	1916-24	2	3305 ve 1661	Petrol elde edildi ancak çıkarmak ekonomik değildi.	166000
Kuh-i Mând/کوه ماند	1931-32	1	3838	Az miktarda ağır petrol üretildi.	95000
Çeşme-yi Neft/چشمه نفت	1922-23	1	512	Petrol kuyularının yakınlarında sığ	4400

				kuyular kazıldı ancak çıkarılması ve verimliliği ekonomik değildi.	
Sulânder/سولاندر	1924	2	1530 ve 278	İlk kuyuda petrole ulaşıldı ancak ekonomik değildi. İkinci kuyu ise yarım bırakıldı.	Veri yok
Çilînger/چلینگر	1923-25	2	2360-2484	Petrol elde edildi ancak ticarete değer miktarda değildi.	862000
Geç-i Karâkulî/ گچ قراقولی	1926-30	5	959-4521	Bir kuyuda petrol bulundu. Ticarî miktarda olduğu ön görüldü. 1930'da çalışmalar durduruldu.	Veri yok
Geç-i Pukâk/گچ پوکاک	1930	1	954	Petrol üretilmedi. Çalışmalar 1930'da durdu.	
Pâznân/پازنان	1926-30	1	5320	Petrol üretilmedi.	229000
Âğâcârî/آغاجاری	1926-30	1	6070	Petrol üretilmedi.	Veri yok
Mamatin /مامتین	1907 1922-24 1930-31	8	787-2876	Petrol elde edildi ancak ticarete değer miktarda değildi.	31700
Kondek/کُندک	1920-23	1	2775	Petrol üretilmedi.	24000
Neft-i Sefîd/نفت سفید	1914-19	2	2095 ve 2195	Petrol elde edildi ancak ticarete değer miktarda değildi.	74000
Yamaha/یاماها	1926-28 1930-31	2	3707 ve 8960	Petrol üretilmedi. İkinci kuyu İran'da o zamana kadar kazılmış en derin kuyu idi.	78000

Kaynak: Nejâd, Alî Yâkubî, *Reis-i Neft*, Peyâm Neşriyât, Tahran Bahâr 1373 h.ş., s. 331-334.

EK 2: Baron Julius de Reuter

بارون جولیوس رویتر

Kaynak: Lengerudî, Ahmed Raskhi, *Merdân-i Neft*, İntişârât-i Kevîr, Tahran, 1385 h.ş., s. 163.

EK 3: Reuter'in İran Şahı'ndan elde ettiği imtiyazla alakalı olarak, Bahtiyârî tepelerindeki kömür madenlerine ilişkin bir işlem yapılmayacağına dair Muhammere Valisi'nden alınan mektubun sureti

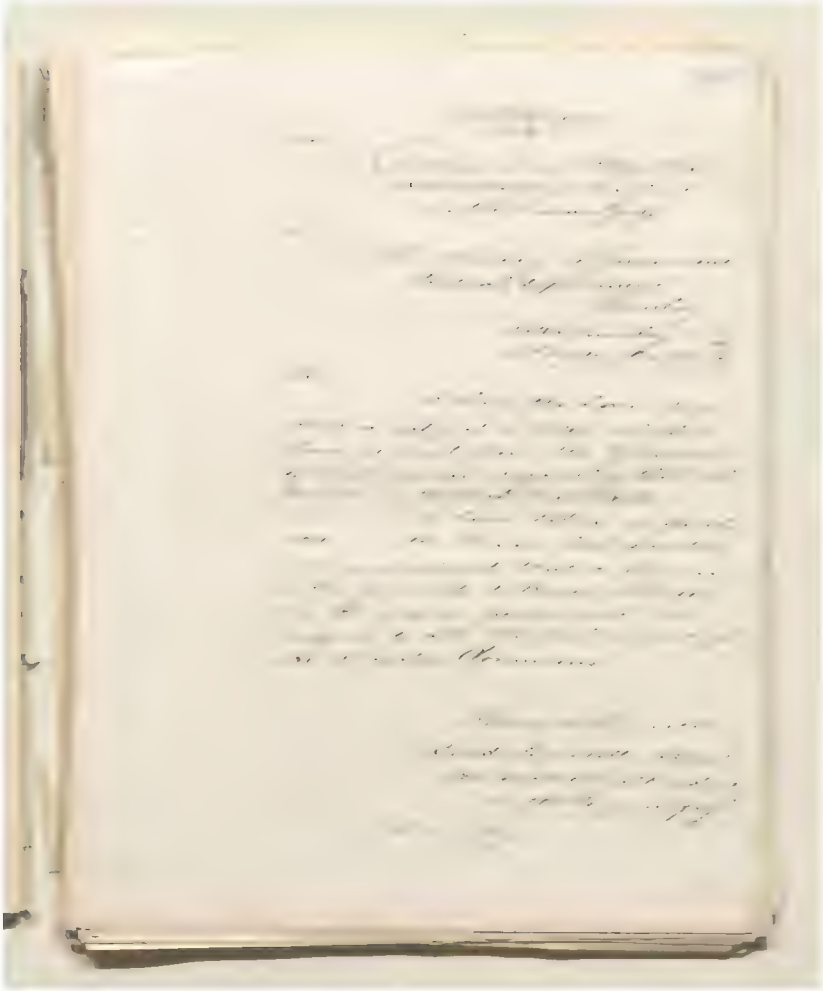

Kaynak: Mss Eur F126/39, f 20, "Copy of letter No 1647/454 of 1872 from Colonel Lewis Pelly, HBM's Political Resident in the Persian Gulf, to the Secretary to Government, Political Department, Bombay", [20r] (1/2).
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100024051423.0x000028

EK 4: Bank-i Şâhînşâhî'nin (İran İmparatorluk Bankası) bastığı ilk banknot örneklerinden 100 Tümen'in ön ve arka yüzü

Kaynak:https://auctions.stacksbowers.com/lots/view/3-6A69Q (Çevrimiçi: 21. 03. 2019).

EK 5: William Knox D'Arcy

Kaynak: İbrâhîm Sefâeî, *İştibâh-i Bozorg (Millî Şoden-i Neft)*, İntişârât-i Kitâb-i Serrâ, Tahran, 1371 h.ş., s. 9.

EK 6: Kuzeydeki beş eyalet (Azerbaycan, Gîlân, Mazenderan, Esterâbâd, Horasan) hariç olmak üzere, 1901 yılında D'Arcy'nin ve ardından Anglo-Persian Oil Company'nin İran'da imtiyaz elde ettiği bölgeler

Kaynak: *IOR/L/PS/10/300, f 318*, "Persia Anglo Persian Oil Company's Concession" [318r] (1/2).
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100028928519.0x00002d

EK 7: İmyitaz alanı içerisinde yer alan, petrol araştırmaları yapılan bölgeler

Kaynak: *IOR/L/PS/10/144/2,* "File 1421/1908 Pt 4 Persia: oil; Anglo-Persian Oil Co and Bakhtiaris", 214r:216v.
https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100030500368.0x000029

EK 8: Orta Doğu'daki petrol alanlarını ve bu alanlarda çalışma yapan petrol şirketlerini gösteren bir harita

Kaynak: *IOR/R/15/6/445, f 12*, "Middle East Oil", [12r] (1/2). https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055963891.0x000018

EK 9: Harita, Osmanlı-İran sınırındaki petrol alanlarını göstermektedir. Birinci mıntıka olarak anılan yer Kasr-i Şirin ve civarıdır. İkinci mıntıka olarak geçen yer ise güneydeki Ahvâz dolaylarıdır. (1916)

ITR.SYS.00720

Kaynak: *BOA. HR. SYS. 720/15.*

EK 10: İngiltere donanmasının gemilerinde petrol kullanmaya başlamasının ardından İngiliz Amirallik Komisyonu, bölgedeki petrol sahalarının incelenmesi amacıyla bir heyet göndermiştir. Heyet tarafından ziyaret edilen ve edilmeyen alanlar 1913 yılında haritalandırılmıştır. Ziyaret edilen alanlar yer adlarının altında çift çizgi ile gösterilmiş, ziyaret edilmeyen alanlarsa yer adlarının altında tek çizgi ile belirtilmiştir.

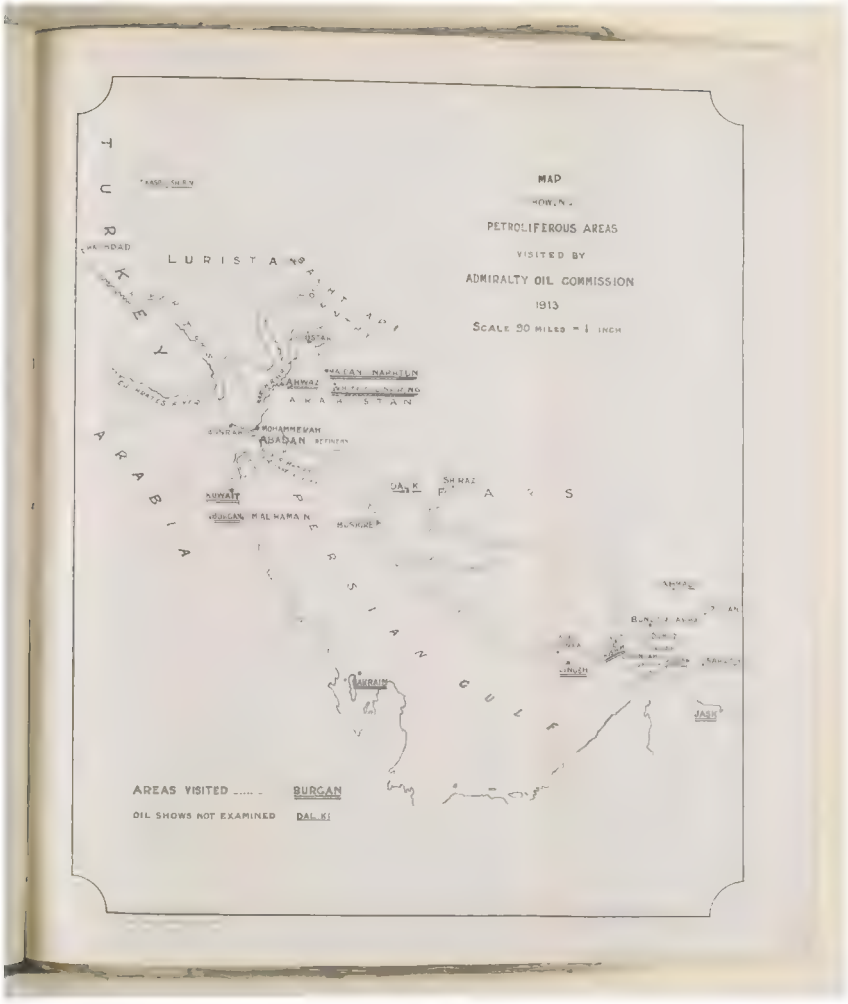

Kaynak: *IOR/L/PS/10/300, f 317*, "Map showing petroliferous areas visited by Admiralty Oil Commission 1913", [317r] (1/2). https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100028928519.0x00002b

EK 11: Şeyh Hazal

Kaynak: Allday, Louis, 'The Shaikh who lost his Shaikhdom, Khaz'al al-Ka'bī of Mohammerah', *Qatar Digital Library* https://www.qdl.qa/en/shaikh-who-lost-his-shaikhdom-khaz'al-al-ka'bī-mohammerah (Çevrimiçi: 12.10.2021).

EK 12: Mescid-i Süleyman'daki ilk petrol kuyusu olduğu bilinen alan

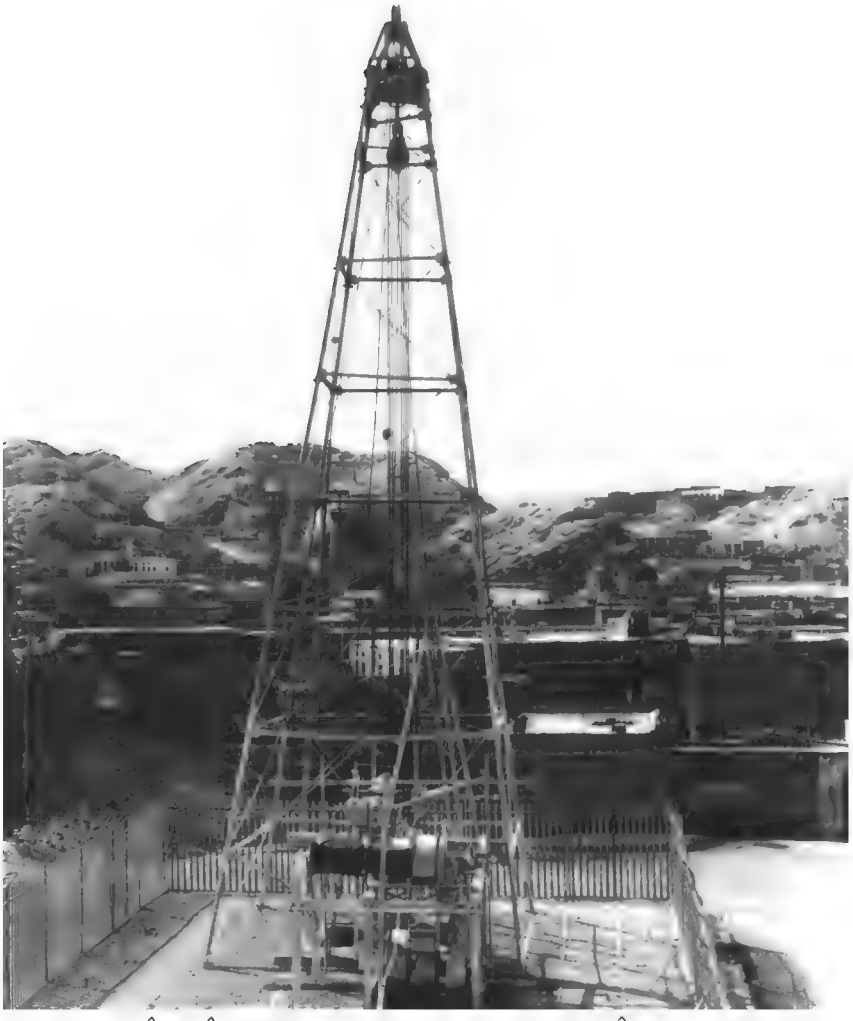

Kaynak: *SÂKMÂ,* Unvân: Evvelîn Çâh-i Neft-i Îrân der Mescid-i Süleymân, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 432255.

EK 13: 1 no'lu petrol kuyusundan eski bir fotoğraf

Kaynak: *SÂKMÂ,* Unvân: Dekel-i Kâdimî-yi Heffarî-yi Çâh-i Şomâre-1 Neft, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 452637.

EK 14: Kaçarlar devrinde petrol boru hattı çalışması (Hûzistân)

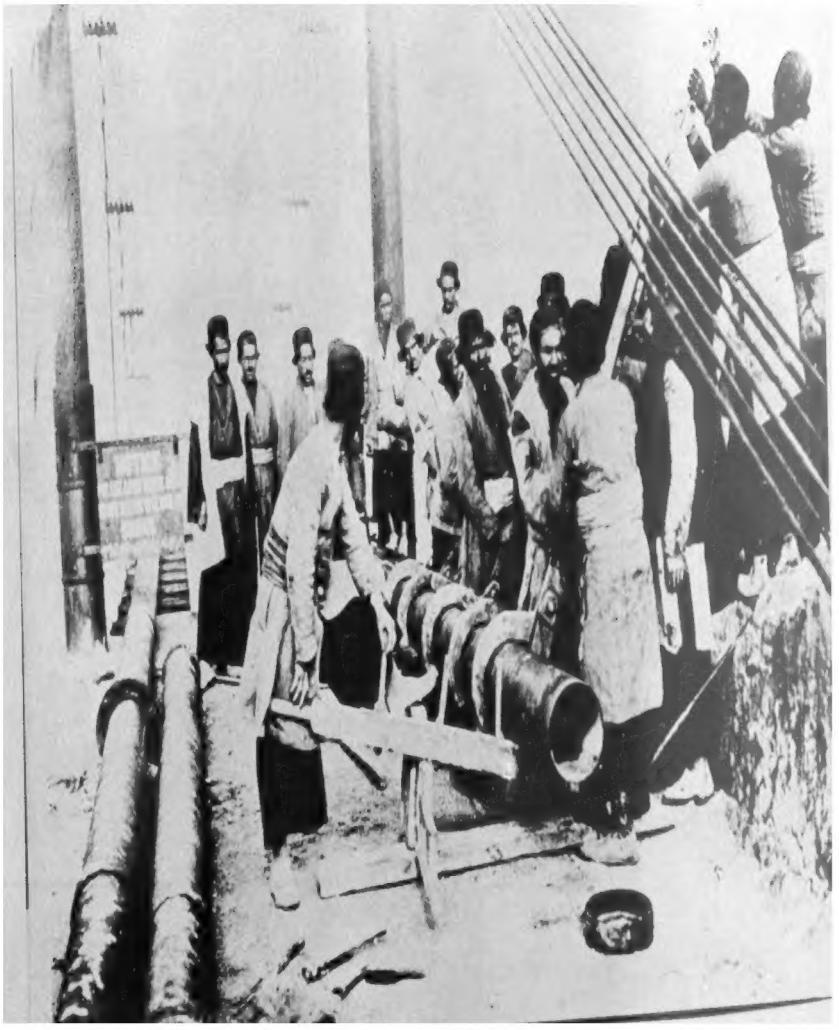

Kaynak: *SÂKMÂ,* Unvân: İntikâl-i Enerji, Şenâse-yi Kod-i Kitâb: 462951.

Ek 15: Menekşe Hattı. 1933 Anlaşması sonrası hattın güneyi APOC'a imtiyaz alanı olarak bahşedilmiştir

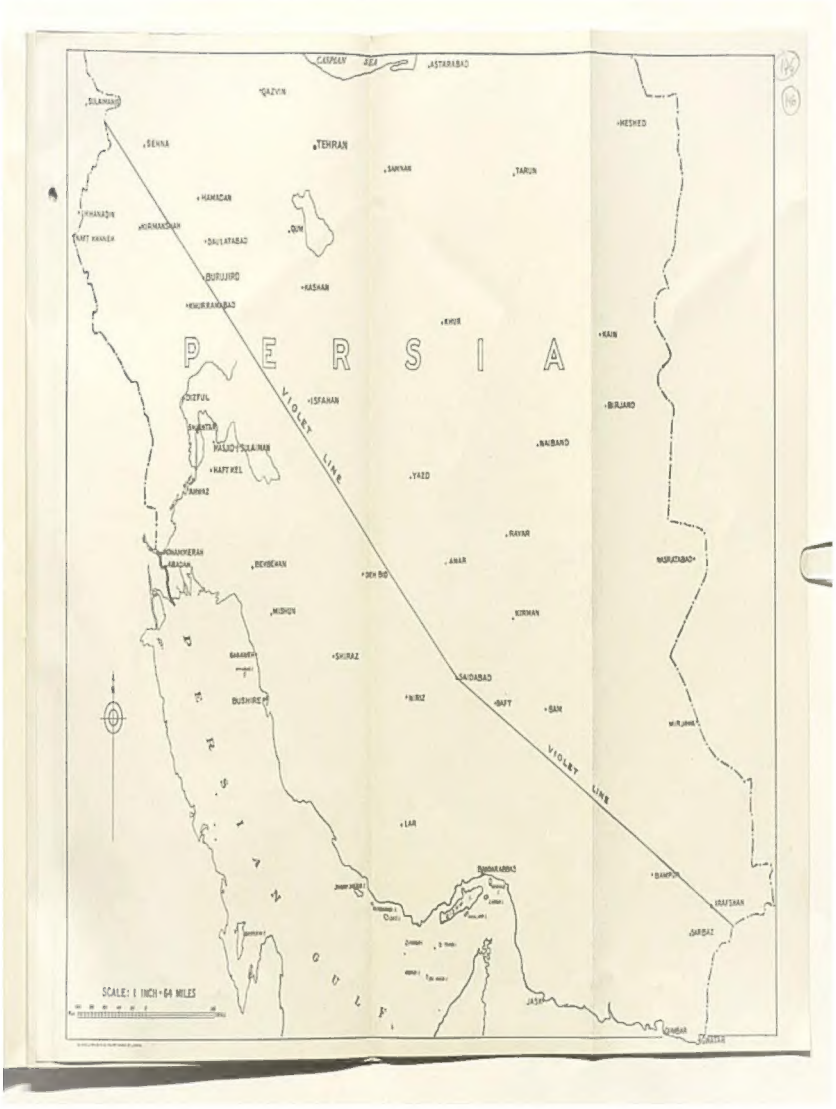

Kaynak: *IOR/L/PS/12/3489, f 146*, "Map of Persia indicating the extent of the Anglo-Persian Oil Company concession", [146r] (1/2). https://www.qdl.qa/en/archive/81055/vdc_100055779980.0x000060

EK 16: Abâdân boru hattı tesis plânı

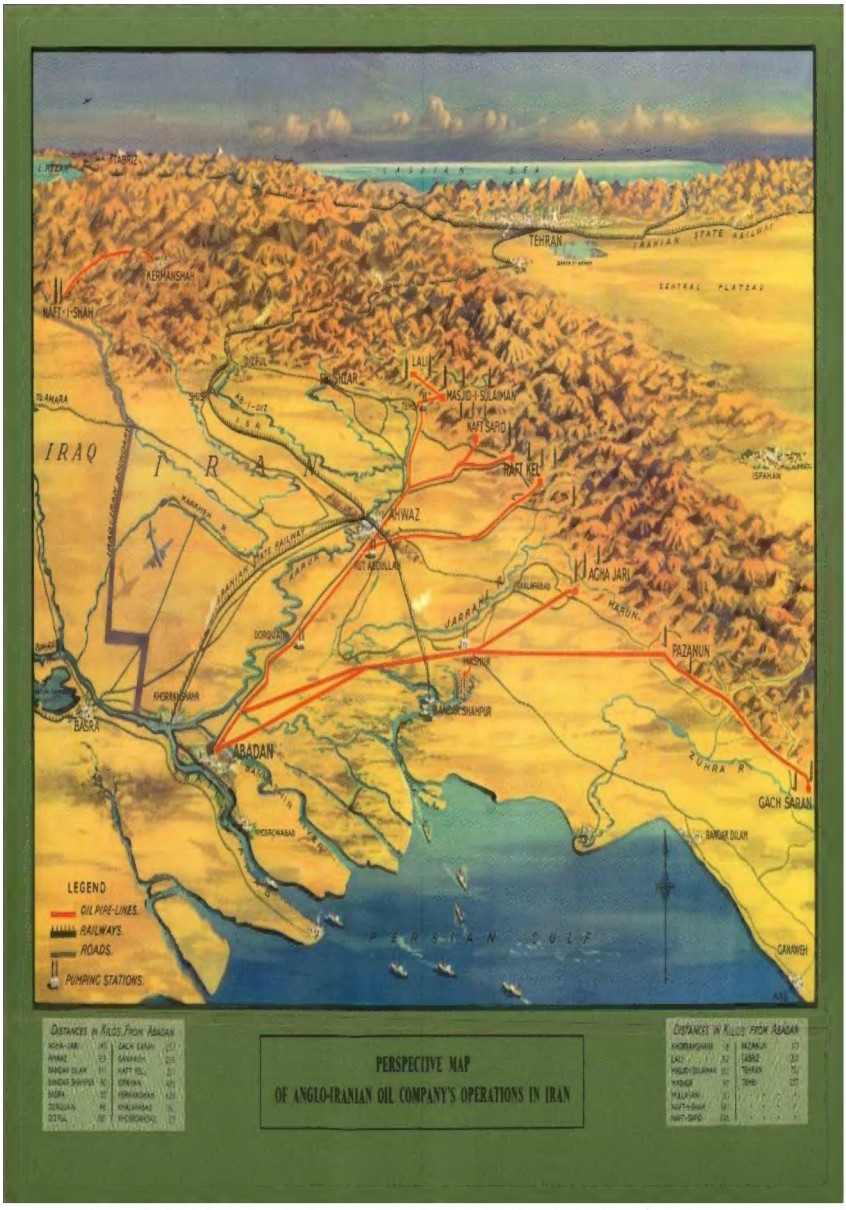

Kaynak: *SÂKMÂ,* Unvân: Nekşe-yi Tesîsât-i Neft-i Âbâdân/Havza-yi Amelyât-i Şirket-i Neft-i İran ve İngilis, Şomâre-yi Kitâbşenâsî-yi Millî: 293006559, Menba': 293/6559.

İran petrolünün öyküsü, sömürü, aldatma, ihanet, entrika ve iktidar mücadelesiyle dolu bir tarihe sahiptir. Ülkenin kurak tepelerinin altındaki petrolün endüstriyel bir kaynak olarak fark edilmesi, emperyal güç olan İngiltere'nin İran üzerindeki hegemonya mücadelesinde en önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.

1908 yılında İran'da gün yüzüne çıkarılan petrol, daha sonra tarihe "Orta Doğu'da işlenebilir ilk petrol" olarak geçmiştir. Böylece Orta Doğu'da ilk petrol üretim tesisleri İran'da kurulmuş ve yeni petrol kaynaklarına ulaşılmasıyla İran, enerji temini açısından bir merkez haline gelmiştir. Bu gelişmelerle birlikte İngiltere, İran'ı jeopolitik ve ekonomik bir varlık olarak değerlendirmeye başlamıştır.

İngiltere'nin imtiyaz anlaşmaları yoluyla İran'ın petrol kaynakları üzerindeki eşitsiz paylaşım düzenlemelerini dayatması ve sömürü politikalarını kalıcı hale getirmesi, sadece İran değil, tüm bölge ülkeleri için de bugünkü ekonomik ve siyasal sorunların başlıca nedenlerinden biridir. Bu süreçte, İran'daki çeşitli siyasal grupların yürüttükleri muhalefetin merkezinde yine petrol ve adil olmayan emperyalist anlaşmalar yer almaktadır.

Kaçar Hanedanı döneminde verilen 1872 yılındaki petrol dahil ilk büyük maden imtiyazından, Rıza Pehlevî döneminde daha adil bir paylaşım mücadelesinin sonucunda ortaya çıkan 1933 anlaşmasına kadar petrol, İran'ın iç ve dış siyasal koşullarının değişmesinde merkezî bir rol oynamış ve siyasal-ekonomik projelerin en önemli finans kaynağı haline gelmiştir.

İran petrollerinin coğrafî, ekonomik ve siyasal öyküsü, uluslararası ambargo koşullarında enerji ihracatına bağımlı bir ülke ekonomisinin geçmiş deneyimlerinin anlaşılması ve bugünkü koşulların daha iyi kavranması açısından büyük önem taşımaktadır.

Gazi kitabevi

Merkez/Mağaza
53. Sokak No: 29
Bahçelievler / ANKARA
Tel : (0 312) 223 77 73 - 223 77 17
info@gazikitabevi.com.tr • www.gazikitabevi.com.tr

ISBN: 978-625-365-497-9

Gazi Kitabevi
Sosyal Bilimler Serisi